

Universitat de Lleida

El Poblament rural andalusí a les Aspres, nord del districte/taifa de Lleida (finals del segle X-principis del segle XII)

Jesus Corsà Garrofé

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tesisenxarxa.net) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tesisenred.net) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tesisenxarxa.net) service has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized neither its spreading and availability from a site foreign to the TDX service. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service is not authorized (framing). This rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

3.4. L'ECONOMIA

3.4.1. Historiografia tradicional i noves aportacions

Com ja hem exposat anteriorment, tradicionalment la zona s'ha considerat un territori sense importància, situat al marge de la dinàmica social i econòmica de la resta del districte/taifa de Lleida. Lògicament, creiem que la dura orografia i la intricada vegetació han contribuït a crear i defensar aquest tòpic. Així, les característiques morfològiques i climàtiques del terreny, un espai muntanyós, abrupte i de secà han influït, sens dubte, a generar aquesta imatge. Igualment, la proximitat del sector amb la frontera, marcada per la serra del Montsec al llarg del segle X i part de l'XI, també han contribuït a desenvolupar aquesta imatge. Aquestes premisses, segurament, han provocat que, al llarg de la història, s'hagin establert consideracions tan poc encertades per designar aquestes remotes regions.

Tot i aquestes explicacions poc contrastades, la historiografia lleidatana ha generat interessants treballs sobre el poblament i el seu vincle amb els cursos fluvials²⁹²⁶, al marge dels quals nosaltres ens proposem treballar aquests espais muntanyosos i, habitualment, de secà, considerats tradicionalment com zones marginals i desocupades²⁹²⁷. Com ja hem vist, d'entrada sembla que aquest territori no disposa d'un poblament islàmic estructurat perquè no existeixen restes materials de gran envergadura a la vista o bé de jaciments islàmics fàcilment localitzables i identificables. Tanmateix, acabem de demostrar, a partir d'unes dades obtingudes d'un mètode interdisciplinari, que el territori durant el segle X-XII està format per assentaments andalusins de diferents tipus: alqueries, almúnies, *buruy* i talaies. Per tant, corroborem l'existència i la presència d'una població islàmica plenament integrada en la realitat rural andalusina del districte/taifa de Lleida.

La idea d'un espai marginal, d'un territori situat al marge de la dinàmica pròpia de les terres meridionals del districte de Lleida, és una absoluta trivialitat, una falsedat establerta de lògiques territorials extrems sense un filtre científic. Les Aspres centrals i

²⁹²⁶ Vegeu, GARCÍA BIOSCA, Joan Eusebi; RODRÍGUEZ, José Ignacio; "Aproximación al poblamiento árabe del Bajo Segre: hábitat y fortificaciones", *Actas del III Congreso de Arqueología Medieval Española*, Universidad de Oviedo, Oviedo, 1992, vol. II, p. 360-364. GARCÍA BIOSCA, Joan Eusebi; *Formes d'ús i ocupació de l'espai al Segrià en època andalusina: l'òptica de les fonts llatines*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1993. ERITJA, Xavier; *De l'almúnia a la turris: organització de l'espai a la regió de Lleida (segles XI i XII)*, Universitat de Lleida, Lleida, 1995.

²⁹²⁷ Vegeu, LLADONOSA, Josep; *Història de Lleida*, Camps Calmet, Tàrraga, 1972-1975.

occidentals disposa d'una estructura poblacional, almenys des del segle X, que respon a l'esquema del poblament islàmic peninsulars. Aleshores, un cop hem identificat els assentaments humans, també ens proposem localitzar els sectors econòmics d'aquests hàbitats. Anem, doncs, a exposar els resultats referents a aquest apartat, dades elementals per contrastar i donar solidesa a tot el que estem dient.

La regió a la que ens hem afrontat presenta al seu interior un paisatge molt diversificat, producte de la constant i variada acció orogènica soferta des dels temps més remots. Com a resultat, ens trobem amb un paisatge amb grans contrastos a tall geogràfic i físic ja que passem de trobar petites planes i terres fèrtils pròximes a les conques fluvials, a regions rocoses i escarpades caracteritzades per una hostilitat sense precedents. Les condicions territorials i mediambientals afavoreixen o impossibiliten l'establiment d'assentaments i d'explotacions productives andalusines. La lluita per la supervivència en un paratge d'aquesta índole, només està condicionada per la recerca dels territoris més aptes per sotmetre sota cultura. Així, els sòls menys dificultosos es transformen per consolidar camps de conreu i les zones més inhòspites es deixen per a les pastures dels ramats i altres activitats, tot i que ambdues realitats morfològiques configuren la base de l'economia.

Les terres considerades marginals²⁹²⁸ presenten indicis de la prolongada transformació de la morfologia terrestre per l'home andalusí per tal de sotmetre el medi natural al seu servei. No falten els registres documentals, arqueològics i toponímics que donen fe de l'acció roturadora de la societat islàmica alt medieval. La documentació ens ofereix algunes dades, escasses però molt valuoses, per començar a descriure la realitat econòmica del món rural andalusí de les Aspres centrals i occidentals. A més, repartits per tota la geografia que estudiem s'hi troben exemples arqueològics que corroboren la petjada andalusina en l'origen de diferents explotacions agrícoles²⁹²⁹. Així mateix, la toponomàstica major i menor ha deixat alguna mostra relacionada amb el món agropecuari i hidràulic, sobretot a les poblacions d'Os, Santa Linya i Tragó. Val a dir que no passen de ser simples testimonis d'unes pràctiques agràries generalitzades i regulades, segurament, pel mateix ordre intern de la societat rural andalusina.

²⁹²⁸ ERITJA, Xavier; *De l'Almunia a la Turris: organització de l'espai a la regió de Lleida (segles XI-XIII)*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 1998, p. 29.

²⁹²⁹ A Castelló de Farfanya, poble d'origen islàmic situat al sud de la regió que treballem, també s'ha destacat que bona part de les infraestructures hidràuliques construïdes a l'entorn del Farfanya ja existien en el mateix moment de la conquesta feudal i són una clara herència de l'època anterior. BATET, Carolina; *L'aigua conquerida. Hidraulisme feudal en terres de conquesta*, Universitat Autònoma de Barcelona-Universitat de València, Barcelona-València, 2006, p. 190.

L'obertura de l'entorn natural i la modificació del sòl és conseqüència de la presència dels assentaments humans descrits en el capítol anterior. La lògica que nosaltres estem detectant consisteix en: a partir del poblat es va estenent l'alteració ambiental vers l'exterior, tot mantenint un equilibri entre població i recursos. Pel que podem extreure de la lectura dels documents i del mateix territori, el retrocés del bosc no és una realitat d'època andalusina sinó que en aquest període la massa forestal és molt densa i, sembla ser que és vista com a font de recursos naturals per a l'home i per a la ramaderia. Això, implica que la colonització de l'espai no es pot arribar a comparar amb la dinàmica que porta implícita la conquesta cristiana, on l'aprisió i la roturació de la terra són les dues integrants de la visió ambiental de l'home. La mentalitat cristiana sosté un procés de cohesió interna del territori mitjançant una millor dinàmica socioeconòmica, la qual és fruit d'un augment de l'espai agrari mitjançant l'aprisió de noves terres per part dels pagesos – gairebé sempre des de la mateixa família nuclear, els esposos i els fills–, així com part dels grans patrimonis²⁹³⁰. De fet, l'atractiu de les terres fronteres, no és tant el botí momentani, sinó les immenses possibilitats dins el marc feudal perquè, al convertir el territori en un entramat de castells termenats i aquests en piràmides de tinences “castlanes”, amb totes les vies per gratificar serveis, acumular rendes i acaparar jurisdiccions, suposa riquesa i privilegis en un futur gairebé immediat²⁹³¹.

Passem a veure detalladament les proves que nosaltres hem localitzat en el territori muntanyenc per defensar unes hipòtesis de treball, absolutament, contrastades. El rigor del treball i del mètode ens permeten establir uns resultats de caràcter científic, aptes per començar a formular noves propostes sobre aquest àmbit allunyat de la capital i amb unes condicions climàtiques i geogràfiques força inhòspites. Destriem els sectors econòmics segons les seves característiques per tal de donar una major solidesa i visibilitat als continguts.

3.4.2. Sectors irrigats

Sabem que els treballs sobre l'hidraulisme andalusí són fonamentals per començar a reconstruir el paisatge alt medieval, ja que assenten les bases per estudiar la relació entre els orígens de l'espai irrigat i la societat que els produeix i, evidentment, que els

²⁹³⁰ JUNYENT, Eduard; *Diplomatari de la catedral de Vic. Segles IX-X*, Patronat d'Estudis Ausonencs, Vic, 1980, vol. I, p. 9.

²⁹³¹ SABATÉ, Flocel; “Las tierras nuevas en los condados del nordeste peninsular (siglos X-XII)”, *Studia Historica. Historia Medieval*, 23 (Salamanca, 2005), p. 152.

utilitza. De moment no ens fem en el tema sobre qui produeix i empra aquests sistemes de regadiu ja que ho tractarem en el capítol d'identitat. Tanmateix apuntem que cert corrent historiogràfic defensa que són les comunitats camperoles les que *difunden la construcció de nous espais agraris* i, a més a més, *consoliden la difusió de nous nous cultius*²⁹³². Barceló defensa que la societat musulmana d'Alandalús és, bàsicament, una societat fonamentada en la dinàmica socioeconòmica de l'hidraulisme atès que la base de tot l'entramat polític i administratiu descansa en la comunitat camperola de base clànica, la qual es sustenta en l'agricultura irrigada²⁹³³. Aquestes comunitats pageses són, segons Barceló, la base que sosté l'estructura estatal i garanteix la seva producció agrícola a través de la irrigació de les terres de conreu mitjançant complexos sistemes hidràulics: *qanat(s)*, sèquies, canals, basses, molins... o sigui, xarxes hidràuliques; afirmacions que nosaltres no veiem tan clares, almenys durant el període que nosaltres estudiem, segle XI i principis del XII.

El reg artificial, d'una banda, minimitza els riscos de les imprevistes precipitacions del clima mediterrani i, de l'altra banda, permet sembrar les terres novament a l'estiu, obtenir rendiments majors i més estables, dilatar el període de maduració de les plantes, fragmentar els períodes de collita durant l'any²⁹³⁴ ... Així, a través del control de l'aigua dels rius i dels afluents, els camperols poden millorar i ampliar la productivitat per assegurar-se la pròpia subsistència, el pagament del fisc i, en moltes ocasions, arribar a comercialitzar certs excedents²⁹³⁵. Per tant, és una realitat que el regadiu produeix una diversificació del cicle agrícola en èpoques diferents i complementàries de l'any. A part, l'explotació dels espais irrigats comporta un augment de la producció i de la productivitat²⁹³⁶.

²⁹³² KIRCHNER, Helena; NAVARRO, Carmen; "Objetivos, métodos y prácticas de la Arqueología hidráulica", *Arqueología y territorio medieval*, 1 (Jaen, 1994), p.159-160.

²⁹³³ BARCELÓ, Miquel; "Saber lo que es un espacio hidráulico y lo que no es, o Al-Andalus y los feudales", *El agua: mito, ritos y realidades*, José Antonio González i Antonio Malpica (coords.), Diputación Provincial, Granada, p. 240-254. KIRCHNER, Helena; "Construir el agua. Irrigación y trabajo campesino en la Edad Media", *Arbor*, CLI (Madrid, 1995), p. 35-64. MARTÍNEZ, Luis Pablo; "El estudio social de los espacios hidráulicos. De la maîtrise de l'eau a la cuestión hidráulica", *Taller d'Història*, 1 (València, 1993), p. 90-93.

²⁹³⁴ WATSON, Andrew; *Agricultural innovation in the early Islamic world*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983, p. 123-127.

²⁹³⁵ BAZZANA, André; "Archeologie medievale et islamique. Chronique", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, XIX (Paris, 1985), p. 436. BARCELÓ, Miquel; "Un estudio sobre la estructura fiscal y procedimientos contables del emirato omeya de Córdoba (138-300/755-912) y el califato (300-366/912-976)", *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 5-6 (Barcelona, 1984-1985), p. 45-72.

²⁹³⁶ MALPICA, Antonio; TRILLO, Carmen; "La hidráulica rural nazarí: análisis de una agricultura irrigada de origen andalusí", *Asentamientos rurales y territorio en el Mediterráneo medieval*, Carmen Trillo (coord.), Athos-Pergamós, Granada, 2002, p. 222-225.

En aquesta recerca també ens hem proposat identificar les possibles xarxes hidràuliques d'origen andalusí de les Aspres centrals i occidentals. Mitjançant el nostre mètode de treball descobrim una notable presència dels àmbits ordenats i gestionats amb la finalitat de crear un espai irrigat. La documentació feudal, sobretot aquella que descriu les proximitats d'una alqueria, ens parla sobre els indrets cultivats a través de la cultura de l'aigua²⁹³⁷. Establim que existeix un vincle indiscutible entre el centre d'hàbitat i els sectors productius de regadiu; aquests estan projectats als terrenys més pròxims al nucli residencial²⁹³⁸.

A Santa Linya trobem bones descripcions sobre l'entorn amb què es troben els cristians en conquerir l'assentament entre l'any 1034/1035. Aquest està configurat per *molendinis cum eorum caput aquis et eorum decursibus*²⁹³⁹. Estem parlant d'un conjunt d'elements propis d'un complex hidràulic perfectament distribuït en l'entorn, ja que l'aigua es gestiona i es canalitza de tal manera que arriba a irrigar terrenys d'horta i petits hortets, així com també possibilita l'existència de molins integrats en el sistema. A la documentació posterior a la conquesta de Tragó també hi descobrim notes que descriuen el paisatge andalusí que els cristians troben. El document de l'any 1098 ens parla de les estructures de regadiu situades al voltant de la vila, *cum aquis et capudaquis et molinis*²⁹⁴⁰. Igualment, podem extreure que el paisatge està dominat per sistemes hidràulics perfectament dissenyats amb ramals primaris i secundaris que reparteixen l'aigua per un territori prèviament condicionat. El conjunt està consolidat ja que fins i tot disposa de molins per tal d'aprofitar la força de l'aigua. A Os, en canvi, les referències sobre les terres de regadiu no contenen aquest grau descriptiu tan elaborat, ja que a la documentació només s'apunta *alodiis cunctis, cultis i molendino*²⁹⁴¹, o sigui, no especifica la presència de sèquies, caps de sèquia, bassals...

La documentació ens presenta un conjunt de dades de gran rellevància sobre l'explotació del territori mitjançant l'hidraulisme. Els testimonis escrits ens permeten començar a conèixer i a interpretar la realitat social i econòmica del món rural andalusí

²⁹³⁷ En aquests territoris presos a Alandalús, al igual que en altres zones veïnes, les primeres escriptures feudals hi descriuen l'existència de terrenys irrigats amb l'ús del mot *hortis*. BATET, Carolina; *L'aigua conquerida. Hidraulisme feudal en terres de conquesta*, Universitat Autònoma de Barcelona-Universitat de València, Barcelona-València, 2006, p. 52-55.

²⁹³⁸ És indubtable el vincle entre poblament andalusí i l'espai hidràulic, el qual constitueix un dels principals motors econòmics. CRESSIER, Patrice; "Châteaux et terroirs irrigués dans la province d'Almería (Xe-XVe siècle)", *Castrum 5. Archéologie des espaces agraires méditerranéens au Moyen Âge*, André Bazzana (ed.), Casa de Velázquez-EFR, Madrid-Roma, 1999, p. 439-453.

²⁹³⁹ BC, perg. 166, reg. 4080; Car. 937.

²⁹⁴⁰ AHN, sec. clero, pergaminos, carp. 1014, doc. 21.

²⁹⁴¹ BC, perg. 166, reg. 4158; Car. 133.

del nord del districte/taifa de Lleida durant els segles XI-XII. Tanmateix, les dades escrites no són suficients per extreure una imatge prou minuciosa de l'entorn rural d'una alqueria d'aquesta regió²⁹⁴², per la qual cosa recorrem a l'arqueologia del paisatge per inserir-nos al context territorial i agrícola irrigat del món rural andalusí de frontera. Mitjançant l'arqueologia del paisatge analitzem les restes hidràuliques fossilitzades en l'entorn, el qual s'ha de concebre com el resultat de la transformació del medi físic pels individus, o sigui, com la solució de l'aplicació d'una racionalitat sobre l'espai que ocupen²⁹⁴³. Per tant, mitjançant l'estudi del paisatge es pot arribar a conèixer la racionalitat dels individus que el conformen i els seus processos històrics; factors indispensables per a descobrir la realitat econòmica de la societat rural andalusina.

Bona part de la realitat hidràulica que descriuen els documents, la identifiquem a tall geogràfic i material al paisatge. Les rodalies de les tres alqueries disposen de complexos irrigats. Arqueològicament podem documentar vuit sistemes hidràulics de forma absoluta, dels quals se'n poden diferenciar dos grups, els que estan estructurats seguint la lògica d'un curs fluvial i aquells que estan condicionats per un brollador natural²⁹⁴⁴. Veiem primer els sectors que es distribueixen a les proximitats d'un riu. En tot el territori analitzat, actualment només hem pogut localitzar un sistema hidràulic que corri paral·lel al llit del riu Farfanya, per sota de l'alqueria d'Os.

A la resta del territori, o bé a causa de la vegetació o bé com a resultat de les transformacions ocorregudes al llarg del temps, no podem identificar cap sistema de regadiu relacionat amb un eix fluvial. Talment, és evident que a la conca del Noguera Ribagorçana hi ha diferents complexos hidràulics entorn del curs del riu que aprofiten les fèrtils terres riberenques. El Noguera Ribagorçana és un afluent del Segre que descendeix dels Pirineus tot formant una gran vall en direcció nord-sud. Aquesta conca fluvial s'obra i es tanca en determinats punts de la geografia muntanyenca tot formant

²⁹⁴² Les referències documentals són molt interessants, tot i les dificultats per a situar els sistemes irrigats, problema amb el qual topem tots els investigadors que treballem aquestes contrades septentrionals. BATET, Carolina; *L'aigua conquerida. Hidraulisme feudal en terres de conquesta*, Universitat Autònoma de Barcelona-Universitat de València, Barcelona-València, 2006, p. 177-205.

²⁹⁴³ LORENZO, Jesús; "Arqueología y espacios productivos en el Bajo Arga. La formación del parcelario y del regadío", *Trabajos de Arqueología Navarra*, 19 (Pamplona, 2006), p. 407-429. BALLESTEROS, Paula; *et al.*; "Por una arqueología agraria de las sociedades medievales hispánicas. Propuesta de un protocolo de investigación", *Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*, Helena Kirchner (ed.), BAR International Series 2062, Oxford, 2010, p. 185-202.

²⁹⁴⁴ Estem parlant de sistemes irrigats a partir d'un brollador, com els que documenta al-Udri a mitjans del segle XI a la *qarya* d'Artana, on a les seves proximitats hi ha una font que neix d'una concavitat i les seves aigües es recullen en un dipòsit. SELMA, Sergi; "La integración de los molinos en un sistema hidráulico: la alquería de Artana (serra d'Espada, Castelló)", *Agua en zonas áridas: Arqueología e Historia*, Instituto de Estudios Almerienses, Almería, 1989, p. 715-736.

escarpats congostos o àmplies valls amb terrasses al·luvials. Aquest és el cas de la vall que s'obra davant de l'alqueria de Tragó. Aquesta conca fluvial deu integrar un conjunt de complexos sistemes hidràulics de suma importància per indagar sobre l'estructuració i el disseny del regadiu a l'alta Noguera occidental durant l'època islàmica, ja que el riu disposa d'un potencial hídic sense antecedents a la nostra regió.

Òbviament, bona part del complex sistema que descriu la documentació estaria dissenyat en línia paral·lela al riu, tot aprofitant el desnivell del terreny per a configurar una zona d'horta²⁹⁴⁵. Segurament, la xarxa hidràulica captava l'aigua en una cota més elevada del curs del riu per desviar-la vers unes canalitzacions que s'adaptaven a un espai natural amb irregularitats físiques, tot formant un ampli espai de treball. Lamentablement, només ens podem inserir en aquest territori a través de les fotografies produïdes abans de la inundació de la vall. Actualment, tota la conca del Ribagorçana esta submergida sota les aigües del pantà de Santa Anna, fet que ens impedeix investigar els seus possibles sistemes d'origen andalusí (fig. 3.4.1).

Fig. 3.4.1 La conca de Tragó abans de ser inundada per les aigües del pantà de Santa Anna i la mateixa zona avui en dia. Font ICC.

Altrament, la vall del barranc de Sant Miquel a Santa Linya presenta certes diferències a la resta de les valls fluvials, atès que aquesta és una petita vall condicionada per un barranc amb escassos recursos hídrics i no per un riu amb un potencial molt més considerable, la qual cosa dificulta l'estructuració d'una xarxa hidràulica a la manera de

²⁹⁴⁵ MOLINA, Pedro; CHECA, Francisco; MUÑOZ-MUÑOZ, Juan Antonio; "La cultura tradicional del agua: tecnología hidráulica y simbolismo en los campos de Níjar. Demófilo", *Revista de cultura tradicional*, 27 (Sevilla, 1998), p. 167-192.

Tragó i d'Os, exemple absolutament documentat i comparable amb sistemes hidràulics andalusins situats en altres regions d'Alandalús.

3.4.2.1. Sistemes hidràulics de fons de vall d'Os

Els únics exemples d'espais de treball irrigats entorn d'un riu els trobem associats a l'alqueria d'Os i a la via de comunicació de Lleida a Àger que per aquest paratge remunta en direcció nord²⁹⁴⁶. Aquests els hem localitzat a través d'una campanya de prospecció arqueològica destinada a investigar el curs del riu Farfanya i les xarxes hidràuliques que se'n deriven, les quals consideràvem en un primer moment que podien amagar un possible origen islàmic. Durant el treball de camp hem identificat un bon nombre de sistemes de regadiu que capten l'aigua del riu, però després d'inserir-nos a la realitat hidràulica de la conca fluvial ens hem donat compte que varis dels sistemes de regadiu actuals no poden ésser associats fàcilment amb el disseny andalusí, igual que altres petits sistemes estructurats entorn del curs fluvial.

En canvi, dos complexos hidràulics descoberts al marge esquerre i dret del riu Farfanya sí que presenten les característiques elementals d'un sistema de regadiu islàmic, per la qual cosa els hem analitzat i estudiat a fons tot vinculant-los amb les propostes dels investigadors que treballen aquest aspecte del món andalusí²⁹⁴⁷. Així, observem que estem davant de dos exemples hidràulics que, des del punt de captació, deriven l'aigua del riu, encaixonat en un territori muntanyenc, cap a un canal principal. A partir d'aquí l'aigua corre pel braçal principal sobre la mateixa cota, tot descendant paulatinament fins a tornar a trobar el riu. Des del canal s'obren diferents canalitzacions menors que condueixen l'aigua cap a les hortes. Val a dir que les estructures de regadiu identificades van estar en funcionament fins a la dècada dels seixanta, moment a partir del qual es van abandonar a causa dels greus problemes de manteniment i per les costoses inversions per la seva millora i modernització.

²⁹⁴⁶ L'associació entre explotacions agrícoles irrigades estructurades en un curs fluvial i les principals vies de comunicació també s'ha investigat en d'altres zones d'Alandalús. FLORS, Enric; "La explotación de los acuíferos: un paisaje irrigado", *Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón)*, Enric Flors (coord.), Diputació de Castelló, Castelló de la Plana, 2009, p. 530.

²⁹⁴⁷ MALPICA, Antonio; TRILLO, Carmen; "La hidráulica rural nazarí: análisis de una agricultura irrigada de origen andalusí", *Asentamientos rurales y territorio en el Mediterráneo Medieval*, Carmen Trillo (coord.), Athos-Pergamós, Granada, 2002, p. 222-225. GUINOT, Enric; "Agrosistemas del mundo andalusí: criterios de construcción de los paisajes irrigados", *Cristiandas e Islam en la Edad Media Hispana. XVIII. Semana de Estudios Medievales*, Gobierno de Logroño-Instituto de Estudios Riojanos, Logroño, 2008, p. 13.

3.4.2.1.1. Exemple del costat dret

El principal complex hidràulic presenta particularitats molt específiques ja que la sèquia principal determina la instal·lació de la zona residencial, la qual, com s'ha estipulat²⁹⁴⁸, sempre s'ubica per sobre de la línia de rigidesa, és a dir, per damunt del canal principal de distribució, en aquest cas tant el *hisn* com la *qarya* d'Os estan per damunt del complex irrigat, a la part més alta del promontori. En el nostre cas, per sobre de l'eix de gravetat que marca l'àrea irrigada, hi passa el camí que uneix Àger i Lleida, i per sobre d'aquest eix viari hi ha el centre d'hàbitat, situat a mig vessant del monticle de la part dreta del riu Farfanya.

Als peus del tossal en qüestió s'hi estructura la unitat hidràulica, mentre que l'altre sistema irrigat que veure tot seguit es troba a l'altra banda del rierol. Tot i això, ambdós sistemes estan encaixonats al fons de la vall, un entre la serralada d'Os i el mateix curs d'aigua i l'altre entre l'eix fluvial i el monticle on hi ha el poblat.

El nexa entre l'alqueria i el complex hidràulic (fig. 3.4.2) és indubtable ja que la distribució espacial

Fig. 3.4.2 Sistema hidràulic andalusí d'Os associat al riu Farfanya.
Font ICC, elaboració pròpia.

²⁹⁴⁸ BARCELÓ, Miquel; "El diseño de espacios irrigados en Al-Andalus: un enunciado de principios generales", *El agua en zonas áridas: arqueología e historia. I Coloquio de historia y medio físico*, Lorenzo Cara (coord.), El Instituto, Almería, 1989, vol. I, p. XXX.

d'aquest és producte de l'home andalusí, el qual crea un punt des d'on captar l'aigua en un indret més elevat, el punt de captació; dissenya el canal de circulació per fer arribar l'aigua fins a la zona de regadiu; crea una xarxa de distribució en sèquies secundàries per repartir l'aigua pels camps, entre els quals s'ha de diferenciar entre els braçals que són tant de circulació com de reg i les sèquies que només són simples regadores per a camps concrets²⁹⁴⁹. Actualment, només podem identificar la superfície del reg sense entrar en més detalls ja que l'abandó del sistema i la seva transformació en terres de secà redueix les possibilitats de cercar elements hidràulics fossilitzats en l'espai.

Tot i això podem detectar part del sistema hidràulic, ja que descobrim el braçal principal ubicat per damunt dels camps de cultiu on també hi ha una bassa i un molí. Aquests elements hidràulics els trobem citats a la documentació com *molendino qui est subtus uilla*²⁹⁵⁰. Realment, segons les referències escrites i arqueològiques aquest sector és el que està situat per sota de l'alqueria islàmica, assentament musulmà anomenat a les fonts cristianes de conquesta com a vila.

Val a dir que l'estructura del sistema hidràulic que nosaltres podem documentar parcialment comparteix una sèrie de trets característics amb els sistemes hidràulics descrits per Helena Kirchner en un fons de la vall, el punt de captació de l'aigua, la canalització principal i el desguàs final retornant al riu, tot un complex amb una forma de mitja lluna, per damunt del qual hi ha una via de comunicació terrestre i l'assentament humà andalusí²⁹⁵¹.

Destaquem també la idea de Miquel Barceló sobre les relacions entre la

Fig. 3.4.3 Sèquia principal. Fotografia pròpia.

irrigació i la molinaria andalusina, la qual està formulada mitjançant un contrast sistemàtic amb els trets bàsics del model feudal, absolutament oposat amb el musulmà.

²⁹⁴⁹ Aquests darrers punts no es compleixen en aquests sistemes de fons de vall perquè les parcel·les s'irriguen directament de la sèquia mare. GUINOT, Enric; "Agrosistemas del mundo andalusí: criterios de construcción de los paisajes irrigados", *Cristiandas e Islam en la Edad Media Hispana. XVIII. Semana de Estudios Medievales*, Gobierno de Logroño-Instituto de Estudios Riojanos, Logroño, 2008, p. 17.

²⁹⁵⁰ BC, perg. 166, reg. 4158; Car. 133.

²⁹⁵¹ KIRCHNER, Helena; "Redes de asentamientos andalusíes en Mallorca", *Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*, Helena Kirchner (ed.), BAR International Series 2062, Oxford, 2010, p. 91.

Així Barceló extreu que els molins feudals es localitzen a les capçaleres dels sistemes de derivació de l'aigua, per després distribuir-la pels terrenys irrigables. En canvi, a Alandalús els molins s'ubiquen al final del complex hidràulic, és a dir, la molinaria sempre és subsidiària del reg, ja que l'últim tram de la sèquia principal és el que subministra aigua al molí²⁹⁵² o bé es troben situats en un punt neuràlgic de la sèquia principal (fig. 3.4.3)²⁹⁵³.

3.4.2.1.2. Exemple del costat esquerre

El sistema que nosaltres hem reconegut, mitjançant la comparació amb la unitat hidràulica anterior i el reconeixement de les principals característiques exposades pels principals experts en la temàtica, està condicionat per la forma específica de l'organització del conjunt i per la gestió de l'aigua per part de la societat que l'ha produït²⁹⁵⁴. Del complex hidràulic avui en dia encara podem reconèixer la resclosa on s'acumulava l'aigua desviada del riu en una part més elevada i, des d'on podem resseguir el traçat principal de la sèquia des de l'estructura de pedra fins a una part intermèdia. El desguàs final no l'hem pogut ubicar perquè un camí contemporani talla la sèquia. També podem determinar la relació entre aquest braçal i el traçat de les terrasses de cultiu situades, totes elles, per sota de la línia de rigidesa que marca el canal principal²⁹⁵⁵. El sistema respon perfectament als postulats de la teoria hidràulica desenvolupada per Miquel Barceló, qui entén que un sistema hidràulic és un espai creat mitjançant la construcció de terrasses que modifiquen les pendents naturals, les quals són l'energia que assegura el transport de l'aigua.

²⁹⁵² BARCELÓ, Miquel; "La arqueología extensiva y el estudio de la creación del espacio rural", *Arqueología Medieval en las afueras del medievalismo*, Crítica, Barcelona, 1988, p. 241-242.

²⁹⁵³ SELMA, Sergi; "El molí hidràulic de farina i l'organització de l'espai rural andalusí. Dos exemples d'estudi arqueològic espacial a la Serra d'Espadà (Castelló)", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, XXVII (Paris, 1991), p. 71.

²⁹⁵⁴ No disposem de proves prou contundents per afirmar cap tesis sobre el seu possible origen, per tant, no ens atrevim a proposar res sobre la propietat col·lectiva o privada d'aquest sistema irrigat al segle XI-XII.

²⁹⁵⁵ El parcel·lari està construït en el fons de la vall, aprofitant l'espai més pla de les terres al·luvials, tot i que el condicionament de l'entorn és mínim, generalment, reduït a murs de contenció. La sèquia mare recorre el límit de les parcel·les des d'on es reguen directament sense la necessitat, normalment, de sèquies secundàries. KIRCHNER, Helena; "Arqueologia hidràulica i tipologia d'espais irrigats andalusins", *Agira III. Prospecció i Territori*, Flocel Sabaté (dir.), Pagès, Lleida, 2010, p. 134.

La nostra recerca només ha pogut determinar el lloc exacte de la presa i la canalització principal, és a dir, la sèquia que funciona com a eix de gravetat ja que les terres irrigades només es poden situar per sota d'aquesta (fig. 3.4.4). A més a més, també hem identificat certs punts on al braçal principal hi ha unes obertures, actualment, sense continuïtat cap als camps de conreu. Del primer element, la presa, podem documentar que és una obra de pedra calcària situada a 411 metres d'altitud. El tram murat estava format per dos conjunts, un situat a la part esquerra i l'altre, separat per una penya, s'ubicava a la part dreta. Actualment, només podem identificar com

Fig. 3.4.4 Sistema hidràulic andalús d'Os associat al riu Farfanya. Font ICC, elaboració pròpia.

a tal el sector esquerre, ja que l'altra banda es devia modificar perquè actualment només hi ha un petit mur de contenció que forma un bassó. El mur en qüestió està format per dos fases constructives ben diferenciades, els fonaments, fets amb pedres colossals, i la part superior realitzada amb un aparell de mitjà i gran dimensió. Les pedres que formen el dic estan lleugerament escairades i formen un mur de contenció d'1,70 metres d'ample, 6,20 metres d'altura i 12 de llargària. La resta del dipòsit està limitat per la mateixa roca natural de la muntanya. Aquest és el punt de captació, una presa de pedra ubicada en una quota més elevada que els terrenys inundables. Del segon, la canalització principal, només podem reproduir la forma d'un canal d'una grandària

considerable, aproximadament d'un kilòmetre de longitud identificable, que descendeix gradualment des de la presa artificial fins, probablement, a retornar al mateix curs fluvial. El canal passa pel mateix peu de l'abrupta serra d'Os fins a trobar la sortida del congost i l'extensa plana al·luvial que s'obra en direcció a Castelló i una altra en direcció a Tartareu. El tercer component, les derivacions cap a les sèquies més petites, estan força difuminades, tot i que podem identificar-les en algun punt on la sèquia principal presenta una obertura tapada amb una gran pedra o bé adaptada en partidors construïts durant l'etapa final del seu funcionament.

Tot el paisatge irrigat està perfectament documentat a través d'un programa GIS. Creiem que documentar en un format cartogràfic georeferenciat tots aquells factors morfològics que caracteritzen les hortes d'origen andalusí, és un pas fonamental per poder establir relacions i lògiques entre sistemes irrigats. D'aquesta manera tots els elements descrits anteriorment són consultables en format gràfic i digital per tal d'agilitar la seva comprensió. Així podem establir un fons apte per compaginar els resultats de diferents estudis, els quals, alhora, poden ajudar a superar el greu problema al qual gairebé tots els investigadors d'Alandalús ens enfrontem: la inexistència de documentació andalusina que ens permeti conèixer els criteris de construcció del sistema, així com del parcel·lari. Aquest problema només es pot pal·liar, de moment, mitjançant un intens treball de camp arqueològic per identificar en el paisatge actual l'existència d'àmbits fossilitzats d'aquestes estructures agràries²⁹⁵⁶. Nosaltres hem establert l'àrea que, possiblement, està irrigada durant el període andalusí per tal de donar un exemple gràfic de tot això que estem descobrint referent al món rural i el desenvolupament del disseny hidràulic andalusí.

3.4.2.2. Sistemes hidràulics enmig d'un espai de secà

A més dels sistemes hidràulics situats en el fons de les conques fluvials i sostinguts pel cabal del mateix riu, també tractem aquells centres d'explotació agrícola situats enmig d'un territori de secà. Disposem de varis exemples de regions de caràcter irrigat vinculades amb una font, però situades en indrets apartats dels eixos fluvials. Al territori

²⁹⁵⁶ CRESSIER, Patrice; "Du sud au nord du Sahara: la question de Tamdult", *Du nord au sud du Sahara. Cinquante ans d'archéologie française en Afrique de l'Ouest et au Maghreb. Bilan et perspectives*, André Bazzana i Hamady Bocoum (eds.), Sèpia, Saint-Maur, 2004, p. 275-284. ESQUILACHE, Ferran; *Història de l'horta d'Aldaia. Construcció i evolució del paisatge social*, Ajuntament d'Aldaia, Aldaia, 2007.

de les alqueries andalusines de les Aspres centrals i occidentals hi predominen quantitativament les petites unitats hidràuliques amb un espai irrigat propi d'escasses hectàrees situat al marge de les valls fluvials. Cada sector s'estructura en base a les possibilitats del cabal d'aigua captada en un brollador natural i la superfície possible a transformar en terrasses irrigades. Estem parlant, doncs, de com es configura un petit sistema hidràulic de muntanya, generat a partir d'una font amb bassa per desenvolupar una horta de petites proporcions condicionada per les mateixes característiques topogràfiques del terreny²⁹⁵⁷.

Aquests reduïts sistemes hidràulics no estan situats en conques fluvials o barrancades, sinó que, en la majoria dels casos, es troben en àmbits d'altura mitjana que disposen d'amplis sectors de terra cultivable. Per tant, no estem tractant espais enllaçats amb un eix fluvial, sinó que localitzem petites explotacions agrícoles de caràcter irrigat enmig d'amplis espais de secà, zones absolutament inhòspites per a estructurar-hi un sistema de reg si no fos per la presència i l'aprofitament dels escassos recursos hídrics que proporciona l'entorn natural. Normalment, aquestes terres necessiten ésser terrassades per garantir una àrea irrigada. De fet, entenem que en aquests casos la previsió de les dimensions de la regió de regadiu a través del cabal de la font és decisiu i elemental per establir el volum de cada bassa i les hectàrees cultivables²⁹⁵⁸.

3.4.2.2.1. Exemples de Santa Linya

Aquesta realitat agrícola està perfectament documentada en la nostra regió ja que a través de la prospecció arqueològica i hidràulica hem identificat una sèrie d'exemples que presenten aquestes característiques. Val a dir que el nombre de testimonis hidràulics enmig d'una regió de secà és superior a la resta de testimonis hidràulics basats en les captacions des d'un riu o amb les explotacions d'aigües subterrànies. Dins del terme de l'alqueria de Santa Linya hi trobem dos sistemes hidràulics de magnituds força interessants de manera que fins i tot podríem arribar a parlar d'hortes de muntanya i no

²⁹⁵⁷ CRESSIER, Patrice; "Géométrie des réseaux et marqueurs des territoires. L'image du partage de l'eau dans le paysage médiéval (Espagne et Maroc)", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 36/2 (Madrid, 2006), p. 50-53.

²⁹⁵⁸ Altres autors, com Carmen Navarro, també tenen en compte els condicionants naturals a l'hora d'investigar un sistema d'aquestes característiques, ja que el cabal de la font es decisiu per establir els volums de cada bassa i les hectàrees cultivables. NAVARRO, Carmen; "Los espacios irrigados rurales y el tamaño de sus poblaciones constructoras en al-Andalus: Liétor, un ejemplo", *Arqueología Medieval*, 3 (Mértola, 1994), p. 175.

tant de microsisemes²⁹⁵⁹. Les dos hortes estan associades a un aiguaneix natural amb una bassa on s'hi estanca l'aigua per poder irrigar una determinada regió. A partir d'aquest punt central, el safareig, deriva un sèquia principal que a la vegada es ramifica en altres de més petites. A part d'aquests dos exemples perfectament identificables en el context alt medieval del segle XI volem deixar constància de l'existència d'altres sistemes totalment associats amb aquests dos, però sense proves per justificar el seu possible origen islàmic com un sector irrigat²⁹⁶⁰.

3.4.2.2.1.1. Font de l'Om

Un d'aquests dos sistemes hidràulics es troba molt pròxim a l'alqueria de Santa Linya, el primer i el més ben documentat a partir de les fonts escrits és la bassa de la font de l'Om a 2,50 kilòmetres²⁹⁶¹. Observem com el centre productiu de regadiu està relativament a prop del nucli residencial, el qual es troba en una posició dominant a mig vessant d'un promontori de 595 metres d'altitud; des d'aquí controla completament tot el territori on hi ha el complex hidràulic. El sistema està estructurat per una bassa situada a 500 metres d'altitud i per un extens territori format per bones terres de conreu. Mitjançant el programa de GIS hem establert la superfície irrigada des d'aquesta bassa, així com de les dues basses situades al seu entorn i de les quals no podem esbossar el seu origen andalusí. D'aquesta manera hem establert l'extensió geogràfica irrigada per la font de l'Om, la qual té, aproximadament, una superfície de 51 hectàrees; per la bassa del Prat d'Auba, que disposaria de 8 hectàrees cultivables, i la de la font del Prat, que podria regar, almenys 15 hectàrees²⁹⁶² (fig. 3.4.5). Actualment no podem anar més enllà

²⁹⁵⁹ Aquests exemples de petits sistemes hidràulics, aïllats i localitzats en regions molt concretes i situades a les zones rurals muntanyoses, on a partir de fonts o de rius encaixonats es creen hortes, també s'ha identificat en altres territoris d'Alandalús. GUTIÉRREZ, Sonia; "El origen de la huerta de Orihuela entre los siglos VII y XI: una propuesta arqueológica sobre la explotación de las zonas húmedas del bajo Segura", *Arbor*, 593 (Madrid, 1995), p. 65-94. GUINOT, Enric; "Agrosistemas del mundo andalusí: criterios de construcción de los paisajes irrigados", *Cristiandas e Islam en la Edad Media Hispana. XVIII. Semana de Estudios Medievales*, Gobierno de Logroño-Instituto de Estudios Riojanos, Logroño, 2008, p. 209-238.

²⁹⁶⁰ Estem parlant de les unitats hidràuliques anomenades amb el topònim "Prat", del qual aportem també una explicació científica sobre el seu funcionament durant l'etapa islàmica final.

²⁹⁶¹ La bassa del Prat es troba a 2 kilòmetres del centre d'hàbitat i la bassa del Prat d'Auba està situada a 2,20 kilòmetres. Aquests dos sistemes hidràulics construïts en zones d'aiguamolls no els hem pogut identificar com a obres d'origen islàmic. A més, com podem contemplar en les dades extretes dels càlculs del programa informàtic, les superfícies irrigades d'aquests dos darrers exemples són força menors de l'àrea de la font de l'Om.

²⁹⁶² Butzer anomena aquests tipus de complexos "mesosistemes" i considera que tenen un origen andalusí. A més a més, afegeix que la mesoescala d'irrigació està associada a les localitats de muntanya i els espais irrigats s'abasteixen per fonts o petites corrents fluvials generant una unitat productiva que varia entre 15

de la ubicació del punt de la font, de la identificació de les restes de l'estructura de pedra de la bassa i del càlcul aproximat de la superfície de l'àrea sotmesa a la cultura del regadiu i la posició d'algunes sèquies.

Fig. 3.4.5 Esquema sobre l'aprofitament dels recursos hídrics enmig d'un espai de secà. La font de l'Om és l'únic sistema hidràulic que podem identificar com a originari d'època islàmica. Font ICC, elaboració pròpia.

L'element característic de les unitats d'irrigació és la bassa, la qual compleix una doble funció ja que regula i emmagatzema l'aigua. Alhora també condiona la distribució i la disposició dels bancals irrigats²⁹⁶³. Anem a veure el cas de la font de l'Om vinculat directament amb l'alqueria de Santa Linya.

L'estructura antiga de la Font de l'Om²⁹⁶⁴ no es pot identificar actualment, ja que només resta la forma enclotada del terreny cobert de vegetació. A més a més, tot l'antic

i 125 ha. BUTZER, Karl; *et alt.*; "Irrigation Agrosystem in Eastern Spain: Roman or Islamic Origins?", *Annals of the Association of American Geographers*, 75 (Washington, 1985), p. 479-509. Contràriament, Kirchner i Navarro consideren que la distinció entre escales de regadiu resulta irrellevant, postura que compartim ja que descobrim que tant els sistemes andalusins com els posteriors comparteixen unes àrees irrigables força semblants. KIRCHNER, Helena; NAVARRO, Carmen; "Objetivos, métodos y prácticas de la Arqueología hidráulica", *Arqueología y Territorio Medieval*, 1 (Jaén, 1994), p. 159-182.

²⁹⁶³ Torró també identifica, en relació amb l'evidència del terreny i amb la distribució dels assentaments, la presència d'unitats de reg, basades en brollador i bassa, als voltants de cadascuna de les petites alqueries de muntanya. TORRÓ, Josep; "Una notícia sobre la Irrigació per Brollador i Bassa al Terme d'Albaida en 1276", *Alba: revista d'estudis comarcals de la Vall d'Albaida*, 5-6 (Ontinyent, 1990-1991), p. 55-59.

²⁹⁶⁴ Selma descriu el sistema irrigat d'Aín (Serra d'Espadà, Castelló) com un sistema associat a una alqueria amb *hisn*, a la documentació citats com *castrum et villa*, amb una sèquia principal que deriva d'una font. SELMA, Sergi; "El molí hidràulic de farina i l'organització de l'espai rural andalusí. Dos

territori irrigat també està dedicat als cultius de cereals de secà, per la qual cosa s'han alterat lleugerament les antigues parcel·lacions i, evidentment, s'han esborrat les ramificacions secundàries. Tanmateix, testimonis orals ens confirmen la presència d'horts i d'extensos sectors irrigats en aquests àmbits fins a la segona meitat del segle passat. Avui en dia només podem documentar part d'un braçal principal que descendeix per la depressió de Santa Linya fins a trobar, finalment, un molí²⁹⁶⁵. Apuntem com una hipòtesi el possible origen islàmic d'aquesta estructura, ja que el document de conquesta de l'any 1035 parla de molins²⁹⁶⁶ al terme musulmà recentment conquerit i, certament, el terme de Santa Linya és ric amb aiguaneixos mediocres, però no amb rius i fonts amb gran cabal per garantir una disposició d'aigua prou important per a sostenir el funcionament d'un molí. En canvi, la font de l'Om és un dels pocs casos que disposa d'una broll d'aigua prou abundant pel funcionament d'un molí, el qual, casualment, s'ubica al final del sistema hidràulic.

També adjuntem les dues estructures hidràuliques de la font del Prat i del Prat d'Auba, sistemes de regadiu dels quals no disposem de referents per a considerar-los obres andalusines, però creiem que val la pena documentar la seva existència, malgrat que posteriorment exposarem la interpretació que nosaltres creiem més encertada²⁹⁶⁷. La bassa de la font del Prat està situada per sota del complex hidràulic de la font de l'Om, recull l'aigua d'una zona d'aiguamolls en una bassa. L'estructura és molt més gran que l'exemple anterior, tot i que no podem descriure les parets perquè l'estructura es troba completament coberta de vegetació. Tanmateix podem observar que des d'aquest punt el terreny està perfectament abanecat formant extenses i planes terrasses. La mateixa toponímia ens indica la realitat hidràulica del paratge ja que tant el topònim "Prat" com

exemples d'estudi arqueològic espacial a la Serra d'Espadà (Castelló)", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, XXVII (Paris, 1991), p. 75-84.

²⁹⁶⁵ El molí actual, sense funcionament des de fa varies dècades, és propietat de Ramón Taribó, qui generosament ens a deixat consultar les escriptures de l'equipament hidràulic. Així podem corroborar que el molí té l'aigua assegurada per accionar el seu funcionament ja que, almenys des del segle XVIII, s'abasteix de dues fonts, la Font de l'Om i la Font del Prat. Nosaltres proposem com una hipòtesi la possible existència d'aquest equipament hidràulic durant l'etapa andalusina, abastir per la font de l'Om, prou ben documentada al segle XI.

²⁹⁶⁶ BC, perg. 166, reg. 4080; Car. 937.

²⁹⁶⁷ Considerem apropiat exposar aquestes realitats hidràuliques per tal de visualitzar el contrast de les proves que ens permeten esbossar l'origen andalusí d'un sistema hidràulic i aquelles que no ens permeten documentar-lo. La recerca no ens proporciona cap mena de prova per dissenyar l'origen dels sistemes de regadiu vinculats amb el topònim "Prat", sinó que ens facilita arguments per vincular aquests espais amb les zones destinades a la pastura dels ramats andalusins. Per tant, suposem que les regions conegudes com a "Prat" pels conqueridors feudals, són aiguamolls que no es dessecaran fins a dates indeterminades, però posteriors a la conquesta. Més endavant exposarem detalladament l'origen i la funcionalitat d'aquests espais durant l'etapa andalusina.

“Prat d’Auba” estan associats amb una superfície del medi físic on hi abunda l’aigua, amb una partida regada directament d’una font o d’un aiguamoll²⁹⁶⁸.

La bassa del Prat d’Auba és una font situada a les fondalades d’una barrancada que condueix l’aigua de forma subterrània²⁹⁶⁹ fins a un dipòsit artificial, a partir del qual s’estructurava el sistema hidràulic. La bassa està feta per una paret de pedra d’un metre d’amplada que funciona de mur de contenció. Les restes arqueològiques provenen l’ús de l’estructura al llarg de la història ja que la paret està confeccionada a partir de pedres de diverses dimensions i tipologies, tot i que hi predominen les filades de grans carreus de pedra perfectament treballada a la part baixa de la infraestructura. Des d’aquest punt parteix una sèquia principal que finalment es perd atès que, avui en dia, l’antic àmbit irrigat andalusí i, posteriorment, feudal està destinat a cultius de secà, per la qual cosa no podem descriure cap altre braçal ni ramificacions secundàries ja que han desaparegut en l’ampliació dels camps de conreu.

Ambdues explotacions irrigades són un clar testimoni de l’evolució i la transformació de la morfologia terrestre en un període posterior a la segona conquesta de Santa Linya pels contingents d’Urgell a mitjans del segle XI. Les explotacions irrigades estructurades a les zones pantanoses anomenades a tall toponímic com a “Prat” són, probablement, terrenys adaptats i estructurats pel món rural cristià de postconquesta. Aquests testimonis ens obren la possibilitat de destriar entre unes explotacions d’origen andalusí i unes altres fundades posteriorment o, almenys, sense proves del seu passat durant l’etapa islàmica.

Nosaltres podem corroborar la importància dels sectors irrigats de Santa Linya gràcies a un document força tardà, en relació a la data que s’ocupa per primera vegada l’alqueria, 1034-1035, però de gran valor historiogràfic, sobretot si es llegeix amb la mirada i l’atenció cap al passat andalusí, és a dir, interpretant les descripcions donades pels conqueridors cristians a través d’un filtre que ens permeti deduir la realitat territorial del món rural andalusí de frontera²⁹⁷⁰. En el document datat el vint-i-sis de juliol de 1085, el comte d’Urgell, Ermengol IV, dóna a Brocard i a la seva muller Caritat tot el puig de Privà amb les seves terres i pertinences, les confrontacions del qual són especificades,

²⁹⁶⁸ ALCOVER, Antoni; Moll, Francesc; *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Moll, Palma de Mallorca, 1926-1968. Consultat el 20/09/2011. <<http://dcvb.iecat.net/>>.

²⁹⁶⁹ Aquest sistema es coneix popularment amb el nom d’*encalada* i se’l designa com una obra dels “moros”.

²⁹⁷⁰ Aquesta realitat productiva basada en petits i mitjans sistemes està vinculada amb les zones de residència tal com s’ha demostrat en altres parts d’Alandalús. PÓVEDA SÁNCHEZ, Ángel; “Sistemas hidráulicos y organización campesina durante el período andalusí”, *El agua en la historia de España*, Univesidad de Alicante, Alicante, 2000, p. 19-46.

dins el terme de Santa Linya, reservant-se, però la meitat del delme per a l'obra del castell de Santa Linya i una parellada d'alous per a ell. El diploma especifica detalladament els límits del nou castell termenat, el qual, com podem veure, sostreu terreny a l'antic terme de l'alqueria islàmica. L'escrit diu així: *affrontat ab oriente in ipsa fonte Olmosa ad Morriola et vadit usque ad ipsa costa de Celabro sive in termino de Monte Rubeo, deinde ascendit usque in sumitate de Celabro et descendit per ipsa costa usque in quallo de Laurencio, deinde ascendit usque ad ipso Maruniolo, qui est guardia de Laurencio, et descendit usque in quallo de Moll[...]* n et veniat per ipsa drecera usque ad quallo de Machaleuo, et deinde veniat per drecera usque ad collum de Chintela, et hoc est a parte occidente; et de parte vero circii venit per ipsa via subtus ipsa guardia de Barone usque ad ipsa Benna, deinde descendit usque in quallo de Baltalgazet, et ascendit usque ad ipsa rocha de Man Salamon, et descendit per ipsa costa et per ipsa chomella usque ad ipsa fonte Ololmosa et Murriola²⁹⁷¹.

A través d'aquestes referències podem extreure interessants deduccions sobre l'estructuració del territori andalusí, ja que en el repartiment territorial es dona com una de les fites del nou terme la *fonte Olmosa o Ololmosa*, actualment coneguda com a font de l'Om. Aquesta font marca l'inici del complex irrigat que nosaltres podem reconèixer a través de l'arqueologia del paisatge; és una d'aquestes tres basses que acabem de descriure. Sens dubte, podem extreure que aquest brollador natural marca el final del nou terme de Privà perquè a partir d'aquest punt ja trobem un terreny antropitzat, el bosc que s'alça al marge de les fèrtils terres de l'antiga font d'*Almahaleve* –identificada en aquest document com *Machaleuo*– arriba fins als peus de la font de l'Om, on torna aparèixer el territori cultivable, ara sota control del castell feudal de Santa Linya. Per tant, és una evidència que la font simbolitza un punt de referència a nivell geogràfic per la seva significativa estructuració del territori, és el límit del terreny silvestre i el principi de les terres sotmeses a la cultura i no només a la cultura agrícola, sinó també a la irrigació.

El nou castell termenat de Privà no detrau les terres cultivables d'origen andalusí pròximes a l'antiga alqueria de Santa Linya, sinó que tan sols s'estructura amb un nou castell un antic territori irrigat andalusí allunyat del centre poblacional de Santa Linya, la font de Massaleu. A més a més, el document ens permet deduir que la distribució territorial islàmica no encaixa amb la mentalitat feudal, ja que les grans extensions que

²⁹⁷¹ BACH, Antoni; "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capítular de Solsona", *Urgellia*, XIII (la Seu d'Urgell, 1996/1997), doc. 262, p. 133.

componen una alqueria, tal com expressa aquest document, es fragmenten en termes castrals. Durant l'etapa islàmica el complex irrigat de la font d'*Almahaleve* forma part del terme de l'alqueria de Santa Linya tal com desprèn el document de l'any 1035²⁹⁷².

Sabem que, posteriorment, el model territorial feudal no contempla aquestes extraordinàries dimensions territorials sense posseir un centre rector que estructurari i gestioni el territori²⁹⁷³. L'esquema feudal necessita garantir el control absolut del territori i del poblament, cada vall a d'estar perfectament acotada i limitada topogràficament, tot formant un mosaic de termes i jurisdiccions. D'aquesta manera l'antiga vall d'*Almahaleve* passa a formar part d'un terme castral que posseeix la seva explotació agropecuària heretada del món andalusí, el sistema hidràulic de la font, i un conjunt de terrenys verges per explotar, els boscos que separen la vall de Privà i la vall de Santa Linya. Aquest no és l'únic exemple que trobem sobre la divisió de l'antic terme d'una alqueria, tot i que sí que és el testimoni més ben documentat i corroborat des de tots els vessants: documentació, arqueologia i toponímia. Sobre aquesta queda clar que els conqueridors no mantenen l'estructura territorial heretada del món andalusí; necessiten partir el territori mitjançant una nova lògica territorial, on cada vall ha de posseir la seva fortificació per tal de teixir totalment l'espai.

A part de les proves extretes de les diferents campanyes de prospecció arqueològica, els documents ens corroboren el que hem apuntat referent a la font de l'Om, ja que el pergamí de l'any 1035 dóna bones referències sobre l'antic paisatge andalusí i parla de les *fontanulis*²⁹⁷⁴, és a dir, el terme de l'alqueria compta amb varis indrets on l'aigua surt de la terra per poder formar espais com els que acabem de descriure. La documentació no concreta res més, no ens parla de les basses i dels terrenys irrigats per aquestes fonts, però mitjançant el treball interdisciplinari podem afirmar que aquesta cita documental es refereix als complexos irrigats que nosaltres identifiquem a través del treball de camp, font de l'Om i font de Massaleu. Probablement, nosaltres no hem trobat totes les fonts amb sistemes hidràulics que el document insinua, ja que el terme de Santa Linya és molt gran i, especialment, ric amb brolls d'aigua natural.

Seguim descrivint el sistema hidràulic dissenyat en aquesta vall contigua a Santa Linya, però separada per una llarga serralada que genera dos paratges ben diferenciats a tall

²⁹⁷² ACA, cancelleria, perg. Ramon Berenguer I, cap. 9, núm. 1.

²⁹⁷³ PLADEVALL, Antoni; BENET, Albert; PAGES, Montserrat; "Osona. Marc històric", *Catalunya Romànica*, Antoni Pladevall (dir.), Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1984, vol. II, p. 36-37. SABATÉ, Flocel; "Corona de Aragón", *Historia de España. Historia medieval: administración y gobierno*, Alfredo Alvar (dir.), Istmo, Madrid, 2003, vol. VIII, p. 257-260.

²⁹⁷⁴ BC, perg. 166, reg. 4080; Car. 937.

geogràfic. El principal complex irrigat d'aquest paratge està format entorn de la font d'*Almahaleve*.

3.4.2.2.1.2. Font d'*Almahaleve*

Primer que tot aclarim la qüestió lingüística d'aquest hidrònim ja que ens aporta un cúmul de proves fonamentals per començar a indagar i a realitzar hipòtesis sobre un fonament sòlid i de caràcter científic en relació al seu origen islàmic. Amb el terme *Almahaleve*²⁹⁷⁵ la documentació cristiana, de principis de l'onzena centúria, designa a la font situada als límits del terme de l'alqueria de Santa Linya en el sector meridional. A partir d'aquí deduïm que en aquest indret s'hi ubica quelcom amb una certa importància territorial ja que la font és un integrant prou ben reconegut en l'entorn per a poder funcionar com a fita de terme que es descriu, el qual, com ja hem demostrat, coincideix amb els antics marges andalusins. Disposem, doncs, d'un punt topogràfic, el nom del qual, a primer cop d'ull, sembla derivar d'una paraula àrab.

L'anàlisi de les fonts escrites ens permet descobrir una informació inèdita sobre el paisatge andalusí, ja que el paratge meridional on els cristians, l'any 1035, ubiquen la font d'*Almahaleve*, a finals de la centúria, concretament l'any 1085, es coneix com a quallo de *Machaleuo*²⁹⁷⁶. La recerca en el camp toponímic i la posterior anàlisi lingüística dels noms de lloc ens aporta uns resultats de suma importància referent a aquest substantiu²⁹⁷⁷. Actualment, la font i la partida es coneixen amb el nom de Massaleu o font de Privà (fig. 3.4.6). A partir d'aquí i gràcies a les instruccions de l'eminent professor en el camp toponomàstic, Federico Corriente, hem pogut desxifrar l'origen exacte de l'hidrònim andalusí (fig. 3.4.7). La paraula *Almahaleve* deriva etimològicament de l'àrab '*maHlab*' (محلّاب), que significa "el cirerer de Santa Llúcia, de Mahoma o de guineu", encara anomenat tècnicament a les llengües europees com a '*mahaleb*'²⁹⁷⁸.

²⁹⁷⁵ ACA, cancelleria, perg. Ramon Berenguer I, cap. 9, núm. 1.

²⁹⁷⁶ BACH, Antoni; "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia*, XIII (la Seu d'Urgell, 1996/1997), doc. 262, p. 133.

²⁹⁷⁷ Tal com apunta Sonia Gutiérrez la toponímia reforça l'origen islàmic d'alguns regadius, en el seu cas molt entroncada amb els elements hidràulics que configuren el sistema: sèquies, braçals, partides... GUTIÉRREZ, Sonia; "La huerta medieval. Los sistemas de riego", *Tibi. Un pantano singular*, Eduardo Camarero *et al.*, Generalitat de València, València, 1989, p. 18-26.

²⁹⁷⁸ La contribució desinteressada del professor Corriente a estat de gran ajuda a l'hora d'interpretar correctament els noms de lloc.

Fig. 3.4.6 Font actual de Massaleu i element hidràulic del complex irrigat actual. Fotografies pròpies.

Entenem que s’ha produït una simplificació de *faHs maHlab* “camp de cirerers de Santa Llúcia” tal com passa en altres termes com per exemple *alfamén*, que era *burj alHamaam* “torre de coloms, colomer”²⁹⁷⁹. Tanmateix, una etimologia popular a pseudocorregit la paraula ‘*ma(h/f)leb/u*’ donant lloc a massaleu, terme aparegut per la influència de les abundants masies. Per tant, l’hidrònim és d’origen àrab i, a més, porta implícita una informació de gran valor historiogràfic referent a la vegetació que hi havia entorn de la font que ens permet innovar sobre la dinàmica econòmica del món rural andalusí fronterer.

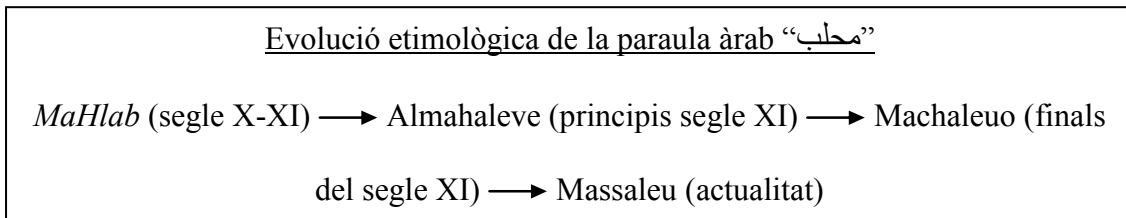

Fig. 3.4.7 Reproducció gràfica de l’evolució lingüística del terme àrab. Elaboració pròpia.

Mitjançant la prospecció hidràulica hem reconegut l’indret on s’ubica la font i la zona pantanosa, a partir d’on l’aigua es condueix a una bassa²⁹⁸⁰, avui en dia ampliada i condicionada amb nous materials. A diferència de les altres basses que encara podem reconèixer l’estructura de pedra de les diferents etapes històriques, en aquest cas no podem identificar res perquè les ampliacions i les modificacions al llarg de la segona meitat del segle XX han transformat la presa originària. Val a dir que aquestes

²⁹⁷⁹ CORRIENTE, Federico; *Dictionary of Arabic and Allied Loanwords*, Brill, Leiden-Boston, 2008, p. LXXIII.

²⁹⁸⁰ La font és un element molt important a l’hora d’explotar un espai de secà. BRUFAL, Jesús; “La Lleida de secano en los siglos XI-XII: nueva interpretación del territorio”, *Análisis de los paisajes históricos: de Al-Andalus a la sociedad feudal*, Antonio Malpica (coord.), Alhulia, Granada, 2009, p. 242. JIMÉNEZ, Miguel; “El poblamiento rural de la tierra de Loja a fines de la Edad Media”, *Arqueología y Territorio Medieval*, 2 (Jaén, 1995), p. 72.

ampliacions contemporànies s'han realitzat per aprofitar encara més l'aigua ja que la producció és d'uns 3000 litres per hora. Els aiguamolls i la font estan ubicats a 500 metres d'altitud, a 365 metres de distància de la bassa, la qual està situada a 494 metres d'altitud.

El complex hidràulic està format per dos parts ben diferenciades, un petit sector, aproximadament d'una hectàrea, que no necessita emprar l'aigua de la bassa ja que amb l'aigua que ve directa de la font i de l'aiguamoll és suficient per irrigar els camps, i els terrenys que reguen a partir de la bassa, els quals formen un total de 18 hectàrees. Amb tot observem un complex hidràulic de 19 hectàrees que estructura el parcel·lari en bancalades horitzontals que s'adapten al desnivell del terreny²⁹⁸¹. A través de la fotografia aèria²⁹⁸² podem identificar la disposició alineada dels eixos bàsics del conjunt parcel·lari d'*Almahaleve*, la distribució del qual presenta una lleugera inclinació nord/est. Aquestes traces elementals que planifiquen el territori inundable, tenen una orientació que sembla estar marcada per un condicionament del terreny fossilitzat al paisatge.

Actualment el complex irrigat està molt fragmentat en petits hortets, tot i que encara es pot llegir l'antiga distribució originària andalusina, que organitza les terrasses en llargs i estrets sectors plans que descendeixen gradualment seguint la morfologia terrestre. No hem treballat les sèquies principals i secundàries perquè de moment no disposem de prous recursos per establir un discurs plenament contrastat d'aquesta informació, ja que bona part de les terres irrigables estan cobertes per una espessa vegetació. En canvi, gràcies als nous recursos telemàtics podem investigar el possible origen andalusí de l'estructura parcel·laria actual, perfectament identificable en línies generals (fig. 3.4.8)²⁹⁸³. Realment, la toponímia i la prospecció hidràulica ens testimonien que la unitat productiva d'*Almahaleve* és d'origen andalusí.

²⁹⁸¹ L'estudi del parcel·lari i el sistema hidràulic pot aportar molt a la història medieval, ja que la seva estructura elemental queda fossilitzada al territori. GONZÁLEZ VILLAESCUSA, Ricardo; "Centuriations, alquerías et pueblas: éléments pour la compréhension du paysage valencien", *Les formes du paysage 2. Archéologie des parcellaires*, Gérard Chouquer (dir.), Errance, Paris, 1996, p. 155-166. MATEU, Juan Francisco; "Assuts i vores fluvials regades al País Valencià medieval", *Los paisajes del agua*, Universitat de València i Alacant, València, 1989, p. 165-186.

²⁹⁸² CRESSIER, Patrice; *et alt.*; "Aportación de la fotografía aérea a la reconstrucción de los paisajes agrarios medievales. Caso de Andalucía oriental", *Estudios de arqueología medieval en Almería*, Patrice Cressier (coord.), Instituto de Estudios Almerienses, Almería, 1992, p. 165-169.

²⁹⁸³ Segons Enric Guinot el parcel·lari andalusí s'adapta a les corbes de nivell. GUINOT, Enric; "Agrosistema del mundo andalusí: criterios de construcción de los paisajes irrigados", *Cristiandas e Islam en la Edad Media Hispana. XVIII. Semana de Estudios Medievales*, Gobierno de Logroño-Instituto de Estudios Riojanos, Logroño, 2008, p. 24.

Fig. 3.4.8 Eixos directrius del parcel·lari andalusí de la unitat hidràulica de Massaleu. Font ICC, elaboració pròpia.

El complex hidràulic situat a la vall de Massaleu està reproduït en aquesta imatge ja que hem incorporat totes les dades en un programa GIS per tal de crear un apartat cartogràfic georeferenciat apte per a representar de forma gràfica tot el que estem argumentant. D'aquesta manera hem establert el vincle entre la resclosa i la superfície irrigada. En aquests cas, fins i tot hem pogut establir la tipologia aproximada de les terrasses andalusines ja que el territori actual encara permet descobrir les formes longitudinals del parcel·lari originari. Nosaltres estem

plenament satisfets sobre els resultats obtinguts mitjançant l'ús de les tècniques de l'arqueologia del paisatge, sobretot, referents a l'*aeriofotointerpretació* i la prospecció hidràulica. A més a més, el fet de poder manejar aquestes dades a través d'un programa informàtic com l'ArcGIS ens ha ampliat els nostres horitzons, tot generant un conjunt de dades inèdites sobre la configuració del paisatge andalusí a les Aspres centrals i occidentals.

Podem, gràcies a aquesta part del mètode de treball, esbossar les formes del parcel·lari islàmic tot establint una connexió entre els diferents sistemes. Descubrim així que el complex irrigat més allunyat del centre poblacional de Santa Linya disposa de terrasses irrigades en un sentit longitudinal a les corbes de nivell del terreny, tot antropitzant l'espai de forma que el pendent del territori queda adaptada en llargs, plans i estrets bancals que configuren l'espai agrícola. Per tant, podem observar com l'entorn natural

de la font d'*Almahaleve* s'adapta perfectament a un esquema agrari establert per l'home andalusí, el qual modifica el paisatge natural per generar un complex productiu de caràcter irrigat²⁹⁸⁴.

La unitat irrigada està integrada dins l'alqueria de Santa Linya, però fruit de les campanyes de prospecció arqueològica hem registrat un jaciment arqueològic inèdit format pel basament de dues estructures fortificades de planta quadrangular. Les restes només presenten rastre referent als fonaments, però són suficients per identificar que un edifici, possiblement, sigui d'origen andalusí, mentre que l'altre el descartem totalment perquè està construït amb carreus de pedra perfectament treballats de forma quadrangular. En canvi, l'altre edifici es tracta d'una torre on els treballadors del complex poden refugiar-se en cas d'un perill imminent. Proposem, doncs, que segurament es tracti de les restes d'una *bury* islàmica destinada a salvaguardar els camperols que treballen les terres situades al fons de la vall²⁹⁸⁵.

Segons les nostres anàlisis topogràfiques i geogràfiques la torre s'alça a 2,30 kilòmetres de l'alqueria de Santa Linya, al vessant meridional de la serra que separa ambdues depressions, és a dir, a la solana de la Serra del Rei. La *bury* està absolutament associada als espais de treball que s'estructuren a la clotada on hi ha els brolladors d'aigua i les terres més òptimes per generar un nou ecosistema²⁹⁸⁶. Concretament l'assentament fortificat es troba entre 0,80 i 1,90 kilòmetres de distància de tot el complex hidràulic d'*Almahaleve*, a més a més des del centre fortificat es domina visualment tota la conca cultivable. Tot aquest seguit de raons ens fan pensar que estem davant d'una edificació destinada a salvaguardar els treballadors del camp amb paral·lels a la resta de la geografia rural de la taifa de Lleida, on les propietats disposen d'una *bury* i en moltes ocasions d'un *sirdab* –refugi subterrani que nosaltres no hem localitzat–²⁹⁸⁷.

D'aquesta explotació agrícola tan allunyada del *hisn* de Santa Linya destaquem, sobretot, el seu lligam la *bury* situada en un punt estratègic als marges del terreny

²⁹⁸⁴ TORRÓ, Josep; “Terrasses irrigades a les muntanyes valencianes: les transformacions de la colonització cristiana”, *Afers*, 51 (Catarroja, 2005), p. 301-356.

²⁹⁸⁵ El sistema hidràulic condicionat per una bassa que recull l'aigua d'una font comencen a ser considerats. KIRCHNER, Helena; NAVARRO, Carmen; “Objetivos, métodos y prácticas de la Arqueología hidráulica”, *Arqueología y Territorio Medieval*, 1 (Jaén, 1994), p. 161.

²⁹⁸⁶ MALPICA, Antonio; “El agua en al-Andalus. Un debate historiográfico y una propuesta de análisis”, *V Semana de Estudios Medievales de Nájera*, José Ignacio de la Iglesia (coord.), Instituto de Estudios Riojanos, Logroño, 1995, p. 65-67.

²⁹⁸⁷ AL-HIMYARI; *La péninsule Ibérique au Moyen Âge d'après le Kita bar-Rawd al-mi'tar fi habar al-aktar d'Ibn 'Abd al-Mun'im al-Himyari*, Évariste Lévi-Provençal (ed. i trad.), Brill, Leiden, 1938, p. 202-203.

cultivable al cim d'unes cingleres, considerada com un refugi dels treballadors que exploten aquestes terres més apartades del centre d'hàbitat. La vall d'*Almahaleve* es troba a 4,20 kilòmetres de distància de Santa Linya, a més, el territori està absolutament desconnectat de l'alqueria perquè el relleu geogràfic forma una altra vall, per la qual cosa el poblat i l'explotació amb la *bury* estan separats per una serra de 668 metres d'altitud. Com podem observar el vincle entre el centre i el complex productiu existeix, però no és ni molt menys equiparable amb el vincle directe entre l'hàbitat i el complex descrit anteriorment, la font de l'Om.

A part d'aquest complex agrícola de regadiu, perfectament documentat durant l'època andalusina, també hem localitzat un altre àmbit irrigat a les proximitats de la font d'*Almahaleve*. Observem que aquesta unitat hidràulica situada a mig kilòmetre d'*Almahaleve* està totalment vinculada amb la font i la bassa descrita anteriorment, tot i que l'origen del sistema hidràulic no el podem vincular amb l'època islàmica. Estem parlant, doncs, d'un nou espai productiu irrigat que també està relacionat amb una bassa artificial.

Adjuntem, com en el cas de la font de l'Om, el sistema hidràulic estructurat entorn de la Font del Prat. Sobre aquest brollador natural succeeix el mateix que amb els topònims "Prats" vistos associats amb una àrea irrigada²⁹⁸⁸, però sense proves per corroborar la seva existència durant l'alta edat mitjana islàmica. No disposem de proves escrites que ens permetin indagar el seu possible origen com a estructura hidràulica, però la toponomàstica és molt suggerent, atès que la bassa i la partida s'anomenen font del Prat i al seu entorn hi ha la partida de la Sort de l'Os. Exposem la presència d'aquest complex hidràulic com una simple mostra d'un complex hidràulic del qual, contràriament al que acabem de demostrar com d'origen islàmic, no podem remuntar-nos a la seva fundació. Tanmateix, la vinculació del nom amb un terreny irrigat és evident ja que tant l'hydrònim com el topònim del seu entorn apunten vers la realitat hidràulica.

²⁹⁸⁸ No podem provar el seu origen islàmic. En canvi, els resultats de la recerca i del mètode ens apunten que les partides conegudes amb el topònim "Prat" són zones òptimes per les pastures del bestiar.

El primer, Prat, està entroncat amb un conjunt de terres irrigades per aigua embassada²⁹⁸⁹ i, el segon, Sort, es refereix a una porció de terreny més o menys petita, que no forma part d'una masia, sinó que, normalment, es refereix a la peça de terra resultant de la parcel·lació d'una propietat gran²⁹⁹⁰. Apuntem que els terrenys pantanosos del Prat formen un conjunt homogeni que posteriorment es subdivideix donant lloc a la partida adjacent a aquesta, coneguda amb el topònim "Sort de l'Os"²⁹⁹¹. Per tant, s'entén que en un primer moment existeix una gran hisenda que, posteriorment, es fragmenta en dues parts tal com demostren els topònims actuals, el Prat, que designa la part alta del complex on es troba la bassa, i la Sort de l'Os que significa tros d'una gran propietat que s'ha fragmentat i ocupa la part més baixa del sistema hidràulic. Com percebem, no hi ha cap indicatiu per atribuir l'origen de l'espai de treball al període musulmà.

Fig. 3.4.9 Esquema sobre les unitats irrigades d'origen andalusí i les àrees pantanosos anomenades pels feudals amb el terme "Prat". Font ICC, elaboració pròpia.

²⁹⁸⁹ ALCOVER, Antoni; Moll, Francesc; *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Moll, Palma de Mallorca, 1926-1968. Consultat el 20/09/2011. <<http://dcvb.iecat.net/>>.

²⁹⁹⁰ ALCOVER, Antoni; Moll, Francesc; *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Moll, Palma de Mallorca, 1926-1968. Consultat el 20/09/2011. <<http://dcvb.iecat.net/>>.

²⁹⁹¹ Aquesta dinàmica està ben testimoniada a València, on s'ha pogut documentar que les grans propietats andalusines són repartides entre cultivadors directes amb parcel·les de menors dimensions. GUINOT, Enric; "El repartiment feudal de l'Horta de València al segle XIII: jerarquització social i reordenació del paisatge rural", *Repartiments a la Corona d'Aragó (segles XII-XIII)*, Publicacions de la Universitat de València, València, 2007, p. 111-196.

A través de la prospecció arqueològica podem identificar l'estructura d'aquest sistema irrigat. El complex parteix des d'un safareig, situat a 545 metres d'altitud, per sota del qual hi ha 25 hectàrees de terra irrigable. Actualment no podem identificar les estructures hidràuliques perquè el sistema a quedat reduït a un conjunt d'horts de petites dimensions. La resta de la partida són terres destinades als cultius de secà ja que l'horta es devia abandonar fa molts anys, ja que no podem identificar cap sèquia. Desestimem totalment el possible origen islàmic, perquè el topònim prat es pot vincular amb les zones de pastures que descriuen els cristians en conquerir la regió²⁹⁹² (fig. 3.4.9).

3.4.2.2.2. Exemples d'Avellanes

Situat entre l'alqueria de Santa Linya i la d'Os hem identificat dos sistemes irrigats enmig d'un espai de secà que aprofiten els recursos hídrics de dues fonts respectivament. Ambdós sistemes estan totalment associats a la penya del castell de les Avellanes, indret on nosaltres proposem que existia una torre defensiva associada amb un centre agropecuari²⁹⁹³. Nosaltres proposem establir un nou marc interpretatiu sobre la possible existència d'una fortalesa associada a una almúnia, edifici que els cristians identifiquen en les seves descripcions com un *castrum* amb altres accessoris. Estem trancant, per tant, un assentament perfectament documentat a través de les fonts escrites²⁹⁹⁴, però, lamentablement, no pot ésser corroborat arqueològicament ja que allà on es trobava la torre s'hi ha construït una casa particular eliminant qualsevol resta possible.

Això no obstant, nosaltres vam poder identificar al seu dia que hi havia unes restes molt senzilles i fragmentades d'algun antic edifici, possiblement, de la *bury* associada a una almúnia i al complex hidràulic que tot seguit exposarem²⁹⁹⁵. Proposem que al capdamunt de la penya acinglerada que s'alça al bell mig de l'actual poble d'Avellanes hi havia un edifici fortificat destinat al refugi i a la defensa dels habitants, tal com hem demostrat a través de l'estudi toponomàstic²⁹⁹⁶ i de les fonts documentals islàmiques, on

²⁹⁹² BC, perg. 166, reg. 4080; Car. 937. CHESÉ, Ramon; *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, Pagès Editors, Lleida, 2011, vol. I, doc. 85, p. 320-325.

²⁹⁹³ PACHECO, César; "La fortificación en el valle del Tajo y el alfoz de Talavera entre los siglos XI y XV", *Espacio, Tiempo y Forma, Serie III, Historia Medieval*, 17 (Madrid, 2004), p. 492.

²⁹⁹⁴ ACA, cancelleria, pergs. Ramon Berenguer I, cap. 9, núm. 1.

²⁹⁹⁵ Aquestes restes les vam identificar durant una visita sense finalitat científica fa deu anys.

²⁹⁹⁶ COROMINES, Joan; *Onomasticon Cataloniae*, A-BL, Curial edicions, Barcelona, 1980, vol. I, p. 173-174. ALCOVER, Antoni; Moll, Francesc; *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Moll, Palma de Mallorca, 1926-1968. Consultat el 20/09/2011. <<http://dcvb.iecat.net/>>.

al segle X hi descriuen un excel·lent assentament²⁹⁹⁷. A part, l'anàlisi documental i territorial ens dona a entendre que la fortificació forma part d'un centre agropecuari tipus almúnia²⁹⁹⁸ associada a dos complexos productius de caràcter irrigat, propietat que, alhora, està estretament vinculada visualment amb el *hisn* de Santa Linya. Això ens dibuixa un centre agropecuari allunyat de l'alqueria, però amb un contacte directe, per la qual cosa mantenim que la gran propietat de la *penna de Alleuni*, tal com s'anomena a la documentació, tot i marcar el límit del terme de l'alqueria de Santa Linya, està integrada dins del seu territori durant l'etapa islàmica.

La propietat està formada per un centre fortificat i, possiblement, per una residència amb les seves dependències annexes tant de caràcter primari com pels possibles pavellons. La penya, on encara avui en dia, a través de la toponímia, podem descobrir que s'hi assenta el centre fortificat, està situada a 3,70 kilòmetres de l'alqueria de Santa Linya i a 5,80 kilòmetres de l'hàbitat d'Os. El complex agropecuari està integrat per dos sistemes hidràulics força extensos, dels quals només un el podem identificar plenament amb el nucli agropecuari i fortificat documentat des del segle IX-X.

3.4.2.2.2.1. Font de Valena

El brollador natural més important i més ben documentat a través de la toponímia es coneix com a font de Valena²⁹⁹⁹, i es troba a 605 metres d'altitud a mig vessant de la serra del Colomer. El substantiu 'Valena' deriva a "Valliena, Bebiliana, Velgean i Bellicana" d'on deriva "Avellanes"³⁰⁰⁰. A més a més, sabem que el nom de l'hidrònim està associat amb l'assentament andalusí perquè al-Rasi designa amb el nom de "Vallena" la bella fortificació d'Avellanes.

Aquesta unitat productiva que s'alimenta de la font de Valena s'estructura per sota de l'eix de gravetat que marca el safareig. La unitat agrícola irrigada descendeix des del punt on es capta l'aigua a 605 metres d'altitud fins a les terres situades davant de la

²⁹⁹⁷ BRAMON, Dolors; *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, Eumo Editorial, Barcelona, 2000, doc. 146, p. 133.

²⁹⁹⁸ El document ens parla d'entrades i sortides, expressió molt semblant a la que s'empra en altres documents quan parla de les propietats de les almúnies. ACN, Ordre dels canonges premonstratencs de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanes, 200-85-T2-59.

²⁹⁹⁹ Rasis documenta dins les terres lleidatanes un castell anomenat de Valena com un *logar plazentero e bien conplido*. RASIS; *Crónica del moro Rasis*, Diego Catalán i María Soledad de Andrés (eds.), Gredos, Madrid, 1975, p. 296.

³⁰⁰⁰ PETIT, Ramon; *Contribución al estudio de Lérida según las fuentes árabes*, tesis doctoral, Barcelona, 1970, p. 66-67.

penya del Castella a 567 metres d'altitud. L'extensió irrigada total és aproximadament de 17 hectàrees. Actualment, tota aquesta partida encara es coneix amb el topònim "horts" i, diferents testimonis orals ens corroboren que als anys 40 del segle passat encara s'explotava aquest sistema de regadiu. Malauradament, avui en dia el complex està en absolut desús i la majoria de les parcel·les ja no responen a l'estructura original perquè s'ha alterat els pocs testimonis de l'antic paisatge andalusí amb l'edificació de cases, magatzems i d'altres equipaments per a la vila actual.

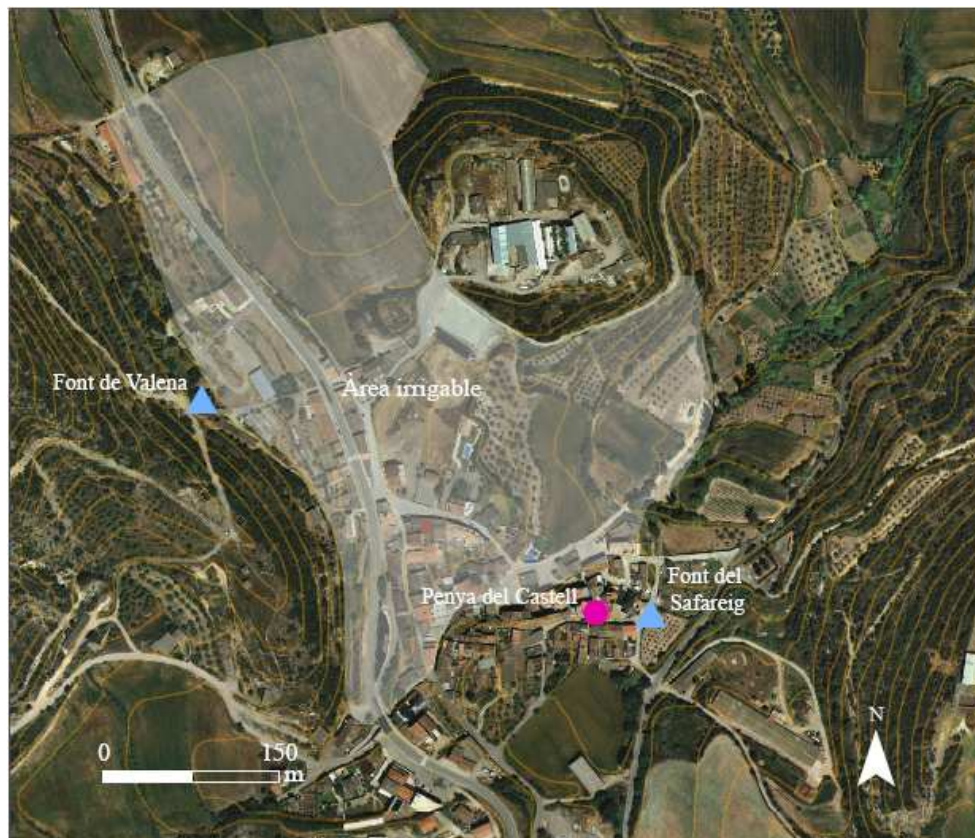

Fig. 3.4.10 Superfície irrigable aproximada des de la font de Valena. Font ICC, elaboració pròpia.

Deduïm, doncs, que entorn de la fortificació descrita en els documents hi ha una sèrie de terres perfectament explotables. Tanmateix, la prova que ens aproxima més a la defensa d'un centre agropecuari durant l'època andalusina és l'existència del brollador natural associat a la torre. Les possibilitats de l'aigua, per tant, són extraordinàries ja que a tant sols 390 metres de distància es generen 3000 litres per hora aproximadament. Aquesta font, actualment, és el dipòsit de la vila, però havia estat una bassa destinada a regar un territori terrassat que descendeixen des del peu de la mateixa font fins a les proximitats de la mateixa torre. Pel que podem deduir, la torre domina pel seu sector nord est una extensa regió sotmesa a la irrigació (fig. 3.4.10). Estem parlant, per tant, d'un important

assentament de caràcter aïllat situat enmig d'un espai de secà, atès que no disposa de cap eix fluvial que estructurari l'hàbitat ni tampoc el sistema hidràulic. Aquest és un punt d'hàbitat dispers dins del terme de l'alqueria de Santa Linya amb un complex sistema de regadiu que capta l'aigua en un bassa.

3.4.2.2.2. Font del Safareig

Endemés, connectat amb l'assentament humà andalusí de les Avellanes, però sense cap mena de prova escrita ni toponímica, encara que l'hem treballat àmpliament a través de l'arqueologia de la prospecció hidràulica, identifiquem un safareig que capta l'aigua mitjançant una canalització subterrània tipus *encalada*. A partir de la bassa situada a 567 metres d'altitud s'estructura el sistema hidràulic descendint paral·lel al barranc que separa aquest sistema de l'anterior. En aquest petit sector de terra de dos hectàrees podem identificar certes alineacions de les terrasses que responen al patró deduït en el sistema hidràulic andalusí de Massaleu. Observem com l'explotació irrigada s'adapta al territori tot dissenyant les terrasses respectant les corbes de nivell que descendeixen gradualment fins als 5,40 metres³⁰⁰¹.

D'aquests dos exemples també hem configurat un apartat cartogràfic molt més detallat que il·lustra les diferents parts del complex productiu de regadiu. Val a dir, però que a diferència del sistema d'*Almahaleve*, on descobrim certes semblances referents al parcel·lari de la unitat agrícola, en aquest exemple només podem establir un breu esbós del que podia ésser el parcel·lari andalusí del reg més petit. Aquest sembla ser que respon als trets característics de les terrasses documentades anteriorment ja que també formen estrets i allargats bancals de forma sistemàtica tot descendint de les zones més altes als terrenys més baixos de forma gradual i conservant unes proporcions mitjanes. A més a més, tal com teoritza Enric Guinot el parcel·lari andalusí s'adapta a les corbes de nivell adoptant formes irregulars als seus límits exteriors³⁰⁰², en aquest cas concret percebem com a la part final del complex agrícola irrigat els eixos elementals de les

³⁰⁰¹ És evident que existeixen unes línies de rigidesa del paisatge a les quals s'ha d'adaptar el parcel·lari. CHOUQUER, Gerard; *L'étude des paysages. Essai sur leurs formes et leur histoire*, Errance, Paris, 2000. GUINOT, Enric; "El paisaje de la huerta de valencian. Elementos de interpretación de su morfología espacial de origen medieval", *Historia de la Ciudad V. Tradición y progreso*, Universidad de Valencia, València, 2008, p. 102. GÓNZALEZ VILLAESCUSA, Ricardo; "Paisaje agrario, regadío y parcelarios en la huerta de Valencia. Nuevos planteamientos desde el análisis morfológico", *II Coloquio Historia y Medio Físico. Agricultura y regadío en Al-Andalus*, THARG, Granada, 1995, p. 343-360.

³⁰⁰² GUINOT, Enric; "Agrosistema del mundo andalusí: criterios de construcción de los paisajes irrigados", *Cristiandad e Islam en la Edad Media Hispana. XVIII. Semana de Estudios Medievales*, Gobierno de Logroño-Instituto de Estudios Riojanos, Logroño, 2008, p. 24.

terrasses, orientades d'est a oest, canvien per adaptar-se al terreny. Aquestes irregularitats han restat integrades en el paisatge actual (fig. 3.4.11).

Fig. 3.4.11 Eixos del parcel·lari andalusí associat a la fortificació d'Avellanes.
Font ICC, elaboració pròpia.

Val a dir que aquests sistemes hidràulics de petites dimensions que utilitzen fonts per abastir i cobrir les necessitats d'una reduïda àrea de cultiu són propis de diferents assentaments humans andalusins i estan totalment separats d'altres explotacions amb unes característiques similars³⁰⁰³. Nosaltres, al segle X-XII, observem que cada assentament humà està condicionat pels seus sistemes de regadiu que capten l'aigua d'una bassa i sotmeten a la cultura irrigada espais plenament de secà.

Deixem enrere les unitats irrigades del terme de l'alqueria de Santa Linya durant l'onzena centúria i passem a tractar altres exemples que segueixen el mateix patró hidràulic, però en altres regions de les Aspres occidentals. Continuem descrivint petits/mitjans conjunts de regadiu de muntanya que mantenen un nexa directe amb

³⁰⁰³ MALPICA, Antonio; "El paisaje rural medieval en la Vega de Granada y la ciudad de Ilbira", *Arqueología Espacial*, 26 (Teruel, 2006), p. 227-242.

l'alqueria³⁰⁰⁴. Tot i això, tal com ja hem apuntat anteriorment i com demostrarem en el capítol d'identitat, la nostra investigació no ens permet afirmar necessàriament que les tècniques hidràuliques s'adeqüin, al segle XI, als interessos de les comunitats camperoles, les quals segons Miquel Barceló dissenyen els sistemes hidràulics des del principi com un tot invariable³⁰⁰⁵. Talment, aquest aspecte el tractarem detalladament més endavant, quan ens plantegem clarificar la propietat i la identitat dels pobladors andalusins que nosaltres estem identificant.

3.4.2.2.3. Exemple de Tragó

Passem a veure un dels darrers testimonis hidràulics d'aquestes característiques situat a 2 kilòmetres de l'alqueria de Tragó. La zona de Tragó creiem que és el bressol per excel·lència de la cultura hidràulica andalusí de la nostra regió d'estudi ja que estem en una zona condicionada per un riu amb un cabal inesgotable.

Fig. 3.4.12 Tragó i conca del Noguera Ribagorçana. Imatges històriques de Tragó de Noguera de Pere Tufet (1959-1962).

Sembla obvi que l'aprofitament de les aigües del curs del riu permeti crear un ampli espai irrigat durant època andalusina, el qual es manté després de la conquesta, amb les conseqüents modificacions i ampliacions³⁰⁰⁶. Malauradament, no podem identificar arqueològicament aquests grans sistemes de regadiu als voltants de la conca fluvial per problemes d'inserció al territori a causa, com ja hem dit, de les aigües del pantà, tot i això els testimonis orals i les fotografies històriques (fig. 3.4.12) ens faciliten una informació de gran valor històric sobre l'existència d'extenses regions irrigades entorn

³⁰⁰⁴ BAZZANA, André; GUICHARD, Pierre; "Irrigation et société dans l'Espagne orientale au Moyen Âge", *L'homme et l'eau en Méditerranée et au Proche Orient*, Jean Métral (dir.), Maison de l'Orient Presses universitaires de Lyon, 1981, p. 115-140.

³⁰⁰⁵ BARCELÓ, Miquel; "La qüestió de l'hidraulisme andalusí", *Les aigües cercades (Els qant(s) de l'illa de Mallorca)*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 1986, p. 9-36.

³⁰⁰⁶ Òbviament els sistemes de regadiu islàmics sofreixen modificacions durant les dècades posteriors. HINOJOSA, José; "El aprovechamiento hidráulico en el reino de Valencia", *Cuadernos de Historia de España*, LXXX (Buenos Aires, 2006), p. 33.

de la ribera del Ribagorçana. A banda d'això, hem identificat, a través d'una campanya de prospecció arqueològica, un sistema de regadiu força complex que abasta una gran extensió que no ens hem atrevit a determinar ja que la superfície inundable sembla que fins i tot descendeix cap a les terres que actualment resten sota les aigües de l'embassament.

3.4.2.2.3.1. Font de l'horta

Es tracta d'un reg establert des d'una bassa situat a 414 metres sobre la cota del nivell del mar. La bassa està feta de pedra, la seva grandària és proporcional a la quantitat d'aigua que brolla, és a dir, el recurs natural és molt abundant, per la qual cosa l'estructura té unes dimensions extraordinàries. No podem donar més dades perquè tota la infraestructura està rodejada per una densa massa vegetal d'esbarzers i canyes. Aquest fet ens brinda la possibilitat de què la relació entre el safareig d'origen andalusí i la sèquia que localitzem a 825 metres sigui real. Aquesta canalització, descoberta mitjançant una campanya de prospecció arqueològica en aquestes contrades, també presenta una grossor que concorda perfectament amb la capacitat hídrica de la bassa.

Fig. 3.4.13 Fotografies aèries de la zona on es troben les sèquies als terrenys associats amb la font de l'horta i la partida de la Cantarella. Font ICC.

Considerem aquesta sèquia d'origen andalusí perquè està totalment associada amb el topònim àrab *alqántara*, punt que tractarem a continuació. El punt on es troba la sèquia de grans dimensions està condicionat per la presència d'una estructura hidràulica –actualment identificable gràcies a la toponímia– elemental per transportar l'aigua a l'altra banda del barranc sense perdre l'eix de gravetat (fig. 3.4.13). Aquesta construcció està perfectament documentada com a obra d'origen andalusí i és elemental per a gestionar l'aigua i poder traslladar-la d'una ribera a una altra amb la finalitat d'ampliar la zona inundable sense perdre mai la línia de rigidesa del complex, principi inalterable bàsic per a sostenir l'equilibri del sistema irrigat³⁰⁰⁷.

La sèquia és una canalització principal que transvasa l'aigua des del safareig fins a les sèquies menors, les quals s'encarreguen de distribuir-la pels diferents camps d'horta. L'estructura hidràulica l'hem identificat a mig vessant de la ribera dreta del conegut com barranc de l'horta, topònim igualment suggerent. Actualment només hem pogut identificar el tram més pròxim a l'embassament gràcies al fet d'estar tallada en la mateixa roca natural (fig. 3.4.14). La resta del braçal ha desaparegut a causa de l'erosió provocada pel frec de les aigües de l'embassament. Tot i això, la seva longitud queda difuminada enmig de la morfologia terrestre.

Fig. 3.4.14 Sèquia associada a la partida de la Cantarella a Tragó. Fotografia pròpia.

Sobre la resta del sistema hidràulic i la tipologia de les parcel·les no podem aportar res més ja que el terreny irrigable està absolutament alterat per la plantació de pins que es va dur a terme als anys 60 del segle passat.

Altrament, disposem de proves toponomàstiques que ens remetent a l'origen etimològic àrab d'un element hidràulic associat al braçal. Aquest testimoni lingüístic ens dibuixa part de la complexa estructura de la part final del sistema de regadiu. Al final de la

³⁰⁰⁷ KIRCHNER, Helena; NAVARRO, Carmen; “Objetivos, métodos y prácticas de la arqueología hidráulica”, *Archeologia Medievale*, 20 (Florència, 1993), p. 121-150.

sèquia que hem reconegut hi ha l'antiga partida de la cantarella, topònim de gran valor historiogràfic ja que la paraula “cantarella” deriva etimològicament de l'àrab andalusí ‘*alqántara*’ (القنطرة), que significa “pont, estructura de pedra per canalitzar aigua”³⁰⁰⁸ (fig. 3.4.15). Aquest topònim de caràcter hidràulic, d'arrel lingüística andalusina, ens permet llegir l'esquema genèric del territori submergit sota les aigües del pantà de Santa Anna. D'aquesta manera podem establir que a la partida de la cantarella hi ha un conducte artificial que facilita el pas de l'aigua des d'una ribera a l'altra, és a dir, des de la sèquia principal –andalusina– a l'altre costat de la barrancada. L'estructura hidràulica és una mena de pont en forma de canal que disposa d'una doble sortida, una està connectada amb el conducte que acanala l'aigua vers l'altra riba i l'altra que permet desembocar l'aigua directament al barranc. Sobre aquest tipus d'obres disposem de testimonis ben documentats en altres zones de la geografia de les Aspres³⁰⁰⁹.

Fig. 3.4.15 Fotografies de l'estructura hidràulica anomenada cantarella al terme d'Os. Fotografies de Xavier Mora.

³⁰⁰⁸ CORRIENTE, Federico; *Diccionario de Arabismos y voces afines en iberorromance*, Gredos, Madrid, 1999, p. 134. PITA MERCÉ, Rodrigo; "La Fraga musulmana", *Revista Argensola*, 20/V (Huesca, 1954), p. 332.

³⁰⁰⁹ Aquest és un bon exemple d'*alqántara* situat a les afores d'Os de Balaguer. L'estructura hidràulica permet conduir l'aigua d'un costat de barranc a l'altre.

3.4.2.2.4. Exemples d'Os

A l'alqueria d'Os, a part de les dues xarxes hidràuliques de grans dimensions relacionades amb el cabal del riu Farfanya, també hi hem localitzat un complex irrigat de dimensions mitjanes associat a un bassal d'obra. Aquesta àrea irrigada està, igual que totes les que hem vist fins ara, relacionada amb el nucli residencial situat a un kilòmetre de distància. Altrament, també hi documentem un sistema que explota les aigües del subsòl, característica que requereix l'ús d'unes solucions tecnològiques força diferents a les que hem estat apuntant fins ara. Creiem que, tal com plantegen Sonia Gutiérrez i Rafael Azuar al marge dels sistemes de nova planta de caràcter urbà, planificats a finals del segle X, amb la finalitat d'ordenar l'explotació agrícola sota una mateixa jurisdicció a través d'una complexa i vertebrada xarxa de sèquies, apareixen altres explotacions econòmiques generades per un poblament dispers en alqueries directament vinculades amb les explotacions agràries³⁰¹⁰. L'exemple que estem descrivint és una prova més d'aquesta realitat rural andalusina en la qual l'espai de treball està enllaçat visualment i territorialment de forma immediata i natural amb l'assentament humà. A través d'aquests i dels altres exemples explicats descobrim que l'opció *sociotècnica* de la irrigació es pot aplicar en zones amb escassos recursos d'aigua³⁰¹¹.

3.4.2.2.4.1. Font la Xacona

El nom actual d'aquest hidrònim és Xacona, substantiu que nosaltres, amb l'ajuda del professor Federico Corriente, hem analitzat lingüísticament. El resultat de l'estudi toponomàstic ens facilita unes dades desconegudes fins al present de gran rellevància ja que ens demostren que "xacona" deriva etimològicament del terme àrab andalusí 'sháqq' (شاق), que significa "meitat d'un terreny cultivable pertanyent a una família". Per tant, la paraula àrab originària de l'actual topònim expressa formalment una connotació agrària³⁰¹². Així, deduïm que la font la Xacona és una explotació agrícola

³⁰¹⁰ AZUAR, Rafael; GUTIÉRREZ, Sonia; "Formación y transformación de un espacio agrícola islámico en el sur del País Valenciano: el bajo Segura (siglo X-XI)", *Castrum 5. Archéologie des espaces agriares méditerranéens au Mogen Age. Archéologie de l'habitat fortifié*, André Bazzana (ed.), Casa de Velázquez-École Française de Rome, Madrid-Roma, 1999, p. 210-211.

³⁰¹¹ JIMÉNEZ, Miguel; CARVAJAL, José Cristóbal; "Opciones sociotécnicas de regadío y de secano. El caso de la vega de Granada", *Agira IV. Arqueología Medieval. Els Espais de Secà*, Flocel Sabaté (dir.), Pagès Editors, Lleida, 2011, p. 51-86.

³⁰¹² CORRIENTE, Federico; *Diccionario de Arabismos y voces afines en iberorromance*, Gredos, Madrid, 1999, p. 466, 353.

irrigada andalusina, sobre la qual posteriorment treballarem més a fons el seu origen i la seva propietat.

A través de l'arqueologia hidràulica podem identificar l'estructura pètria de la bassa. Pel moment només som capaços de destriar un petit tram del canal principal que condueix l'aigua des de l'origen cap a les xarxes secundàries. No podem interpretar res més perquè el territori ha sofert fortes modificacions al llarg de la història, sobretot, a partir de les últimes dècades del segle passat. D'una banda, molts camps s'han ajuntat formant blocs homogenis, mentre que, per l'altra banda, s'han construït tres granges que alteren completament la morfologia del paisatge resultant de l'acció antròpica andalusina. Amb tot encara hem aconseguit, a través de l'arqueologia del paisatge, ubicar certes línies longitudinals que recorden a antigues parcel·les dissenyades pel món rural musulmà de les Aspres centrals i occidentals (fig. 3.4.16).

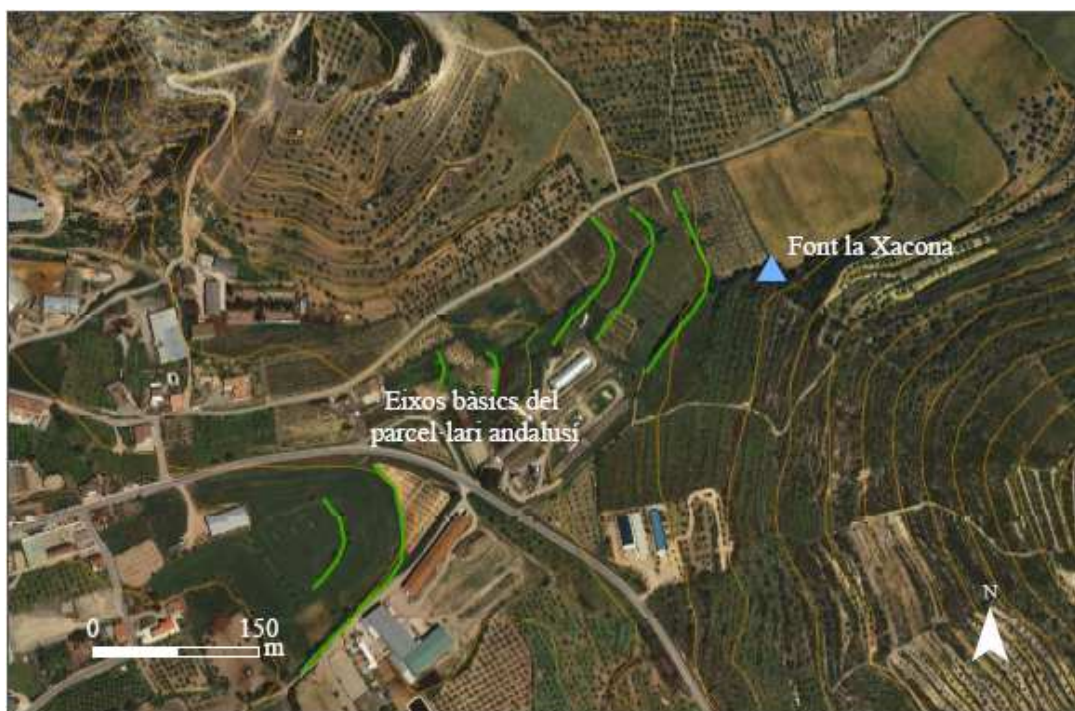

Fig. 3.4.16 Font la Xacona i part dels eixos directrius de les terrasses islàmiques. Font ICC, elaboració pròpia.

Les terrasses reconegudes presenten les mateixes característiques que la resta d'exemples localitzats en altres punts de la geografia de l'alta Noguera occidental. S'insinuen bancals llargs i estrets que s'adapten al relleu del terreny, creant una escala gradual que va descendent des de la bassa artificial, situada a una cota de 487 metres, fins a les últimes terrasses situades a 463 metres d'altitud. Tanmateix, el reg es podria estendre encara més vers el sector sud-oest ja que la pendent i el terreny permeten que el

sistema hidràulic sigui molt més extens, tot i que sabem que els sistemes hidràulics que recullen l'aigua d'un brollador natural es caracteritzen per ésser de petites dimensions³⁰¹³. Així, mitjançant el càlcul numèric del programa GIS podem determinar que des de la font la Xacona es pot irrigar, aproximadament, una àrea de 17 hectàrees. Altrament, també identifiquem un segon complex irrigat enmig d'un espai de secà que aprofita les aigües subterrànies. Exposem aquí els resultats perquè, tal com hem vist, considerem que aquestes terres formen part de l'alqueria d'Os, almenys durant part de la primera meitat del segle XI.

3.4.2.2.4.2. Algatarre

L'última estructura hidràulica és, d'una banda, equiparable a la resta dels exemples presentats perquè configura un espai productiu irrigat enmig d'un sector de secà modificat i condicionat per l'aprofitament dels recursos hídrics que disposa l'entorn natural. En canvi, de l'altra banda, és de naturalesa força diferent als altres sistemes irrigats estructurats en una regió seca perquè utilitza uns recursos tecnològics a l'hora de captar l'aigua. El sistema de reg no es pot comparar amb cap dels exemples andalusins destriats del paisatge actual, ja que no correspon a un reg que s'articuli a partir de la captació de l'aigua des de la superfície terrestre, riu o bassa, sinó que disposa d'un sistema hidràulic que bombeja l'aigua del nivell freàtic per conduir-la a les parcel·les que en un principi eren de secà³⁰¹⁴.

Aquesta explotació del regadiu l'hem pogut documentar a través de les fonts escrites cristianes³⁰¹⁵ perquè el document en qüestió marca aquest indret com una fita territorial establerta pels conqueridors feudals a l'hora de marcar els límits dels nous termes castrals. El lloc es designa com *algatare de Clexe* un topònim sense massa transcendència si no el poguéssim situar en l'espai i en el temps. Tanmateix, gràcies a la resta d'elements topogràfics que descriu el text com per exemple *et uadit per ipsa serra ad expluga de Santi Adriani ad congot*, podem situar sense problemes el complex

³⁰¹³ Aquestes petites fonts són l'únic recurs hídric de moltes regions muntanyoses. ZVI Y D, Ron; "Sistemas de manantiales y terrazas irrigadas en las montañas mediterráneas", *II Coloquio Historia y Medio Físico. Agricultura y regadío en al-Andalus*, THAGR, Granada, 1995, p. 383-408.

³⁰¹⁴ Sistemes semblants s'han estudiat a fons en d'altres zones de la península. PÓVEDA SÁNCHEZ, Ángel; "Un estudio sobre las norias de sangre de origen andalusí: el caso de la alqueria de Benassal (Castellón)", *Historia Agraria. Revista de Agricultura e Historia Rural*, 32 (Murcia, 2004), p. 49.

³⁰¹⁵ ACA, fons Montoliu, carp. 29, perg. 20 de juny de 1436 (pendent de classificació).

hidràulic en l'actual partida dels pous, topònim que indica la presència i l'explotació de les aigües subterrànies des d'antic.

Aquí tenim un testimoni inèdit del valor de llegir i interpretar la informació dels pergamins de l'alta edat mitjana més enllà de la planera lectura del contingut. Nosaltres estem realitzant una investigació científica que extreu petits detalls integrats en l'escrit que si es valoren i es posen en consonància amb la resta de les disciplines, amplien la paupèrrima informació i ens projecten vers un nou marc interpretatiu de suma importància, apte per generar innovadores propostes historiogràfiques. D'aquesta manera, buscant i interpretant la majoria de les referències que dona l'escrit, arribem a identificar-les en la morfologia actual, cosa que ens comporta poder marcar el punt exacte del complex irrigat andalusí en l'apartat cartogràfic que hem elaborat. Per tant, valorem positivament la conjuminació dels resultats de les diferents disciplines emprades en el mètode de treball amb la finalitat de generar coneixement històric inèdit absolutament contrastat.

Fig. 3.4.17 Al fons l'*algatarre de Clexen*, actualment conegut amb el topònim "Els Pous". Fotografia pròpia.

Un cop localitzat el topònim en l'espai, anem a ubicar-lo cronològicament mitjançant l'anàlisi lingüística, gràcies a la desinteressada col·laboració del professor Corriente. El terme *algatare*, documentat en altres pergamins com *alchatarre*³⁰¹⁶, deriva

³⁰¹⁶ AHN, sec. clero, pergaminos, carp. 1993, núm. 16. BC, perg. 144, reg. 4220; Car. 994.

etimològicament de l'àrab *'khaTTára'* (خطارة)³⁰¹⁷, paraula traduïda com a balancí, sistema de bombatge d'aigua subterrània o d'un bassal. Entenem que estem davant de l'expressió "terres d'alfacara" enteses com a terrenys irrigats mitjançant una *'khaTTára'*. Es tracta d'un indret irrigat a través del bombatge de l'aigua d'un pou ja que en aquesta zona no hi ha ni rius ni fonts, però en canvi sabem que és una zona rica en aigües subterrànies (fig. 3.4.17). L'anàlisi toponímica ens possibilita sostenir sòlidament la hipòtesi que aquest sistema irrigat extrau l'aigua dels aquífers per regar els cultius a través d'un aparell rudimentari d'elevació d'aigua³⁰¹⁸. A més a més, disposem d'altres referències que proven l'existència d'aquest tipus d'infraestructura en la regió del nord del districte/taifa de Lleida³⁰¹⁹.

Del sistema hidràulic que s'estructura en aquest paratge de secà no tenim cap més prova ja que el territori s'ha condicionat en grans camps de cultiu destinats a la producció de cereals de secà. Per tant, les reminiscències a l'antic terreny irrigat només queden retratades per la presència de pous i aiguamolls en l'entorn³⁰²⁰, així com també estan presents en el record dels ancians de les contrades més properes, els quals testimonien oralment que encara recorden l'existència de petits horts explotats fins a la dècada dels 60 del segle XX a les rodalies on nosaltres ubiquem la unitat hidràulica andalusina. Així doncs, només podem identificar l'indret i la regió on, possiblement, hi havia les sèquies i les terrasses del complex agrari de regadiu islàmic. Considerem que *l'algatarre de Clexe* està vinculat amb una explotació agrícola de caràcter irrigat³⁰²¹. Es tracta d'una propietat situada al marge de l'antic terme de l'alqueria d'Os. L'explotació agrícola de caràcter privat té una gran importància a tall territorial, ja que la seva ubicació es pren com a referent per marcar un nou límit castral pels conqueridors cristians.

³⁰¹⁷ Aquesta és una aportació feta pel mateix professor Federico Corriente.

³⁰¹⁸ Aquests aparells elevadors d'aigua també poden estar destinats a extreure aigua de rius. GEA CALATAYUD, Manuel; "Sistemas de captación y distribución de agua de probable origen árabe, en Albatera y Crevillente", *Sarq al-Andalus*, 7 (Alicante, 1990), p. 175-194.

³⁰¹⁹ Al terme de Balaguer pròxim a l'almúnia d'Avimoni s'hi documenta un *algatarre*, BC, perg. 4150; Car. 964.

³⁰²⁰ Tanmateix, coneixem altres exemples que extreuen aigües subterrànies, de fet estan ben documentats arqueològicament a les zones humides de Madinat Ilbira. MALPICA, Antonio; JIMÉNEZ, Miguel; CARVAJAL, José Cristobal; "La cerámica de Madinat Ilbira. El pago de la Mezquita", *II Taller de Cerámica de la Casa de los Tiros: Cerámica medieval e historia económico-social: problemas de método y casos de estudio*, Antonio Malpica i Alberto García (eds.), Granada, en premsa.

³⁰²¹ Aquest és un sistema més de bombatge d'aigua extreta d'un nivell inferior. BAZZANA, André; MONTMESSIN, Yves; "Na'ura et saniya dans l'hydraulique agricole d'al-Andalus à la lumière des fouilles de "Les Jovades", *La maîtrise de l'eau en al-Andalus. Paysages, pratiques et techniques*, Patrice Cressier (dir.), Casa de Velázquez, Madrid, 2006, p. 209-287.

Val a dir, però, que tant aquest sistema com la resta que hem exposat distribueixen les seves parts a partir dels principis inalterables de l'hidraulisme³⁰²²: l'exigència de la gravetat; el disseny previ per tal d'articular el punt de captació d'aigua amb el traçat i la pendent dels canals de derivació, la localització de les basses de regulació i la previsió d'emplaçaments com els molins; la línia de rigidesa del sistema, determinada per la sèquia principal, i l'emplaçament del sistema condiona la zona de residència de la comunitat camperola, normalment situat per sobre de la línia de rigidesa. Tanmateix, aquest últim punt no es compleix perquè l'explotació irrigada està situada en una zona allunyada de l'alqueria i pel que nosaltres hem pogut deduir no està associada directament a cap talaia o *bury*, ja que no comparteix cap camp visual amb les fortificacions més properes en l'espai. Proposem que aquesta explotació es forma enmig de terres *mawat* explotades al segle XI. Tot i això, podria mantenir un vincle territorial amb les petites fortificacions de Tartareu, les Avellanes o la Gurialta per la seva proximitat en l'espai. De fet, des de l'explotació fins a Tartareu hi ha 2,40 kilòmetres, fins a les Avellanes 2 kilòmetres i fins a la Gurialta 2,70 kilòmetres. En canvi fins al *hisn* d'Os hi ha 4,50 kilòmetres.

3.4.2.2.5. Comentari dels espais irrigats enmig d'un indret de secà

Excepte els sistemes hidràulics dissenyats entorn del Farfanya a l'altura de l'alqueria d'Os, tota la resta d'unitats irrigades que hem documentat a tall arqueològic, toponímic i documental, segons cada realitat, estan distribuïdes enmig de zones de secà³⁰²³. Entenem, per tant, que l'home andalusí aprofita els recursos hídrics a totes aquelles zones on les condicions ecològiques ho permeten, explotant tant les aigües superficial com subterrànies. Tots els recursos són vàlids per dissenyar i estructurar un sistema productiu que garanteixi un major rendiment que les terres de secà, les quals també s'exploten, però observem com el món rural de les Aspres intenta beneficiar-se de tots

³⁰²² BARCELÓ, Miquel; "El diseño de espacios irrigados en Al-Andalus: un enunciado de principios generales", *El agua en zonas áridas: arqueología e historia. I Coloquio de historia y medio físico*, Lorenzo Cara (coord.), El Instituto, Almería, 1989, vol. I, p. XV-L. IDEM.; "Saber lo que es un espacio hidráulico y lo que no es o Al-Andalus y los feudales", *El agua. Mito, ritos y realidades*, Diputación Provincial, Granada, 1995, p. 240-254. BARCELÓ, Miquel; KIRCHNER, Helena; NAVARRO, Carmen; *El agua que no duerme*, Sierra Nevada 95, Granada, 1996, p. 94. POVEDA SÁNCHEZ, Ángel; "Estudio de dos casos de hidraulismo andalusí localizados en el Alto Maestrazgo (Castellón)". *Areas: revista de Ciencias Sociales*, 17 (Múrcia, 1997), p. 15.

³⁰²³ Vegeu els gràfics exposats a l'annex sobre les diferències dels sectors irrigats, apartat 4.2.1.

aquells indrets que disposen de recursos hídrics suficients per abastir un complex productiu que varia les seves dimensions segons la disponibilitat de l'aigua.

Generalment, aquests tipus d'explotacions ubicades enmig de terrenys de secà es caracteritzen per ésser mitjanes i petites fundacions hidràuliques associades directament amb els centres d'hàbitat³⁰²⁴. Els sistemes dins d'un espai de secà es caracteritzen per localitzar-se a les zones més humides de l'indret³⁰²⁵. Així, s'instal·len petits sistemes de regadiu basats en l'aigua que proporciona un petit aiguaneix natural o bé un pou. Les fonts, segons podem deduir, són brolladors permanents d'aigua que durant les etapes de més calor i sequera disminueixen gradualment la seva quantitat. Mitjançant l'aprofitament i la gestió d'aquestes regions més fèrtils i humides que nosaltres podem constatar, podem demostrar que els recursos hídrics explotats enmig d'un terreny de secà permeten mantenir petites àrees de cultius irrigats, tot i que observem que la dimensió sempre és força limitat³⁰²⁶.

Estem aportant un innovador coneixement en el marc del món rural andalusí de la Frontera Superior ja que aportem noves dades que trenquen la simple imatge que situa el poblament i les explotacions agrícoles rurals islàmiques només als voltants de les conques fluvials³⁰²⁷. Matisem que a les regions de secà allunyades dels rius hi ha quelcom més, ja que el poblament rural explota els recursos que ofereix l'ecosistema. Per tant, la societat rural andalusina cerca a les extenses àrees de secà tots aquells paratges òptims per explotar i sotmetre'ls a la cultura irrigada. Per tant, el model d'explotació agrícola no es pot emmarcar solament al voltant dels principals rius³⁰²⁸, sinó que s'han de visualitzar totes aquelles explotacions que també configuren el paisatge humanitzat del món rural islàmic als segles XI-XII.

Les característiques de tots els regadius estudiats segueixen un mateix model per la qual cosa proposem que són, sens dubte, d'origen andalusí. Els sistemes no presenten una

³⁰²⁴ Butzer considera aquests sistemes com els propis de les poblacions islàmiques de muntanya i Glick afegeix que aquest tipus de sistemes que nosaltres documentem són els propis de l'agricultura irrigada associada als complexos *hisn/qarya*. BUTZER, Karl; *et alt.*; "Irrigation Agrosystem in Eastern Spain: Roman or Islamic Origins?", *Annals of the Association of American Geographers*, 75 (Washington, 1985), p. 499. GLICK, Thomas; *Paisajes de conquista. Cambio cultural y geográfico en la España medieval*, Publicaciones de la Universidad de Valencia, València, 2007, p. 102.

³⁰²⁵ BRUFAL, Jesús; *L'espai rural del districte musulmà de Lleida (segle XI i XIII). Espais de secà meridionals*, Tesi doctoral inèdita, Universitat de Lleida, Lleida, 2008, p. 318.

³⁰²⁶ SITGES, Eugènia; "Inventario y tipología de sistemas hidráulicos de al-Andalus", *Arqueología Espacial*, 26 (Teruel, 2006), p. 263-291.

³⁰²⁷ GARCÍA-BIOSCA, Joan Eusebi; *Els orígens del terme de Lleida: la formació d'un territori urbà s. XI-XI*, *Diario la Mañana*, Lleida, 1995, p. 130.

³⁰²⁸ SÉNAC, Philippe; "Note sur les husun de Lérida", *Mélanges de la Casa de Velásquez*, 24 (Paris, 1988), p. 62-65.

gran diferència en el format i en el tipus de terreny on s'estructuren, ja que estan situats en territoris poc abruptes on els desnivells del relleu no són gaire bruscos. Són sectors on les terres de cultiu són aptes per a l'agricultura, o sigui, són terres molt fèrtils i amb unes condicions d'humitat molt particulars, cosa que les diferencia de la resta de paratges. Tots ells funcionen de forma autònoma i estan vinculats amb un assentament fortificat, el *hisn-qarya* o bé la *bury*. Com ja hem dit, segueixen les pautes generals marcades pel bon funcionament d'un sistema hidràulic³⁰²⁹.

3.4.3. Elements vinculats amb la irrigació

3.4.3.1. Els molins

Un altre element a tenir en compte a l'hora d'analitzar un espai irrigat és el molí, atès que el seu mecanisme necessita la força de l'aigua per a funcionar. Les fonts escrites ens testimonien la presència d'aquest tipus d'equipament, el molí. Les tres alqueries tenen referències escrites de posseir molins, tot just conclosa la conquesta, per la qual cosa és evident l'origen islàmic d'aquests edificis destinats a la transformació d'algunes matèries primes en productes elaborats per al consum i el comerç. A Santa Linya ens parlen dels *molendinis*³⁰³⁰, a Tragó dels *molinis*³⁰³¹ i a Os d'*uno molendino*³⁰³².

Les referències als molins són molt freqüents en els documents llatins de conquesta que descriuen el territori del nord del districte/taifa de *Làrida* vers el segle XI-XII. Així, exposem breument alguna d'aquestes referències com els *molendinis* de la vila d'Àger descrits després de la segona conquesta de l'indret³⁰³³, o els *molendina* situats dins els límits del terme del castell de Gerb³⁰³⁴, o els *molinis* escampats pel terme de la ciutat de Balaguer, nomenats tan sols un any després de la conquesta³⁰³⁵. Igualment, també hi ha documents que donen una versió més genèrica sobre allò que hi ha dins dels termes

³⁰²⁹ SELMA, Sergi; "Evolució de l'època andalusí de l'espai agrari irrigat a la Vall de Veo (Serra d'Espadà, Castelló)", *Actas del IV Congreso de Arqueología Medieval Española*, Asociación Española de Arqueología Medieval, Alicante, 1994, vol. III, p. 567-574.

³⁰³⁰ BC, perg. 166, reg. 4080; Car. 937.

³⁰³¹ AHN, sec. clero, pergaminos, carp. 1014, doc. 21.

³⁰³² BC, perg. 166, reg. 4158; Car. 133.

³⁰³³ CHESÉ, Ramon; *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, Pagès Editors, Lleida, 2011, vol. I, doc. 85, p. 320-325. FITÉ, Francesc; "Un apropament a l'estudi dels molins del Montsec i la Vall d'Àger", *Acta Historica et Archeologica Mediaevalia*, 4 (Barcelona, 1983), p. 224.

³⁰³⁴ BACH, Antoni; *Diplomatari de l'Arxiu Diocesà de Solsona (1101-1200)*, Pagès Editor, Lleida, vol. II, 2002, doc. 50, p. 99.

³⁰³⁵ CHESÉ, Ramon; *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, Pagès Editors, Lleida, 2011, vol. I, doc. 196, p. 465-467.

andalusins ocupats pels cristians, com per exemple el document de l'any 1093 que enumera els components que configuren els termes de Montmagastre, Alòs, Santa Linya i Gerb, també hi destaca el terme *molinis vel molinaribus*³⁰³⁶.

Altres dades presents en documents de la segona meitat del segle XII ens parlen d'un *molino [...] oliuariis*³⁰³⁷ dins de l'antiga alqueria d'Os, d'*uno molino qui est ad illa Cantarella*³⁰³⁸ dins del terme de Tragó, concretament dins de la partida que abans hem analitzat etimològicament. A més a més, disposem de referències dels cronistes àrabs on parlen dels *buenos molinos* que hi ha en el territori andalusi³⁰³⁹. No deixen d'ésser referències poc precises sobre la presència de molins, però molt suggerents ja que, tal com podem observar a través del nostre mètode de treball, aquests equipaments estan emplaçats en indrets de llarga tradició hidràulica islàmica, amb la qual cosa la continuïtat és més que evident perquè podem comparar aquestes dades amb les que ens proporcionen els documents descriptius posteriors a la conquesta, que ens donen bones referències de les infraestructures molineres andalusines dins dels territoris recentment conquerits. A més a més, les campanyes de prospecció arqueològica ens permeten situar alguna d'aquestes infraestructures dins de les unitats hidràuliques andalusines.

De totes aquestes cites en podem extreure una conclusió comuna: el molí és un element molt destacat dins l'estructura econòmica rural andalusina del segle XI. La màquina de moldre està àmpliament documentada a les proximitats dels diferents hàbitats musulmans del nord del districte/taifa de Lleida. Podem, d'aquesta manera, començar a teoritzar sobre la realitat econòmica de l'espai rural, ja que el molí suposa la mòlta de materials sòlids pel consum propi o per comercialitzar. De moment no podem determinar si aquests equipaments són d'ús comunitari o bé estan en mans de l'oligarquia dominant de cada poblat islàmic. Tot i això, sabem que el molí està destinat a moldre gra per a fer farina o bé per premsar olives i així obtenir oli. Aquest argument està plenament provat ja que nosaltres l'extraïem de l'atenta lectura dels documents posteriors a la conquesta on s'explica que les alqueries compten amb forns³⁰⁴⁰, element que implica que hi hagi un consum d'aliments pastats amb farina com el pa, així com

³⁰³⁶ BACH, Antoni; "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia*, XIII (La Seu d'Urgell, 1996/1997), doc. 334, p. 205.

³⁰³⁷ CHESÉ, Ramon; *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, Pagès Editors, Lleida, 2011, vol. II, doc. 308, p. 622-623.

³⁰³⁸ CHESÉ, Ramon; *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, Pagès Editors, Lleida, 2011, vol. II, doc. 308, p. 337, p. 655.

³⁰³⁹ RASIS; *Crònica del moro Rasis*, Diego Catalán i María Soledad de Andrés (eds.), Gredos, Madrid, 1975, p. 308,

³⁰⁴⁰ BC, perg. 166, reg. 4158; Car. 133.

també existeixi la possibilitat de què estigui destinat a la producció de ceràmica. Altrament, també hi ha moltes referències a les terres amb cultius d'oliveres tot just després d'haver conquerit els territoris o bé poc temps després d'haver-los ocupat³⁰⁴¹. Aquestes descripcions sumades amb la realitat botànica de l'olivera, la qual, com bé sabem, és un arbre que no produeix fruit fins al cap d'un període de set o vuit anys després d'haver-la plantat, ens faciliten sostenir la hipòtesi que existeixen plantacions d'oliveres durant el domini islàmic. Provant l'existència d'oliveres i de molins en el mateix moment de la conquesta és del tot lògic sostenir que tant els arbres com les infraestructures són d'origen islàmic. Per tant, és més que evident vincular el fruit amb la maquinària destinada a produir oli per al consum humà. A part, sabem que això que estem deduïnt no és cap bajanada perquè coneixem referències andalusines que parlen del greix vegetal líquid dedicat al consum³⁰⁴².

La proposició anterior està, doncs, totalment provada a nivell peninsular, per la qual cosa ens serveix de base per prosseguir amb els nostres arguments referents a l'economia rural islàmica del nord de Lleida. El fet de disposar de testimonis sobre la realitat agrícola i econòmica, o sigui, de l'existència de camps de secà, on obligatòriament només s'hi poden cultivar productes resistents a la sequera com els cereals, i de la presència de plantacions d'oliveres, ens evidencien la funció dels molins descrits en la documentació del segle XI, els quals han de ser molins fariners i molins que premsen les olives per reduir-les a pasta per a obtenir-ne oli. Tot plegat contribueix a clarificar la realitat de les alqueries de les Aspres centrals i occidentals, on hi ha un poblament musulmà estable amb una elevada activitat productiva i, probablement, econòmica ja que l'existència d'equipaments, com molins i forns, transmeten la imatge d'una societat rural i, alhora, comercial. Aquestes són les proves més significatives per poder teoritzar sobre aquest aspecte de la realitat agrícola, social i econòmica vinculada amb els serveis i els comerços rurals.

Com hem dit, a més de les referències textuais als molins andalusins, podem localitzar un molí de possible origen islàmic, ja que està associat a un espai irrigat totalment vinculat amb l'alqueria d'Os i la via de comunicació que va d'Àger a Os. La documentació del segle XI-XII sempre parla dels molins quan enumeren les sèquies, els caps de sèquia i els bassals, és a dir, el molí és un constituent més d'un complex

³⁰⁴¹ BC, perg. 166, reg. 4080; Car. 937. BACH, Antoni; "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia*, XIII (La Seu d'Urgell, 1996/1997), doc. 314, p. 184-185.

³⁰⁴² TRILLO, Carmen; "Agricultura y riego gentilicio en al-Andalus", *La Arqueología Medieval en la Arqueología*, THARG, Granada, 2003, p. 175.

hidràulic³⁰⁴³. De fet, els molins andalusins es concentren als sistemes hidràulics que millor garanteixen el cabal necessari d'aigua pel seu funcionament³⁰⁴⁴, requisit que en aquest cas és compleix escrupolosament. En aquest cas podem descobrir l'origen musulmà del molí primitiu i del complex irrigat en general perquè: la documentació ens parla d'un molí situat a sota de l'alqueria islàmica d'Os, un complex residencial que segons les mateixes referències escrites està associat al *hisn*, emplaçament fortificat perfectament ubicat en l'espai i situat per damunt d'un complex hidràulic i d'una via de comunicació; perquè

Fig. 3.4.18 Molí i bassa del complex irrigat andalusí d'Os associat al riu Farfanya. Fotografia pròpia.

situem arqueològicament tant el camí andalusí d'Àger a Lleida, la sèquia principal de la unitat irrigada, com el molí i la bassa associada a ell (fig. 3.4.18); perquè el molí i la bassa estan adjunts al braçal principal i es troben al final de l'espai de regadiu; perquè aquest sistema irrigat, com la majoria dels complexos hidràulics de fons de vall andalusins³⁰⁴⁵, no disposa de sèquies secundàries per distribuir l'aigua, i perquè el condicionament del terreny de fons de vall dels sistemes islàmics, és mínuscul. Aquestes premisses són fonamentals per a confrontar i verificar científicament la hipòtesi sobre l'origen andalusí del molí.

³⁰⁴³ KIRCHNER, Helena; "La reconstrucció del disseny original dels espais irrigats andalusins i de les modificacions posteriors. Exemples d'Eivissa", *Estudiar i gestionar el paisatge històric i medieval. Territori i Societat a l'Edat Mitjana IV. Història, arqueologia, documentació*, Jordi Bolòs (ed.), Universitat de Lleida, Lleida, 2007, p. 11-38.

³⁰⁴⁴ SELMA, Sergi; "Evolució de l'època andalusí de l'espai agrari irrigat a la Vall de Veo (Serra d'Espadà, Castelló)", *IV Congreso de Arqueología Medieval Española*, Asociación Española de Arqueología Medieval, Alicante, 1994, vol. III, p. 567-574. KIRCHNER, Helena; "Redes de asentamientos andalusies en Mallorca", *Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*, Helena Kirchner (ed.), BAR International Series 2062, Oxford, 2010, p. 85.

³⁰⁴⁵ KIRCHNER, Helena; "Redes de asentamientos andalusies en Mallorca", *Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*, Helena Kirchner (ed.), BAR International Series 2062, Oxford, 2010, p. 79-94.

Per tant, mitjançant el contrast de la informació proporcionada per les fonts cristianes posteriors a la conquesta i els resultats de les campanyes arqueològiques establím que a les aspres centrals i occidentals els molins andalusins sempre estan associats a un sistema hidràulic o bé a un eix fluvial, per la qual cosa extraíem que algunes de les infraestructures modernes que localitzem remunten el seu origen al segle XI-XII³⁰⁴⁶, tal com demostra l'exemple del molí proper a la població d'Os.

3.4.3.2. Els conreus dels sectors irrigats

L'altra gran temàtica vinculada amb les terres de regadiu està relacionada amb els productes que s'hi conreen i el seu valor en l'economia. Amb la generalització del regadiu, a partir de la conquesta islàmica de la península Ibèrica, també s'introdueixen noves espècies vegetals procedents d'orient com l'arròs asiàtic, el blat dur, la canya de sucre, el cotó, la taronja agra, el llimó, la llima, la banana, el plàtan, la síndria, l'espínac, la carxofa, l'albergínia, el mango...³⁰⁴⁷. És una evidència que els sistemes hidràulics garanteixen una productivitat agrícola molt més diversificada que els conreus de secà. De fet, les fonts escrites ens transmeten una imatge d'Alandalús en la qual s'adverteix un fort contrast entre el medi natural, dominat per les típiques espècies de la geografia mediterrània, alzina sobretot, i l'àrea irrigada on la producció és molt abundant, continuada i primerenca³⁰⁴⁸.

³⁰⁴⁶ En aquesta línia un reconegut grup d'investigadors manifesta la importància del patrimoni hidràulic valencià i la necessitat de la seva prevenció, atès que són clars testimonis de les vicissituds històriques des de l'etapa andalusina fins als temps actuals. GLICK, Thomas; "El patrimoni hidràulic valencià i els nostres molins", *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*, Thomas Glick, Enric Guinot i Luis Pablo Martínez (eds.), Institució Alfons el Magnànim-Diputació de València, València, 2000, p. 7-28. GLICK, Thomas; MARTÍNEZ, Luis Pablo; "La molineria hidràulica valenciana: qüestions obertes", *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*, Thomas Glick, Enric Guinot i Luis Pablo Martínez (eds.), Institució Alfons el Magnànim-Diputació de València, València, 2000, p. 29-99. GUINOT, Enric; "Molins andalusins i molins feudals: L'ordenació del sistema hidràulic baix-medieval del riu de la Sénia", *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*, Thomas Glick, Enric Guinot i Luis Pablo Martínez (eds.), Institució Alfons el Magnànim-Diputació de València, València, 2000, p. 193-227.

³⁰⁴⁷ WATSON, Andrew; *Innovaciones en la agricultura en los primeros tiempos del mundo islámico*, Universidad de Granada, Granada, 1998, p. 31-161. VARELA, Rosa; *Trabalhos de Arqueologia 23. Silves (Xelb)-Uma Cidade do Gharb al-Andalus. Território e Cultura*, Instituto Português de Arqueologia, Lisboa, 2002, p. 60-71.

³⁰⁴⁸ RASIS; *Crónica del moro Rasis*, Diego Catalán i María Soledad de Andrés (eds.), Gredos, Madrid, 1975, p. 23-93.

3.4.3.2.1. Els sectors d'horta

En el nostre àmbit d'estudi podem identificar que hi ha *ortis, ortalibus [...] arboribus; pomiferis uel infructuosis siue oliuetis*³⁰⁴⁹, *cum lingis pomiferis et impomiferis*³⁰⁵⁰, *arboribus pomiferis vel inpomiferis, in ortis*³⁰⁵¹. En altres sectors del nord del districte/taifa de Lleida pròxims al nostre àmbit d'estudi, al llarg del segle XI, també s'hi enumeren *ortos et arbores*³⁰⁵²; *in villa Balagarii predictae Milicie unum ortum*³⁰⁵³; *ortu solis in terminos de castro Girb*³⁰⁵⁴; *hortis et arboribus ex diversis generibus*³⁰⁵⁵; *ortis, arboribus*³⁰⁵⁶; *ortis, cultis et eremis, et arboribus*³⁰⁵⁷. Aquest tipus de cites tan genèriques són molt habituals a la documentació, tant cristiana com andalusina. De fet, la norma general consisteix en nombrar horts i arbres, cereals i fruiters, terres cultivables i ermes sense concretar res més³⁰⁵⁸. Tant la documentació referent a les nostres contrades com la resta de fonts escrites a nivell peninsular són molt poc precises i en molt poques ocasions s'assenyalen els productes de forma específica³⁰⁵⁹. Malgrat això, aquestes cites, conjuminant-les amb els resultats d'altres disciplines, tenen una gran utilitat per accedir a la realitat econòmica del món rural andalusí del nord de *Làrida*.

El regadiu permet una diversificació del temps de les activitats agrícoles així com dels vegetals cultivats. De fet, a partir de la tercera dècada del segle XI es produeix l'eclosió d'aquesta agricultura, almenys així ho transmet la imatge esbossada pels cristians en els seus documents de repartiments territorials sobre les unitats productives andalusines.

³⁰⁴⁹ BC, perg. 166, reg. 4080; Car. 937.

³⁰⁵⁰ AHN, sec. clero, pergaminos, carp. 1014, doc. 21.

³⁰⁵¹ BACH, Antoni; "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia*, XIII (La Seu d'Urgell, 1996/1997), doc. 334, p. 204-205.

³⁰⁵² BACH, Antoni; "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia*, XIII (La Seu d'Urgell, 1996/1997), doc. 352, p. 223-224.

³⁰⁵³ SAROBE, Ramon; *Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple del Gardeny (1070-1200)*, Pagès Editors, Lleida, 1998, vol. I, doc. 311, p. 460-461.

³⁰⁵⁴ ALTISENT, Agustí; *Diplomatari de Santa Maria de Poblet, 960-1177*, Abadia de Poblet-Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, vol. I, doc. 43, p. 54-55.

³⁰⁵⁵ BARAUT, Cebrià; "Els documents, dels anys 1093-1100, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, VIII (la Seu d'Urgell, 1986-1987), doc. 1122, p. 49.

³⁰⁵⁶ CHESÉ, Ramon; *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, Pagès Editors, Lleida, 2011, vol. I, doc. 13, p. 217-219.

³⁰⁵⁷ CHESÉ, Ramon; *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, Pagès Editors, Lleida, 2011, vol. I, doc. 74, p. 306-307.

³⁰⁵⁸ Les mateixes fonts andalusines tampoc són molt explícites en el tema, ja que les cites als fruiters són molt generals i és molt estrany que es parli d'espècies concretes. CARABAZA, Julia; "Productos agrícolas extremeños y portugueses citados en las fuentes árabes", *Bataliús. El Reino Taifa de Badajoz. Estudios*, Fernando Díaz (ed.), Letrúmero, Madrid, 1996, p. 60-61.

³⁰⁵⁹ TRILLO, Carmen; "Agricultura y riego gentilicio en al-Andalus", *La Arqueología Medieval en la Arqueología*, THARG, Granada, 2003, p. 179.

Segons les descripcions feudals del segle XI els territoris irrigats islàmics es divideixen en dos sectors, les hortes amb una extensió considerable, *ortis*, i els horts de proporcions més reduïdes, *ortalibus*. Al primer complex, les hortes³⁰⁶⁰, s'hi cultiven cereals com el blat, la civada i el blat de moro, així com també hi cultiven hortalisses, arbres fruiters i oliveres³⁰⁶¹. El segon grup, els hortets, està orientat, probablement, a horts de reduïdes dimensions situats en petites terrasses o bé en llocs poc adequats per a desenvolupar-hi cultius intensius, estem parlant de petits espais productius³⁰⁶².

Aquests conjunts estan vinculats amb les grans estructures de regadiu derivades d'un eix fluvial o d'un brollador amb bassa i bona capacitat hídrica. Aquests conreus formen grans blocs territorials i, generalment, estan orientats a produir per satisfer les necessitats d'autoconsum, tot i que els excedents es comercialitzen³⁰⁶³. Tal com proposen altres autors, el món rural andalusí conreant les unitats irrigades possibilita obtenir dos o més collites anuals de cereals: tardor, primavera i estiu.

3.4.3.2.2. L'arboricultura

Referent a l'arboricultura cal assenyalar que els documents diferencien entre tres tipus d'arbres: els fruiters, els no fruiters i les oliveres: cites extretes dels diferents exemples proposats, amb bones referències des de les primeres conquestes vers l'any 1035³⁰⁶⁴. L'expressió *pomiferis et impomiferis* és molt corrent en la documentació feudal del segle XI, però en alguns documents la fórmula general es concreta especificant quelcom més sobre la presència d'oliveres, *pomiferis uel infructuosis siue oliuētis*. També disposem d'alguna altra forma de citar-ho, així en un document de l'any 1098

³⁰⁶⁰ Flors també vincula les explotacions agrícoles irrigades amb cultius intensius. FLORS, Enric; "La explotación de los acuíferos: un paisaje irrigado", *Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón)*, Enric Flors (coord.), Diputació de Castelló, Castelló de la Plana, 2009, p. 530.

³⁰⁶¹ LÓPEZ, Àngel; *Kitab fi tartib awqat al-girasa wal-magrusat. Un tratado agrícola andalusí anónimo*, Consejo Superior de Investigaciones científicas, Madrid, 1990. TRILLO, Carmen; "Agricultura y riego gentilicio en al-Andalus", *La Arqueología Medieval en la Arqueología*, THARG, Granada, 2003, p. 180 i 183. GARCÍA SÁNCHEZ, Expiración; "La agronomía en al-Andalus", *El legado científico andalusí*, Julio Samsó (ed.), Ministerio de Cultura, Madrid, 1994, p. 151-152. VARELA, Rosa; *Trabalhos de Arqueologia 23. Silves (Xelb)-Uma Cidade do Gharb al-Andalus. Território e Cultura*, Instituto Português de Arqueologia, Lisboa, 2002, p. 61-71.

³⁰⁶² Tots aquests cultius també s'han evidenciat en altres hàbitats rurals de la Frontera Superior. SÉNAC, Philippe; "Poblamiento, habitats rurales y sociedad en la Marca Superior de Al-Andalus", *Aragón en la Edad Media*, 9 (Saragossa, 1991), p. 398.

³⁰⁶³ Tal com apunta Enric Flors els productes estan destinats a l'avituellament familiar i els excedents es poden destinar als mercats més pròxims. FLORS, Enric; "La explotación de los acuíferos: un paisaje irrigado", *Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón)*, Enric Flors (coord.), Diputació de Castelló, Castelló de la Plana, 2009, p. 534.

³⁰⁶⁴ BC, perg. 166, reg. 4080; Car. 937.

diferencien entre *fertifere arbores ac steriles*³⁰⁶⁵. Òbviament, els termes *pomiferis et impomiferis* no signifiquen que el territori andalusí estigui ple de pomeres i arbres que no ho són, sinó que s'ha d'interpretar com la descripció genèrica de dos grups d'arbres, els que produeixen fruit i els que no en produeixen, és a dir, s'ha d'entendre a la manera que descriuen les altres referències: arbres fèrtils o estèrils. Així és com s'esbossa la realitat andalusina de l'onzena centúria, per la qual cosa deduïm que al territori de les Aspres centrals i occidentals hi ha zones dedicades al cultiu d'arbres fruiters i, probablement, tal com s'ha comprovat en zones veïnes, amb una major varietat d'espècies³⁰⁶⁶.

Deduïm que bona part dels fruiters necessita aigua abundant per sobreviure i per produir de forma abundant. Per tant, percebem que els cristians, en el mateix context territorial, ens parlen dels arbres fruiters, dels no fruiters i de les oliveres, per la qual cosa suposem que la difusió del regadiu afecta a tots els cultius coneguts ja que garanteix i millora els rendiments gràcies a l'aigua. D'aquesta manera l'olivera, tot i ser un arbre que resisteix a les altes i a les baixes temperatures i a l'escassetat de la pluja, atès que és un cultiu de secà, a l'Alandalús del segle XI es rega pràcticament en la seva totalitat³⁰⁶⁷. Per tant, és freqüent trobar als complexos agraris andalusins plantacions d'oliveres irrigades, no de forma excessiva, però si precisa³⁰⁶⁸. Nosaltres disposem d'algunes cites documentals que parlen de camps d'oliveres ubicades a les proximitats d'una font, sense especificar si la plantació es pot irrigar o no. Aquest és el cas de la font d'Almacip, totalment relacionada amb una plantació d'oliveres.

Fins al moment no ens atrevíem a vincular les oliveres amb el complex irrigat que s'alça entorn del brollador d'Almacip, on un pergamí de l'any 1091 descriu *omnibus olivariis in nostra dominicatura, que est ad fontem sutus turre que vocitatur ab incolis Camp Vim*³⁰⁶⁹; i una altre de l'any 1093 informa sobre la *coma ad Almacir cum olivarios*³⁰⁷⁰.

³⁰⁶⁵ BACH, Antoni; "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia*, XIII (la Seu d'Urgell), doc. 380, p. 255.

³⁰⁶⁶ SOTO, Ricard; "Repartiment i 'repartiments': l'ordenació d'un espai de colonització feudal a Mallorca del segle XIII", *De al-Andalus a la sociedad feudal. Los repartimientos bajomedievales*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Barcelona, 1990, p. 38.

³⁰⁶⁷ MALPICA, Antonio; TRILLO, Carmen; "La hidráulica rural nazarí. Análisis de una agricultura irrigada de origen andalusí", *Asentamientos rurales y territorio en el Mediterráneo medieval*, Athos-Pérgamos, Granada, 2002, p. 3. GRIMA, Juan Antonio; *La expulsión morisca y la repoblación cristiana de Turre (1570-1596)*, Diputación de Almería, Almería, 1988, p. 114 i 171-172.

³⁰⁶⁸ TRILLO, Carmen; "Agricultura y riego gentilicio en al-Andalus", *La Arqueología Medieval en la Arqueología*, THARG, Granada, 2003, p. 175 i 180.

³⁰⁶⁹ BACH, Antoni; "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia*, XIII (La Seu d'Urgell, 1996/1997), doc. 314, p. 183-186.

³⁰⁷⁰ AHN, sec. clero, pergaminos, carp. 1993, núm. 16.

Les referències de la font i de les oliveres són prou contundents per equiparar el cultiu amb els resultats proporcionats per les investigacions de Malpica i Trillo, els quals comproven un reg puntual dels arbres per assegurar una bona producció. A la superfície irrigada pel complex hidràulic del riu Farfanya a l'alqueria d'Os també es documenten *oliuariis medietatem de illas que hodie sunt uel in antea erint*³⁰⁷¹. Observem com insisteix en especificar sobre l'existència de les oliveres actuals i les que hi havia abans, és a dir, tant els arbres heretats del paisatge andalusí com els nous arbres plantats pels cristians³⁰⁷². Aquest conjunt fins i tot encara el podem arribar a identificar en un sector força terrassat dins de l'àmbit irrigat associat al Farfanya, tot i que actualment està absolutament abandonat (fig. 3.4.19).

Documentem la continuïtat de les plantacions d'oliveres andalusines al món feudal perquè la documentació feudal posterior a la conquesta dels diferents indrets ens especifica l'existència d'aquest arbre, el qual té unes peculiaritats especials. Com bé sabem l'olivera no és un arbre que produeixi fruits ràpidament, sinó que necessita

Fig. 3.4.19 Oliveres dins de l'àrea irrigada d'Os. Fotografia pròpia.

almenys set/vuit anys per començar a produir-ne. Per tant, aquest és un factor que ens ajuda a entendre l'existència dels arbres en l'etapa preconquesta. Les nostres aportacions inèdites encaixen completament amb el que ens transmet la documentació i amb allò que altres investigadors troben a la

resta del territori andalusí. Després de treballar la documentació, d'inserir-nos al territori i d'observar els resultats del professor Antonio Malpica, estem convençuts que

³⁰⁷¹ CHESÉ, Ramon; *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, Pagès Editors, Lleida, 2011, vol. I, doc. 308, p. 622-623.

³⁰⁷² És evident i estan totalment constatades certes transformacions i ampliacions dels terrenys heretats de l'Islam occidental després de la conquesta, així com també està provada la continuïtat dels eixos bàsics de les infraestructures i dels sistemes de cultius andalusins. GUINOT, Enric; "El paisaje de la huerta de valencial. Elementos de interpretació de su morfologia espacial de origen medieval", *Historia de la Ciudad V. Tradición y progreso*, Universidad de Valencia, València, 2008, p. 98-111. GARCÍA LATORRE, Juan; "La pervivencia de los espacios agrários y los sistemas hidráulicos de tradición andalusí tras la expulsión de los moriscos", *Revista del Centro de Estudios Históricos de Granada y su Reino* (Zona època), 6 (Granada, 1192), p. 309.

els exemples de les Aspres centrals i occidentals no difereixen de la resta d'Andalus, on és prou comú regar ocasionalment les oliveres. Les referències andalusines a l'oli només parlen d'un producte destinat al consum, la qual cosa ens permet suposar que es tracta d'un cultiu destinat bàsicament a l'autoabastiment³⁰⁷³ o, fins i tot, a la comercialització de l'excedent.

3.4.4. Altres espais explotats al marge dels sectors irrigats

3.4.4.1. Els espais de secà

L'altre gran estrat econòmic del món rural andalusí del nord de Lleida es desenvolupa a les regions apartades de qualsevol estructura hidràulica, tant d'aquelles fundades entorn de les rieres com d'aquelles estructurades enmig d'un espai de secà, però associades a un aiguaneix. Parlem estrictament dels terrenys de secà, en els quals hi agrupem tant les zones cultivades com l'entorn natural. Realment, estem tractant una temàtica força complicada atès que els terrenys de secà no són fàcils d'identificar i treballar. Tal com apunta Eugènia Sitges els espais de secà, a diferència dels espais irrigats que tenen límits marcats per les línies de rigidesa del sistema hidràulic, tenen uns límits molt difusos, cosa que dificulta la seva reconstrucció arqueològica³⁰⁷⁴.

L'agricultura de secà andalusina no és res més que una pràctica derivada de la romana, per la qual cosa s'entén que estigui basada en l'explotació d'espècies vegetals que procedeixen de l'ecosistema mediterrani o bé estigui plenament integrades en ell³⁰⁷⁵; estem parlant de la vinya, el cereal i l'olivera, tres cultius adaptats a la temperatura i a la pluviometria mediterrània. A través de la documentació escrita corroborem l'existència d'aquests cultius en l'ecosistema agrícola islàmic peninsular, tot i que com ja hem apuntat abans, el cultiu de l'olivera sembla estar més associat a les unitats irrigades que a les regions de secà, almenys això és el que extraïem de l'anàlisi i l'estudi de les fonts escrites. Per tant, els cultius de secà amb referències documentals són dos: cereals i

³⁰⁷³ CARABAZA, Julia; "El olivo en los tratados agronómicos clásicos y andalusíes", *Ciencias de la Naturaleza en al-Andalus IV. Textos y estudios*, Camilo Álvarez de Morales (ed.), Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Granada, 1996, p. 37.

³⁰⁷⁴ SITJES, Eugènia; "Espacios agrarios y redes de asentamientos andalusíes en Manacor", *Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*, Helena Kirchner (ed.), BAR International Series 2062, Oxford, 2010, p. 67-68.

³⁰⁷⁵ MALPICA, Antonio; "El agua en al-Andalus. Un debate historiográfico y una propuesta de análisis", *V Semana de Estudios Medievales de Nájera*, José Ignacio de la Iglesia (coord.), Instituto de Estudios Riojanos, Logroño, 1995, p. 65-85.

vinya. A més a més, les fonts escrites ens permeten conèixer una profunda imatge del paisatge de secà, entès de forma genèrica, és a dir, sense excloure les terres que no estan humanitzades, erms, prats, pastures i boscos.

Veiem les cites textuais que disposem, de l'onzena centúria, referents al nostre territori o a les zones més properes per tal de començar a enfocar la temàtica: *terris et uineis, pratis, pascuis, siluis et garricis*³⁰⁷⁶; *cultis uel heremis*³⁰⁷⁷; *terras cultas et incultas, vineas [...] montibus et garricis, silvis et decursibus foncium, cum viarum ductibus et reductibus, pratibus, pascuis, olivariis*³⁰⁷⁸; *cultum quam eremum*³⁰⁷⁹; *siluis et boscis, et cum terris et uineis, cultis et eremis, pronis et planis [...] cum toloneis et placitis, et pratis et pascariis*³⁰⁸⁰; *terris, in vineis [...] in pratis, paschuis [...] in silvis vel garricis*³⁰⁸¹; *terris et uineis [...] pratis, pascuis, siluis et garricis*³⁰⁸². Percebem que la documentació és generosa perquè ens descriu la realitat ambiental del l'alta Noguera occidental, però a la vegada és poc acurada a l'hora de penetrar en el sí de cada realitat que descriu. Per tant, no disposem de suficients coneixements per establir exactament cada àmbit territorial.

3.4.4.1.1. Cultius cerealístics

Tot les mancances documentals, la metodologia ens permet combinar les dades documentals amb altres disciplines i extreure certes hipòtesis totalment fonamentades. Llegint i analitzant les cites documentals i observant i interpretant l'entorn, recorrent a l'arqueologia del paisatge, podem extreure que els espais de secà andalusins del segle XI estan condicionats per una gran diversitat ambiental³⁰⁸³. D'una banda, trobem les zones destinades als conreus de secà, sobretot cereals i vinya. El conreu de cereals de secà l'interpretem després de posar en marxa el nostre mètode de treball, ja que

³⁰⁷⁶ BC, perg. 166, reg. 4080; Car. 937.

³⁰⁷⁷ BC, perg. 166, reg. 4158; Car. 133.

³⁰⁷⁸ BACH, Antoni; *Diplomatari de l'Arxiu Diocesà de Solsona (1101-1200)*, Pagès Editor, Lleida, 2002, vol. II, doc. 50, p. 98-100.

³⁰⁷⁹ SAROBE, Ramon; *Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple del Gardeny (1070-1200)*, Pagès Editors, Lleida, 1998, vol. I, doc. 2, p. 78.

³⁰⁸⁰ CHESÉ, Ramon; *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, Pagès Editors, Lleida, 2011, vol. I, doc. 85, p. 322.

³⁰⁸¹ BACH, Antoni; "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia*, XIII (la Seu d'Urgell, 1996/1997), doc. 334, p. 205.

³⁰⁸² CHESÉ, Ramon; *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, Pagès Editors, Lleida, 2011, vol. I, doc. 13, p. 217.

³⁰⁸³ Aquesta diversitat en la capa vegetal també s'ha testificat en altres regions d'Alandalús. VARELA, Rosa; *Trabalhos de Arqueologia 23. Silves (Xelb)-Uma Cidade do Gharb al-Andalus. Território e Cultura*, Instituto Português de Arqueologia, Lisboa, 2002, p. 60-61.

descobrim que el cultiu de secà resta englobat en el terme *terre culte*, expressió que designa tant les terres irrigades com les de secà. Això, el fet que aquest terme encabeixi les terres de secà ho podem comprovar gràcies a la interpretació d'una referència d'un document de principis del segle XI, on es descriu el territori islàmic recentment conquerit a Santa Linya. L'escrit especifica que al terme de l'alqueria hi ha *puios condirectos uel eremos*³⁰⁸⁴, o sigui, el paisatge de secà presenta zones conreades i no conreades. Podem, sens dubte, proposar l'existència d'espais destinats als cultius de secà perquè, després d'una exhaustiva campanya de prospecció arqueològica, hem desestimat la possibilitat que la descripció documental pugui fer al·lusió a petits sistemes hidràulics situats als tossals. Nosaltres només hem pogut ubicar les unitats hidràuliques d'origen andalusí a les depressions formades enmig de grans serralades. Per tant, als turons no hi hem identificat pas cap tipus d'aiguaneix, cosa que permet corroborar aquesta hipòtesis³⁰⁸⁵: els tossals són terrenys destinats als cultius de secà.

La breu referència als puigs cultivats o erms ens brinda un cúmul de possibilitats per començar a treballar els espais dedicats als conreus de secà durant el segle XI, els quals estan ben diferenciats d'aquells que no estan conreats, és a dir, els *eremum*³⁰⁸⁶. Com podem deduir de les comparacions amb les cites de Carmen Trillo, pensem que cada alqueria pot posseir terres *mawat*, terrenys apropiats per vivificació que poden ser utilitzats com a propis, malgrat que no es puguin vendre i la propietat adquirida es pugui perdre si s'abandonen les terres per un termini superior a tres anys³⁰⁸⁷. Entenem que els puigs conreats i erms són aquests terrenys que es sotmeten a cultiu de forma puntual o s'han deixat de guaret o bé s'han abandonat. De fet, tal com sosté la mateixa autora les terres *mawat* són les més allunyades de l'alqueria i, normalment, són de secà³⁰⁸⁸.

El fet de disposar de la ubicació d'aquests espais productius ens permet elaborar un interessant raonament sobre la tipologia dels espais de secà de les Aspres centrals i

³⁰⁸⁴ BC, perg. 166, reg. 4080; Car. 937.

³⁰⁸⁵ En altres regions d'Alandalús també s'han trobat indicis del cultiu durant l'època alt medieval de zones abancalades destinades als cultius de secà. MARTÍN CIVANTOS, José María; JIMÉNEZ, Miguel; GARCÍA-CONTRERAS, Guillermo; "Sobre la caracterización de las alquerías en al-Andalus: el caso de Lanteira (Granada)"; *X Jornadas de Arqueología Medieval "Paisajes históricos y Arqueología Medieval"*, Universidad de Granada, Granada, 2011, p. 206.

³⁰⁸⁶ SAROBE, Ramon; *Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple del Gardeny (1070-1200)*, Pagès Editors, Lleida, 1998, vol. I, doc. 2, p. 78.

³⁰⁸⁷ TRILLO, Carmen; "La alquería y su territorio en Al-Andalus: estrategias sociales de organización y ocnservación", *Arqueología Espacial*, 26 (Teruel, 2006), p. 259243-262. IDEM. "Regadío y estructura social en al-Andalus: la propiedad de la tierra y el derecho al agua en el reino nazarí", *Actas I Jornadas de Historia Rural y Medio Ambiente*, Universidad de Huelva, Huleva, 2003, p. 85-83.

³⁰⁸⁸ TRILLO, Carmen; "Agricultura y riego gentilicio en al-Andalus", *La Arqueología Medieval en la Arqueología*, THARG, Granada, 2003, p. 188.

occidentals ja que les àrees es troben allunyades de l'alqueria atès que es situen en monticles del seu entorn. Bona part dels àmbits de secà estan distribuïts en elevacions del terreny, més o menys rostes i formant cims que sobresurten del terreny circumdant. Això implica que s'aprofiten els altiplans del tossals mitjans, així com, probablement també es formen terrasses que van descendint del cim pels vessants més òptims. D'aquesta manera l'home andalusí antropitza i explota els espais considerats fins fa ben poc com a marginals, tot i que actualment s'està desmitificant aquest tòpic³⁰⁸⁹.

Els escrits no ens faciliten cap dada referent al cultiu, però és evident que al secà només si poden cultivar cereals o arbres resistents a la sequera, com les oliveres i els ametllers. Per això, recorrem a les proves concedides per altres investigadors, que ens ajuden a valorar millor la realitat productiva del secà durant l'època musulmana. Segons Carmen Trillo el sistema d'explotació del secà és molt extensiu ja que es tracta de terres de poca qualitat on la pràctica del guaret és molt habitual, això provoca que els rendiments siguin bastant baixos. Apunta que el secà està destinat al cultiu del blat i de la civada, entre altres cereals, i que normalment es sembren a la tardor, abans de les primeres pluges, per tal d'aprofitar-les, i es recullen a l'estiu³⁰⁹⁰.

3.4.4.1.2. La vinya

L'altre gran cultiu de secà és la vinya. Sobre aquest cultiu disposem de bons referents documentals a nivell global d'Alandalus des del segle X³⁰⁹¹. Tot i això, les cites sobre la vinya de l'autor àrab són poc específiques i no detallen cap aspecte que ens permeti poder descriure la seva distribució territorial³⁰⁹². Tanmateix, sembla probable que les vinyes es trobin disperses dins dels territoris dedicats a la producció de cereals de secà. Les referències documentals de la mà dels conqueridors feudals després de les primeres annexions territorials a les contrades que nosaltres investiguem són força interessants, ja que juntament a les descripcions de les infraestructures i dels elements que componen el

³⁰⁸⁹ BRUFAL, Jesús; "Los espacios de secano en el distrito andalusí de Lleida en los siglos XI y XII", *Nonnullus*, 3 (2008), p. 25-40. Consultat el 01/06/20011. <<http://www.nonnullusrevistadehistoria.com/nonnullus-3/>>.

³⁰⁹⁰ TRILLO, Carmen; "Agricultura y riego gentilicio en al-Andalus", *La Arqueología Medieval en la Arqueología*, THARG, Granada, 2003, p. 175.

³⁰⁹¹ RASIS; *Crónica del moro Rasis*, Diego Catalán i María Soledad de Andrés (eds.), Gredos, Madrid, 1975, p. 295.

³⁰⁹² Tot i això, sabem que la vinya és un cultiu força comú en l'agricultura del regne nassarita, hereu de la tradició andalusina. MALPICA, Antonio; "Repoblaciones y nueva organización del espacio en zonas costeras granadinas", *La incorporación de Granada a la Corona de Castilla*, Miguel Ángel Ladero (ed.), Diputación de Granada, Granada, 1993, p. 546.

paisatge humanitzat i l'ecosistema s'hi afegeix la vinya. L'any 1035, molt poc temps després d'ocupar Santa Linya, es detalla el territori de l'alqueria i s'especifica clarament l'existència d'aquest cultiu³⁰⁹³. És més, la mateixa toponímia ens testimonia la presència de ceps i de la producció de vi a les contrades de les Aspres centrals, ja que algun topònim com “Tartareu” demostra aquest passat vinícola. Tartareu deriva de l'ètim àrab andalusí ‘tartar’ (طرطر), entès com a lloc on es tiren els dipòsits de la fermentació del most³⁰⁹⁴.

Podríem arribar a entendre que al tractar-se d'una zona situada dins del context islàmic la producció i el consum de vi no devia ser gaire habitual, per la qual cosa podríem suposar que la vinya està més aviat destinada al consum de la fruita o a la producció de fruit sec, és a dir, panses; aliment de gran poder calorífic que complementa l'alimentació d'hivern³⁰⁹⁵. Suposicions ben encertades, però no suficients per descriure la realitat de la societat rural de la Marca Superior. Punters treballs de recerca, com el d'Eduardo Escartín sobre l'obra d'Ibn ‘Aldún, extreuen que els musulmans andalusins cultiven la vinya, consumeixen vi, raïm i panses³⁰⁹⁶. Tal com ell mateix suggereix resulta ser força incomprensible la

Fig. 3.4.20 Raïm. Fotografia pròpia.

relació entre la multitud de vinyes existents a Alandalús i el fet de no poder produir vi, però sí vinagre³⁰⁹⁷. Així mateix, en altres estats islàmics alt medievals es ben patent l'existència de vinyes i les problemàtiques amb la producció i el consum de vi entre els

³⁰⁹³ BC, perg. 166, reg. 4080; Car. 937. Recordem que Santa Linya es recupera pels andalusins fins a la dècada dels cinquanta, quan els cristians tornen a ocupar, definitivament, la plaça forta.

³⁰⁹⁴ CORRIENTE, Federico; *Diccionario de Arabismos y voces afines en iberorromance*, Gredos, Madrid, 1999, p. 455. IDEM.; *Dictionary of Arabic and Allevied Loanwords*, Brill, Leiden, 2008. p. 453.

³⁰⁹⁵ LÉVI-PROVENÇAL, Évariste; “España musulmana. Hasta la caída del califato de Córdoba (711-1031d. J. C.). Instituciones y vida social e intelectual”, *Historia de España*, Ramon Menéndez Pidal (dir.), Espasa-Calpe, Madrid, 1957, vol. V, p. 159. MALPICA, Antonio; “Il traffico commerciale nel mondo mediterraneo occidentale alla fine del Medioevo: il regno di Granada”, *Aspetti ed attualità del potere marittimo in Mediterraneo nei secoli XII-XIV. Acta del Convegno di Storia Militare*, Commissione italiana de storia militare, Roma, 1999, p. 351-362.

³⁰⁹⁶ ESCARTÍN, Eduardo; “El vino en el Islam clásico”, Extracto monográfico de la tesis doctoral del mismo autor, p. 12-16. Consultat el 22/11/2011. <http://personal.us.es/escartin/Vino_en_el_Islam.pdf>.

³⁰⁹⁷ ESCARTÍN, Eduardo; “El vino en el Islam clásico”, Extracto monográfico de la tesis doctoral del mismo autor, p. 12-13. Consultat el 22/11/2011. <http://personal.us.es/escartin/Vino_en_el_Islam.pdf>.

musulmans³⁰⁹⁸. Altrament, a les fonts musulmanes són habituals les advertències a la població sobre el cultiu i el comerç del raïm (fig. 3.4.20), trobem referències de *no se vendan muchas uvas a quien se sospeche que las va a exprimir para hacer vino: vigilese este asunto*³⁰⁹⁹. Igualment existeixen cites sobre la lluita contra el contraban de vi³¹⁰⁰. Totes aquestes recomanacions i advertències confirmen el que estem descobrint, la producció i el consum de vi entre els andalusins és un fet.

Nosaltres intentem donar una proposta sobre aquest assumpte tant important per donar resposta a l'existència dels cultius de ceps als termes de les alqueries acabades de conquerir. La nostra hipòtesi és coherent amb les cites de la documentació feudal del segle XI i amb les aportacions científiques dels investigadors actuals. Passem, doncs, a tractar una plausible sortida de la producció vinícola de les Aspres centrals i occidentals. Assumim l'evidència de què a la nostra regió existeixen vinyes durant l'època islàmica perquè la documentació postconquesta, que ressenya tot allò que hi ha al territori ocupat a l'hora de realitzar una donació, és absolutament fidedigna en la descripció dels elements que integren el paisatge, atès que nosaltres mateixos hem pogut comprovar i corroborar, mitjançant d'altres disciplines, aspectes de similar magnitud. Pel que podem deduir dels documents cristians del segle XI la vinya ha de ser força abundant a la nostra regió d'estudi.

Atesa la desmesurada relació de vinyes en la documentació escrita sostenim una possible producció de vi destinada al comerç. D'aquest punt no disposem cap tipus de referència, però analitzant les cites sobre la vinya en un moment immediatament posterior a la conquesta i parangonant aquestes dades amb d'altres de la mateixa índole, podem establir que l'única sortida de tal producció ha de ser el mercat. Tal com han demostrat altres autors, que disposen de moltes més referències que nosaltres, és indubtable l'existència d'un comerç internacional. Alandalús comercialitza vi amb la resta de països del mediterrani i amb els de l'Europa cristiana³¹⁰¹. Relatiu al comerç internacional del vi des d'Alandalús, la professora Constable comenta que *debido a las restricciones islámicas sobre el alcohol, no es sorprendente la escasez de referencias a*

³⁰⁹⁸ MARTÍNEZ, Carmen; BELLÓN, Jesús; "Consideraciones sobre la simbología, tradición y materialidad del vino en al-Andalus", *Revista murciana de antropología*, 12 (Múrcia, 2005), p. 168. 159-174.

³⁰⁹⁹ GARCÍA, Emilio; *Sevilla a comienzos del siglo XII. El tratado de Ibn Abdun*, Moneda y Crédito, Madrid, 1948, p. 142.

³¹⁰⁰ GARCÍA SANJUÁN, Alejandro; "La organización de los oficios en Al-Andalus a través de los manuales de Hisba", *Historia, instituciones, documentos*, 24 (Sevilla, 1997), p. 223.

³¹⁰¹ AL-ZUHRÍ, Muhammad ibn Abi Bakr; *El mundo en el siglo XII. El tratado de al-Zuhri (Kitab al-dja'rafiyya)*, Dolores Bramon (trad.), AUSA, Barcelona, 1991, p. 137.

*la exportación y al consumo abierto de vinos andalusíes, aunque su existencia no deja de ser evidente*³¹⁰².

En la mateixa línia nosaltres defensem que l'absència d'evidències sobre la producció vinícola no implica, necessàriament, que aquesta realitat no existeixi. A pesar d'això, disposem d'alguna descripció, com la del geògraf del segle X Ibn Hawqal, on s'explica la importància de la vinya i del vi. Sobre la ciutat de Sevilla diu que és una ciutat *con muchos productos, especialmente sus frutos, vinos e higos*³¹⁰³. A més a més, com ja hem apuntat, altres autors sostenen l'opinió sobre la producció i el comerç de vi a tall internacional³¹⁰⁴, o tal com assenyala Lévi-Provençal *en todas partes se hacía vino, aunque no fuese nunca abiertamente o se encargase este cuidado a un bodeguero mozárabe; pero no tenemos ninguna noticia sobre los procedimientos de vinificación*³¹⁰⁵. L'autor francès fins i tot considera que el consum de vi està generalitzat durant l'època omeia i taifa a pesar del rigor exaltat per alguns alfaquins.

Pel que fa al segle XI les referències a la producció i al consum de vi són molt més significatives ja que Ibn Hazm es planta contrari a l'impost que pagaven els musulmans per poder beure vi. Per tant, és evident que, tot i les prohibicions alcoràniques, l'estat reconeix el comerç i el consum de vi entre els seus habitants³¹⁰⁶. A part del consum intern, considerem que la proximitat amb la societat cristiana septentrional també podria incentivar la comercialització del vi produït en terres islàmiques, cosa que significaria una major dinamització del comerç i de la societat tal com podem entendre de les aportacions d'alguns autors que consideren que les fronteres entre cristians i musulmans són una via de comunicació constant, una frontera oberta³¹⁰⁷.

³¹⁰² CONSTABLE, Olivia Remei; *Comercio y comerciantes en la España musulmana. La reordenación comercial de la Península Ibérica del 900 al 1500*, Ediciones Omega, Barcelona, 1994, p. 219.

³¹⁰³ CONSTABLE, Olivia Remei; *Comercio y comerciantes en la España musulmana. La reordenación comercial de la Península Ibérica del 900 al 1500*, Ediciones Omega, Barcelona, 1994, p. 217.

³¹⁰⁴ MOLERA, Antonio; *Historia de Andalucía: De los orígenes al califato andalusí*, Biblioteca de Ediciones de Andalucía, Sevilla, 1980, vol. I, p. 329-330.

³¹⁰⁵ LÉVI-PROVENÇAL, Évariste; "España musulmana. Hasta la caída del califato de Córdoba (711-1031d. J. C.). Instituciones y vida social e intelectual", *Historia de España*, Ramon Menéndez Pidal (dir.), Espasa-Calpe, Madrid, 1957, vol. V, p. 159-160.

³¹⁰⁶ ASÍN PALACIOS, Miguel; "Un código inexplorado del cordobés Ibn Hazm", *Al-Andalus*, 2 (Madrid, 1934), p. 37.

³¹⁰⁷ LACARRA, José María; "Acerca de las fronteras en el valle del Ebro (siglos VIII-XII)", *España Medieval. Estudios dedicados al profesor d. Julio González González*, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 1980, p. 181-191. MANZANO, Eduardo; *La frontera de Al-Andalus en época de los Omeyas*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1991.

3.4.4.1.3. Aprofitament dels recursos mediambientals

L'agrosistema andalusí no s'acaba amb l'explotació dels sistemes irrigats, l'arboricultura i els cultius de secà, sinó que és molt més divers. Nosaltres disposem d'innovadores aportacions proporcionades pel mètode interdisciplinari, que ens obren un nou camp d'investigació i interpretació³¹⁰⁸: l'entorn silvestre i els seus recursos.

3.4.4.1.3.1. L'ecosistema i els seus béns

Dins del terme de l'alqueria de Santa Linya hi hem localitzat un hidrònim associat a un sistema de regadiu que obre unes noves perspectives en la relació de l'home andalusí i la capa vegetal silvestre. L'actual nom de la font i partida de Massaleu o de Privà, com ja hem argumentat abans, deriva d'*Almahaleve/Machaleuo*, noms identificats als textos del segle XI i que deriven de l'ètim àrab '*maHlab*' (محلّب), que significa "cirerer de Santa Llúcia, de Mahoma o de guineu"³¹⁰⁹.

Fig. 3.4.21 Cirerer de guineu florit i amb fruits. Fotografies pròpies.

Es tracta d'una planta que pertany al tipus dels arbustos i té cinc varietats: verda, negra, blanca, gran i petita. És un vegetal de fulla caduca, les fulles cauen a l'hivern, són amples i petites amb puntes agudes, de color verd tirant a groc, amb un rostre brillant i

³¹⁰⁸ Tal com apunta Jesús Brufal les petges de la civilització andalusina es poden cerca en les innovacions als sistemes de regadiu, en les vies de comunicació, en la introducció de conreus nous, en els parcel·laris agraris i en la introducció de la ramaderia, o sigui una sèrie d'elements i activitats que deixen rastre al territori. BRUFAL, Jesús; "Rellegir el territori en clau musulmana", *Revista d'Igualada*, 27 (Igualada, 2007), p. 61-62.

³¹⁰⁹ CARABAZA, Julia María; GARCÍA, Expiración; HERNÁNDEZ, J. Estebán; JIMÉNEZ, Alfonso; *Árboles y Arbustos en Al-Andalus*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 2004, p. 162-163.

resplendent a diferència del revés. Floreix a la primavera, sobre els vols del mes de març i la seva flor és petita i blanca agrupada en petits penjolls. El fruit en forma de gra forma un grup que penja formant un pom, és de color verd i s'ennegreix al madurar, té un gust dolç i fa bona olor (fig. 3.4.21). La seva fusta és molt semblant a la del cirerer, igualment la gomorresina és la mateixa que la del cirerer, de color vermell i perfumada. El seu hàbitat natural són els indrets muntanyosos i humits, essent molt abundant a Jaen, Cabra, Murcia i a les muntanyes de Còrdova i Algecires³¹¹⁰. Tanmateix, tal com ens suggereix el professor Federico Corriente, creiem que no es poden excloure les regions climàtiques similars existents en altres punts de la península Ibèrica, però que a l'hora de redactar l'obra *Kitabu 'umdati ttabib fi ma'rifati nnabat Likulli Labib* ja no estaven sota domini islàmic i, per tant, ja no es descriuen com a regions on s'hi troba 'maHlab'. De fet, les zones de l'alta Noguera occidental responen plenament a les característiques mediambientals i geològiques –calcàries i dolomies, fàcies Muschelkalk, triàsic mitjà; ofites, triàsic superior; lutites, guixos i carnoles, formació el Pont de Suert, triàsic superior; calcàries bioclàstiques, calcarenites, gresos i bioconstruccions, formació bona, campanià-maastrichtià; dipòsits al·luvials-col·luvials, llims i llims sorrencs amb grava i llentillons de grava, plistocè-holocè– pròpies d'aquesta planta ja que es desenvolupa preferentment als sectors pedregosos i calcaris de muntanyes fresques i ombrívols, generalment es localitza fins als 1500 metres d'altitud³¹¹¹. La vall de Massaleu és un bon exemple per demostrar aquesta relació entre indret i planta, tot i que, actualment l'arbust només hi existeix de forma molt residual com un dèbil record d'un passat més humit.

La forma original del mot, 'maHlab', ens permet remuntar-nos al medi ambient del segle X-XII, atès que entenem que la presència d'aquest arbust en l'ecosistema de la vall d'*Almahaleve* motiva al col·lectiu andalusí a designar la vall i la important font que en ella s'hi troba amb el nom de la planta. D'aquesta manera descobrim que el paisatge natural del territori meridional de l'alqueria de Santa Linya està condicionat per l'existència d'aquests arbustos, els quals, a més a més tenen una gran transcendència en

³¹¹⁰ BUSTAMANTE, Joaquín; CORRIENTE, Federico; TILMATINE, Mohamed; *Kitabu 'umdati ttabib fi ma'rifati nnabat Likulli Labib*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 2007, vol. II, p. 481.

³¹¹¹ Infojardin, <<http://fichas.infojardin.com/arboles/prunus-mahaleb-cerecino-cerezo-de-mahoma.htm>>, Consultat el 3/11/2011. FONT, Pio; *Plantas medicinales. El dioscórides renovado*, Labor, Barcelona, 1985, p. 345. FOLCH, Ramon; *La vegetació dels Països Catalans*, Ketres Editora, Barcelona, 1986, p. 264-265.

l'economia andalusina, fet que li proporciona una extraordinària importància a tall toponímic.

Per tant, no és casualitat que l'home andalusí conegui l'entorn amb el nom d'un vegetal que gairebé sempre passa força desapercebut per les seves reduïdes dimensions i per trobar-se amb exemplars aïllats sense formar grans masses, molt freqüentment es reproduïx enmig de rouredes, alzinars i pinsapedes fresques. Descobrim que el desenvolupament d'aquest topònim no és innocent, sinó que amaga quelcom darrere, ja que una part del fruit del cirerer de Santa Llúcia o de Mahoma té finalitats terapèutiques. Sabem que a partir del moll del gra que hi ha a l'interior del fruit es poden obtenir unguents medicinals amb altes qualitats curatives. Posseeix la propietat de dissoldre els càlculs de ronyons i de bufeta; els olis i els medicaments obtinguts dels grans tenen la finalitat d'estovar durícies i tumors, té qualitats depuratives perquè resol la sang menstrual, és útil contra els fogots i calma el dolor, rebaixa les inflamacions de les petites úlceres formades durant el curs d'altres malalties a la mucosa de la boca, del tub digestiu o dels genitals, és apte per combatre la debilitat de les entranyes i de la melsa i per les inflamacions del ventre. A part, també s'utilitza en detergents, cosmètics, i com a ingredient de perfums³¹¹².

Òbviament, entenem que l'home andalusí recol·lecta del seu entorn tot allò que li és útil per a la seva supervivència i, possiblement, per comercialitzar-ho, ja que estem parlant d'un producte relatiu al tractament de certes malalties, la qual cosa li dóna un valor afegit que el que es pot donar a la resta de productes de l'ecosistema. Confirmem que la vall d'*Almahaleve* és un paratge on les condicions morfològiques i climàtiques són apropiades pel creixement d'aquest arbust amb un fruit que posseeix connotacions medicinals i d'aquesta manera deduïm que l'home andalusí explota allò que coneix i disposa al seu entorn. D'aquí la denominació de tota la vall a partir del nom d'una planta intranscendent, a simple vista, en la massa forestal de l'indret, però amb prou importància per a designar amb el seu nom el punt topogràfic més rellevant de les seves proximitats, en aquest cas un hidrònim, la font de '*maHlab*', paraula àrab que deriva a la forma llatinitzada *Almahaleve/Machaleuo* i aquesta a la forma catalana *Massaleu*.

El vincle entre l'ètim àrab, el medi ambient d'aquest entorn, el complex hidràulic, l'assentament fortificat tipus *bury* i el poblament rural andalusí de Santa Linya és,

³¹¹² BUSTAMANTE, Joaquín; CORRIENTE, Federico; TILMATINE, Mohamed; *Kitabu 'umdati ttabib fi ma'rifati nnabat Likulli Labib*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 2007, vol. II, p. 481.

doncs, més que evident. No hi ha cap dubte sobre el vincle entre totes aquestes premisses absolutament contrastades a través de les diferents disciplines emprades en la nostra metodologia de treball.

3.4.4.1.3.2. Altres recursos del medi ambient

A part de les terres cultivades, els espais de secà també integren un conjunt de llocs molt més propers a l'ecosistema original, és a dir, estem parlant de paisatges no humanitzats per l'home andalusí, però fonamentals pel món rural de les alqueries islàmiques del segle XI. Aquests espais perfectament definits en el paisatge són classificats entre: *prata, pascua, silve, garice*³¹¹³, és a dir, prats, pastures, boscos i regions amb vegetació amatollada de garrics. Les fonts escrites cristianes descriuen els termes de les alqueries amb fórmules generals o bé amb substantius que transmeten una minuciosa visió del paisatge islàmic conquerit.

La nostra metodologia consisteix en observar i treballar aquesta realitat ambiental que els documents ens permeten conèixer, tot inserint-nos al territori actual per aconseguir recuperar proves i testimonis que provin tot el que anem trobant al llarg de la recerca. D'acord amb la lectura dels documents ja ens adonem que aquestes regions incultes tenen varies funcions al llarg de l'existència del món rural andalusí, ja que el fet que es destriï la tipologia de cada paratge que forma l'ecosistema no sotmès directament a la transformació i modificació de l'home significa que cada territori té un valor i un sentit en sí mateix, tal com bé transmet cada nom.

En primer lloc, destaquem els prats, les pastures i els garrics. Mitjançant aquestes referències podem interpretar que els prats³¹¹⁴ són extenses zones amb una moderada pendent o fins i tot planes i amb pocs arbres, on bàsicament hi ha herba per als animals herbívors. Podem reconèixer en el paisatge algunes regions amb aquests trets característics i evidentment destinats a la ramaderia. Anem a veure aquests espais que rodegen les alqueries.

Com ja hem dit, els cristians a l'hora de descriure el territori ocupat parlen de fonts i de sistemes hidràulics, però també de prats, terme absolutament vinculat amb l'existència de ramats. Així, com ja hem començat a argumentar anteriorment, entenem que l'origen

³¹¹³ BACH, Antoni; "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia*, XIII (la Seu d'Urgell, 1996/1997), doc. 380, p. 255.

³¹¹⁴ ALCOVER, Antoni; Moll, Francesc; *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Moll, Palma de Mallorca, 1926-1968. Consultat el 23/09/2011. <<http://dcvb.iecat.net/>>.

dels topònims “prat”³¹¹⁵, en aquest sector de les Aspres, cal remuntar-lo a l'època andalusina i s'ha de vincular, obligatòriament, amb l'existència de zones humides aptes per al creixement de bones pastures pels caps de bestiar de les alqueries. La documentació de conquesta conté bones referències sobre aquests indrets i, en la majoria d'ocasions, distingeixen entre els prats i les pastures. Actualment, encara podem identificar alguna d'aquestes regions ja que el topònim ha quedat fossilitzat en el nom d'una font o bé de la seva partida. No és gens probable que l'origen dels sectors irrigats sigui andalusí, sinó que més aviat són sistemes generats en dades molt posteriors a la conquesta³¹¹⁶. Realment, nosaltres no trobem cap tipus de prova que ens permeti confirmar el seu origen en època islàmica, sinó ben bé al contrari.

Per tant, proposem que aquestes zones també tenen una funció dins l'agrosistema andalusí perquè són, amb seguretat, extensos territoris pantanosos on hi abunda l'herba, la qual és fonamental per la cria dels animals domèstics, sobretot, pel sector oví. No disposem de moltes dades històriques per poder contrastar la informació obtinguda, però sí que podem comparar les nostres hipòtesis amb altres resultats obtinguts a les regions andalusines amb més dades històriques, on també s'aposta per relacionar el topònim *pratus* amb les terres no regades, però molt humides, utilitzades per a pasturar³¹¹⁷. Així doncs, és més que evident que els sectors territorials coneguts com a “prat” són indrets explotats per l'home andalusí.

Entroncat amb el bestiar hi trobem també el terme pastures, possiblement estem parlant de regions amb una vegetació més amatollada i amb unes característiques més dures que els prats. Les referències als coscolls o garrics, segurament estan vinculades amb el bestiar, ja que és una planta que produeix un fruit apte per alimentar als ramats ovins i cabrums durant la tardor i part de l'hivern. Les serres són aptes per als ramats perquè hi ha bona vegetació³¹¹⁸, tal com apunta Rasis el paisatge andalusí es caracteritza per

³¹¹⁵ Aquestes terres apareixen a les escriptures referents a l'entorn del Farfanya, de Barbens, d'Avinyana, d'Anglesola, de Conesa o de Menàrguens tal com apunta Carolina Batet, i durant època andalusina eren ermes o estaven destinades a uns altres usos. BATET, Carolina; *L'aigua conquerida. Hidraulisme feudal en terres de conquesta*, Universitat Autònoma de Barcelona-Universitat de València, Barcelona-València, 2006, p. 56-57.

³¹¹⁶ Helena Kirchner observa que el topònim “prat” és molt comú en la toponímia catalana per designar les àrees conquerides a un aiguamoll. A més, descobreix que a Eivissa aquestes zones romanen incultes fins al segle XVII, moment en què es comencen a crear les primeres feixes. KIRCHNER, Helena; *La construcció de l'espai pagès a Mayurqa: les valls de Bunyola, Orient, Coanegra i Alaró*, Universitat de les Illes Balears, Palma, 1997, p. 65.

³¹¹⁷ KIRCHNER, Helena; *La construcció de l'espai pagès a Mayurqa: les valls de Bunyola, Orient, Coanegra i Alaró*, Universitat de les Illes Balears, Palma, 1997, p. 87.

³¹¹⁸ AL-HIMYARI; *Kitab ar-Rawd al-Mi'tar*, María del Pilar Maestro (trad.), Gráficas Bautista, València, 1963, p. 218.

*buenos pastos [...] bellotas e otros arboles silvestres de todas maneras y naturas*³¹¹⁹; referència que tal com veiem a través de l'anàlisi dels textos llatins és del tot aplicable a les nostres contrades.

Pel que fa als garrics, només podem dir que l'arqueologia del paisatge ens permet identificar la zona septentrional del terme de l'alqueria de Santa Linya com una regió que compleix escrupolosament les característiques bàsiques d'un indret amb coscolls. Actualment encara la major capa forestal està formada per aquest vegetal i, per tant, deduïm que aquesta zona està destinada a la pastura dels ramats igual que altres zones del terme. Per últim, el bosc sembla correspondre al típic lloc poblat d'arbres, on, probablement, l'home andalusí va a recol·lectar, caçar i pasturar.

En segon lloc, subratllem la importància del bosc. Observem que la capa forestal és la part més extensa del territori andalusí alt medieval i, almenys, pel que nosaltres podem identificar a l'alta Noguera, aquestes terres són molt abundants i, generalment, estan disposades al marge del centre d'hàbitat i dels espais de treball. A través dels topònims postconquesta podem dibuixar la realitat forestal del moment. El topònim de "seuba" n'és un bon exemple ja que deriva etimològicament del llatí 'silva'³¹²⁰, és a dir, bosc de vegetació alta i densa, que en la nostra regió correspon a profundes alzineres i rouredes. La documentació freqüentment parla de *siluis*, terme que designa arbrat³¹²¹, i *boscis*, bosc. Aquestes zones de bosc estan, tal com apunten els mateixos autors musulmans, destinades a la caça i als ramats³¹²². Tot i que en alguns casos podem pensar que els ramats no hi entren per no perjudicar els recursos naturals a recol·lectar, el mateix topònim 'maHlab' deu estar entroncat amb aquesta idea ja que el fruit del cirerer de guineu és un producte silvestre molt desitjat i valorat per la societat islàmica peninsular. Per tant, pensem que l'explotació dels recursos que proporciona l'entorn natural és una pràctica pròpia dels habitants sota jurisdicció musulmana d'aquestes contrades.

Entroncat amb aquest apartat destaquem la cita d'un document de finals de l'onzena centúria, en la qual després d'enumerar els diferents components que formen el paisatge natural i humanitzat diu que a part del que s'ha descrit ho dóna *totum cum omni*

³¹¹⁹ RASIS; *Crónica del moro Rasis*, Diego Catalán i María Soledad de Andrés (eds.), Gredos, Madrid, 1975, p. 292.

³¹²⁰ ALCOVER, Antoni; Moll, Francesc; *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Moll, Palma de Mallorca, 1926-1968. Consultat el 20/05/2011. <<http://dcvb.iecat.net/>>.

³¹²¹ NIERMEYER, Jan Frederik; *Mediae latinitatis lexicon minus*, E.J. Brill, Leiden, 1984, p. 971-972.

³¹²² RASIS; *Crónica del moro Rasis*, Diego Catalán i María Soledad de Andrés (eds.), Gredos, Madrid, 1975, p. 309.

*integritate*³¹²³, o sigui, en el territori hi ha quelcom més, que nosaltres interpretem com la resta d'elements que formen part del medi ambient, com la caça, la fusta, els fruits i les plantes silvestres... integrants que també entren en aquesta donació. Relacionat amb la caça i la recol·lecció, alguns documents especifiquen que és freqüent caçar i matar animals³¹²⁴, aquesta és una cita sobre les pràctiques de la població cristiana, però és totalment equiparable a les pràctiques del món rural andalusí ja que en altres documents ens anoten que tant les regions conquerides com les per conquerir posseeixen *venacionibus*³¹²⁵, terme vinculat amb els animals salvatges i la seva caça³¹²⁶. Certament, podem dir, a nivell general d'Alandalús, que la caça és un recurs alimentari que ofereix la naturalesa als sectors *de monte e de rriberas*³¹²⁷, i que l'home andalusí tant assentat a la plana com a la muntanya coneix i aprofita.

Entenem que els prats, les pastures, els garrics i els boscos són parts d'un conjunt més gran de terres no modificades i adaptades per l'home andalusí a la manera de les terres agrícoles, però sí que s'exploten els seus recursos. Aquests termes es refereixen, doncs, als antics territoris andalusins coneguts com a terres no apropiades o *mubaha*, les quals estan dividides en comunals o *harim* i mortes o *mawat*. L'*harim* es tracta de terrenys absolutament diferenciats de les terres agrícoles irrigades vist que no són àrees on el camperol recull els productes que ell mateix a sembrat prèviament, sinó que l'home obté beneficis de la mateixa naturalesa. Així, en aquest tipus de terrenys no s'estableix el nexa recíproc entre l'esforç del treball camperol i l'augment de la productivitat, sinó que el rendiment depèn directament dels factors mediambientals, sense que l'home pugui intervenir-hi. El *mawat* constitueix el terreny oposat al cultiu, però realment són terres que es poden apropiat per vivificació, per tant, són terres de secà que poden cultivar-se per augmentar la productivitat.

Els andalusins coneixen bé els recursos inherents en aquests sectors de la naturalesa i per això disposen d'un corpus jurídic on s'especifica clarament el valor i les possibilitats de cada zona de l'entorn rural. Aquests són territoris considerats com a

³¹²³ BACH, Antoni; "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia*, XIII (la Seu d'Urgell, 1996/1997), doc. 334, p. 205.

³¹²⁴ CHESÉ, Ramon; *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, Pagès Editors, Lleida, 2011, vol. I, doc. 81, p. 315-317.

³¹²⁵ BACH, Antoni; *Diplomatari de l'Arxiu Diocesà de Solsona (1101-1200)*, Pagès Editor, Lleida, 2002, vol. II, doc. 50, p. 98-100.

³¹²⁶ "Droit de chasse". NIERMEYER, Jan Frederik; *Mediae latinitatis lexicon minus*, E.J. Brill, Leiden, 1984, p. 1069.

³¹²⁷ RASIS; *Crònica del moro Rasis*, Diego Catalán i María Soledad de Andrés (eds.), Gredos, Madrid, 1975, p. 300, 303, 305, 309.

mubaha, subdividits en *harim* i *mawat*. Les primeres són terres incultes de caràcter comunitari, on tothom pot realitzar-hi l'aprofitament: recol·lecció de fruits silvestres, llenya, fusta, caça... En canvi, les segones, com explicarem a continuació, poden ésser apropiades i explotades puntualment per algú. Sabem que en altres zones d'Alandalus les alqueries i els *rahals* disposen dels territoris que s'estenen al seu voltant, on s'hi inclouen els camps cultivables i les zones de pastura, caça i recol·lecció, malgrat que aquests darrers sectors són molt difícils de delimitar³¹²⁸.

Les terres *mubaha* són un espai natural amb la funció de separar una comunitat d'una altra³¹²⁹, tal com apunta Thomas Glick *los espacios comprendidos entre una alqueria y otras eran usados para criar rebaños de ovejas. De acuerdo con la ley islámica, tales espacios estaban abiertos a todos y no se podían vallar o marcar con mojones para su uso restringido*³¹³⁰. Tot el que nosaltres estem llegint i interpretant queda perfectament emmarcat en aquest model d'explotació i gestió del territori, on els espais destinats a la ramaderia ocupen una posició transcendental dins l'ecosistema andalusí³¹³¹. Assumim que aquestes terres situades més enllà de l'alqueria i de les unitats hidràuliques formen un indret apropiat per la ramaderia, la caça i la recol·lecció, que en certes ocasions i en indrets molt acotats es pot humanitzar, tot i que la resta forma un paratge apte per explotar de forma indirecta. Tot això queda perfectament retratat en la informació documental i en aquella fossilitzada en el mateix territori. Per tant, entroncat amb el pensament d'Enric Guinot³¹³², deduïm que durant l'etapa islàmica no s'arriba a cultivar ni a parcel·lar tot l'espai que separa les diferents alqueries, almenys aquesta és la imatge que nosaltres podem extreure de la nostra recerca.

³¹²⁸ KIRCHNER, Helena; "Husun y alquerías campesinas en las Islas Orientales de al-Andalus", *L'incastellamento. Actas de las reuniones de Girona (1992) i de Roma (1994)*, École Française de Rome-Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma, Roma, 1998, p. 249-269. SITJES, Eugènia; "Espacios agrarios y redes de asentamientos andalusíes en Manacor", *Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*, Helena Kirchner (ed.), BAR International Series 2062, Oxford, 2010, p. 70.

³¹²⁹ TRILLO, Carmen; "Agricultura y riego gentilicio en al-Andalus", *La Arqueología Medieval en la Arqueología*, THARG, Granada, 2003, p. 188.

³¹³⁰ GLICK, Thomas; "Los campesinos y la organización de una agricultura de importación", *El Islam y Cataluña*, Josep Giralt i Joan Eusebi García Biosca (eds.), Institut Català de la Mediterrània, Barcelona, 1998, p. 91.

³¹³¹ Altres investigadors han realitzat interessants aportacions respecte aquesta proposta ja que descobreixen que les àrees situats més enllà de les terres cultivades estan assignats exclusivament al bestiar, com els espais comunals o *harim*. CRESSIER, Patrice; "Agua, fortificaciones y poblamiento: el aporte de la arqueología a los estudios sobre el sureste peninsular", *Aragón en la Edad Media*, 9 (Saragossa, 1991), p. 413-414. TRILLO, Carmen; "Agricultura y riego gentilicio en al-Andalus", *La Arqueología Medieval en la Arqueología*, THARG, Granada, 2003, p. 175.

³¹³² GUINOT, Enric; "Agrosistema del mundo andalusí: criterios de construcción de los paisajes irrigados", *Cristiandad e Islam en la Edad Media Hispana. XVIII. Semana de Estudios Medievales*, Gobierno de Logroño-Instituto de Estudios Riojanos, Logroño, 2008, p. 24.

3.4.4.2. La ramaderia

3.4.4.2.1. Cas de les Aspres occidentals

A pesar de les consideracions que sostreuen importància a la ramaderia andalusina³¹³³, ens adonem que dins dels termes de les alqueries hi ha espais reservats especialment per la pastura del bestiar. La nostra metodologia ens facilita la identificació de diverses proves vinculades amb el món ramader. D'una banda, reconeixem que el riu Farfanya deriva

Fig. 3.4.22 Congost del Farfanya en el període de pluges. Fotografia pròpia.

etimològicament del terme àrab '*Harf àina*', "el cim dels ramats"³¹³⁴ (fig. 3.4.22). Aquest ètim ens obre una nova visió sobre el territori muntanyós de les Aspres occidentals, el qual, possiblement, està destinat a pasturar els ramats de les alqueries o, fins i tot, ramats transhumants procedents de les terres meridionals durant un període molt concret de l'any.

De l'altra banda i apuntant vers la mateixa direcció, el topònim Alberola sembla derivar de les partícules preromanes *alp-* i *bar-* (*albera*)³¹³⁵, tot i que també podria tractar-se d'una veu agafada del romanç per l'àrab

andalusí i aleshores es tractaria d'un diminutiu romanç d'*albero*³¹³⁶. Tanmateix, ambdues interpretacions toponomàstiques vinculen el nom de lloc amb connotacions ramaderes, així, el primer cas significa "lloc elevat utilitzat per a pasturar el bestiar, especialment durant l'estiu", mentre que el segon cal relacionar-lo amb terrenys argilencs, bastant apropiats per a pastures estiuenques, ja que l'aigua hivernal

³¹³³ WATSON, Andrew; "Livestock in the agriculture of Muslim Spain: was farming 'integrated'? and why does it matter?", *De la sociedad islámica a la feudal. Veinte años de al-Andalus. Homenaje a Pierre Guichard*, Antonio Malipica (ed.), Universidad de Granada, Granada, 1996, en premsa.

³¹³⁴ BALAÑA, Pere; "Balaguer en temps dels musulmans (713-1106). Notes breus", *La Noguera, estudis n 4*, CYAN, Balaguer, 1990, p. 37.

³¹³⁵ MORA, Xavier; *Un poblat del comtat d'Urgell: Alberola*, Universitat de Lleida/Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 2010, p. 56.

³¹³⁶ Aquesta aproximació és una possibilitat proposada pel professor Federico Corriente.

retinguda allí afavoreix el creixement d'herba durant molts mesos. Per tant, les interpretacions toponomàstiques ens indiquen que la presència ramadera a la zona ja ve d'antic i que durant l'etapa islàmica aquesta funció continua ben activa.

Tot i les grans dificultats per descobrir la importància de la ramaderia³¹³⁷, la toponímia i les restes arquitectòniques del sector territorial format per Tartareu, Alberola i Montessor contribueixen a aportar noves dades. Aquesta regió està condicionada per la presència de proves que apunten vers una única direcció, la presència de ramats durant l'etapa islàmica³¹³⁸. Així, tant els topònims de caràcter ramader com la presència d'un recinte associat a la fortificació andalusina situada al cim dels cingles de Montessor ens fan plantejar la possibilitat de què es tracti d'un *albacar*³¹³⁹. L'indret on s'ubica aquest recinte posseeix unes condicions especials ja que al cim del conjunt acinglerat hi ha un gran espai envoltat per altes roques que l'aïllen de la resta, a més a més les obertures estan closes per murs de pedra seca de dimensions força considerables. Les condicions topogràfiques del territori i les restes arquitectòniques dels murs que tanquen l'espai ens permeten reconèixer la forma d'un recinte que actua de pleta ramadera. Recordem que les fonts islàmiques parlen d'aquesta plaça com un *muy fuerte lugar e muy cumplido de todas las cosas*³¹⁴⁰. Certament, és una descripció molt general, però prou determinant per a descobrir que el complex arquitectònic de Montessor inclogui un *albacar* (fig. 3.4.23). Pensem que estem davant d'un territori muntanyós i molt abrupte on la principal font econòmica només pot ésser la ramaderia i l'explotació de l'entorn natural³¹⁴¹.

³¹³⁷ PROVENSAL, Danielle; MOLINA, Pedro; *Campo de Níjar: cortijeros y harineros*, Instituto de Estudios Almerienses, Almería, 1989, p. 260-277. CARA, Lorenzo; "Tramas que abastecen a la ciudad. Azagadores y acequias en el bajo Andarax (Almería) durante la Edad Media", *Ciudad y Territorio en Al-Andalus*, Lorenzo Cara (ed.), Athos-Pérgamos, Granada, 2000, p. 150-151. BRUFAL, Jesús; *L'espai rural del districte musulmà de Lleida (segles XI-XII) Espais de secà meridionals*, Tesi doctoral inèdita, Universitat de Lleida, Lleida, 2008, p. 224.

³¹³⁸ Si relacionem el fet que la regió forma part d'un extens territori destinat a la pastura del bestiar – hidrònim Farfanya– amb l'abocador dels dipòsits del most a Tartareu –derivat de l'ètim àrab 'tartar'– ens permet sostenir que en aquest àmbit hi ha ramats perquè la matèria orgànica residual de la producció del vi és prou alimentosa per donar-la al bestiar. Tal com apunta Pascal Buresi es possible identificar l'existència de l'explotació de l'activitat ramadera adaptada a una situació de frontera al llarg de l'etapa islàmica. BURESI, Pascal; *La Frontière entre chrétienté et Islam dans la Péninsule Ibérique. Du Tage à la Sierra Morena (fin XIe-milieu XIIIe siècle)*, Publibook, Paris, 2004, p. 90-93. BRANCO CORREIA, Fernando; *et alt.*; "Reseña", *Al-qantara. Revista de Estudios Árabes*, XXVIII.2 (Madrid, 2007), p. 530.

³¹³⁹ L'existència d'un *albacar* es dedueix, per la qual cosa resta com una hipòtesi de treball que només es podrà constatar després d'efectuar una exhaustiva excavació arqueològica.

³¹⁴⁰ BRAMON, Dolors; *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, Eumo Editorial, Barcelona, 2000, doc. 146, p. 133.

³¹⁴¹ Coneixem algun exemple comparable amb aquest cas, tal com documenta Cressier existeixen fortificacions sense alqueria que estructuraven un espai des del segle VIII-IX. Així s'exploten de forma diferent (ramaderia, mineria i bosc) amplis territoris. CRESSIER, Patrice; "Agua, fortificaciones y

Fig. 3.4.23 *Albacar* de Montessor. Fotografia pròpia.

A part, anotem, només com una simple hipòtesi, que probablement a Alberola també hi ha un *albacar* integrat en els fonaments d'una part de les cases del poble³¹⁴². Per tant, entenem que les menudeses que disposem

són prou interessants per sostenir la possibilitat de què aquestes zones estiguin destinades a la pastura del bestiar³¹⁴³. A més a més, en els tres àmbits no hi hem localitzat ni estructures de regadiu ni altres indicadors que ens facilitin informació per determinar l'existència d'explotacions agrícoles i hàbitats concentrats. Les campanyes de prospecció arqueològiques ens permeten afirmar que es tracta de regions dominades per una petita fortificació que, en la majoria dels casos, controla una via de comunicació que es remunta per la vall en direcció nord, tal com succeeix amb la talaia de Tartareu, *in uia que uadit de Aggere ad Tartaret publica*³¹⁴⁴, la qual, alhora, és una via pecuària³¹⁴⁵.

problamiento: el aporte de la arqueología a los estudios sobre el sureste peninsular”, *Aragón en la Edad Media*, 9 (Saragossa, 1991), p. 412. Tal com apunta Jacinto Bosch les circumscripcions de les Marques frontereres són, predominantment, de caràcter militar, agrícola o ramader. BOSCH VILÀ, Jacinto; “Algunas consideraciones sobre “al-Tagr en al-Andalus” y la división político-administrativa de la España musulmana”, *Estudes d'Orientalisme dédiées à la mémoire de Lévi-Provençal*, Maisonneuve et Larose, Paris, 1962, vol. I, p. 33.

³¹⁴² Les observacions i les anàlisis arquitectòniques de l'arquitecte Manel Mora identifiquen als fonaments de les cases una estructura quadrangular de pedra que respon als trets bàsic d'una pleta de bestiar, que nosaltres, després d'observar els resultats del mètode, proposem d'origen islàmic.

³¹⁴³ La zooarqueologia podria donar moltes més dades de gran interès historiogràfic referent a l'estudi de la ramaderia, tanmateix les limitacions pressupostàries de la recerca predoctoral no ens permet emprar aquests recursos aptes per extreure més informació que les de caràcter superficial.

³¹⁴⁴ CHESÉ, Ramon; *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, Pagès Editors, Lleida, 2011, vol. I, doc. 83, p. 318-319.

³¹⁴⁵ Bona part d'aquest antic camí coincideix amb la via pecuària general que comunica la regió d'Alguaire/Alfarràs amb Àger. Informació extreta del Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca de la Generalitat de Catalunya, fonts per classificar. VIOLANT, Ramon; *La vida pastoral al Pallars*, Garsineu, Tremp, 2001, p. 77.

3.4.4.2.2. Cas de les Aspres centrals

En la mateixa línia descobrim que les referències escrites sobre els territoris apropiats per la ramaderia poden ésser situades en sectors molt determinats de la geografia muntanyenca. Així, percebem que bona part de les terres comunals i, alhora, de pastura, han d'estar ubicades a la regió septentrional de Santa Linya. Un cop ens hem inserit al territori ens hem adonat que aquests terrenys són els més abruptes i els que estan formats per àmplies capes forestals amb riques propietats morfològiques i botàniques totalment aptes per a la ramaderia: són àrees extenses, amb fonts intercalades entre les àmplies terres de secà, la vegetació sobretot és alzina i garric... Val a dir que el relleu i la localització de les àrees irrigades d'origen andalusí ens han permès intuir aquesta possibilitat, així com també el fet que sigui un territori força allunyat de l'alqueria de Santa Linya, és a dir, estem parlant de les terres comunals situades a les zones més apartades dels centres d'hàbitat i desvinculades dels complexos agraris de secà i de regadiu.

A més de tots aquests atributs inherents en el paisatge, també hem trobat petites proves que insinuen aquesta realitat. Així, enmig d'aquest marc territorial hi ha el topònim "rafal", un derivat etimològic de l'àrab 'rahl' (رحل), que significa casa de camp, hostel, campament, acampada, hort voltat per una tanca³¹⁴⁶ o en sentit més limitat pot servir com a corral ramader³¹⁴⁷. Aquesta darrera possibilitat ens obre un nou ventall de possibilitats molt més d'acord amb l'ecosistema que nosaltres estem descrivint, atès que la partida coneguda amb aquest nom no està vinculada amb cap brollador natural, sinó ben al contrari, es tracta d'un terreny de secà, allunyat de l'alqueria i ubicat al bell mig d'un paratge caracteritzat per posseir una bona vegetació pels ramats. Aquest és el motiu pel qual nosaltres ens decantem per interpretar l'origen del topònim "rafal" com un possible tancat pels ramats andalusins que pasturaven aquestes llunyanes terres de l'alqueria.

La ramaderia és una activitat més dels habitants de les alqueries de les Aspres centrals i occidentals durant el segle XI, però com queda evidenciat, és molt difícil establir un estudi acurat. Les restes són molt fragmentàries i, en la majoria de casos, només poden

³¹⁴⁶ ALCOVER, Antoni; Moll, Francesc; *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Moll, Palma de Mallorca, 1926-1968. Consultat el 20/07/2011. <<http://dcvb.iecat.net/>>. CORRIENTE, Federico; *Diccionario de Arabismos y voces afines en iberorromance*, Gredos, Madrid, 1999, p. 226-227.

³¹⁴⁷ GLICK, Thomas; *Paisajes de conquista. Cambio cultural y geográfico en la España medieval*, Publicaciones de la Universidad de Valencia, València, 2007, p. 48.

provar-se vinculant-les amb les aportacions del camp toponomàstic, un dels registres menys estudiats i, alhora, amb més informació inèdita. Considerem la ramaderia una activitat important en l'àmbit econòmic i social de les alqueries i les almúnies de la nostra regió. Sobretot destaquem la ramaderia d'ovelles i cabres³¹⁴⁸, ja que el terreny, bàsicament, és apte per la supervivència i la cria d'aquestes dues espècies. A més, disposem de bones referències de l'existència de ramats d'ovelles a les terres orientals d'Alandalús³¹⁴⁹, així com del consum de llet de cabra i d'ovella³¹⁵⁰. Deduïm que els espais de secà i la ramaderia són alternatives al reg, però la historiografia tradicional mai els ha donat el valor que els pertoca. La zooarqueologia demostra que a Alandalús existeix una activitat ramadera subsidiària³¹⁵¹. En la mateixa línia, altres investigadors observen la importància al districte/taifa de Lleida d'activitats econòmiques que no estan relacionades amb la irrigació³¹⁵².

Després de realitzar aquestes breus aportacions ens donem compte que analitzar els espais de secà, que no disposen de testimonis escrits ni de restes materials tangibles a diferència dels exemples irrigats, resulta ser molt difícil, així com també costa determinar les formes d'explotació de l'espai natural. Tot i això, estem orgullosos d'haver pogut aportar certes novetats respecte al paisatge i a l'explotació d'aquest, el qual com veiem, combina zones explotades, bàsicament, per l'home, mentre que altres estan destinades, fonamentalment, als ramats.

3.4.4.3. Sectors econòmics entroncats amb l'ecosistema

Com hem vist fins ara, podem extreure informació inèdita de tot allò que els cristians descriuen sobre el paisatge humanitzat o natural arrancat als andalusins. Realment

³¹⁴⁸ CRUZ, Miguel; *El Islam de Al-Andalus. Historia y estructura de su realidad social*, Agencia Española de Cooperación Internacional, Madrid, 1992, p. 237-239.

³¹⁴⁹ IBN HAYYAN; *Crónica de los emires Ahakam I y Abdarrahan II entre los años 796 y 847 (Almuqtabis II-I)*, Mahmud Alí Makki i Federico Corriente (trads.), Estudios Islámicos, Saragossa, 2001, p. 270.

³¹⁵⁰ AL-HIMYARI; *Kitab ar-Rawd al-Mi'tar*, María del Pilar Maestro (trad.), Gráficas Bautista, València, 1963, p. 290.

³¹⁵¹ CORTÉS, Agua María; LLURÓ, Josep Maria; TORRES, José María; "La fauna dels jaciments medievals de Castell Formós i Pla d'Almatà (Balaguer, Lleida)", *Actas del I Congreso de Arqueología Medieval Española*, Diputación General de Aragón, Saragossa, 1987, vol. I, p. 377-407. BUTZER, Karl; *et alt.*; "Medieval muslim communities of the Sierra de Espadán, Kingdom of Valencia", *Viator*, 17 (Berkeley, 1986), p. 339-413.

³¹⁵² ERITJA, Xavier; "Hàbitat i espai ramader a la regió de Lleida (s. XII)", *Bens comuns als Països Catalans i a l'Europa contemporània. Sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 1996, p. 75-90. BRUFAL, Jesús; "Los espacios de secano en el distrito andalusí de Lleida en los siglos XI y XII", *Nonnullus. Revista digital de Historia*, 3 (2008), p. 29. Consultat el 12/12/2010. <<http://www.nonnullusrevistadehistoria.com/nonnullus-3/>>.

disposem de bones referències d'aquest territori heretat del món musulmà de frontera perquè els primers de la societat comtal es reparteixen els seus béns. Certament, gràcies a la lectura, la interpretació i la contrastació de les diferents dades podem extreure un coneixement innovador de caràcter científic i de gran valor historiogràfic.

En aquesta línia, seguim analitzant altres sectors econòmics del món rural andalusí integrats de forma innocent en els pergamins feudals. En primer lloc, volem destacar l'explotació, o millor dit, l'aprofitament d'altres recursos naturals desvinculats dels espais de secà cultivats, però vinculats amb l'ecosistema³¹⁵³. Anem a veure aquestes referències i la seva interpretació i contrastació.

3.4.4.3.1. La pesca

A la documentació comtal de l'any 1035, és a dir, tot just efectuada la conquesta del lloc de Santa Linya, hi trobem referències d'*aquis aquarum cum illorum piscationibus*³¹⁵⁴. Aquesta és una referència molt interessant perquè en una data tant primerenca i associada amb la descripció de tot allò que configura l'entorn conquerit, s'explica clarament que allà on hi ha aigua també hi ha pesca. Entenem que el paisatge islàmic heretat està format per fonts i barrancs on s'hi poden capturar peixos, suposadament, destinats a l'autoconsum. Un altre diploma de l'any 1105 ens parla dels *capitibus aquarum, cum piscacionibus*³¹⁵⁵, en aquest segon exemple sembla tractar-se de la bassa situada al cap damunt d'un complex moliner, però sens dubte, podem entendre que denominar en una data tan primerenca, una bassa amb el nom de peixera només pot descriure la realitat que en ella hi ha, és a dir, pesca³¹⁵⁶.

Com ja hem apuntat en altres apartats, les Aspres centrals i occidentals no es caracteritzen per ésser territoris amb quantiosos recursos hídrics, sinó que són zones majoritàriament de secà. Tot i això disposem de dos eixos fluvials importants i un tercer no equiparable als anteriors, però amb suficient cabal per garantir la vida de la fauna aquàtica. Per tant, tots aquests cursos d'aigua mantenen quelcom més que

³¹⁵³ Val a dir, que altres autors han comentat que els espais intersticials dedicats a l'explotació forestal o a altres recursos naturals complementen el complex central de les alqueries andalusines. CRESSIER, Patrice; "Agua, fortificaciones y poblamiento: el aporte de la arqueología a los estudios sobre el sureste peninsular", *Aragón en la Edad Media*, 9 (Saragossa, 1991), p. 413-414.

³¹⁵⁴ BC, perg. 166, reg. 4080; Car. 937.

³¹⁵⁵ BACH, Antoni; *Diplomatari de l'Arxiu Diocesà de Solsona (1101-1200)*, Pagès Editor, Lleida, 2002, vol. II, doc. 50, p. 98-100.

³¹⁵⁶ "Pêche, une prise de poissons". NIERMEYER, Jan Frederik; *Mediae latinitatis lexicon minus*, E.J. Brill, Leiden, 1984, p. 798.

sistemes hidràulics al seu entorn, ja que observem que la pesca és una realitat que l'home andalusí pot explotar i aprofitar dins la mesura del possible. Una part de l'economia domèstica pot recórrer a la pesca present en basses, tolles i rius, així com també pot sustentat-se en la caça i la recol·lecció. Entenem que podem corroborar que en el món rural andalusí de les Aspres centrals i occidentals la pesca és una pràctica usual, així com el consum de peix també és propi de la dieta alimentària de la població. Altrament, es ben conegut que aquest recurs també es consumeix en altres regions d'Alandalús on hi ha una bona disponibilitat³¹⁵⁷.

3.4.4.3.2. La sal

Passem a tractar l'últim gran tema congruent a les pràctiques econòmiques del món rural andalusí del sector oriental de la Marca Superior. L'explotació dels espais on brota la sal durant el període musulmà no és un tema fàcil de tractar ja que no ha estat gaire treballat fins a l'actualitat. Les dades aportades des de l'arqueologia del paisatge i de la documentació històrica ens permeten començar a teoritzar sobre aquest tema tan singular, però tan poc conegut en l'àmbit andalusí³¹⁵⁸. Dins del fitat territori que investiguem podem identificar en dates properes a la conquesta, almenys, tres punts geogràfics on, possiblement, es recull sal. Dos d'aquests indrets els podem provar tant a tall arqueològic com documental, atès que les fonts de principis del segle XI ens parlen de fonts d'aigua salada dins del terme de l'alqueria de Santa Linya³¹⁵⁹. La tercera ja presenta alguna dificultat que necessita ésser matisada i interpretada correctament perquè coneixem el seu origen a través d'un document de l'any 1064 que associa les salines amb Estopanyà³¹⁶⁰. Tot i això, després d'examinar el territori descobrim que l'explotació està absolutament associada amb l'alqueria de Tragó, atès que tan sols està situada a dos kilòmetres i mig del poblat en direcció nord, aigües amunt del riu Noguera Ribagorçana, mentre que Estopanyà es troba a sis kilòmetres i mig de distància. A més,

³¹⁵⁷ RASIS; *Crónica del moro Rasis*, Diego Catalán i María Soledad de Andrés (eds.), Gredos, Madrid, 1975, p. 303.

³¹⁵⁸ En canvi hi ha una bibliografia molt més àmplia pel període postconquesta. PASTOR DE TOGNERI, Reyna; "La sal en Castilla y León. Un problema de la alimentación y del trabajo y una política fiscal (siglos X-XIII)", *Cuadernos de Historia de España*, 37/38 (Buenos Aires, 1963), p. 42-87. GALERA, Andreu; "La extracción de sal gema en el nordeste peninsular: las salinas de Cardona durante la Edad Media (siglos X-XIII)", *Actas de las I Jornadas sobre Minería y Tecnología en la Edad Media Peninsular*, Fundación Hullera Vasco-Leonesa, León, 1996, p. 225-239.

³¹⁵⁹ BC, perg. 166, reg. 4080; Car. 937.

³¹⁶⁰ MIQUEL, Francisco; *Liber Feudorum Maior*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Sección de Estudios Medievales de Barcelona, Barcelona, 1945-1947, doc. 40, p. 56-57.

no hem d'oblidar que els informants de tot això són els conqueridors, els quals comencen a annexionar terres del nord cap al sud i, per tant, abans de Tragó s'ocupa la vall de Canelles i les salines, situades en el mateix eix territorial que Estopanyà, l'assentament humà més important i proper al conjunt productiu.

3.4.4.3.2.1. El primer cas: Santa Linya

Les referències generals sobre l'existència d'indrets salats dins del terme islàmic de l'alqueria de Santa Linya daten del quinze d'agost de 1035. Aquest diploma especifica, juntament amb altres béns i equipaments presents en el territori ocupat, d'*ipsas fontes salarias*³¹⁶¹. L'ús del plural a l'hora de designar les fonts d'aigua salada ens indica que almenys existeixen, en època andalusina, dos brolladors d'aigua salada. És del tot comprensible, després del treball de camp, l'ús del plural a l'hora de descriure les aigües salades perquè dins del territori associat al poblament de Santa Linya hi podem identificar dos espais on l'aigua salada brolla del subsòl. Sabem que les fonts salades faciliten el treball i no obliguen a què s'hagin de fer grans inversions de força de treball ni de diners per començar a produir. En aquesta línia, els investigadors consideren que els cursos salats situats en terres d'interior permeten una constant gestió de la producció³¹⁶².

Una d'aquestes dues fonts la podem localitzar, sens dubte, a la zona on el document del dos de juliol de 1035 hi situa una fita del terme de Santa Linya. En aquest diploma els cristians delimiten el terme de la recent conquerida alqueria de Santa Linya, el qual, com ja hem apuntat, coincideix amb l'antiga realitat territorial musulmana. Concretament al pergamí s'especifica que l'extrem meridional de Santa Linya finalitza a *ipsa fonte de Almahaleve vel in monte Salabro*³¹⁶³, dues fites del sector sud del territori conquerit als musulmans que amaguen una informació transcendental per començar a apamar la regió.

Aquest sector, actualment, forma part del terme de Vilanova de la Sal, però, tal com hem tingut ocasió d'argumentar, el terme de Santa Linya inclou, durant l'alta edat mitjana andalusina, tota la vall de Massaleu i els territoris annexos. Avui en dia encara

³¹⁶¹ BC, perg. 166, reg. 4080; Car. 937.

³¹⁶² QUESADA, Tomás; "El agua salada i las salinas", *El agua en la agricultura de al-Andalus*, Lunwerg, Barcelona, 1995, p. 57-80. MALPICA, Antonio; "Technique et aménagements des salines médiévales de l'intérieur des terres en Andalousie orientale", *Sel, eau et forêt. D'hier à aujourd'hui*, Universitaires de Franche-Comté, Paris, 2008, p. 433-450.

³¹⁶³ ACA, cancelleria, perg. Ramon Berenguer I, cap. 9, núm. 1.

podem identificar un complex saliner pròxim a la font d'*Almahaleve*, format per un conjunt d'infraestructures medievals i modernes encara en funcionament (fig. 3.4.24).

Per tant, aquesta cita té un valor incalculable per a la nostra recerca ja que no tan sols ens permet ubicar la font d'*Almahaleve*, com ja hem explicat anteriorment, sinó que, a més a més, ens proporciona la informació necessària per establir el punt exacte on es troba l'indret salat durant l'etapa

Fig. 3.4.24 Les salines de Vilanova de la Sal, antigament “Monte Salabro”, Fotografia pròpia.

islàmica, el qual coincideixen totalment amb el lloc on actualment hi ha aquestes salines. Així, podem corroborar que el *monte Salabro* designa aquell territori que avui en dia es coneix amb el nom de la partida del “salí”, lloc on hi ha un complex saliner.

L'altra font salada també la podem ubicar en el paisatge actual. Aquesta es troba encaixonada en una barrancada pròxima a l'alqueria i totalment vinculat amb les zones de pastures conegudes pels conqueridors com a “pratus”. En aquest cas l'aigua salada brolla en un terreny dins de la mateixa depressió de Santa Linya enmig dels espais de secà condicionats per extenses zones humides. Aquesta segona font salada també presenta una continuïtat amb el temps ja que, com podem observar té l'origen durant el segle X-XI i continua actiu fins a mitjans del segle XX.

Val a dir que les dades que disposem no ens permeten saber si les aigües salades s'exploten de forma industrial o bé tan sols d'una manera molt primària, recollint la sal que durant l'estiu queda solidificada a la superfície terrestre impregnada durant mesos per l'aigua salada. Amb les referències que tenim no queda clar si, realment hi ha un complex productiu, tipus factoria, o bé és un indret on durant les èpoques caloroses es recull la sal solidificada a la superfície³¹⁶⁴. Tanmateix, les investigacions d'experts en la temàtica³¹⁶⁵ ens corroboren que en el cas de què a l'entorn d'aquests indrets salabrosos s'hi haguessin establert, al llarg del segle X-XI, algunes instal·lacions destinades a

³¹⁶⁴ Aquesta és l'explotació més freqüent en aquestes dates tan primerenques. MALPICA, Antonio; “La sal y las salinas interiores del antiguo reino de Granada”, *Salinas de Andalucía*, Alejandro Pérez Hurtado de Mendoza, Consejería, Sevilla, 2004, p. 113-120.

³¹⁶⁵ MALPICA, Antonio; “La sal en Al-Andalus. Poblamiento y explotación de los recursos salineros”, *I Seminario Internacional sobre o sal português*, Inés Amorim (ed.), Universidade do Porto, 2005. p. 260.

l'obtenció de la sal, estaríem parlant d'unes estructures molt rudimentàries, atès que no solien ser de grans dimensions. Tot i que, sens dubte, poden ésser producte de l'acció de l'home andalusí per aprofitar aquest bé proporcionat per la mateixa naturalesa³¹⁶⁶.

Només relacionant els resultats obtinguts sobre els espais saliners del món andalusí de frontera amb aquelles aportacions científiques plenament contrastades podem establir una diferència entre el grau d'explotació de les dues fonts identificades en l'entorn natural. Els experts consideren que durant l'alta edat mitjana el desenvolupament de les factories salineres és molt dèbil i, freqüentment, aquests espais són aprofitats per a satisfer les necessitats animals d'ingerir sal amb la finalitat de millorar el seu rendiment. Vistos aquests plantejaments podem extreure que a la primera font, el *monte salabro*, s'hi havia pogut estructurar algun tipus de sistema molt rudimentari per a recollir la sal. Tanmateix, la segona font està absolutament integrada en aquestes zones conegudes pels cristians com a "prats" i que nosaltres hem pogut descobrir que es tracta de zones humides òptimes per a la pastura dels ramats. Aquest fet ens brinda la possibilitat d'establir que aquest indret salat, possiblement, té finalitats ramaderes.

3.4.4.3.2.2. El segon cas: Tragó

Les darreres salines, les de Tragó, també s'han explotat fins fa ben poc, tot i que el seu origen es pot remuntar als segles alt medievals, concretament al període andalusí. Sobre les salines de Tragó, val a dir que el document que ens dóna a conèixer aquesta explotació és un pergami de l'any 1064, moment durant el qual els conqueridors cristians estan annexionant l'entorn de Canelles i Estopanyà. Per tant, és del tot comprensible que aquestes salines, situades en aquests paratges³¹⁶⁷, estiguin vinculades amb el *castro de Stopaniano*³¹⁶⁸. Sabem que Tragó, ubicat una mica més al sud, no cau sota domini comtal fins a finals de segle. Entenem que les salines es conquereixen amb

³¹⁶⁶ Els treballs realitzats per Tomás Quesada i d'Antonio Malpica són un bon exemple de les possibilitats de l'arqueologia del paisatge per obtenir coneixement de les salines d'interior. QUESADA, Tomás; "Las salinas de interior de Andalucía oriental: ensayo de tipología", *II Coloquio Historia y Medio Físico. Agricultura y regadío en Al-Andalus*, THARG, Granada, 1995, p. 317-333. Així com també els d'Antonio Malpica. MALPICA, Antonio; "Análisis de las salinas medievales desde la Arqueología del Paisaje", *Las salinas y la sal de interior en la Historia: economía, medio ambiente y sociedad*, Nuria Morère (ed.), Universidad REY Juan Carlos, Madrid, 2008, p. 469-498.

³¹⁶⁷ Les condicions geològiques són molt importants ja que les roques evaporatives determinen l'existència de punts salabrosos en la superfície terrestre. QUESADA, Tomás; "Las salinas de interior de Andalucía oriental: ensayo de tipología", *II Coloquio Historia y Medio Físico. Agricultura y regadío en Al-Andalus*, THARG, Granada, 1995, p. 319.

³¹⁶⁸ MIQUEL, Francisco; *Liber Feudorum Maior*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Sección de Estudios Medievales de Barcelona, Barcelona, 1945-1947, vol. I, doc. 40, p. 56-57.

la resta de territoris situats al nord del poblat islàmic. Suposem que en aquest indret existeix una factoria destinada a la producció de sal a nivell industrial perquè la documentació feudal ens parla del delme de la sal en un moment molt prematur, fet que plasma l'explotació de les estructures salineres andalusines o bé la continuïtat de les tasques recol·lectores de la sal que aflora damunt de la crosta terrestre.

En aquest cas la font d'aigua salada no s'especifica clarament on és, però després de prospectar el territori hem localitzat un aiguaneix que compleix amb aquestes característiques. Aquest està situat al nord de Tragó, a la part final de la vall de Canelles, totalment vinculat amb el territori que s'obre en direcció a Estopanyà. La realitat morfològica està plenament entroncada amb l'alqueria de Tragó, però, evidentment, la conquesta altera la propietat territorial i la relació entre els assentaments. Recordem que aquestes zones s'integren dins l'òrbita feudal abans de mitjans del segle XI, mentre que Tragó resta lliure fins a finals de la centúria. Aquest marge cronològic és fonamental per entendre la dependència de les salines d'un centre poblacional cristià i no del seu verdader nucli dependent, Tragó.

Després d'analitzar el territori i la disposició d'aquest complex productiu, deduïm que, sens dubte, estem parlant d'una explotació vinculada amb Tragó. Observem, a través de l'anàlisi del paisatge que, per norma, les salines estan ubicades en regions apartades dels centres d'hàbitat i, normalment, desconnectades geogràficament dels sectors agrícoles (fig. 3.4.25). Sabem que la pols que genera la sal és força corrosiva per la vegetació. Així, observem que tant les salines pròximes a *Almahaleve* com les de Tragó es troben en indrets separats de les unitats productives agrícoles per una serralada. La connexió geogràfica entre les dues realitats econòmiques

Fig. 3.4.25 Regió on s'ubicaven les salines de Tragó.
Fotografia de Xavier Mora.

és nul·la. Igualment, la salina més propera a l'hàbitat de Santa Linya, tot i situar-se dins de la depressió on hi ha complexos hidràulics, es troba encaixonada en una barrancada, la qual cosa l'aïlla de la resta de l'entorn.

3.4.4.3.2.3. Les salines i la sal

Sobre la producció i el consum de sal dins la societat andalusina disposem d'una sèrie de referències, de gran valor historiogràfic, que ens obren un ampli ventall de possibilitats. Així, per exemple

Averroes assenyala que *todas las clases de sal son calientes y secas. El bórax posee la facultad limpiadora en alto grado y es un gran emoliente*³¹⁶⁹.

Altres fonts ens indiquen l'ús de la sal com antisèptic en la conservació d'aliments, *todas las noches se pondrà sal en el tajo, para que no críe gusanos*³¹⁷⁰. Òbviament, la sal no és un producte desconegut i inusual a l'Alandalús del segle XI, sinó ben al contrari. La sal (fig. 3.4.26) és un bé explotat i utilitzat pel món andalusí i posseeix un gran valor econòmic ja

Fig. 3.4.26 Sal de Vilanova de la Sal. Fotografia pròpia.

que només a través de la sal es pot garantir la conservació dels aliments per a la seva comercialització. Només d'aquesta manera es pot concebre el comerç de molts productes a les terres andalusines³¹⁷¹. La sal també s'empra a la cuina com una substància més per millorar el sabor i la qualitat dels guisats³¹⁷².

³¹⁶⁹ ABU-L-WALID IBN RUSD (Averroes); *El libro de las generalidades de la Medicina (kitab al-kulliyat fil-tibb)*, María de la Concepción de Vázquez i Camilo Álvarez (trads.), Trotta, Madrid, 2003, p. 331.

³¹⁷⁰ CHALMETA, Pedro; "El 'Kitab fi adab al-hisba (libro del buen gobierno del zoco) de al-Saqati. (continuación)", *Al-Andalus*, 33/1 (Madrid, 1968), p. 170.

³¹⁷¹ MALPICA, Antonio; "La pesca en el mar de Alborán en época nazari (siglos XIII-XV)", *La pesca en la Edad Media*, Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 2009, p. 193-219.

³¹⁷² GARCÍA, Expiración; "La gastronomía andalusí", *El Zoco: vida económica y artes tradicionales en Al-Andalus y Marruecos*, Vicente Salvatierra (ed.), Lunweg, Barcelona, 1995, p. 49-57.

L'ús de la sal no tan sols queda reduït al sector mercantil i culinari, sinó que també és un bé apreciat per la ramaderia. De fet, és un element indispensable pel bestiar remugant ja que necessiten ingerir sal per completar la digestió de la fibra vegetal, per suportar millor els llargs períodes de sequera i per estimular el consum de pastures escassament tendres³¹⁷³. A part, els agents danyosos de la sal contribueixen a engreixar el bestiar en general ja que augmenta la retenció de líquids als teixits carnosos. La ramaderia, com hem argumentat abans, és una activitat ben documentada a les nostres contrades i a tot l'Alandalús³¹⁷⁴, igualment que la producció i el consum de sal. A més a més, comptem amb bones proves de recomanacions dels autors àrabs sobre la necessitat del consum de sal per part del bestiar. En definitiva, existeix una relació entre ramaderia i sal, que està perfectament documentada ja que el món rural andalusí coneix els secrets i els beneficis que comporta donar sal als animals³¹⁷⁵. Aquestes idees les podem identificar en el territori treballat a partir de la lectura de les fonts documentals i de la interpretació paisatgística.

Som, realment, conscients del transcendental paper de la sal en la generalització de l'excedent productiu i, consegüentment, de la capacitat de desenvolupar una activitat comercial³¹⁷⁶. Tant si la sal s'explota amb petites factories o bé si només es recol·lecta als indrets que proporcionen salobres sense intervenció de l'acció humana, implica una generació de riquesa que fa possible major productivitat econòmica. Val a dir, però que el desenvolupament d'un espai organitzat i destinat a la producció de sal, requereix unes condicions necessàries un pèl complexes. En primer lloc, l'espai productiu compta amb una salmorra on es concentra l'aigua salada i després es procedeix al llarg procés de cristallització, per, finalment, recollir el producte resultant. El treball i la inversió tecnològica és poc significativa si ho comparem amb la fundació d'un complex hidràulic.

³¹⁷³ TORRÓ, Josep; *El naixement d'una colònia: dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, Universitat de València, València, 1999, p. 212. MALPICA, Antonio; "El medio físico y la producción de sal. Propuesta para el análisis de las salinas granadinas desde una perspectiva arqueológica", *Medio ambiente y Arqueología Medieval*, Alhulia, Granada, 2008, p. 147-161.

³¹⁷⁴ IBN 'IDARI; *Al-Bayan Al-Mugrib*, Ambrosio Huici (trad.), Gráficas Bautista, València, 1963, p. 123. AL-HIMYARI; *Kitab ar-Rawd al-Mi'tar*, María del Pilar Maestro (trad.), Gráficas Bautista, València, 1963, p. 249. RASIS; *Crónica del moro Rasis*, Diego Catalán i María Soledad de Andrés (eds.), Gredos, Madrid, 1975, p. 301.

³¹⁷⁵ IBN AL-'AWWÂN; *Libro de Agricultura*, Josef Antonio Banqueri (trad.), Ministerio de Agricultura, pesca y alimentación, Madrid, 1988, vol. II, p. 531.

³¹⁷⁶ MALPICA, Antonio; "El medio físico y la producción de sal. Propuesta para el análisis de las salinas granadinas desde una perspectiva arqueológica", *Medio ambiente y Arqueología Medieval*, Alhulia, Granada, 2008, p. 147.

Per tant, el procés productiu emprat per obtenir sal no requereix una gran inversió de recursos econòmics ja que tan sols cal condicionar un lloc lligat a les fonts salades on es beneficia la sal per evaporació de l'aigua procedent de l'aiguaneix. Més que un complex de caràcter industrial és una adaptació i ordenació de l'entorn per tal de poder disposar del recurs natural que la terra genera. Tot i això, és evident que la creació de nous ecosistemes artificials introdueixen noves condicions que poden alterar, significativament, el medi natural, i la producció de sal n'és un bon exemple.

3.4.5. Comentari dels recursos econòmics andalusins de les Aspres

En resum, observem que una bona coordinació, gestió i compenetració de les diferents dades obtingudes al llarg de la recerca ens permet, tothora, obtenir uns innovadors resultats de caire científic, aptes per integrar-los en el coneixement rural andalusí a nivell peninsular. Percebem així que la creació de nous ecosistemes artificials introdueixen noves condicions que poden alterar significativament el medi natural. Aquests són dependents de l'aportació energètica introduïda per la mà d'obra humana i, en el moment que aquesta acció cessa, els ecosistemes desapareixen o es degraden, sense tornar, necessàriament, al seu estat natural original; això és el que succeeix en el cas dels paisatges rurals.

Aquesta evolució pot ser coneguda així com també poden ser-ho els processos de formació dels dipòsits arqueològics una vegada que s'abandona l'assentament o l'explotació productiva i queda exposada a l'acció devastadora dels agents de la naturalesa³¹⁷⁷. La recerca, per tant, té com a objectiu reconstruir en el temps i en l'espai els processos d'explotació dels jaciments menors i la transformació dels paisatges en àrees d'extracció. És imprescindible referir-nos al context poblacional i econòmic del nostre territori per tal de comprendre la realitat rural andalusina dels segles X-XII³¹⁷⁸. D'aquesta manera la nostra investigació diferencia entre la informació acumulada al llarg de l'estudi i aquella seleccionada per obtenir coneixement científic plenament

³¹⁷⁷ MARTÍN CIVANTOS, José María; "Arqueología y recursos naturales", *Medio Ambiente y arqueología medieval*, José María Martín Civantos (ed.), Alhulia, Granada, 2008, p. 36.

³¹⁷⁸ Establir el vincle entre poblament i explotació econòmica del territori és fonamental. FRANCOVICH, Riccardo; "Minería, arqueología", *Diccionario de Arqueología*, Riccardo Francovich i Daniele Manacorda (eds.), Crítica, Barcelona, 2001, p. 234. CATARINO, Helena; "Minas e povoamento islâmico no Algarve oriental: o território de Alcoutim", *Minas y metalurgia en al-Andalus y Magreb occidental. Explotación y poblamiento*, Alberto Canto García i Patrice Cressier (eds.), Casa de Velázquez, Madrid, 2008, p. 159-178.

contrastat³¹⁷⁹. Només així podem arribar a assegurar que l'activitat econòmica de la regió indagada està, durant els segles X-XII, diversificada en varis sectors productius, entre els que destaquem: regadiu, secà i aprofitament i explotació dels recursos naturals, dins dels quals hi trobem la caça, la pesca, la recol·lecció de fruits i l'aprofitament de la sal. Un esquema econòmic similar l'han proposat per una regió situada entre el Tajo i el Guadiana³¹⁸⁰ o al sud de Portugal³¹⁸¹, on apareixen establiments humans força consistents capaços d'albergar un bon nombre de població estable de caràcter defensiu amb una dedicació econòmica ben diversificada.

El nostre territori presenta trets i principis bàsic de l'estructuració territorial i poblacional islàmica així com de les explotacions productives. Com hem pogut demostrar, les unitats de caràcter econòmic a petita escala són fonamentals per a satisfer les necessitats domèstiques en un àmbit local, així com els excedents, possiblement, són comercialitzats. Entenem, doncs, que el poblament rural proper a la frontera aprofita tots els recursos que la naturalesa l'hi ofereix: recursos hídrics, pastures, caça, pesca, recol·lecció...

El model de societat rural que nosaltres localitzem és un reflex de la morfologia del paisatge, però matisem que donar un absolut protagonisme al poblament i al territori localitzat en petites alqueries, estretament lligades al model social del regadiu, és a dir, relacionades amb el disseny, la construcció i l'ús dels espais irrigats com unitats de treball³¹⁸², no correspon completament a la realitat de l'espai rural de frontera. Aquesta és una imatge molt planera que necessita definir-se millor ja que descobrim que el poblament de les Aspres centrals i occidentals explota els cursos fluvials, però també està relacionat amb altres models econòmics tan importants com aquest, els espais de secà i l'aprofitament dels recursos que ofereix l'ecosistema. De fet, nosaltres observem que la societat rural de les Aspres centrals i occidentals tan aviat explota els espais

³¹⁷⁹ FORTE, Maurizio; "Tra conoscenza e comunicazione in Archeologia: considerazioni in margine alla terza dimensione", *Laser scanner e GPS: paesaggi archeologici e tecnologie digitale 1*, Riccardo Francovich i Stefano Campana (eds.), All'Insegna del Giglio, Firenze, 2006, p. 27-28.

³¹⁸⁰ BERNAL, Àngel; *Poblamiento, transformación y organización social del espacio extremeño*, Editora Regional de Extremadura, Mérida, 1998, p. 20.

³¹⁸¹ LAGARDÈRE, Vincent; "Appropriation des terres, maîtrise des eaux et paysages agraires dans le district (iglim) de Silves (Xe-XIIIe siècles)", *La maîtrise de l'eau en al-Andalus. Paysages, pratiques et techniques*, Patrice Cressier (dir.), Casa de Velázquez, Madrid, 2006, p. 107. VARELA, Rosa; "El mundo rural en el sur del actual territorio portugués (siglos XII-XIII)", *Agira IV. Arqueologia Medieval. Els Espais de Secà*, Flocel Sabaté (dir.), Pagès Editors, Lleida, 2011, p. 99.

³¹⁸² BARCELÓ, Miquel; "Saber lo que es un espacio hidráulico y lo que no es, o Al-Andalus y los feudales", *El Agua. Mito, ritos y realidades*, José Antonio González i Antonio Malpica (coords.), Anthropos, Barcelona, p. 240-254. KIRCHNER, Helena; "Construir el agua. Irrigación y trabajo campesino en la Edad Media", *Arbor*, CLI (Madrid, 1995), p. 35-64.

irrigats com les zones de secà, els boscos, la fauna aquífera i , fins i tot, aquells recursos naturals que permeten establir un complex productiu de caràcter industrial, com la sal. Sembla ser que bona part de les activitats productives desenvolupades pel món rural andalusí generen un excedent que garanteix la comercialització de certs productes³¹⁸³. Un bon exemple el trobem amb el conreu de la vinya, propis de les grans finques rurals com dels petits propietaris³¹⁸⁴, o fins i tot d'altres productes agrícoles com les hortalisses, els cereals o la fruita. La sal i la recol·lecció de fruits silvestres de gran valor terapèutic –els grans de ‘*maHlab*’– són les altres activitats proclius a desenvolupar un comerç propi d'una societat estable i estructurada que explota uns recursos aptes per generar riquesa³¹⁸⁵. Això és tot el que podem aportar a través del nostre mètode de treball referent a les activitats productives, és a dir, sobre el marc econòmic i comercial del món rural andalusí de frontera.

És una evidència que les ciutats són el punt nuclear i les alqueries els assentaments rurals que subministren productes agrícoles³¹⁸⁶ als mercats independentment del comerç a llarga distància, destinat a productes de luxe³¹⁸⁷. A les regions septentrionals trobem proves sobre aquestes pràctiques aparegudes gràcies a l'aprofitament de la sal i del fruit del ‘*maHlab*’, dos productes altament apreciats per la societat andalusina. La sal emprada en usos culinaris i el ‘*maHlab*’ destinat a usos terapèutics i, probablement, també gastronòmics. Aquestes són produccions a petita escala, però amb prou importància per adquirir un significat dins dels mercats regionals. Estem parlant de productes molt valorats per la societat islàmica, per la qual cosa documentar la seva explotació en la regió d'estudi ens fa suposar que es tracta de productes destinats al

³¹⁸³ MALPICA, Antonio; “El paisaje rural medieval en la Vega de Granada y la ciudad de Ilbira”, *Arqueología Espacial*, 26 (Teruel, 2006), p. 231.

³¹⁸⁴ ESCARTÍN, Eduardo; “El vino en el Islam clásico”, Extracto monográfico de la tesis doctoral del mismo autor, p. 15. Consultat el 15/01/2012. <http://personal.us.es/escartin/Vino_en_el_Islam.pdf>.

³¹⁸⁵ És una evidència que la frontera pot ser un territori de grans oportunitats, sobretot amb la pràctica del comerç, tant dins de l'àmbit andalusí com amb els negociants del nord. Aquesta observació també la extret Pascal Buresi després d'estudiar l'espai fronterer. BURESI, Pascal; *La Frontière entre chrétienté et Islam dans la Péninsule Ibérique. Du Tage à la Sierra Morena (fin XIe-milieu XIIIe siècle)*, Publibook, París, 2004, p. 97-98.

³¹⁸⁶ Saragossa ven als seus mercats els productes que li arriben dels territoris del voltant. CORRAL, José Luis; *Historia de Zaragoza. Zaragoza musulmana (714-1118)*, Ayuntamiento, Saragossa, 1998, p. 43

³¹⁸⁷ LOMBARD, Maurice; *L'Islam dans sa première grandeur*, Flammarion, París, 1980, p. 173. MALPICA, Antonio; “La ciudad y las formaciones sociales tributario-mercantiles”, 2005. Consultat el 20/12/2010. <<http://www.arqueologiamedieval.com/articulos/61/la-ciudad-y-las-formaciones-sociales-tributario-mercantiles>>.

comerç. Tot indica que la ciutat és un centre d'intercanvis territorials, un centre vital en la gestió de les regions més pròximes³¹⁸⁸.

Entenem que al segle XI el món urbà és l'articulador, l'organitzador i el patró de tot el territori andalusí. La reactivació urbana en aquesta centúria plasma el relleu de l'activitat edilícia i la transformació urbanística, que s'expressa en l'edificació d'una nova ciutat fruit d'una concepció de l'espai diferent. En aquest moment s'aplica una nova visió dels àmbits públics i privats, una nova pràctica de la gestió urbana. De fet, l'aigua esdevé el motor de bona part de les transformacions atès que la xarxa hidràulica de l'horta i dels espais de secà tal com nosaltres documentem és vital per augmentar la productivitat agrícola.

El projecte desenvolupat al llarg d'aquests capítols intenta conèixer l'espai rural tan oblidat pels cronistes del passat com pels arqueòlegs del present³¹⁸⁹. De fet, la nostra metodologia ens proporciona un conjunt de dades suficients per corroborar que el paisatge andalusí es caracteritza per intercalar cultius intensius i extensius amb arbres fruiters, plantes exòtiques, plantes aromàtiques, petits cultius d'hortalisses...³¹⁹⁰ Així, els sòls menys difícils es transformen per consolidar les bases de l'economia, basada en l'agricultura, la ramaderia, la producció de sal i recol·lectora. Tot plegat un conjunt d'explotacions agrícoles que generen un ecosistema molt particular que busca un equilibri sostenible entre l'home i la naturalesa. L'entorn paisatgístic, doncs, sembla, estar molt distant de la posterior realitat feudal, la qual es proposa teixir el territori en una malla de centres termenats que alhora exploten el territori de forma massiva.

³¹⁸⁸ EPALZA, Mikel de; "Un modelo operativo de urbanismo musulmán", *Sharq Al-Andalus: Estudios Árabes*, II (Alacant, 1985), p. 144.

³¹⁸⁹ MARTÍNEZ ENAMORADO, Virgilio; "Reflexiones sobre el estudio de Al-Andalus como sociedad o, de nuevo, qué arqueología para Al-Andalus", *Saber y sociedad en al-Andalus, IV-V Jornadas de Cultura Islàmica Almonaster la Real (Huelva)*, Alejandro García (ed.), Universidad de Huelva, Huelva, 2006, p. 217.

³¹⁹⁰ RASIS; *Crónica del moro Rasis*, Diego Catalán i María Soledad de Andrés (eds.), Gredos, Madrid, 1975, p. 291.

3.5. LA DEFENSA

3.5.1. Diferents hipòtesis historiogràfiques i la realitat fortificada

Som plenament conscients de l'abismal diferència entre la zona del Prepirineu, accidentada, escarpada, escabrosa i amb grans desigualtats territorials, i la plana que s'obre als peus d'aquestes cadenes muntanyoses. Existeix una contraposició real, a tall geogràfic, entre ambdues, muntanya i plana, regadiu i secà, població i despoblació; tòpics mantinguts fins fa ben poc per la major part de la historiografia local lleidatana³¹⁹¹. Com hem exposat anteriorment queda àmpliament demostrat que aquest binomi territorial no correspon a la realitat històrica alt medieval. Atesos els resultats de la nostra investigació podem afirmar que el territori pròxim a la frontera disposa d'una població ben distribuïda en poblats i assentaments de caràcter dispers, així com de les seves determinades explotacions econòmiques per garantir la pròpia supervivència i, probablement, un petit comerç.

Per tant, tot i haver corroborat aquesta vitalitat social i econòmica en un territori allunyat de la capital, no oblidem que estem davant d'un districte/taifa amb forts contrastos entre el pla i el relleu muntanyós de la zona septentrional. A més a més, la falla geogràfica forma part del límit entre la civilització islàmica d'Alandalús i la cristiana dels comtats del Pallars i d'Urgell. La nostra zona és el preàmbul al territori fronterer establert a partir del segle X a la serralada del Montsec³¹⁹². Com a tal, la regió consta d'una sèrie d'elements bàsics d'un entorn condicionat per la presència de l'espai fronterer a tan sols 16/20 kilòmetres de distància dels principals centres d'hàbitat durant el segle X i de 5/10 kilòmetres durant el segle XI, moment a partir del qual la vall d'Àger passa a formar part de la jurisdicció del comte d'Urgell.

Així doncs, a banda de la realitat poblacional i agropecuària descoberta, la regió amaga altres elements d'interès a tall estratègic en la defensa i la protecció de la població local, així com de la societat andalusina de la marca oriental de la Frontera Superior. La regió és un espai intermedi entre la vall d'Àger i Balaguer, la capital més septentrional del districte de Lleida i, alhora, d'Alandalús. L'espai passa des de principis/mitjans del

³¹⁹¹ LLADONOSA, Josep; *Història de la ciutat de Lleida*, Curial, Barcelona, 1980. GARCÍA BIOSCA, Joan Eusebi; *Formes d'ús i ocupació de l'espai al Segrià en època andalusina: l'òptica de les fonts llatines*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1993. ERITJA, Xavier; *De l'alminia a la turris organització de l'espai a la regió de Lleida (segles XI i XII)*, Universitat de Lleida, Lleida, 1995.

³¹⁹² SABATÉ, Flocel; *L'expansió territorial de Catalunya (segles IX-XII): ¿Conquesta o repoblació?*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 1996, p. 68.

segle XI, moment durant el qual hi ha un estira i arronsa en la conquesta i la reconquesta³¹⁹³ de dos enclavaments fronterers per part dels cristians i els musulmans³¹⁹⁴. La conquesta definitiva d'aquests dos centres d'hàbitat és un antecedent que marca la posterior evolució dels fets. A partir d'aquesta data, l'àmbit territorial es converteix en una terra condicionada per la proximitat de la frontera, ara sí, fitada per punts fortificats i no per un espai intermedi entre dos realitats socials i culturals³¹⁹⁵.

Entroncat amb això ens plantejem el tema de conquesta i reconquesta d'aquests primers enclavaments andalusins, Àger –que nosaltres no tractem– i Santa Linya. Com ja hem explicat en l'apartat metodològic necessitem establir uns filtres a l'hora de prendre una informació com a vàlida. Recordem que tant Àger com Santa Linya i Tragó són poblacions que la documentació ens permet conèixer el dilatat procés de conquesta i la dificultat d'afermar la plaça, o sigui, d'establir un control territorial eficaç i durador sobre els assentaments recentment conquerits a l'Islam. La dècada dels trenta, quaranta, cinquanta, seixanta, setanta, vuitanta, noranta i, fins i tot, els primers anys de la dotzena centúria, són moments difícils per annexionar territoris sota domini musulmà. La conquesta és lenta i amb molts obstacles ja que al segle XI, tot i ser un segle de retrocés en el marc territorial musulmà, el món andalusí encara plasma una certa capacitat de reacció per foragitar les forces cristianes dels assentaments fronterers recentment conquerits³¹⁹⁶.

En aquest apartat ens proposem destriar la tipologia i la funció dels diferents assentaments fortificats, descoberts al llarg de la recerca, per tal d'establir una sòlida hipòtesi sobre el seu origen i la seva finalitat territorial dins del marc estratègic de la defensa i la protecció de la geografia sota jurisdicció islàmica. Durant la recerca i, sobretot, durant el treball de camp hem pogut identificar una sèrie de restes arqueològiques i toponímiques que ens permeten configurar uns arguments contrastats sobre el tema fronterer. El fitat territori que investiguem presenta una sèrie d'estructures fortificades destinades a la defensa del territori i dels seus habitants.

³¹⁹³ Entenem el terme reconquesta com el moment en què els musulmans recuperen momentàniament certs enclavaments perduts sota la primera expansió feudal a la vall d'Àger i les terres del Premontsec durant el segle XI.

³¹⁹⁴ FITÉ, Francesc; GONZÁLEZ, Eduard; *Arnau Mir de Tost. Un senyor de frontera al segle XI*, Edicions Universitat de Lleida, Lleida, 2010, p. 146. SANAHUJA, Pere; *Historia de la vall d'Àger*, Seràfica, Barcelona, 1961, p. 61.

³¹⁹⁵ BALAÑÀ, Pere; "La frontera islàmica extrema, un territori d'excepció", *La transformació de la Frontera al Segle XI*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 2000, p. 76.

³¹⁹⁶ SOBREQÜÉS, Santiago; *Els barons de Catalunya*, El Observador de la actualidad, Barcelona, 1991, p. 25. FITÉ, Francesc; GONZÁLEZ, Eduard; *Arnau Mir de Tost. Un senyor de frontera al segle XI*, Edicions Universitat de Lleida, Lleida, 2010, p. 145-147.

A partir dels centres d'hàbitat identificats: alqueries, almúnies i explotacions agrícoles, hem observat una distribució espacial de punts fortificats al seu entorn. De fet, observem que les zones més poblades exigeixen la presència de més punts defensius. Això provoca un repartiment desigual de la població i de les construccions fortificades. Recordem que l'espai de les Aspres centrals i occidentals està estructurat per tres alqueries amb terme més o menys delimitat, tot i que entenem que els límits de cada una d'elles està format per un espai forestal que nosaltres hem considerat terres comunals, conegudes com a no apropiades o *mubaha*, que tothom pot explotar³¹⁹⁷, és a dir, són espais naturals per recol·lectar i caçar o, fins i tot, per establir-hi petites i rudimentàries explotacions agropecuàries que separen una entitat territorial d'una altra. Dins d'aquests límits identifiquem, d'una banda, una sèrie d'hàbitats menors de caràcter rural, que

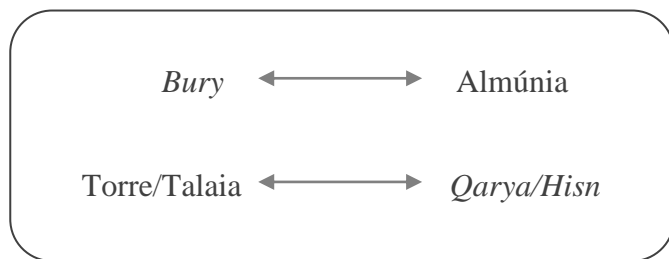

Fig. 3.5.1 Esquema del model poblacional/fortificat.
Disseny propi.

nosaltres hem considerat espais i centres agropecuaris tipus almúnia o, simplement, explotacions rurals que en moltes ocasions estan associades a un edifici fortificat que nosaltres hem

considerat com una *bury*. Mentre que de l'altra banda i trobem una sèrie de punts fortificats associats als centres residencials, els quals dissenyem com a torres/talaies (fig. 3.5.1).

Aquest tercer àmbit està destinat, malgrat alguna puntual excepció, exclusivament a la vigilància i defensa del territori. No estem parlant ni de poblats ni d'edificis luxosos de caràcter aïllat, sinó d'assentaments amb connotacions de caràcter protector. Són edificis fortificats amb finalitats estratègiques i militars destinades a satisfer una necessitat elemental dels centres d'hàbitat andalusí: la defensa i la protecció del territori i dels habitants. Val a dir però, que a través del nostre mètode de treball hem pogut destriar entre dos sistemes fortificats que, per la naturalesa de les seves restes arqueològiques semblen respondre a dues fases històriques dins la defensa i la protecció del món rural andalusí del nord del districte/taifa de Lleida.

Per poder descobrir la realitat fortificada de la regió de l'alta Noguera occidental, formulada i apuntada per hipòtesis poc contrastades al llarg de la dècada dels noranta,

³¹⁹⁷ LINANT DE BELLEFONDS, Yvon; "Un problème de sociologie juridique. Les terres 'comunales' en pays d'Islam", *Stydia Islamica*, X (Paris, 1959), p. 128-130.

necessitem inserir-nos al territori i reconèixer les restes materials i lingüístiques encara presents en la morfologia terrestre i en la memòria popular. Tant les restes arqueològiques com les restes toponímiques fossilitzades en els noms de lloc ens aporten una informació de gran valor historiogràfic per començar a endinsar-nos en la recerca del món rural andalusí i, concretament, en l'exploració del seu sistema defensiu. Per això, considerem fonamental penetrar al territori i, certament, desconfiar de les premisses establertes pels investigadors que han teoritzat sobre la distribució i la configuració dels assentaments fortificats, bàsicament, sobre la distribució dels *husun*. Específicament, sobre la regió estudiada s'han establert les següents tesis:

1. Philippe Sénac i Josep Giral, entre altres investigadors, durant la dècada dels 80 i 90 sostenen que al nord del districte de Lleida la frontera està estructurada per línies de *husun*. En aquest espai es perfilen tres cercles de *husun*³¹⁹⁸; el més significatiu per la nostra zona està format per Calasanç, Montmegastre, Àger, Meià, Montmagastre i Ponts, allargant-se cap a la vall del Llobregós; el segon cercle es localitza als territoris anteriors a la ciutat de Balaguer, i el tercer cercle de fortificacions s'ubica davant de Lleida. Apunten que aquestes fortificacions s'edifiquen durant l'últim quart del segle IX i la primera meitat del segle X, moment en què, segons ells, es completa la xarxa de *husun*³¹⁹⁹. Aquests enclavaments funcionen com a centres de protecció de la població rural. Sénac defineix que els *husun* poden estar en mans d'una petita guarnició al servei de l'Estat³²⁰⁰. Així s'ha proposat que Balaguer, Àger, Llorenç de Montgai, Montmagastre, Meià, Algerri, Castelló, Os, Tartareu, Santa Linya, Camarasa, Cubells, Alòs, Rubió, Malagastre, Artesa i Ponts són *husun*³²⁰¹. Tanmateix, no

³¹⁹⁸ GIRALT, Josep; "Fortificacions andalusines a la Marca Superior: El cas de Balaguer", *Setmana d'Arqueologia Medieval*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 1986, p. 178.

³¹⁹⁹ GIRALT, Josep; "Fortificacions andalusines a la Marca Superior d'Al-Andalus: aproximació a l'estudi de la zona nord del districte de Lleida", *La Marché Supérieure d'Al-Andalus et l'Occident chrétien*, Casa de Velásquez-Universidad de Zaragoza, Madrid, 1991, p. 67-76. SÉNAC, Philippe; "Note sur les husun de Lérida", *Mélanges de la Casa de Velásquez*, 24 (Paris, 1988), p. 53-69. SÉNAC, Philippe; "Evolución del poblamiento musulmán al norte del Ebro (siglos VII-XI)", *Arqueologia Medieval, reflexions des de la pràctica*, Flocel Sabaté (dir.), Pagès editors, Lleida, 2007, p. 153.

³²⁰⁰ SÉNAC, Philippe; "Una fortification musulmane au nord de l'Ebre: le site de la Iglésieta", *Archéologie Islamique*, I (Paris, 1990), p. 123-145. MANZANO, Eduardo; *Conquistadores, emires y califas. Los omeyas y la formación de al-Andalus*, Crítica, Barcelona, 2006, p. 435.

³²⁰¹ GIRALT, Josep; "Fortificacions andalusines a la Marca Superior d'Al-Andalus: aproximació a l'estudi de la zona nord del districte de Lleida", *La Marché Supérieure d'Al-Andalus et l'Occident chrétien*, Casa de Velásquez-Universidad de Zaragoza, Madrid, 1991, p. 71. ALÒS, Carme; CARREÑO, Carles; GIRALT, Josep; Puigferrat, Carles; "Castell de Tartareu", *Catalunya Romànica*, Antoni Pladevall (dir.), Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1994, vol. XVII, p. 209.

deixa de ser sospitós l'existència de tants *husun* en un territori tant acotat. Observem, doncs, una clara tendència a considerar com a *husun* aquelles fortificacions que a la documentació cristiana de l'onzena centúria apareixen citades com a *castrum*, una fórmula quelcom perillosa atès que la informació de les fonts feudals s'ha de tractar amb extrema atenció.

2. Peter Scales a principis dels anys 90 identifica diferents xarxes fortificades al nord del districte de Lleida i hi localitza un eix de primer ordre entre les fortaleses d'Alguaire-Balaguer-Mollerussa. A més a més, proposa l'existència d'una altra línia defensiva secundària al nord. Suposa que les terres pròximes al Montsec són assentaments que funcionen com a tap en mans dels vassalls cristians del senyor feudal musulmà de Lleida³²⁰². Com ja hem demostrat al primer capítol aquesta hipòtesi queda totalment desbancada ja que no s'atén a la realitat històrica, almenys, pel que fa a tota la zona del Premontsec, és a dir, Santa Linya és un poblat islàmic sense distincions.

3. El grup d'autors anomenat *Ager Farfaniae*, considera que a Tartareu hi havia un nucli de població i que la fortalesa formava part d'una línia de defensa transversal a la frontera de la Marca Superior que defensava un camí cap a Balaguer i Lleida³²⁰³. La nostra investigació interdisciplinària, en certes ocasions corregeix i matisa aquests plantejaments proposats per altres investigadors que han treballat de forma general o aïllada algun assentament de la nostra regió de treball. A part, en la majoria dels casos aportem coneixement historiogràfic inèdit que amplia el saber del món rural andalusí pròxim a un àmbit fronterer.

Realment, ens adonem que el caràcter fronterer i militar d'aquestes terres queda manifestat al paisatge, davant la gran diversitat constructiva dels edificis fortificats. És un fet palpable l'existència de característiques arquitectòniques molt heterogènies. Pel que podem entendre a partir de l'anàlisi arqueològica de les restes conservades, així com l'anàlisi de les petjades toponímiques, proposem que el sistema defensiu

³²⁰² SCALES, Peter; "La red militar en el Tagr al-a'là en los siglos X y XI. Análisis e índice topográfico", *Boletín de Arqueología Medieval*, 4 (Madrid, 1990), p. 10-11.

³²⁰³ BERMÚDEZ, Xavier; ESCUDER, Javier; PASTOR, Isidre; MONJO, Marta; "Arqueología y territorio. Intervenciones Arqueológicas en el valle del río Farfanya. (La Noguera, Catalunya)", *IV Congreso de Arqueología Península*, Faro, 2004, en premsa.

s'organitza en dues etapes històriques ben diferenciades: un abans de les acaballes del segle X i l'altre durant el segle XI. Aquest darrer sistema apareix, al segle XI, com a resultat de la forta pressió cristiana sobre la zona septentrional. Així, observem com s'amplia i es perfecciona l'organització militar per garantir una defensa dels espais fronterers i evitar l'avenç cristià.

A l'hora de començar a descriure les fortificacions partim, doncs, de la idea d'Ibn Hayyan de què Alandalús és un territori caracteritzat per una gran diversitat tipològica de fortificacions entre les quals destaquen les ciutats, els castells, les fortificacions d'altura, les torres, les talaies...³²⁰⁴. A partir d'aquesta premissa, indubtable i defensada per bona part dels investigadors que treballen el tema³²⁰⁵, comencem a exposar el que nosaltres hem pogut identificar i descobrir mitjançant la recerca interdisciplinària. Tractarem les diferents fortificacions establint un ordre cronològic i tipològic, des de les més complexes i importants fins a les més senzilles i de caràcter secundari, respectant sempre l'eix cronològic proposat. A part, també destriem entre aquelles que nosaltres considerem com anteriors a finals del segle X i aquelles pròpies del segle XI. Anem a tractar aquest tipus de fortificacions sense entrar en la discussió sobre la terminologia que utilitzen les fonts per distingir els diferents assentaments de caire defensiu, tot i que definirem la tipologia de cada jaciment per començar a entendre la lògica territorial del nord del districte de Lleida.

En primer lloc, tractem els punts fortificats de primera època, identificats a través de l'estudi toponímic, avancem exposant les fortificacions documentades com a obres arquitectòniques estatals dels segle IX-X, parlem dels centres fortificats agregats a un nucli poblacional, després tractem les torres/talaia aïllades situades en punts d'altura catalogades com anteriors a finals del segle X i, finalment, expliquem les torres/talaies construïdes al segle XI.

³²⁰⁴ IBN HAYYAN; *Crónica de los emires Ahakam I y Abdarrahman II entre los años 796 y 847 (Almuqtabis II-1)*, Mahmud Alí Makki i Federico Corriente (trads.), Estudios Islámicos, Saragossa, 2001, p. 217-218.

³²⁰⁵ MALPICA, Antonio; "Arqueología de los paisajes medievales granadinos: medio físico y territorio en la costa de Granada", *Arqueología y Territorio Medieval*, 2 (Madrid, 1995), p. 33-34. ZOZAYA, Juan; "La trama defensiva del Valle del Duero", *Fars de l'Islam. Antiques alminares d'Al-Andalus*, Ramon Martí (ed.), EDAR, Barcelona, 2008, p.89-122. CRESSIER, Pierre; "Le château et la division territoriale dans l'Alpujarra médiévale: du hisn à la ta'a", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, XX (Paris, 1984), p. 115-144. BALAÑÀ, Pere; *L'Islam a Catalunya (segles VIII-XII)*, Rafael Dalmau, Barcelona, 2002, p. 69.

3.5.2 Breus testimonis d'elements fortificats anteriors al segle XI

Al llarg de la investigació hem recopilat una sèrie de dades que ens permeten esbossar certs aspectes de la realitat fortificada de les etapes històriques d'Alandalús anteriors al període que estem tractant al llarg d'aquesta tesi doctoral. Atesa la varietat d'aquestes referències les anem a exposar seguint un ordre cronològic i profunditzant, sobretot, a partir de la data en què nosaltres iniciem la investigació del poblament rural andalusí i de tots aquells elements integrats en la realitat en el paisatge des de les acaballes del segle X fins a principis del segle XII.

Aclarim, per tant, que la nostra recerca no està destinada a aquest període històric, però com que ens han aparegut certes dades força interessants sobre aquest primer moment, considerem apropiat exposar-les de forma molt concisa per tal de deixar-ne constància. Realment no podem aportar molt sobre la realitat rural i militar dels primers segles d'Alandalús, ja que només a través de les dades toponímiques podem suggerir alguna hipòtesi sobre aquest moment històric. Així, els assentaments localitzats a través de la toponímia ens obren una perspectiva per plantejar una simple hipòtesi sense entrar més en el tema ja que, com hem assenyalat, aquest període s'escapa de la nostra investigació. Som conscients que durant el segle VIII i IX és un moment d'ocupació i estabilització dels nous regnes sobre el vast territori peninsular, on el primer Estat cordovès no té el control efectiu a tot el territori i, en alguns casos, ni tan sols la sobirania teòrica³²⁰⁶. A partir d'aquests eixos bàsics exposem allò que nosaltres hem documentat.

3.5.2.1. Els Aguilar

En aquest context polític i militar dels primers segles d'Alandalús nosaltres destaquem l'existència de dos fortificacions de caràcter estratègic en el control i la vigilància del territori nord-oriental de la Marca Superior. Estem parlant de dues fortificacions associades a l'època de la conquesta a través de l'anàlisi toponímica, però totalment descontextualitzades en arribar al segle XI, ja que no trobem cap tipus de testimoni que ens permeti contextualitzar-les en aquesta centúria, per la qual cosa no les podem

³²⁰⁶ FIERRO, Marivel; "Cuatro preguntas en torno a Ibn Hafsun", *Al-qantara: Revista de estudios árabes*, XVI.II (Madrid, 1995), p. 221-257.

integrar en els nostres resultats sobre les xarxes fortificades en funcionament entre els segles X-XII.

Les dues possibles estructures fortificades estan vinculades amb un indret anomenat “aguilar”, topònim considerat per Juan Zozaya com una traducció del corresponent terme en àrab, que fa referència a una fortificació rural dels primers moments de la conquesta, segle VIII. Els “aguilar”, segons Zozaya, són la cinquena part o *quintus* de la propietat o *dominus* que han conquerit els musulmans. Això es reflecteix al territori mitjançant l'estructuració radial dividida en el *castrum*, el *joms* i l'*aguilar*, la *vilella* i la *villa*. A més a més, Zozaya indica que el vocable “aguilar” testimonia l'existència d'una primerenca estructura fortificada³²⁰⁷. Aquesta és una proposta, certament agosarada, que nosaltres apuntem en relació amb la hipòtesi de Juan Zozaya. De ser així, podem considerar que localitzem una forma d'ocupació del territori en el mateix moment de la conquesta de la península, cosa que ens trasllada a la possibilitat de considerar l'espai de les Aspres centrals i occidentals com un lloc ocupat a finals de l'antiguitat tardana.

Fig. 3.5.2 Conca del Noguera Pallaresa. Fotografia pròpia.

³²⁰⁷ ZOZAYA, Juan; “Fortificaciones tempranas en al-Andalus s. VIII-X”, *Mil anos de Fortificações na Península Ibérica e no Magreb (500-1500)*. *Actas do Simposio Internacional sobre Castelos*, Isabel Cristina Ferreira (coord.), Edições Colibrí, Lisboa, 2002, p. 45-58.

Un primer testimoni toponímic referent al terme “aguilar” el documentem en una regió muntanyosa coneguda com a “Sant Martí d’Aguilar” (Santa Linya). Aquest indret d’altura està totalment relacionat amb les restes d’un jaciment arqueològic i amb el pas natural que forma el congost del riu Noguera Pallaresa. D’aquesta troballa arqueològica, ubicada a través de la toponímia i l’arqueologia, podem extreure’n que es tracta d’un punt extremadament estratègic en el control del pas fluvial (fig. 3.5.2). En l’estat actual de les restes, bàsicament, hi podem descobrir una base molt fragmentada i gairebé no identificable d’una torre de planta quadrangular. Tot i això, les característiques topogràfiques de l’assentament, ubicat al cim d’una muntanya de 580 metres d’altitud, ens marquen una cuidada i estudiada distribució de l’assentament fortificat amb finalitats de guaita³²⁰⁸. Del segon exemple, en canvi, només coneixem les referències toponímiques “partida/barranc d’Aguilar” (Os de Balaguer). Aquest exemple no ens permet vincular el topònim amb cap resta arquitectònica de possible origen andalusí, ja que les troballes materials situades al cim del turó principal són força anteriors³²⁰⁹. Tot i això, no deixa de ser molt suggerent que l’indret d’altura que controla tota la depressió que forma un barranc que descendeix en direcció a Balaguer i bona part de la vall del Farfanya en direcció a Castelló es conegui com a “aguilar”.

Si vinculem aquests assentaments tan primerencs amb les propostes de Juan Zozaya podem extreure que estan relacionats amb la població àrab assentada al nord de la península, amb una possible funció equiparable als grans recintes identificats amb el topònim *qal’a/qila’*, la funció dels quals desapareix molt aviat, per donar pas a la *qarya* i el *hisn*, assentament residencial i fortificat, respectivament, perfectament, localitzats en la regió en dates més avançades. El *qal’a*, segons Acien, s’identifica com un assentament de població conqueridora, amb escassos elements defensius, cosa que podria indicar el seu ràpid abandonament o transformació en *husun* o *mudun*³²¹⁰. Sembla ser que els àrabs, durant la conquesta del nord peninsular, s’estableixen als passos més difícils i, de fet, quan passen per un paratge que els sembla apte hi funden allí un poblat i s’hi estableixen.

Per tant, nosaltres identifiquem una dèbil presència del poblament àrab de primera època en l’organització territorial, bàsicament relacionat amb la creació de punts de

³²⁰⁸ Vegeu la fitxa arqueològica de l’annex, apartat 4.1.3. i l’apartat cartogràfic 4.3.

³²⁰⁹ A la partida també hi ha una ermita dedicada a la Mare de Déu d’Aguilar.

³²¹⁰ ACIEN, Manuel; “Poblamiento indígena en Al-Andalus e indicios del primer poblamiento andalusí”, *Al-qantara: Revista de Estudios Árabes*, XX/I (Madrid, 1999), p. 52.

guaita amb la finalitat de controlar el territori³²¹¹ (fig. 3.5.3). Documentem les primerenques fortaleses reconegudes, avui en dia, a través del topònim “aguilar”. Tanmateix, aquesta primerenca època, que ens queda molt lluny i que gairebé no disposem de proves tangibles per defensar cap proposta, només la volem apuntar com una simple hipòtesi entroncada amb les consideracions de Zozaya.

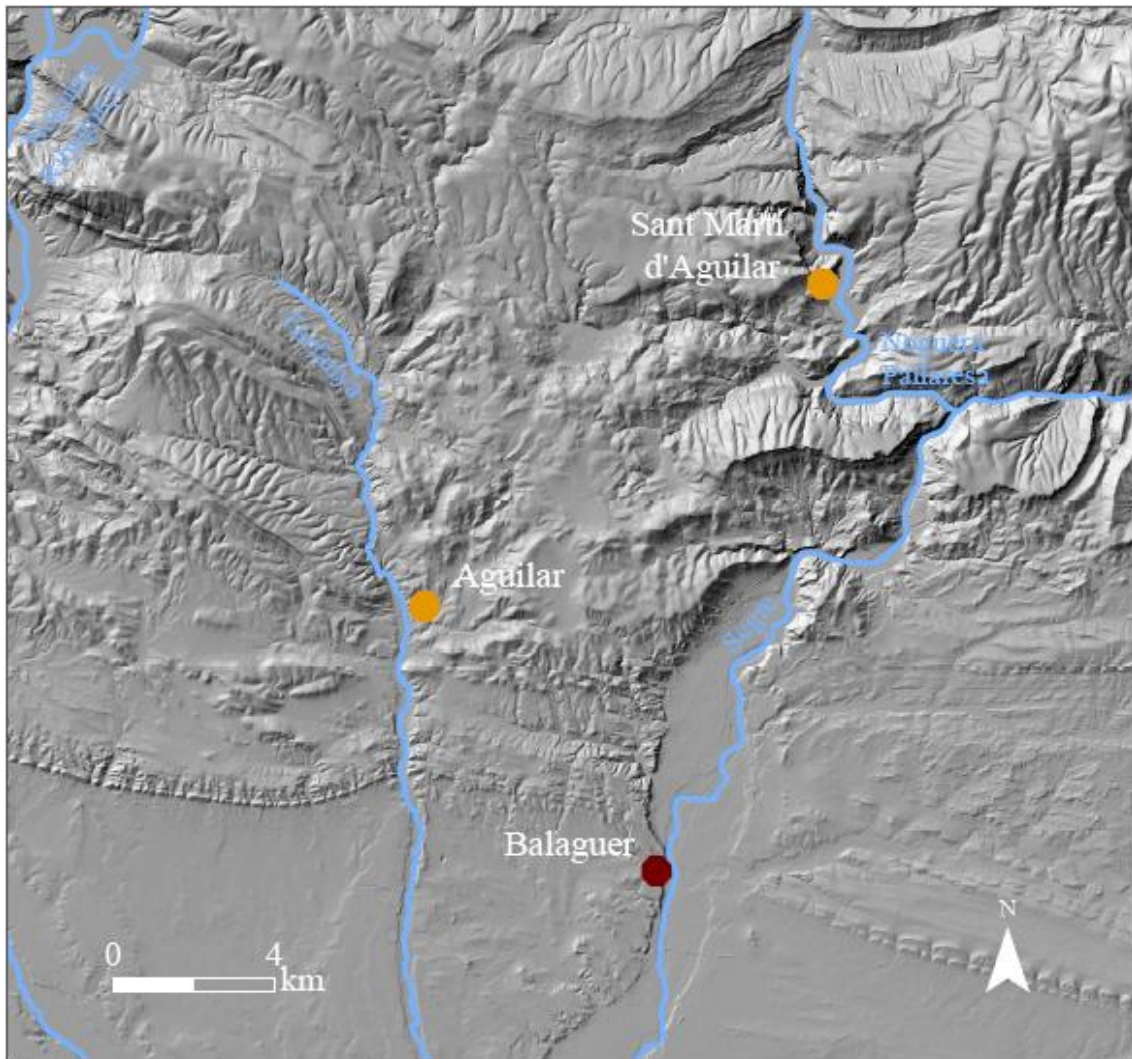

Fig. 3.5.3 Mapa de la distribució de les fortificacions al segle VIII-IX segons la toponímia. Font ICC, elaboració pròpia.

³²¹¹ Val a dir que en aquest període Sonia Gutiérrez distingeix, als territoris de la cora de Tudmir, dos tradicions ceràmiques, una indígena i una altra exògena vinculada amb els assentaments de població àrab. A més a més, les produccions de tradició indígena caracteritzen el període comprès entre els segles VII i IX. GUTIÉRREZ, Sonia; *La cora de Tudmir de la Antigüedad Tardía al mundo islámico. Poblamiento y cultura material*, Casa de Velázquez, Madrid-Alicante, 1996, p. 182-183.

3.5.2.2. Fortificacions amb carreu regular

El segle IX i sobretot l'emirat de Muhammad I és una etapa difícil per l'Estat omeia d'Alandalús, ja que la crisi (*fitna*) posa a prova la maduresa d'aquest estat. La revolta dels senyors muladís perifèrics, descendents de gent indígena amb certa influència i poder que exerceixen el control de la sobirania allà on l'Estat cordovès no ha estès la seva autoritat pràctica, és un factor d'instabilitat interna. Així, l'Estat omeia demostra que és capaç de sufocar aquestes revoltes i materialitzar el seu poder efectiu a través de construccions de gran envergadura, assentaments humans distribuïts de tal manera que formen una xarxa per tal de formar un conjunt d'infraestructures bàsiques d'un país islàmic sotmès a l'Estat. El poder central de Còrdova només pot imposar la seva voluntat recolzant-se en aquesta distribució de fortificacions a tall espacial; fet palpable ja ben entrat el segle X. Podem considerar, referent a la instal·lació estatal, que el segle IX és la “fosca etapa de la sembra” i el segle X és el testimoni de la “trionfal collita dels seus fruits”³²¹².

En aquest nou context, nosaltres tampoc podem aportar moltes dades sobre la distribució del poblament i la presència de l'Estat. Tanmateix, documentem, en aquests període anterior al segle XI, algun tipus de recinte fortificat perfectament identificable amb l'arquitectura dels segle IX-X. Estem parlant de les restes arqueològiques de Montessor i Montclús, uns assentaments allunyats de les primerenques proves de l'ocupació islàmica presentades anteriorment, però amb prou significat com per descobrir-hi la finalitat d'estructurar i controlar la zona, sobretot, la dels passos naturals (fig. 3.5.4).

Les dues fortificacions estan ubicades en indrets estratègics aptes per controlar el pas fluvial, que alhora actua com a via de comunicació entre el sud musulmà i el nord cristià³²¹³. Per tant, estem davant de dues realitats fortificades destinades a garantir un

³²¹² Vegeu, ACIÉN, Manuel; *Entre el Feudalismo y el Islam. 'Umar Ibn Hafsun en los historiadores, en las fuentes y en la historia*, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Jaén, Jaén, 1994. MARTÍNEZ, Virgilio; *Al-Andalus desde la periferia. La formación de una sociedad musulmana en tierras malagueñas (siglos VIII-X)*, Universidad de Málaga etc., Málaga, 2003. SOUTO, Juan Antonio; “Building in Umayyad al-Andalus”, *Mil anos de fortificações na Península Ibérica e no Magreb (500-1500)*, Isabel Cristina Ferreira (coord.), Edições Colibri, Lisboa, 2002, p. 77-81.

³²¹³ D'una banda, coneixem la via de comunicació que remunta el Noguera Pallaresa, anomenada via d'Hispania ja des de dates molt primerenques –mitjans segle XI–. CHESÉ, Ramon; *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, Pagès Editors, Lleida, 2011, vol. I, doc. 22, p. 227-229. IDEM.; *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, Pagès Editors, Lleida, 2011, vol. I, doc. 104, p. 356-357. De l'altra banda, documentem una via pecuària de caràcter general que remunta el riu Noguera Ribagorçana. L'existència d'aquest camí ramader permet deduir la importància de la conca per

control sobre un espai fronterer, però no una regió indeterminada, sinó un lloc de pas. Sembla evident, doncs, llegir i interpretar correctament el territori i la finalitat militar. Només un poder estatal fort pot realitzar fortificacions d'aquestes dimensions i característiques, les quals com veurem són molt diferents de la resta de fortificacions que documentem en aquest territori. Confirmem la presència, des del vessant arqueològic i documental, durant els segles IX-X de dos construccions, probablement, fruit de l'apogeu del poder estatal.

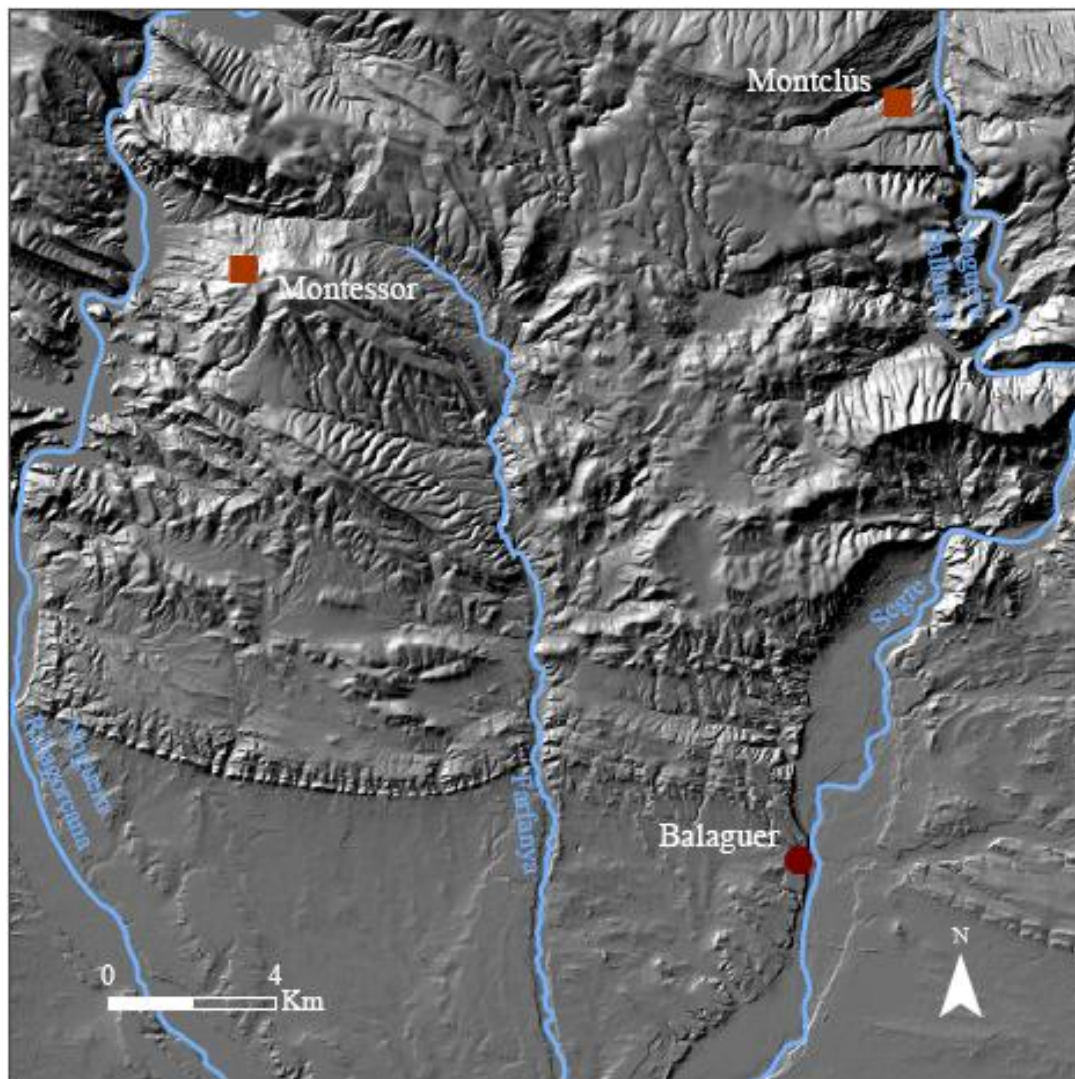

Fig. 3.5.4 Ubicació de les fortificacions del segle IX-X. Font ICC, elaboració pròpia.

accedir als territoris pallaresos del nord al llarg de la història. És indubtable, tal com observem en el tram de cabanera que remunta per la vall del Farfanya en direcció a Àger que coincideix en molts punts amb el camí romà i medieval, que bona part de la via de comunicació alt medieval ha de coincidir amb el traçat pecuari documentat l'any 1924 per Martí Lamic. Informació extreta del Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca de la Generalitat de Catalunya, fonts no classificades.

El complex fortificat de Montessor està totalment documentat almenys des del segle IX - X. Les fragmentàries restes arqueològiques, malgrat el nefast estat de conservació, ens permeten testimoniar, en el solament d'un mur, un tipus d'arquitectura (fig. 3.5.5) perfectament comparable amb els exemples constructius de la part baixa de la torre de la Guàrdia d'Urgell³²¹⁴ (fig. 3.5.6) i dels fonaments de part de les muralles d'Àger³²¹⁵ (fig. 3.5.7).

Fig. 3.5.5 Restes de l'aparell constructiu de la fortificació del segle IX-X. Fotografia pròpia.

Fig. 3.5.6 Torre andalusina de la Guàrdia d'Urgell. Fotografia pròpia.

Tots aquests exemples es caracteritzen per estar edificats amb carreus de pedra de mitjanes dimensions. Els eixos bàsics de la construcció segueixen una tònica de carreus lleugerament escairats, que en certes parts del parament empen la tècnica de llarg i través com a patró constructiu. Així, els tres edificis comparteixen un esquema constructiu estan basat en l'ús de carreus mitjans escairats, però sense seguir de forma harmònica la tècnica llarg i través, com a disposició elemental. Val a dir que aquestes fortificacions situades en el món rural andalusí entren dins de les fortificacions

del període comprés entre finals del segle IX i principis del segle X, moment en què apareixen noves tècniques a l'encoixinat, propi del segon quart del segle VIII. S'ha proposat que els grans recintes murallats del segle VIII es caracteritzen pels carreus encoixinats³²¹⁶, així com a les muralles de les alcassabes urbanes del segle IX els

³²¹⁴ BRUFAL, Jesús; *L'espai rural del districte musulmà de Lleida (segles XI-XII) Espais de secà meridionals*, Tesi doctoral inèdita, Universitat de Lleida, Lleida, 2008, p. 246-247.

³²¹⁵ SÉNAC, Philippe; "Note sur les husun de Lérida", *Mélanges de la Casa de Velásquez*, 24 (Paris, 1988), p. 67-68.

³²¹⁶ El tram de muralla del pla d'Almatà està format per carreus encoixinats disposats a través. GIRALT, Josep; "Pla d'Almatà", *Catalunya Romànica*, Antoni Pladevall (dir.), Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1994, vol. XVII, p. 240-241.

carreus encoixinats disposats sobretot a través són el principal component, tot i que també es componen per carreus³²¹⁷.

Fig. 3.5.7 Muralles d'Àger. Fotografia pròpia.

s'abandona, l'igual que s'abandonen altres fortificacions durant la segona meitat del

Fig. 3.5.8 Aparell fortificat de Montclús. Fotografia pròpia.

Montclús és un edifici fortificat de planta quadrangular, sense continuïtat al segle XI³²¹⁸, moment en què no trobem cap tipus de referència contundent per poder establir la realitat territorial d'aquest sector. Probablement, aquesta fortificació, amb una funció transcendental durant el segle IX-X,

segle X³²¹⁹, moment de gran tranquil·litat en l'àmbit fronterer ja que la superioritat d'Alandalús es reconeguda per tots els poders polítics de la península Ibèrica³²²⁰. L'abandonament de certs enclavaments fronterers està ben documentat per la política d'al-Mansur duta a

³²¹⁷ Les muralles de Lleida a base de carreus encoixinats a llarg i través (GARCÍA BIOSCA, Joan Eusebi; GIRALT, Josep; LORIENTE, Ana; MARTÍNEZ, Joan; “La génesis de los espacios urbanos andalusés (siglos VIII-X): Tortosa, Lleida y Balaguer”, *El Islam y Cataluña*, Josep Giralt i Joan Eusebi García Biosca (eds.), Institut Català de la Mediterrània, Barcelona, 1998, p. 146), de Balaguer (ESCÓ, Carlos; GIRALT, Josep; SÉNAC, Philippe; *Arqueología islámica en la Marca Superior de al-Andalus*, Diputación Provincial, Huesca, 1988, p. 20), de Madrid (CABALLERO, Luis; *et al.*; “Las murallas de Madrid. Excavaciones y estudios arqueológicos (1972 a 1982)”, *Estudios de Prehistoria y Arqueología Madrileñas*, Museo Municipal, Madrid, 1983, vol. I, p. 40.), d'Osca (ESCÓ, Carlos; SÉNAC, Philippe; “La muralla islámica de Huesca”, *Actas del II Congreso de Arqueología Medieval Española*, Asociación Española de Arqueología Medieval, Madrid, 1987, vol. II, p. 589-601.).

³²¹⁸ Vegeu la fitxa arqueològica de l'annex, apartat 4.1.3. i l'apartat cartogràfic 4.3.

³²¹⁹ AZUAR, Rafael; “Fortificaciones de Taifas en el Sarq Al-Andalus”, *Castillos y territorio en Al-Andalus*, Antonio Malpica (ed.), Athos-Pérgamos, Granada, 1998, p. 120.

³²²⁰ BENET, Albert; *El procés d'independència de Catalunya (897-989)*, Institut d'Arqueologia, Història i Ciències Naturals, Sallent, 1988, p. 66-77. BALAÑÀ, Pere; *Crònica política de la pre-Catalunya islàmica*, Rafael Dalmau, Barcelona, 1992, p. 43. CARRIEDO, Manuel; “La frontera entre León y Còrdova a mediados del siglo X: desde Santarén a Huesca”, *Estudios numismáticos. Historia*, I (León, 2002), p. 92.

terme a finals del segle X, qui amb la intenció de fer retrocedir la frontera cristiana desenvolupa una política d'assentaments³²²¹ i de recuperació³²²² de places fortes com Montmagastre³²²³.

L'aparell constructiu de Montclús està format per un aparell de pedra força treballada disposada de manera que a grans trets segueix un ritme constructiu de llarg a través. El conjunt fortificat està format per aquest bastió defensiu amb uns murs de 1,90 metres de gruix i en un sector hi ha un *aljub* (fig. 3.5.8). L'arqueologia de l'arquitectura ens permet realitzar una radiografia del conjunt arquitectònic i extreure que estem davant d'una construcció islàmica similar als edificis de la Frontera Superior.

Sobre aquest assentament no disposem de cap referència escrita abans de la conquesta feudal del segle XII. Tot i això, les restes arqueològiques ens permeten sostenir que la tipologia constructiva remunta el seu origen als segles IX-X, ja que comparteix un gran paral·lelisme amb la tipologia constructiva dels edificis d'aquesta època històrica, caracteritzats per una estructura de pedra formada per grans blocs de pedra escairada, però sense tallar i disposats a llarg i través. A l'estil dels exemples de la Ràpita de Vallfogona de Balaguer³²²⁴ (fig. 3.5.9) i Tudela³²²⁵ (fig. 3.5.10). La tipologia

Fig. 3.5.9 Aparell de la torre andalusina del Castell de la Ràpita (s.VIII-X).
Fotografia pròpia.

³²²¹ Els amirís intenten repoblar certs territoris conquerits, però la iniciativa és insuficient, tardana i, absolutament, ineficaç. Vegeu, MAÍLLO, Felipe; "Sobre la presencia de los musulimes en Castilla la Vieja en las Edades Medias", *Re población y reconquista. Actas del III Curso de Cultura Medieval (Agilar del Campoo, 1991)*, Centro de Estudios del Románico, Aguilar del Campoo, 1993, p. 19.

³²²² Al-Mansur afavoreix la repoblació de la zona entre el Tormes i el Sistema Central. MÍNGUEZ, José María; "La frontera del Sistema Central: una realidad difusa", *Espacios de poder y formas sociales en la Edad Media. Estudios dedicados a Ángel Barrios*, Gregorio del Ser Quijano i Iñaki Martín Viso (eds.), Universidad de Salamanca, Salamanca, 2007, p. 203-218.

³²²³ BRAMON, Dolors; *De quan èrem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, Eumo Editorial-Institut d'Estudis Catalans, Vic-Barcelona, 2002, p. 347-348.

³²²⁴ Díez-Coronel la considera d'època romana-republicana, DíEZ-CORONEL, Luis; "Una antigua torre-atalaya en el castillo de la Ràpita", *Ilerda*, XXVII-XXVIII (Lleida, 1963-1965), p. 93. Giralte proposa que és una torre andalusina del segle IX, GIRALT, Josep; "Castell de la Ràpita", *Catalunya Romànica*, Antoni Pladevall (dir.), Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1994, vol. XVII, p. 441-442. Brufal la situa entre l'últim terç del segle IX i el primer quart del segle X, BRUFAL, Jesús; *Les Ràpites: proposta de definició conceptual a partir del cas del nord-est peninsular*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 2007, p. 56.

³²²⁵ BIENES, Juan José; "Tudela islàmica", *Villa 2. Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus (VIe-XIe siècles): la transition*, Philippe Sénac (ed.), CNRS-Université de Toulouse-Le Mirail,

arquitectònica dels tres exemples recorda un aparell força primitiu que a tall general intenta seguir una pauta constructiva, tot i que la distribució no segueix un ordre perfectament preestablert. De fet, tal com indica Rafael Azuar, l'aparell arquitectònic

Fig. 3.5.10 Restes de les muralles islàmiques de Tudela.
Fotografia "Historia de Tudela".

d'aquests edificis de caràcter militar del segle VIII-IX està realitzat de forma concertada ja que normalment combina els dispositius a llarg i través de forma aleatòria, és a dir, no estan distribuïts de forma regular³²²⁶.

A més a més, la base de l'edifici d'aquest primer exemple arquitectònic té una forma quadrangular, a l'estil de les primeres alcassabes islàmiques, caracteritzades sobretot per la planta quadrangular³²²⁷ inspirada en el model omeia de la primera etapa, o sigui amb uns forts paral·lels amb Qsar al-Hair i Qsar al-Tuba³²²⁸... Podem parlar, doncs, d'una arquitectura basada en el model quadrangular per a les construccions defensives implantades per la nova administració estatal³²²⁹.

Creiem, tal com s'ha apuntat, que els complexos fortificats responen a l'estratègia de l'Estat com a resposta als continus atacs cristians vers les terres més septentrionals, inestabilitat propiciada per la bona avinença entre els cabdills àrabs que en moltes ocasions busquen vincles amb la monarquia carolíngia (segle VIII i principis del IX),

Toulouse, 2007, p. 200. Murallas y torres defensivas, p. 155. Consultat el 10/11/2011. <<http://historiadetudela.es/0502.pdf>>.

³²²⁶ AZUAR, Rafael; "Las técnicas constructivas en al-Andalus. El origen de la sillería y del hormigón de tapial", *V Semana de Estudios Medievales de Nájera*, José Ignacio de la Iglesia (coord.), Instituto de Estudios Riojanos, Logroño, 1995, p. 129.

³²²⁷ La majoria d'autors coincideixen en què les primeres alcassabes es caracteritzen bàsicament per la planta quadrangular, derivada de la influència oriental. TORRES BALBÁS, Leopoldo; "Arte hispanomusulmán hasta la caída del Califato de Córdoba", *Historia de España. España Musulmana*, Ramón Menéndez Pidal (dir.), Espasa-Calpe, Madrid, 1987, vol. V, p. 331-788. VALDÉS, Fernando; "Arqueología de al-Andalus. De la conquista árabe a la extinción de las primeras Taifas", *Historia General de España y América*, Rialp, Madrid, 1988, vol. III, p. 545-617. ZOZAYA, Juan; "Las fortificaciones de al-Andalus", *Al-Andalus. Las Artes Islámicas en España*, The Metropolitan Museum of Art-El Viso, New York-Madrid, 1992, 63-73. BARRUCAND, Marianne; BEDNORZ, Achim; *Arquitectura islámica en Alandalús*, Taschen, Colonia, 2002, p. 46-47.

³²²⁸ CRESWELL, Keppel Archibald Cameron; *Compendio de arquitectura paleoislámica*, Universidad de Sevilla, Sevilla, 1979, p. 333-335.

³²²⁹ AZUAR, Rafael; "Las técnicas constructivas en la formación de al-Andalus", *Arqueología de la arquitectura*, 4 (Vitoria-Gastiez, 2005), p. 156.

per la qual cosa es desvinculen de Còrdova. Aquest context té com a resultat l'estabilització del control franc a bona part de la zona nord-oriental i la presa de Barcelona l'any 801 i les incursions a Tarragona, Tortosa i Lleida acaballes de la centúria anterior³²³⁰. Després d'aquests esdeveniments, al llarg dels segles IX-X, els emirs i els califes es preocupen de mantenir uns límits i garantir la submissió al poder central dels indrets més allunyats de la capital. Entenem que és a partir d'aquest context polític i militar quan comencen a aparèixer les fortificacions de Montclús i Montessor, possiblement, ateses les característiques arquitectòniques i documentals estem davant de dues construccions produïdes per la intervenció estatal directa³²³¹.

Per això, és en aquest moment quan Alandalús és conegut com un *targ temut* i respectat. Així a finals de la novena centúria i principis de la desena es viu un moment de reconstrucció dels principals centres, com bé plasma la fortificació d'Osca (874-875)³²³² i Lleida (883-885)³²³³, a més a Lleida a la *ciudadela inexpugnable [...] en su sombra hay una mezquita catedral de hermosa construcción* (any 901)³²³⁴. La reestructuració de les fortificacions més importants com Balaguer³²³⁵ i Montsó³²³⁶. En aquest context situem l'aparició d'aquestes fortificacions que vetllen el pas natural en direcció a Lleida.

Així creiem que tant la fortificació de Montessor, documentada al segle X per al-Rasi³²³⁷, com la de Montclús estan entroncades amb aquesta política constructiva que aposta per la militarització de la frontera septentrional, sobretot, destinada a controlar

³²³⁰ MANZANO, Eduardo; *La frontera de Al-Andalus en época de los Omeyas*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1991, p. 85.

³²³¹ Tant les restes arqueològiques com les cites escrites i la lectura del territori a partir de l'establiment de les dues vies de comunicació que remunten els eixos fluvials més importants, les dues Nogueres, ens permeten sostenir tal hipòtesi.

³²³² GRANJA, Fernando de la; "La Marca Superior en la obra de al-Udrí", *Estudios de la Edad Media de la Corona de Aragón*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas-Escuela de Estudios Medievales, Saragossa, 1967, vol. VIII, p. 72 (518).

³²³³ MILLÀS, Josep Maria; *Textos dels historiadors àrabs referents a Catalunya carolíngia*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1987, p. 134-135.

³²³⁴ PETIT, Ramon; *Contribución al estudio de Lérida según las fuentes árabes*, Tesis doctoral, Barcelona, 1970, p. 99.

³²³⁵ EWER, Christian; *Hallazgos islámicos en Balaguer y la Aljafería de Zaragoza*, Servicio de publicaciones del ministerio de Educación y Ciencia, Madrid, 1979, p. 23-29. GIRALT, Josep; "Fortificaciones andalusines a la Marca Superior: El cas de Balaguer", *Setmana d'Arqueologia Medieval*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 1986, p. 183.

³²³⁶ SÉNAC, Philippe; ESCO, Carlos; "Le peuplement musulman dans le district de Huesca (VIIIe-XIIe siècles)", *La Marche Supérieure d'Al-Andalus et l'Occident chrétien*, Philippe Sénac (ed.), Casa de Velásquez-Universidad de Zaragoza, Madrid, 1991, p. 55-56.

³²³⁷ BALAÑA, Pere; "Balaguer en temps dels musulmans (713-1106). Notes breus", *Ilerda*, XLVIII (Lleida, 1992), p. 102.

els punts forts de les ciutats i els passos naturals davant de la proximitat amb el món comtal³²³⁸. Ambdues forteses controlen un eix fluvial, Montessor el Noguera Ribagorçana i Montclús el Noguera Pallaresa; dues vies de comunicació entre el nord cristià i el sud musulmà.

Aquest interès del poder central de Còrdova vers la frontera té com a resultat, segons la historiografia, l'organització militar de l'àmbit fronterer. Per tant, és una realitat l'estructuració militar de la frontera durant el segle IX-X, tal com detectem en la regió nord-oriental d'Alandalús. Les fronteres andalusines es caracteritzen, en primer lloc, per estar perfectament estructurades en dispositius militars en sentit longitudinal (est/oest), en moltes ocasions marcats pels mateixos elements naturals (hidrografia, serralades...). En segon lloc, també s'organitza la frontera en sentit transversal (nord/sud), xarxa disposada amb la finalitat de vigilar les vies de comunicació, normalment, vinculades amb els cursos fluvials i els seus afluents. Aquesta vasta estructura militar està ben documentada en diferents àmbits fronterers³²³⁹.

3.5.3. Fortificacions rurals anteriors al segle XI amb continuïtat

3.5.3.1. Els *husun*

Nosaltres podem arribar a identificar que alguns recintes castrals andalusins que els cristians anomenen *castrum*, corresponen a les estructures fortificades dels *husun*

³²³⁸ La mateixa frontera esdevé una protecció si es manté com a franja de separació desorganitzada, tal com s'interpreta des del costat islàmic i com correspon a la realitat inicial. Però els segles IX i X es caracteritzen, bàsicament des del costat comtal, per l'ocupació i la transformació d'aquest espai intermedi. Això comporta una expansió dels comtats vers els límits andalusins. La proximitat facilita les incursions mútues, per la qual cosa Alandalús construeix edificis defensius per protegir-se de les incursions septentrionals. SABATÉ, Flocel; *Història de Lleida: Alta edat mitjana*, Pagès editors, Lleida, 2003, vol. II, p. 60-61. SABATÉ, Flocel; "Frontera peninsular e identidad (siglos IX-XII)", *Las Cinco Villas aragonesas en la Europa de los siglos XII y XIII*, Esteban Sarasa (coord.), Institución Fernando el Católico, Saragossa, 2007, p. 73.

³²³⁹ Els musulmans modifiquen i fortifiquen l'antic itinerari romà i visigot, CABALLERO, Luis; *La iglesia y el monasterio visigodo de Santa Maria de Melque (Toledo). Arqueología y arquitectura. San Pedro de la Mata (Toledo) y Santa Comba de Bande (Orense)*, Ministerio de Educación y Ciencia, Madrid, 1980, p. 11-31. Les xarxes fortificades es distribueixen de forma longitudinal i transversal, GIRALT, Josep; "Fortificacions andalusines a la Marca Superior: El cas de Balaguer", *Setmana d'Arqueologia Medieval*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 1986, p. 178. BASSOLS, Sergi; "Una línea de torres vigía musulmanas: Lérida-Tortosa", *Al-qantara. Revista de Estudios Árabes*, XI/1 (1990), p. 127-154. SÁEZ, Fernando; MALALANA, Antonio; MARTÍNEZ LILLO, Sergio; "Poblamiento y red viaria en la Marca Media. Un comienzo de aproximación (ss.VIII-X)", Primitiva Bueno i Rodrigo de Balbín (coords.), *II Congreso de Arqueología Peninsular*, Universidad de Alcalá, Zamora, 1999, p. 552.

islàmics³²⁴⁰. Aquests es situen al cim d'un promontori amb un intens paper estratègic dins de la regió. A més a més, als peus de l'àmbit fortificat s'hi troba la zona residencial. L'hàbitat principal de les Aspres centrals i occidentals és l'alqueria, que es situa a mig vessant d'un turó que sobresurt per damunt de la resta en una depressió. Entenem, per tant, que el *hisn* està associat a una *qarya*, model poblacional per excel·lència del territori rural andalusí³²⁴¹. Tal com s'ha apuntat, els punts més importants situats al voltant de la capital del districte estan associats a *husun*³²⁴², almenys al nostre territori els principals centres d'hàbitat també estan vinculats a un *hisn*. Les tres alqueries que concentren el gruix demogràfic de les Aspres centrals i occidentals: Santa Linya, Tragó i Os disposen, almenys durant l'època islàmica final, d'un recinte fortificat. Val a dir però, que actualment no disposem de gaires testimonis arquitectònics per establir sèries tipològiques d'aquests edificis.

Els *husun* són els centres més ben fortificats i documentats de la nostra regió, això implica que siguin les fortificacions més ben conegudes i treballades dins d'aquest àmbit. Nosaltres ens proposem tractar la realitat fortificada d'aquests centres de defensa per tal d'establir unes bases a l'hora de saber que pot ésser designat com un *hisn* i que no. Per resoldre aquest incògnit és necessari sotmetre aquests punts fortificats a una nova anàlisi històrica atenent als nous resultats per tal de configurar una innovadora perspectiva d'investigació i renovació de la investigació sobre les xarxes fortificades alt medievals. Anem a veure els testimonis de les Aspres centrals i occidentals que, per les seves referències documentals i arqueològiques, concorden plenament amb les característiques topogràfiques, morfològiques i amb les tècniques constructives que Josep Torró proposa en estudiar la seqüència fortificada del "Yibal Balansiyya", bàsicament, coincidim en localitzar fortificacions encastellades, allunyades de les zones de conreu, de topografia irregular i subjecta al terreny i amb recintes fortificats molt senzills que aprofiten la inexpugnabilitat de l'indret³²⁴³.

³²⁴⁰ Aquest és un aspecte que ja hem treballat en els capítols anteriors i, com ja hem exposat, està força acceptat entre els investigadors que treballen amb les fonts cristianes el món musulmà de darrera etapa. De fet, és més que evident assimilar allò que descriuen les fonts cristianes un cop ocupat el territori andalusí amb l'antiga població islàmica.

³²⁴¹ GUTIÉRREZ, Sonia; "La experiencia arqueológica en el debate sobre las transformaciones del poblamiento altomedieval en el SE. de Al-Andalus: El caso de Alicante, Murcia y Albacete", *Acculturazione e Mutamenti, prospettive nell'archeologia medievale del Mediterraneo*, Enrica Boldrini i Riccardo Francovich (eds.), Edizioni All'insegna del Giglio, Firenze, 1995, p. 179.

³²⁴² ESCO, Carlos; GIRALT, Josep; SÉNAC, Philippe; *Arqueologia islàmica en la Marca Superior de Al-Andalus*, Diputación de Huesca, Huesca, 1988, p. 8.

³²⁴³ TORRÓ, Josep; "Fortificaciones en Yibal Balansiya. Una propuesta de secuencia", *Castillos y territorio en Al-Andalus*, Antonio Malpica (ed.), Athos-Pérgamos, Granada, 1998, p. 401-402.

3.5.3.1.1. Hisn d'Os

El primer exemple és el *hisn* d'Os, un recinte castral assentat a la part més alta d'un turó de 488 metres d'altitud amb molt bona visibilitat sobre tota la vall del riu Farfanya en direcció nord i sud. Es tracta d'un tossal rocós, al capdamunt del qual hi ha un petit espai de 0,30 hectàrees amb poc desnivell. Aquest sector està enlairat, separat de la resta del promontori per uns cingles en el sector nord i oest, i per uns murs de contenció/muralles a la banda sud i est (fig. 3.5.11). Tot plegat forma un recinte castral molt ben situat en un indret fàcilment defensable³²⁴⁴. L'origen islàmic del complex queda ben patent en petites restes integrades actualment en altres estructures medievals, modernes i contemporànies. Tot i això encara hem pogut reconèixer enmig de la roca calcària certs fragments de mur que permeten esbossar el complex fortificat primitiu.

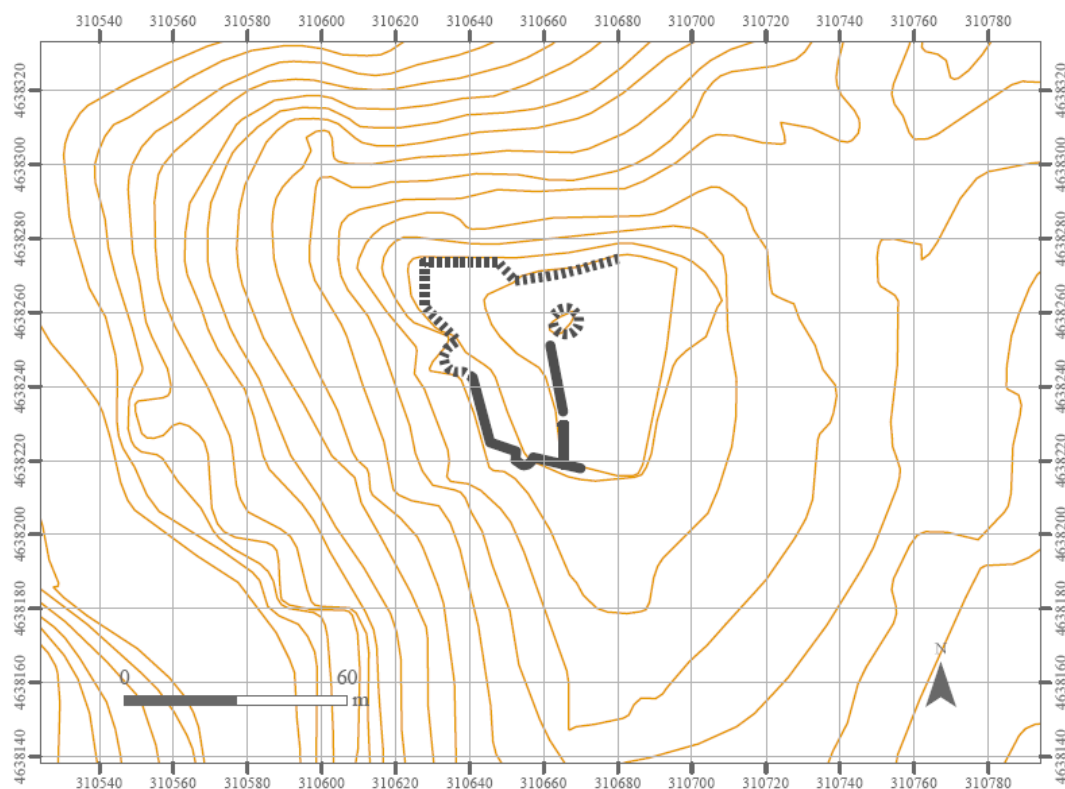

Fig. 3.5.11 Mapa topogràfic de les restes arqueològiques andalusines d'Os, amb contínua els murs sencers i amb discontinua els fragments de murs. Font ICC, elaboració pròpia.

³²⁴⁴ Certament tots els investigadors coincidim en la inexpugnabilitat dels assentaments tipus *hisn*, tot i que, tal com exposarem, nosaltres creiem que cal diferenciar i matissar acuradament entre allò que són *husun* i allò que són simples talaies de guaita. ESCO, Carlos; GIRALT, Josep; SÉNAC, Philippe; *Arqueologia islàmica en la Marca Superior de Al-Andalus*, Diputació de Huesca, Huesca, 1988, p. 6-15. SÉNAC, Philippe; "Poblamiento, habitats rurales y sociedad en la Marca Superior de Al-Andalus", *Aragón en la Edad Media*, 9 (Saragossa, 1991), p. 397.

Les dades referents a l'arquitectura i a la tipologia constructiva dels *husun* de l'alta Noguera no són fàcils de clarificar, per la qual cosa sense realitzar exhaustives excavacions arqueològiques resulta difícil determinar quina de les parts actuals correspon exactament al període islàmic i quina és producció cristiana. Tot i això, podem destriar certes tipologies constructives en els paraments actuals dels jaciments arqueològics. Bàsicament, podem aportar algunes dades referents al complex fortificat musulmà d'Os, el més important i destacable és que està construït per senzills materials, que abunden al seu entorn: pedra calcària unida amb morter de ges³²⁴⁵. Aquesta tipologia també s'ha documentat a part de la muralla del *hisn* d'Artana, la qual també està construïda amb pedres de dimensions mitjanes mesclades amb argamassa³²⁴⁶. Així com a la muralla de Castelló de Farfanya, on certs trams estan fets amb maçoneria irregular unida amb morter de calç i guix³²⁴⁷.

Fig. 3.5.12 Trams de les muralles andalusines del hisn d'Os. Fotografies pròpies.

Tanmateix, observem que dels quatre costats que tanquen el recinte castral, almenys el del sector meridional és un tram de mur de possible origen andalusí (fig. 3.5.12).

³²⁴⁵ Vegeu la fitxa arqueològica a l'annex, apartat 4.1.3. i l'apartat cartogràfic 4.3.

³²⁴⁶ SELMA, Sergi; "La integración de los molinos en un sistema hidráulico: la alquería de Artana (serra d'Espada, Castelló)", *Agua en zonas áridas: Arqueología e Historia*, Instituto de Estudios Almerienses, Almería, 1989, p. 718.

³²⁴⁷ GIRALT, Josep; "Castell de Castelló de Farfanya", *Catalunya Romànica*, Antoni Pladevall (dir.), Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1994, vol. XVII, p. 343.

Aquesta façana, juntament amb el sector occidental, encara presenta una bestorre, de les quals tenim força dubtes sobre el seu origen islàmic. La bestorre meridional està perfectament conservada mentre que l'altra només s'insinua tímidament damunt de la plataforma rocosa que configura una roca amb la mateixa forma que la bestorre. Al costat nord, el més accidentat, gairebé no s'hi pot resseguir cap estructura de pedra que tanqui el conjunt, mentre que al vessant oest hi podem constatar un tram de muralla, que a mesura que avança cap al nord es perd amb unes filades de pedres. En els trams de muralla sud i oest hi constatem la presència d'uns paraments amb molt morter i uns segments d'una possible obra musulmana, com també ens ho fa intuir l'estructuració de les muralles amb un aparell irregular de dimensions mitjanes tirant a grans. A l'interior del recinte constatem l'existència d'un mur de gran rellevància en direcció nord/sud. A l'extrem d'aquest mur, al sector septentrional, hi reconeixem la base d'un edifici circular. Possiblement es tracti d'una torre primitiva islàmica, tot i que el lamentable estat de conservació, molt fragmentada i malmesa, no ens permet extreure cap esquema constructiu, sinó la forma circular de la base. A més, actualment, les poques restes arqueològiques han desaparegut completament sota l'acció restauradora del casalot fortificat d'època moderna.

A través de l'anàlisi documental descobrim que l'edifici compleix escrupolosament la finalitat protectora de la societat rural estructurada al seu voltant en una alqueria i diverses almúnies distribuïdes pel seu terme. A més, l'assentament té una absoluta finalitat estratègica, ja que a més de dominar el pas fluvial controla la via de comunicació d'Àger a Lleida³²⁴⁸ que passa pel mateix peu del castell (fig. 3.5.13). Estem davant d'un edifici fortificat amb unes proporcions força

Fig. 3.5.13 Tram de la via de comunicació d'Àger a Lleida a l'altura d'Os. Fotografia pròpia.

³²⁴⁸ MORA, Xavier; *Un poblat del comtat d'Urgell: Alberola*, Universitat de Lleida/Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 2010, p. 19. BATET, Carolina; *L'aigua conquerida. Hidraulisme feudal en terres de conquesta*, Universitat Autònoma de Barcelona-Universitat de València, Barcelona-València, 2006, p. 192. Nosaltres mateixos identifiquem un bon tram d'aquesta via de comunicació, que en molts sectors coincideix amb la via pecuària general que comunica la regió d'Alguaire/Alfarràs amb Àger. Informació extreta del Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca de la Generalitat de Catalunya, fonts per classificar. VIOLANT, Ramon; *La vida pastoral al Pallars*, Garsineu, Tremp, 2001, p. 77.

significatives que no tan sols salvaguarden la població en cas d'un perill immediat sinó que fortifiquen i estructurin el territori controlant el pas natural que l'aigua del Farfanya ha obert, formant un congost; entrada vers les terres meridionals de la taifa de Lleida. La visibilitat territorial des del *hisn* és força interessant, tot i que és incomparable amb la que hi ha des d'una talaia afiliada³²⁴⁹.

3.5.3.1.2. *Hisn* de Tragó

En segon lloc tenim l'exemple de Tragó, un assentament humà que respon als mateixos trets característics d'una *qarya* amb *hisn*. L'esquema és força semblant al complex que acabem de tractar, tot i que la situació topogràfica no compleix les mateixes singularitats. El *hisn* de Tragó s'ubica a mig vessant del promontori de 464 metres d'altitud, a diferència d'Os, el complex fortificat no s'estructura al cim amb la finalitat

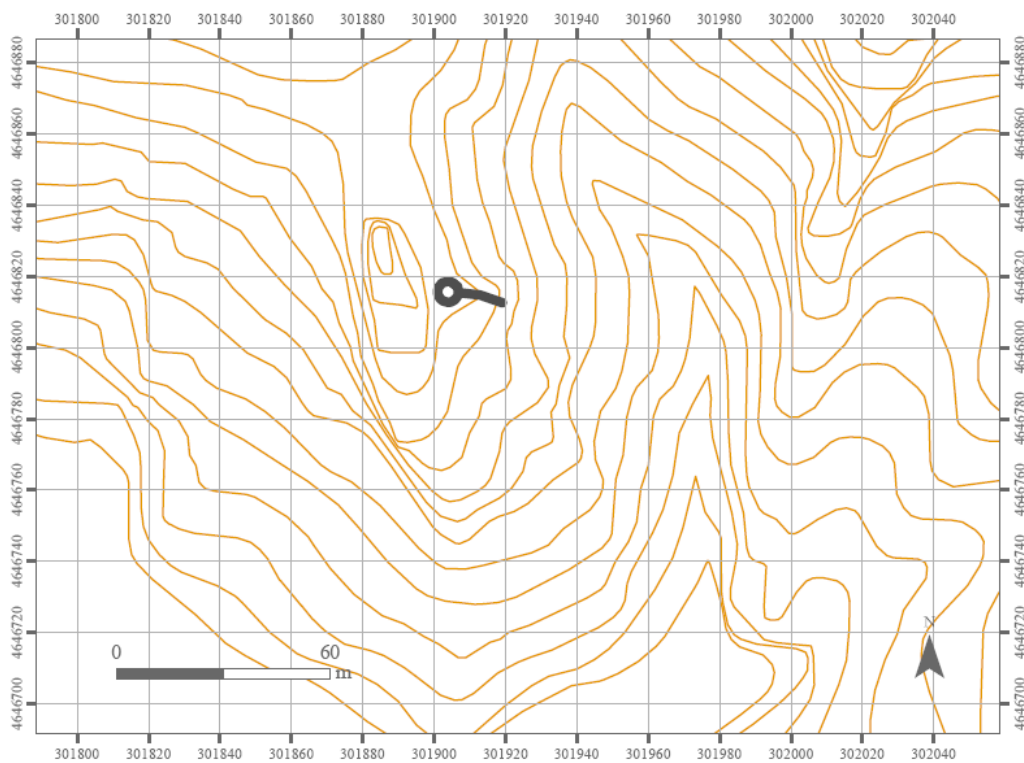

Fig. 3.5.14 Mapa topogràfic de les restes arqueològiques andalusines del *hisn* de Tragó, amb línia contínua els murs sencers. Font ICC, elaboració pròpia.

de controlar les dues direccions del riu, sinó que s'alça al vessant sud-est. D'aquesta manera el complex castral queda amagat de la cara nord i només té vistes sobre la conca

³²⁴⁹ Vegeu la fitxa arqueològica a l'annex, apartat 4.1.3.

del riu Noguera Ribagorçana en direcció sud³²⁵⁰. L'assentament està situat a uns 430 metres d'altitud ocupant unes 0,20 hectàrees d'un punt escarpat i rocós, però sense ocupar la part culminant del turó (fig. 3.5.14). El pendent de l'emplaçament és impressionant, per la qual cosa a l'interior del conjunt hi ha dos terrasses que divideixen i aplanen la zona. Actualment només podem reconèixer els murs de contenció de l'interior, certs fragments de mur de la banda est i l'estructura del vessant septentrional, l'única conservada pràcticament íntegra.

El costat nord és el sector més ben conservat i, avui en dia, encara podem registrar la torre de planta circular situada a l'extrem nord-occidental i el mur que s'alça enganxat a aquesta en direcció est. A la part baixa d'aquest mur hi podem identificar una sèrie de filades que responen, certament, a un aparell força diferent del que trobem a la part alta del conjunt parietal. L'aparell constructiu de la base comparteix un gran paral·lelisme amb el que localitzem als fonaments del mur meridional del castell d'Os, caracteritzat també per la construcció a base de pedres irregulars de diferents dimensions unides amb una argamassa on hi abunda el ges³²⁵¹

(fig. 3.5.15). A Tragó, el pany de paret superior està fet amb encofrats de pedres irregulars i morter de guix barrejat amb grava de riu, paraments que recorden als encofrats almohades, però no podem considerar-los d'aquesta època perquè Tragó es conquereix a finals de l'onzena centúria, per la qual cosa aquest aparell ha de ser, per força, molt posterior, és a dir, ha de ser d'un moment en què la tècnica ja s'ha estès per tota la península.

A més a més, l'estructura circular situada a la part superior respon a la mateixa forma i a les mateixes dimensions que els fonaments de la torre circular que es dibuixa a Os, edifici igualment associat a un llarg mur que tanca un espai. La planta de

Fig. 3.5.15 Restes arqueològiques del hisn de Tragó.
Fotografia pròpia.

³²⁵⁰ A les terres Valencianes també s'han documentat casos amb característiques similars. TORRÓ, Josep; "Fortificaciones en *Yibal Balansiya*. Una propuesta de secuencia", *Castillos y territorio en Al-Andalus*, Antonio Malpica (ed.), Athos-Pérgamos, Granada, 1998, p. 385-418.

³²⁵¹ Vegeu la fitxa arqueològica de l'annex, apartat 4.1.3. i l'apartat cartogràfic 4.3.

tot el complex és pràcticament quadrangular, forma que també s'insinua a Os, tot i que, com a Os, no forma una plataforma homogènia, sinó que està separada en dos sectors terrassats. La part baixa de la torre comparteix la mateixa tipologia que la part baixa del mur, són murs construïts amb pedres irregulars de mitjanes dimensions unides amb argamassa.

3.5.3.1.3. *Hisn* de Santa Linya

Finalment, disposem de les referències al *castrum* de Santa Linya, sobre el qual actualment no tenim suficients proves materials per poder definir l'estructura del recinte andalusí. El complex castral respon a les mateixes particularitats que els altres dos casos, dels quals encara podem descobrir certes formes i paral·lels³²⁵². Així, observem que el *hisn* està inscrit a un nucli d'hàbitat tipus alqueria i uns espais de treball perfectament definits i es localitza al cim d'un turó de 595 metres d'altitud; punt des d'on domina tota la depressió que s'obre en direcció al riu Noguera Pallaresa i vers occident. La visibilitat des d'aquesta fortificació és molt més elevada que la dels dos casos vistos anteriorment, ja que des del castell de Santa Linya hi ha un bon domini de les principals serralades que rodegen la vall i d'altres punts estratègics més llunyans (fig. 3.5.16).

Disposem de tres casos de grans fortificacions tipus *husun* relacionades amb uns nuclis de residència considerables, així com també amb les explotacions agropecuàries dels paratges més propers. Tanmateix, és una verdadera llàstima no disposar d'un potencial arquitectònic prou consistent per poder establir profundes comparacions entre els tres *husun* que localitzem al nostre territori. Aquestes semblances només les podem establir entre Os i Tragó, on les tècniques constructives no difereixen de forma significativa i, a més, ambdues construccions també comparteixen la similitud d'estar edificades en un terreny molt irregular que s'ha terrassat per tal d'aprofitar millor l'espai³²⁵³. En canvi, prenem l'exemple de Santa Linya com el referent documental que plasma perfectament l'estructura d'un centre habitat: *hisn*, *qarya* i explotació productiva³²⁵⁴, tal com hem pogut constatar a Os i Tragó.

³²⁵² Vegeu la fitxa arqueològica de l'annex, apartat 4.1.3. i l'apartat cartogràfic 4.3.

³²⁵³ TORRÓ, Josep; "Fortificaciones en *Yibal Balansiya*. Una propuesta de secuencia", *Castillos y territorio en Al-Andalus*, Antonio Malpica (ed.), Athos-Pérgamos, Granada, 1998, p. 385-418.

³²⁵⁴ La documentació, la prospecció arqueològica, la toponímia i la comparació de tot el que nosaltres documentem amb d'altres investigacions destinades a zones de muntanya ens permeten sostenir tals

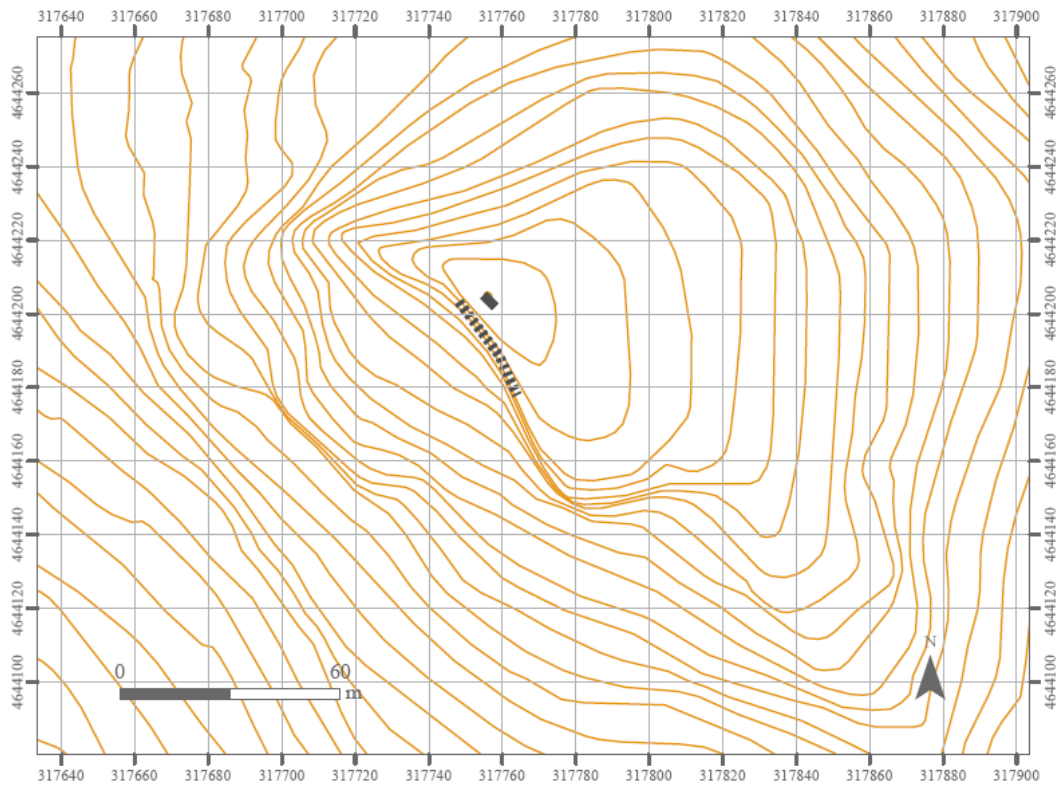

Fig. 3.5.16 Mapa topogràfic de les restes arqueològiques andalusines del *hisn* de Santa Linya, amb línia contínua els murs sencers i amb discontinua els fragments de murs. Font ICC, elaboració pròpia.

3.5.3.1.4. Consideracions globals dels *husun*

De tot plegat extraiem una idea comuna, sobretot, a partir de les dues restes arquitectòniques analitzades: el *hisn* està format per un espai amb una planta lleugerament quadrangular amb certes irregularitats ja que s'adapta a la topografia del terreny. El recinte està envoltat per murs fets amb pedra calcària irregular de mitjanes dimensions i integra un edifici de planta circular en el punt més elevat del conjunt fortificat, probablement estem davant de la típica torre d'alqueria. A més a més, a través de les restes documentades podem establir un model del complex fortificat: torre circular associada amb un recinte murat tancat. Les estructures fortificades dibuixen la forma d'un clos murat tipus *albacar*, on s'hi refugien els ramats³²⁵⁵, i l'edifici fortificat, tipus torre, on s'hi refugia la població, és a dir, les dues estructures elementals que

afirmacions. L'associació entre *hisn*, *qarya* i sistemes productius entorn d'un brollador natural és un model propi del món rural de les zones de muntanya. GLICK, Thomas; *Paisajes de conquista. Cambio cultural y geográfico en la España medieval*, Publicaciones de la Universidad de Valencia, València, 2007, p. 102.

³²⁵⁵ MOLERO, Jesús Manuel; "Sistemas de defensa y control en el Campo de San Juan: del dominio musulmán al cristiano (siglo X-XIII)", *Actas del IV Congreso de Arqueología Medieval Española*, Diputación provincial de Alicante, Alicante, 1994, vol. II, p. 401.

componen el complex fortificat que els cristians anomenen *castrum*³²⁵⁶. Tot i això, les estructures fortificades edificades en un punt geogràfic inexpugnable i formades per una torre de planta circular i per recinte tancat per murs de pedra són molt senzilles en relació amb el que identifiquen a les terres valencianes durant els segles XII-XIII.

Entenem que estem davant de complexos fortificats amb una certa magnitud de dimensions considerables equiparables a centres fortificats amb unes estructures de caràcter defensiu que no tenen res a veure amb les simples talaies escampades per la geografia d'Alandalús. El *hisn* és un conjunt fortificat de segon ordre en comparació amb les alcassabes de les ciutats, però és el segon recinte fortificat més ben distribuït i defensat dins la classificació tipològica d'edificis fortificats. Per tant, el podem considerar com una fortificació de primer ordre en l'àmbit rural³²⁵⁷.

Aquest aspecte queda perfectament reproduït en el document de principis del segle XII, on es designa al *hisn* d'Os com a *castrum malignum cum filiis Agarenorum destruxistis*³²⁵⁸, és a dir, el castell és una plaça forta, ben defensada i de difícil conquesta, on la població islàmica és fa forta. A causa d'aquesta realitat fortificada, apta per a que la població pugui resistir un atac violent, els cristians cataloguen al recinte fortificat i a la gent que en ell s'hi refugia, amb adjectius pejoratius de tonalitat negativa. Per tant, podem entendre que estem davant d'un edifici amb unes estructures defensives ben consolidades. Comptem amb altres estudis que ratifiquen que, en general, si una fortalesa està ben situada i construïda, abastida d'un bon avituallament –aigua, menjar i armes– i defensada per un suficient i adequat contingent per fer front a un setge, gairebé té assegurada la possibilitat d'èxit davant d'un exèrcit assaltant³²⁵⁹. A part, podem deduir que els *husun* i les *qura'* de l'alta Noguera occidental són assentaments importants i amb grans interessos àrabs, ja que els derrotats, en vàries

³²⁵⁶ LÓPEZ ELUM, Pedro; *La alquería islámica en Valencia. Estudio arqueológico de Bofilla siglo XI a XV*, Generalitat Valenciana, València, 1994, p. 231-235.

³²⁵⁷ Els *husun* són, al llarg del segle XI, caps administratius dels territoris castrals andalusins. AZUAR, Rafael; "Fortificaciones de Taifas en el Sarq Al-Andalus", *Castillos y territorio en Al-Andalus*, Antonio Malpica (ed.), Athos-Pérgamos, Granada, 1998, p. 122. El districte/taifa de Lleida per exemple s'organitza a través d'una sèrie de subdistrictes radials a la capital. Les ciutats de Balaguer, Fraga i Montsó i les fortaleses de Castellldans, Mequinensa, Alguaire, Corbins, Tamari, Barbastre i Àger, cohesionen i organitzen el territori. S'evidencia una interrelació entre la ciutat i els centres productius de menor entitat, alqueria amb *hisn*, entorn de les quals s'hi ubiquen altres assentaments, almúnies, *bury* i talaies. BRUFAL, Jesús; *L'espai rural del districte musulmà de Lleida (segles XI-XII) Espais de secà meridionals*, Tesi doctoral inèdita, Universitat de Lleida, Lleida, 2008, p. 539-540.

³²⁵⁸ BC, perg. 166, reg. 4158; Car. 133.

³²⁵⁹ OMAN, Charles; *A History of the Art of War in the Middle Ages*, Greenhill Books, Londres, 1991, vol. II, p. 54. GARCÍA, Francisco; "Guerra y fortificaciones en contextos de frontera. Algunos casos ibéricos de la Plena Edad Media", *Mil anos de fortificações na Península Ibérica e no Magreb (500-1500)*, Isabel Cristina Ferreira (coord.), Ediçoes Colibri, Lisboa, 2002, p. 523.

ocasions, tornen a recuperar les terres perdudes. Així, de les tres alqueries amb *husun* que nosaltres hem investigat disposem de fonts escrites que constaten que els musulmans intenten, amb èxit, recuperar les places perdudes de Santa Linya i Tragó, i que es proposen intentar-ho, en el cas d'Os.

Tradicionalment s'ha considerat que el castell de Santa Linya es recupera pels musulmans durant l'any 1046/1048, moment en què s'ocupa Àger³²⁶⁰, data que Xavier Mora considera molt primerenca atès que les notícies més recents després de la nova conquesta cristiana del lloc daten del 1056, a part en aquesta mateixa dècada daten les conquestes dels indrets d'Avellanès i Tartareu. A partir de l'any 1056 el terme de Santa Linya figura com a exterior als dominis de Mir de Tost i l'església de Santa Linya no pertany mai a l'abadia d'Àger, raons que observa Mora per afirmar que Santa Linya, Avellanès i Tartareu es conquereixen al llarg dels anys 1055/1057³²⁶¹, com bé prova el registre documental. Així doncs, cal retardar la segona conquesta de Santa Linya fins a mitjans de la dècada des anys cinquanta de l'any mil.

Igualment, del lloc de Tragó es dedueix, a partir de l'anàlisi d'un testament, que l'assentament humà i fortificat passa a mans musulmanes durant uns anys. El castell de Tragó s'ocupa vers l'any 1091 o poc temps abans per Guerau Ponç II de Cabrera, però l'any 1094 en el testament del castlà del castell d'Àger es dona a entendre que Tragó està altra vegada sota control musulmà perquè s'expressa la voluntat de deixar aquest castell, entre altres béns, en herència a un fill, l'abat d'Àger, en cas que aquest fos recuperat pel vescomte Guerau Ponç II de Cabrera³²⁶². En l'exemple d'Os no està documentada la conquesta, però sí el temor de què els musulmans tornin a guerregar per aconseguir controlar novament l'assentament; preocupació que motiva al comte Ermengol VI a assegurar per escrit la fidelitat de Guerau Ponç II de Cabrera, tot especificant que no podrà signar la pau amb els musulmans en cas que aquests ataquin Os³²⁶³.

A través de les fonts escrites podem establir que hi ha un interès del món andalusí per recuperar els enclavaments perduts, sobretot, durant els segles X i XI. Hi ha una iniciativa militar per restablir l'ordre al sector més septentrional d'Alandalús, d'aquí la

³²⁶⁰ ALÒS, Carme; "Castell de Santa Linya", *Catalunya Romànica*, Antoni Pladevall (dir.), Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1994, vol. XVII, p. 212-213.

³²⁶¹ MORA, Xavier, *Un poble del comtat d'Urgell: Alberola*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 2010, p. 23-25.

³²⁶² BARAUT, Cebrià; "Els documents, dels anys 1093-1100, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, VIII (la Seu d'Urgell, 1986-1987), doc. 1119, p. 44-46.

³²⁶³ BC, perg. 168, reg. 4058; Car. 2138.

importància d'aquest territori en el marc local, tal com hem anat demostrant al llarg d'aquesta tesi doctoral. Amb el govern de Yús·suf al-Muzàffar a partir del 1046 s'inicia un període brillant en la història de la taifa de *Làrida*³²⁶⁴ i, almenys en la nostra regió, podem observar un reviscolament de la vitalitat islàmica per recuperar i mantenir les seves possessions, les quals són, com hem vist en els altres capítols, importants centres poblacionals, agrícoles, ramaders i productors d'altres béns, si més no, a nivell regional. Tot plegat ens indica que al nord de la taifa de Lleida hi ha, durant el segle XI i part del XII, uns assentaments poblacionals amb unes fortificacions prou aptes per actuar de bastions defensius dels continus atacs cristians.

El castell andalusí de les Aspres centrals i occidentals funciona, primer que tot, com a centre de refugi i protecció del món rural³²⁶⁵, en segon lloc, també està destinat a vigilar el territori rural, tot i que des de l'assentament fortificat no hi ha una gran visibilitat sobre el territori, sinó que la seva finalitat és més aviat pròpia d'un punt fortificat situat en un lloc estratègic fàcilment defensable i vinculat amb el control d'una via de comunicació terrestre i fluvial³²⁶⁶. Considerem que les *qura'* i els *husun* són els dos hàbitats principals de les Aspres centrals i occidentals. Un és el centre d'hàbitat concentrat i l'altre el complex defensiu destinat a protegir als habitants d'aquests poblats en cas de perill.

Estem totalment satisfets del nostre mètode de treball perquè ens permet corroborar l'existència de tres centres murallats, dos d'ells amb una torre circular, associats als centres d'hàbitat andalusí. D'acord amb Sonia Gutiérrez considerem que el binomi *hisn/qarya* és un model que respon a la realitat social i territorial de l'Alandalús del segle X³²⁶⁷, per la qual cosa establim que, possiblement, l'origen dels centres residencials i de les fortificacions descrites durant el segle XI, caldria remuntar-lo a la desena centúria. Així, destaquem la importància del *husun* a l'hora d'articular el

³²⁶⁴ SABATÉ, Flocel; *Història de Lleida: Alta edat mitjana*, Pagès editors, Lleida, 2003, vol. II, p. 123-126.

³²⁶⁵ La documentació escrita ens testimonia aquesta funció ja que quan els cristians intenten ocupar el poblat l'any 1116, tota la població es recull al castell, des d'on intenta resistir sense èxit. BC, perg. 166, reg. 166, reg. 4158; Car. 133. Estem en la mateixa línia que Buresi, ja que la funció defensiva del *hisn* té molt poc a veure amb els castells termenats feudals que structuren el territori. BURESI, Pascal; *La Frontière entre chrétienté et Islam dans la Péninsule Ibérique. Du Tage à la Sierra Morena (fin XIe-milieu XIIIe siècle)*, Publibook, Paris, 2004, p. 83-84.

³²⁶⁶ L'exemple per antonomàsia de tot això és el Castell d'Os, un punt fortificat que encara conserva en el paisatge aquest vincle entre assentament, espais de treball, vies de comunicació i fortificació.

³²⁶⁷ GUTIÉRREZ, Sonia; "La experiencia arqueológica en el debate sobre las transformaciones del poblamiento altomedieval en el SE. de Al-Andalus: El caso de Alicante, Murcia y Albacete", *Acculturazione e Mutamenti, prospettive nell'archeologia medievale del mediterraneo*, Enrica Boldrini i Riccardo Francovich (eds.), Edizioni All'insegna del Giglio, Firenze, 1995, p. 165-189.

poblament i el territori. Sénac considera que amb la islamització dels segles IX-X es produeix un creixement urbà i apareixen nous *husun*³²⁶⁸, entre els quals hi hauríem d'incloure aquests casos.

Els casos estudiats presenten unes característiques comunes: estan situats en punts estratègics i estan ben individualitzats en l'espai tot dominant una vasta regió. A part, com veurem tot seguit, cada un d'ells disposa d'una fortificació tipus talaia situada en el punt culminant d'una muntanya molt més elevada que el punt on es troba el *hisn*. Aquesta petita peculiaritat és un tret característic dels centres fortificats amb alqueria de la nostra regió. En els tres àmbits, el vincle entre *hisn* i talaia és més que evident. Anem a tractar aquesta segona característica pròpia dels assentaments poblacionals amb refugi fortificat de grans dimensions dels paratges muntanyosos del nord de Lleida.

3.5.3.2. Primer tipus de torre/talaia

Les torres talaia són l'altre gran grup d'edificis fortificats que trobem dispersos pel territori investigat. A diferència dels *husun* que, com hem tingut ocasió de veure, es troben ubicats en indrets estratègics, de fàcil defensa natural i amb una certa visibilitat sobre el seu entorn més immediat, les torres s'ubiquen en paratges molt més elevats i, en la majoria dels casos, amb una major capacitat òptica sobre el territori que domina el *hisn*, així com també sobre grans extensions d'altres territoris circumdants. Val a dir però, que el relleu muntanyós del terreny priva la lliure transparència de tot el paisatge atès que les altes serralades tallen el camp de visió. Aquest tipus de torre/talaia, per les seves restes materials i, alhora, toponímiques, la podem subdividir en dos grups ben diferenciats: les edificades abans de les acaballes del segle X i associades amb un punt topogràfic conegut en el registre toponímic com a "guàrdia", i les construïdes durant el segle XI en indrets molt concrets.

Considerem que cal obrir noves vies d'investigació per descobrir el significat d'aquests edificis fortificats. Les nostres aportacions estan sostingudes en els paral·lelismes materials, toponímics i topogràfics que podem establir en allò que hem localitzat dins del nostre àmbit d'estudi, però també a partir de la comparació amb les referències d'altres autors sobre aquestes torres/talaies. Una d'aquestes primeres vies de recerca ja la va obrir Josep Giralt amb la breu formulació sobre els assentaments de menor entitat

³²⁶⁸ SÉNAC, Philippe; *Un "village" d'Al-Andalus aux alentours de l'an mil. Las Sillas (Marcén, Province de Huesca)*, Framespa, Toulouse, 2009, p. 129.

ubicats entorn dels *husun*. Així, proposa que existeixen altres nuclis d'hàbitat definits com *al-búrj* i *as-sakhara*, petites fortificacions de caràcter militar³²⁶⁹. Altres aportacions venen de la mà de Pere Balañà, qui vincula el topònim “guàrdia” amb antigues i petites talaies frontereres. Pere Balañà suggereix que els cristians devien haver après el significat i la funció de les “cireres” –petites talaies frontereres que es comuniquen de forma successiva entre elles– i en la seva llengua catalana ja haurien entrat en el lèxic comú com a “guàrdies, guardioles, llumeneres, miralles, borges, talaies, ràpites...”. A més, amb la intenció d'esborrar l'empremta islàmica donarien pas als topònims com “miradors, colls, tossals, fonts... del moro”³²⁷⁰. Nosaltres no identifiquem torres/talaia formant llargues cadenes a la manera de les “cireres” que per alguns sectors de la Frontera Superior descriu Balañà³²⁷¹, però sí que documentem edificis tipus talaia/cirera, entesa com una senzilla talaia de guaita, especialment útil per enllaçar òpticament els centres d'hàbitat amb fortificació i la resta del territori³²⁷².

Nosaltres donem un pas més per indagar l'estructuració real del territori i verificar la xarxa fortificada i les seves característiques, per això ens proposem tractar la distribució espacial dels assentaments secundaris, absolutament, oblidats fins al moment. Entenem que la talaia, amb consonància amb el *hisn*, ha de ser un edifici a tenir en compte a l'hora d'analitzar el territori i l'espai fortificat³²⁷³. Val a dir que aquest primer grup comparteix una peculiaritat que ens fa pensar que es pugui tractar d'edificis d'una mateixa època. Estem parlant de les talaies relacionades directament amb un *hisn* amb *qura'* i que s'alcen en una serra on el topònim correspon a la traducció catalana “Guàrdia”. D'aquest tipus d'edificis localitzem tres casos, els quals comparteixen les mateixes característiques lingüístiques, geogràfiques i formals –en un estrat menor perquè disposem de poques proves arqueològiques–. Un darrer exemple només el

³²⁶⁹ GIRALT, Josep; “Fortificacions andalusines a la Marca Superior d'Al-Andalus: aproximació a l'estudi de la zona nord del districte de Lleida”, *La Marché Supérieure d'Al-Andalus et l'Occident chrétien*, Casa de Velásquez-Universidad de Zaragoza, Madrid, 1991, p. 71-73

³²⁷⁰ BALAÑÀ, Pere; “Les “Cireres” en l'estratègia defensiva andalusina a la Frontera Superior”, *Revista d'Igualada*, 12 (Igualada, 2002), p. 9-10.

³²⁷¹ Tot i que s'hi l'estudi s'estengués a una zona més àmplia, potser trobaríem nous paral·lels que permetrien establir aquesta xarxa successiva de fars.

³²⁷² Dins del nostre territori descobrim que les tres fortificacions de guaita situades en punts d'altura estan relacionades entre si, és a dir, formen una xarxa comunicativa, de guàrdia i sentinella, així com també connecten els centres fortificats de més categoria. BALAÑÀ, Pere; “Les “cireres” de la conca del Llobregat”, *XLIV Assemblée Internacional d'Estudiosos, Actes, ponències i comunicacions*, Centre d'Estudis del Bages, Manresa, 2002, p. 57.

³²⁷³ És important establir les fortificacions existents al període islàmic. BRANCO CORREIA, Fernando; “Espaços fortificados de época e influência islâmica na margem direita do curso médio do Guadiana”, *Bataliús. El Reino Taifa de Badajoz. Estudios*, Fernando Díaz (ed.), Letrúmero, Madrid, 1996, p. 77-88.

podem identificar a través de la documentació, motiu pel qual no l'incloem en aquests tres casos, tot i que també l'exposem en darrer lloc.

3.5.3.2.1. Torre/talaia de Santa Linya

El primer cas i el més rellevant, atesa la intacta conservació de les restes, el trobem a Santa Linya. Al vèrtex del Serrat la Guàrdia, muntanya amb una cota de 767 metres per damunt del mar, s'hi troben les restes d'una torre de planta circular feta amb pedra calcària força gran. Les restes arqueològiques es caracteritzen per la senzillesa en els materials constructius: pedres de l'entorn col·locades sense cap tipus d'aglutinant. L'assentament està situat a 1,60 kilòmetres de distància del *hisn* de Santa Linya i comparteix un vincle acústic i visual. La visibilitat des d'aquest punt fortificat d'altura és molt major que des del castell proper a l'alqueria. Només cal comparar les altures per poder deduir la gran diferència, la talaia es troba a 767 metres i el *hisn* a 595 metres d'altitud. Això implica que des de la torre/talaia hi hagi un ple domini del territori sobre totes les direccions possibles³²⁷⁴. A més, des d'aquest punt es manté un camp visual amb les torres situades a la cresta de la Serra del Montclús a 3,80-4,20 kilòmetres de distància, les quals segons Fité poden tenir un origen andalusí ja que actuen de primer front de vigilància de la carena del Montsec dominada pels cristians³²⁷⁵.

Respecte a la comunicació visual de la torre de la Guàrdia de Santa Linya podem establir que manté una connexió permanent amb les torres dels Masos de Millà, de Fontdepou i de Cas pel vessant septentrional³²⁷⁶; del vessant oriental desconeixem totalment la seva possible relació amb assentaments situats a l'altre costat del riu Noguera Pallaresa ja que aquesta regió resta fora dels límits que hem establert en la investigació; del sector meridional manté un absolut nexa de proximitat amb el *hisn* de Santa Linya i també està relacionada amb la torre de la Gurialta, la qual també es comunica directament amb el *hisn* de Santa Linya, el *hisn* d'Os i el *hisn* de Castelló de Farfanya, complex fortificat que aquí no tractem.

Gràcies als resultats obtinguts del programa GIS que ens ha permès establir una acurada i innovadora anàlisi de les distàncies i de les diferents connectivitats de la torre/talaia,

³²⁷⁴ Vegeu la fitxa arqueològica de l'annex, apartat 4.1.3. i l'apartat cartogràfic 4.3.

³²⁷⁵ FITÉ, Francesc; *Reculls d'història de la Vall d'Àger. Període antic i medieval*, Centre d'Estudis de la Vall d'Àger, Àger, 1985, p. 80-84.

³²⁷⁶ Aquestes torres si que formen un línia de torres comunicades de forma successiva a la manera que descriu Balaña.

deduïm que l'edifici circular és una construcció apta per garantir un sistema informatiu o d'alerta dins un gran àmbit territorial. D'aquesta manera, la torre/talaia facilita la comunicació entre el sector de Santa Linya (fig. 3.5.17), clos en una vall, i la resta d'àmbits poblacionals encaixonats en depressions contigües. Entenem que la fortificació d'altura és un apèndix del *hisn* de Santa Linya, elemental per a mantenir una projecció dins del marc territorial fora de l'àmbit estrictament local. Per tant, el *hisn* necessita posseir un bastió que garanteixi la comunicació del centre poblacional amb la resta del territori, així com també asseguri la vigilància del territori circumdant al centre d'hàbitat.

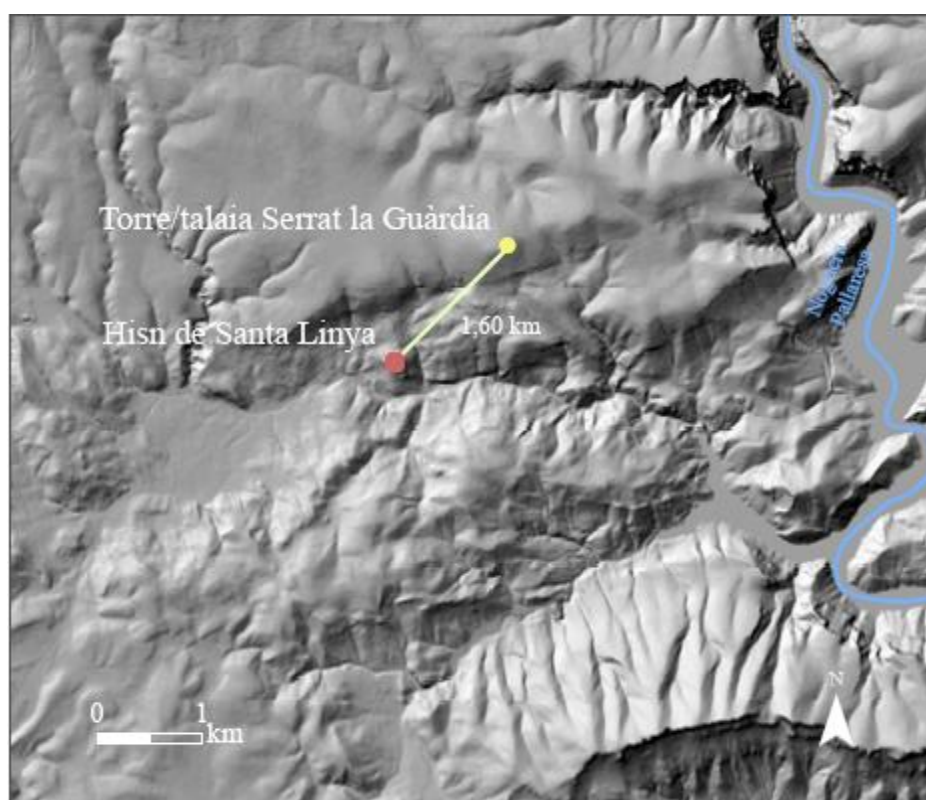

Fig. 3.5.17 Connectivitat entre el *hisn* de Santa Linya i la torre/talaia del Serrat la Guàrdia. Font ICC, elaboració pròpia.

3.5.3.2.2. Torre/talaia d'Os

La segona torre/talaia vinculada amb un *hisn* i situada en un punt d'altura és la que trobem al terme d'Os. Aquest assentament s'alçava al cim de la muntanya coneguda com la Gurialta, Gurrialta o Guàrdiaalta³²⁷⁷. Tots tres topònims estan vinculats amb l'ètim "guàrdia" o, fins i tot, en el cas dels dos primers semblen ésser una derivació

³²⁷⁷ Vegeu la fitxa arqueològica de l'annex, apartat 4.1.3. i l'apartat cartogràfic 4.3.

lingüística de la paraula àrab *bury*. Certament, d'aquesta construcció no disposem de restes arqueològiques perquè a la dècada dels vuitanta va desaparèixer sota l'acció destructiva de la maquinaria en ampliar un camp de conreu. Tanmateix disposem de testimonis orals de gran valor historiogràfic ja que gràcies a la informació que ens faciliten podem extreure certes tesis, que coordinades amb les restes materials i toponímiques dels assentaments amb les mateixes característiques, vàlides per elaborar hipòtesis ben interessants. És més que evident que l'origen de tots els topònims estan entroncats amb la presència d'un punt de guaita en aquests indrets d'altura.

A més de les referències toponímiques comptem amb els documents que ens permeten situar aquest punt de guaita. En els pergamins de la segona meitat del segle XI se'ns donen a conèixer bones indicacions sobre la ubicació d'un punt de guaita islàmic. D'una banda, els conqueridors feudals quan fixen el terme castral d'Avellanes diuen que aquest afronta amb *ipsa Guardia de Hos*³²⁷⁸, mentre que de l'altra banda, en marcar els límits del castell termenat de Tartareu, diuen que *affrontat de guàrdia de Os*³²⁷⁹. Els textos que perfilen el model d'espai feudal, precisat, delimitat i acotat³²⁸⁰, ens permeten determinar l'existència i la ubicació d'aquest assentament fortificat en els territoris que separen Os d'Avellanes i Tartareu. A través de les referències i mitjançant l'arqueologia del paisatge hem pogut situar exactament aquest indret, el qual correspon, sense cap tipus de dubte, amb la muntanya de la Gurialta, el darrer territori controlat per l'islam en aquests paratges septentrionals a partir de la dècada dels cinquanta de l'any mil. La Gurialta es converteix així en fita i línia de frontera a la vegada. A part de les proves escrites i toponímiques disposem del testimoni oral d'un erudit de la zona que ens descriu l'aparell formal de l'assentament. Sorprenentment ens apunta que la torre no era ben bé com les que trobem escampades per la geografia de l'alta Noguera, ja que tot i tenir la planta circular estava feta amb pedres de mitjanes i grans dimensions col·locades sense aglomerant d'unió. L'esbós que podem obtenir de la descripció donada per l'informant s'aproxima a les restes arquitectòniques que hem descobert en el basament de pedra de la talaia de la Guàrdia de Santa Linya. Això, no és una simple causalitat, sinó que realment l'origen d'ambdós edificis es remunta en un mateix context històric.

³²⁷⁸ ACN, Ordre dels canonges premonstratencs de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanes, 200-85-T2-59.

³²⁷⁹ ACA, fons Montoliu, carp. 29, perg. 20 de juny de 1436 (pendent de classificació).

³²⁸⁰ SABATÉ, Flocel; "Las tierras nuevas en los condados del nordeste peninsular (siglos X-XII)", *Studia Historica. Historia Medieval*, 23 (Salamanca, 2005), p. 149.

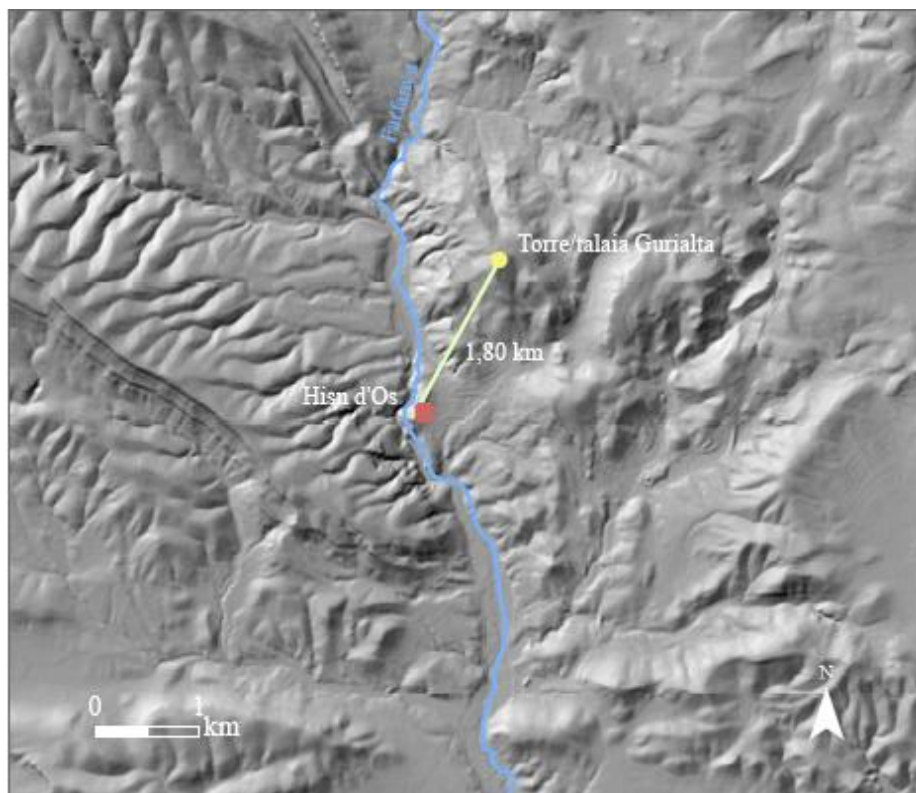

Fig. 3.5.18 Connectivitat entre el *hisn* de d'Os i la torre/talaia de la Gurialta.
Font ICC, elaboració pròpia.

La *guàrdia de Os* és un bon exemple per testimoniar els punts de guaita vinculats amb un *hisn* (fig. 3.5.18). A més, el punt de vigilància serveix per deixar constància de l'existència d'hàbitats menors que no responen ni a les característiques de les alqueries ni a les de les almúnies, o sigui, estem davant d'un altre assentament humà amb unes connotacions molt particulars. Per tant, parlem de petits centres antròpics dispersos en el territori muntanyenc, però desvinculats del caràcter habitable dels altres dos tipus anteriorment exposats, ja que està relacionat estrictament amb els assentaments de caràcter militar i fronterer.

La torre de la Gurialta estava assentada a 711 metres d'altitud i compartia un lligam visual amb el *hisn* d'Os. El castell i l'alqueria es troben sobre una plataforma rocosa a 488 metres d'altitud a 1,80 kilòmetres de distància de la torre. Ambdues fortificacions estan més que emparentades ja que la talaia és la finestra que permet al *hisn* dominar i comunicar-se amb el territori que el rodeja. Des de la petita fortificació documentada a la Gurialta es cobreix el control i el contacte visual amb el *hisn* de Santa Linya, ubicat a 7,70 kilòmetres de distància, i la seva talaia, amb tota la carena de la Serra del Montclús; amb la hipotètica torre/talaia de Santa Llorenç situada a la solana de Mont-Roig entorn al "barranc dels ulls de Llorenç" a 10 kilòmetres de distància, així com amb

el *hisn* de Castelló de Farfanya, població veïna situada a 7,10 kilòmetres. A part manté un contacte directe amb les torres que descriurem posteriorment, les quals nosaltres proposem que s'alcen a partir del segle XI per fortificar encara més la frontera davant de l'imminent perill feudal.

3.5.3.2.3. Torre/talaia de Tragó

La tercera torre/talaia associada amb tot això que estem exposant només disposa de proves toponímiques, lamentablement ni la documentació ni l'arqueologia ens han permès aportar noves dades. Aquest possible assentament fortificat es trobaria al cim del Tossal la Guàrdia, proper a la partida de Montessor³²⁸¹ (fig. 3.5.19). La

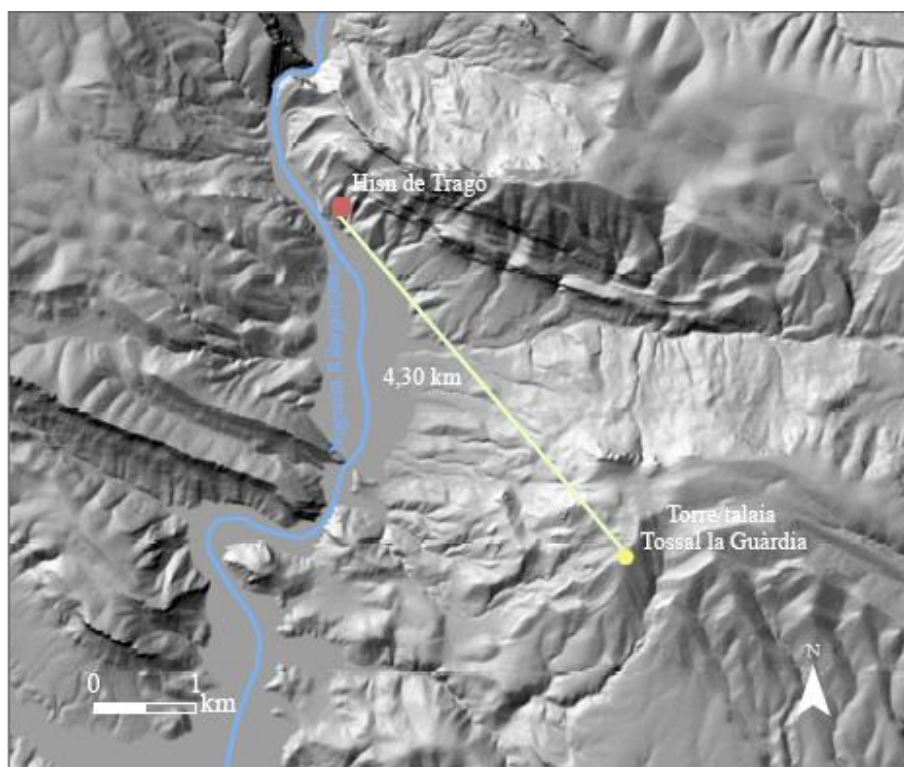

Fig. 3.5.19 Connectivitat entre la torre/talaia del "Tossal la Guàrdia" i el *hisn* de Tragó. Font ICC, elaboració pròpia.

hipotètica fortificació es trobaria a l'extrem culminant, a 991 metres per damunt del nivell del mar. A més a més, des del cim d'una torre/talaia de 8/12 metres d'altura es mantindria perfectament el contacte visual entre el *hisn* de Tragó, encaixonat en un promontori al fons de la vall del Ribagorçana a 4,30 kilòmetres de llunyania, el *hisn*

³²⁸¹ En aquest cas la hipotètica torre/talaia queda representada pel topònim "tossal la guàrdia" i la senyal del crucifix gravat a la roca. Ni la documentació ni l'arqueologia han deixat cap tipus de referència.

d'Os, situat al final del terreny que descendeix al llarg de 7,80 kilòmetres, i la torre de Cérvoles a 4,75 kilòmetres de distància.

A part de les dades toponímiques només podem aportar, fruit d'una campanya de prospecció, la presència d'una pedra amb una creu gravada al cim del Tossal la Guàrdia (fig. 3.5.20), concretament, l'indret on nosaltres proposem que s'hi situava una antiga torre/talaia islàmica. Corroborem la presència de l'assentament fortificat tipus torre/talaia a través de l'anàlisi toponímica, ja que l'indret conegut com a "guàrdia" i els resultats obtinguts mitjançant el programa GIS encaixen plenament amb els plantejaments de Pere Balañà sobre l'existència de torres de guaita islàmiques amb la finalitat de connectar fortificacions de major importància³²⁸².

Fig. 3.5.20 Creu gravada a la roca allà on situem la torre/talaia del Tossal la Guàrdia. Fotografia pròpia.

3.5.3.2.4. Torre/talaia de Llorenç

Després d'una llarga reflexió, ens hem decidit a exposar aquest quart cas com un simple exemple que sumat a la resta pren un significat i una rellevància cabdal. Una torre/talaia molt semblant a les que estem tractant la trobem documentada a les proximitats del *hisn* de Sant Llorenç, però dins del context geogràfic del nord, el sector associat a la vall de Massaleu. Aquest assentament fortificat apareix documentat l'any 1085 com a *guardia Laurencio*³²⁸³ en establir les fites territorials del nou assentament castral de Privà. Les referències escrites situen aquesta torre de guaita al nord del castell de Sant Llorenç³²⁸⁴,

³²⁸² BALAÑÀ, Pere; "Les "cireres" de la conca del Llobregat", *XLIV Assemblea Internacional d'Estudiosos, Actes, ponències i comunicacions*, Centre d'Estudis del Bages, Manresa, 2002, p. 55-70.

³²⁸³ BACH, Antoni; "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capítular de Solsona", *Urgellia*, XIII (La Seu d'Urgell, 1996-1997), doc. 262, p.

³²⁸⁴ Recordem que el castell andalusí de Sant Llorenç de Montgai està documentat des del segle IX-X, moment en què al-Rasis el cita com un assentament important anomenat *Loribar*. RASIS; *Crònica del moro Rasis*, Diego Catalán i María Soledad de Andrés (eds.), Gredos, Madrid, 1975, p. 296.

a les contrades properes als límits meridionals de l'antiga alqueria de Santa Linya. Hem intentat localitzar les restes arqueològiques d'aquesta guàrdia, però en cap campanya de prospecció no hem pogut aconseguir localitzar cap resta material.

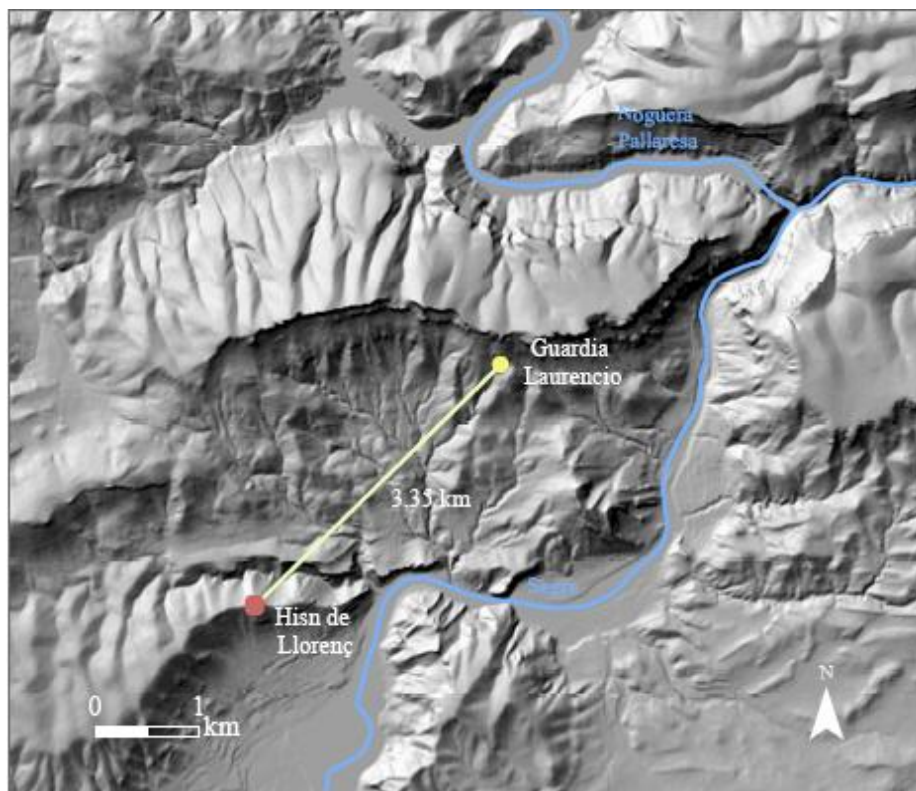

Fig. 3.5.21 Connectivitat entre la torre/talaia i el hisn de Llorenç. Font ICC, elaboració pròpia.

No hem tingut èxit i tan sols podem situar un topònim vinculat en l'espai on, possiblement, s'ubicava el bastió de guaita, el “barranc dels ulls de Llorenç”, topònim que designa una part de la solana de Mont-Roig³²⁸⁵. El nom indica, a tall lingüístic, un estret vincle entre una possible guàrdia i el hisn de Llorenç, atès que les referències ens plantegen un vincle òptic entre l'indret i la mateixa roca del castell. Per tant, proposem la possibilitat que aquest indret, malgrat que no es conegui amb el topònim “guàrdia” com la resta dels casos exposats, amaga la finalitat de guaita del punt topogràfic per vincular la fortificació principal amb la resta del territori. Proposem que l'antiga *guardia de Laurencio* estava assentada a la zona coneguda avui en dia com a “ulls de Llorenç”, assentada en un punt topogràfic a 620 metres d'altitud i separada per 3,35 kilòmetres del castell del Llorenç (fig. 3.5.21).

³²⁸⁵ Tot i no haver pogut localitzar cap resta material sostenim que aquesta torre/talaia es troba en un indret associat al topònim “ulls de Llorenç” i, possiblement, correspon a les restes que Roig i Jalpí documenta a Mont-Roig al segle XVII. BENET, Albert; “Castell de Mont-Roig”, *Catalunya Romànica*, Antoni Pladevall (dir.), Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1994, vol. XVII, p. 44.

A partir d'aquesta realitat, entroncada amb els resultats obtinguts en els altres casos sobretot amb l'exemple del Tossal la Guàrdia de Montessor, on no hi hem localitzat restes constructives, sinó tan sols toponímiques, i amb les restes arquitectòniques del Serrat la Guàrdia de Santa Linya, suggerim que la senzillesa d'aquests edificis és un tret fonamental. Així podem corroborar que la construcció és molt simple i, bàsicament, empra la pedra calcària de l'ecosistema més pròxim. Aquest fet podria provocar la fàcil desaparició dels edificis de guaita ja que el material es podria haver utilitzat al llarg de la història per a crear els marges dels camps de conreu apareguts al paisatge circumdant. Creiem del tot possible la reutilització de les pedres de grans i mitjanes dimensions dels murs que formaven les antigues torres andalusines per a finalitats agrícoles medievals i modernes en el condicionament del terreny.

És molt significatiu trobar documentada una fortalesa tipus talaia en aquest indret perquè això implica que el territori està connectat amb la resta de la regió sud-oriental, on el *hisn* de Sant Llorenç és un dels principals centres fortificats³²⁸⁶. A pesar de no trobar ni restes arqueològiques que ens permetin vincular aquest indret de guaita amb els altres, ni restes toponímiques que vinculin l'assentament amb un nom de lloc designat actualment com a “guàrdia”, creiem que la proximitat amb els casos estudiats és inqüestionable, ja que als documents del segle XI s'anomena “guàrdia de Llorenç” a l'assentament en qüestió. Altrament, després de passar les dades en un registre cartogràfic GIS observem un model que es repeteix entorn de tots els *husun* de les Aspres, on un *hisn* sempre està acompanyat per una talaia situada a certs kilòmetres de distància i a una altitud superior al castell, cosa que garanteix una comunicació a llarga distància amb les torres/talaies de l'entorn, Campvím a 8,60 kilòmetres, la Gurialta a 10,80 kilòmetres i Balaguer a 10,90 kilòmetres de distància.

3.5.3.2.5. Consideracions globals del primer tipus de torre/talaia

Després d'una profunda comparació i coordinació de les diferents dades i resultats entenem que aquestes quatre torres/talaies, identificades gràcies a l'estudi interdisciplinari, formen una trama fortificada secundària totalment associada als assentaments poblacionals i als centres fortificats. Som conscients que hem identificat

³²⁸⁶ LÉVI-PROVENÇAL, Évariste; “La ‘Description de l’Espagne’ d’Ahmad al-Razi”, *Al-Andalus*, XVIII/I, (Madrid/Granada, 1953), p. 74. P. 51-108. GRANJA, Fernando de la; “La Marca Superior en la obra de Al-‘Udhri”, *Estudios de la Edad Media de la Corona de Aragón*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas-Escuela de Estudios Medievales, Saragossa, vol. VIII, 1967, p. 40 (486).

tres nuclis d'hàbitats concentrats en alqueries, Santa Linya, Os i Tragó; tres establiments fortificats amb unes dimensions considerables que poden identificar-se com a *husun*, que responen a un esquema força simple ja que bàsicament tenen funcions defensives relacionades amb facilitar la protecció de les persones i dels béns que es poden refugiar darrere els seus murs, i quatre torres/talaies estretament connectades tant amb l'estructura fortificada com amb el poblament islàmic, el darrer exemple vinculat amb el castell i el poblament de Sant Llorenç, territori sud-est que ja no tractem en aquesta recerca. Totes aquestes fortificacions responen a un esquema que s'estructura en sentit longitudinal i transversal abastant una extensa regió sense disposar de petites fortificacions de caràcter local.

Tot plegat ens permet suposar que estem davant d'un model fortificat força primerenc, que nosaltres ens atrevim a considerar com un sistema fortificat configurat abans de finals del segle X³²⁸⁷, perquè descobrim que aquesta és la realitat fortificada que presenta la regió a finals del segle X i mitjans del segle XI, moment en què succeeixen les primeres conquestes que documenten la seva existència en el paisatge. Podem considerar aquestes estructures com a tals perquè les restes que, posteriorment, descriurem trenquen totalment amb la lògica establerta per aquests primers assentaments circulars d'altura, basada en controlar i connectar el territori i els assentaments islàmics. En canvi, al segle XI les fortificacions es multipliquen generant una nova xarxa defensiva, dins de la qual les antigues construccions també tenen el seu paper. D'aquí que, al segle XI, encara trobem referències escrites sobre aquests edificis primitius, com és el cas de la talaia de la Gurialta associada al *hisn* d'Os o la de la *guardia de Laurencio* –actualment “ulls de Llorenç”– relacionada amb la fortificació de Sant Llorenç.

Observem que el primer sistema coordinat de comunicació i defensa sobre el territori sota jurisdicció andalusina està condicionat per l'entramat de tres elements: *qura'*, *husun* i torres/talaies. Els petits assentaments d'altura són fonamentals per garantir una relació directa entre els diferents poblats musulmans i el paisatge muntanyenc. La torre/talaia que nosaltres descobrim en aquest paratge pren protagonisme en el complex sistema de comunicació visual entre centres d'hàbitat separats per llargues serralades.

³²⁸⁷ CABALLERÓ, Luis; MATEO, Alfonso; “El grupo de atalayas de la sierra de Madrid”, *Madrid del siglo IX al XI*, Comunidad de Madrid, Madrid, 1990, p. 65-78. AZUAR, Rafael; “Atalayas, almenaras y rábitas”, *Al-Andalus y el Mediterráneo*, Lunwerg, Barcelona, 1995, p. 67-76. PACHECO, César; *et alt. ; Mejorada: historia de una villa de señorío*, Asociación Cultural VII Centenario, Talavera, 2000, p. 33. CHAVARRIA, Juan Antonio; “El Valle del Tietar en la Marca Media de Al-Andalus (Al-Tagr Al-Awsat)”, *Trasierra*, 2 (Madrid, 1997), p. 95-112.

La distribució territorial dels assentaments tipus talaia mostra la integritat territorial d'aquest sector d'Alandalús, és a dir, el seu funcionament ha de ser anterior a principis del segle XI, moment a partir del qual es comença a trencar la unitat territorial de tot el nord del districte i moltes places andalusines es perden. Aquest motiu ens porta a considerar la trama fortificada com a mínima anterior a finals del segle X.

La toponímia és molt suggerent per poder cercar informació en aquest àmbit, atès que al territori hi trobem noms de lloc que responen plenament a la teoria de Balañà, apuntada anteriorment. Els topònims “guàrdia” i “tossal la guàrdia” són molt habituals en els punts d'altura amb gran valor estratègic i pròxims a un *hisn* important o bé en regions intermèdies entre dos centres musulmans que no es comuniquen directament, tal com plasmen els casos de Tragó-Os-Santa Linya-Llorenç. Entenem que és del tot lògic aplicar les aportacions de Balañà, és a dir, els cristians en conquerir aquestes terres substitueixen el topònim “siràj” –torxa, llum, petita talaia fronterera que comunica de forma successiva una sèrie de fortificacions més grans, recurrent a la llum d'un torxa per comunicar-se, d'aquí l'origen del topònim– pel lèxic comú de guàrdies i guardioles³²⁸⁸. De fet, la documentació feudal de la segona meitat del segle XI, moment a partir del qual es realitzen unes descripcions més elaborades, dóna a conèixer aquests assentaments circulars d'altura. Així els escrivans parlen de guàrdies associades sempre a una població i a un castell musulmà encara no conquerit, com bé plasmen els exemples d'Os i Sant Llorenç, centres residencials i fortificats islàmics no ocupats fins al 1116.

Després d'analitzar el paisatge i les restes històriques fossilitzades, defensem que aquestes estructures fortificades d'altura es comunicaven amb els *husun* mitjançant una senyal lluminosa. Creiem que la transmissió d'informació entre els diferents punts fortificats es feia amb senyals de foc. Per tant, sostenim científicament que les senyals d'avís i d'alerta estan relacionades amb les torxes i el foc³²⁸⁹. Plantegem aquesta

³²⁸⁸ BALAÑÀ, Pere; “Les “cireres” de la conca del Llobregat”, *XLIV Assemblée Internacional d'Estudiosos, Actes, ponències i comunicacions*, Centre d'Estudis del Bages, Manresa, 2002, p. 55-70.

³²⁸⁹ FITÉ, Francesc; “Les torres de guaita de Catalunya de Ponent. Alguns exemples de l'àrea del Montsec”, *Setmana d'Arqueologia Medieval*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 1986, p. 29. GIRALT, Josep; “Fortificacions andalusines a la Marca Superior: El cas de Balaguer”, *Setmana d'Arqueologia Medieval*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 1986, p. 176. BOLÒS, Jordi; “Algunes torres de planta circular de les valls del Llobregat i del Cardener”, *Setmana d'Arqueologia Medieval*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 1986, p. 165. ALMAGRO, Antonio; “El sistema defensivo de Alberracín”, *Actas del II Congreso de Arqueología Medieval Española*, Asociación Española de Arqueología Medieval, Madrid, 1987, vol. II, p. 71-84. ZOZAYA, Juan; “Notas sobre las comunicaciones en el Al-Andalus Omeya”, *Actas del II Congreso de Arqueología Medieval Española*, Asociación Española de Arqueología Medieval, Madrid, 1987, vol. I, p. 219-228. CABALLERO, Luis; MATEO, Alfonso; “Atalayas

proposta perquè en el territori treballat, fins i tot, hi hem documentat topònims que corroboren aquesta idea. Als peus de la muntanya de la Gurialta, on hem demostrat que hi havia una torre/talaia de comunicació i vigilància associada directament amb el *hisn* d'Os, en el seu vessant occidental i entorn a les dues riberes que flanquegen el riu Farfanya, s'hi troba una partida coneguda, als documents del segle XII, com a

Fig. 3.5.22 Partida de Vallumina/llumenà a la vall del Farfanya.
Fotografia pròpia.

“Vallumina”³²⁹⁰ i, avui en dia, com a “Llumenà”. Aquests topònims són ben suggerents si els relacionem amb les explicacions de Pere Balañà, qui considera les ‘*siràj*’ (llumenera, torxa, talaia) com unes petites talaies vinculades a un assentament més gran que fan servir torxes o fars com

a elements de comunicació entre elles. Interpretem que el topònim “Vallumina i Llumenà”, deriven d'aquesta realitat comunicativa a base de senyals de foc (fig. 3.5.22). Per tant, sens dubte, el reflex dels senyals de foc efectuades al cim de la muntanya es reflecteixen a les aigües del Farfanya, fet que dóna lloc a la gestació d'aquest topònim, vall de la llum o, més específicament, vall on s'hi reflecteixen les senyals de llum fetes amb finalitats comunicatives pels andalusins. Aquest no és un fet insòlit, els topònims “vallumina/llumenà” identifiquen una part del Farfanya on s'hi reflectien les espurnes de llum generades per aquests signes de comunicació amb foc, ja que una realitat similar s'ha registrat per Pere Balañà en un altre indret. Balañà descobreix que “la vall

musulmanas en la provincia de Soria” *Arevacón*, 14 (Soria, 1988), p. 9-15. ACIÉN, Manuel; “Poblamiento y fortificación en el sur de Al-Andalus. La fortificación de un país de Husun”, *Actas del III Congreso de Arqueología Medieval Española*, Asociación Española de Arqueología Medieval, Oviedo, 1992, vol. I, p. 135-150. MARTÍ, Ramon; “Los faros en al-Andalus: un sistema original de transmisión de señales”, *Fars de l'Islam. Antigues alminares d'Al-Andalus*, Ramon Martí (ed.), EDAR, Barcelona, 2008, p. 192. SELMA, Sergi; JÀRREGA, Ramon; MENARGUES, Josep; “Fars i torres alimares al País Valencià”, *Fars de l'Islam. Antigues alminares d'Al-Andalus*, Ramon Martí (ed.), EDAR, Barcelona, 2008, p. 232. BALLESTÍN, Xavier; VILADRICH, Mercè; “Foc, fum, torxes i miralls: senyals visuals a l'època tardoantiga i altmedieval”, *Fars de l'Islam. Antigues alminares d'Al-Andalus*, Ramon Martí (ed.), EDAR, Barcelona, 2008, p. 287.

³²⁹⁰ BC, perg. 153, reg. 4003; Car. 2182.

de les llumeneres o fogueres” en una zona de comunicació entre “cireres” al sector nord-oest del terme de Monistrol de Montserrat³²⁹¹.

Les restes materials analitzades en un punt d’altura ens permet establir paral·lelismes amb la resta dels casos identificats toponímica i documentalment. Confirmem que les construccions fortificats

comparteixen un tret arquitectònic fonamental:

estan realitzades amb pedra calcària irregular de l’entorn encaixades sense cap tipus d’argamassa que les uneixi. Així ho podem corroborar a través del jaciment arqueològic inèdit del Serrat la Guàrdia de Santa Linya

Fig. 3.5.23 Restes arqueològiques andalusines de la torre/talaia d’altura del Serrat la Guàrdia de Santa Linya. Fotografia pròpia.

(fig. 3.5.23) i de les referències orals sobre l’aparell constructiu de l’antic edifici circular de la Gurialta, descripció que coincideix amb el que nosaltres trobem a Santa Linya, la planta d’un edifici circular de petites dimensions fet amb pedra de diferents proporcions, però amb un predomini de la maçoneria gran i mitjana totalment irregular i disposada en sec. En la línia de Josep Torró considerem que aquestes fortificacions de muntanya primitives i no reformades, que ell considera anteriors a mitjans del segle X, es distingeixen pel fet d’estar realitzades a base de pedra seca³²⁹². Sonia Gutiérrez, José Luis Menéndez i Pierre Guichard consideren que les construccions amb pedra seca constitueixen un tipus de fàbrica molt habitual a les construccions d’època islàmica primerenca, almenys als territoris que ells investiguen³²⁹³. Aquests arguments ens porten a considerar les torres/talaia fetes a base de pedra seca com a edificis anteriors a les acaballes de la desena centúria, tot considerant la possibilitat que el seu origen sigui molt anterior a aquesta data.

³²⁹¹ BALAÑÀ, Pere; “Les “Cireres” en l’estratègia defensiva andalusina a la Frontera Superior”, *Revista d’Igualada*, 12 (Igualada, 2002), p. 7-11.

³²⁹² TORRÓ, Josep; “Fortificaciones en *Yibal Balansiya*. Una propuesta de secuencia”, *Castillos y territorio en Al-Andalus*, Antonio Malpica (ed.), Athos-Pérgamos, Granada, 1998, p. 395.

³²⁹³ GUTIÉRREZ, Sonia; MENÉNDEZ, José Luis; GUICHARD, Pierre; “El castellar de la Morera de Elche: ¿Madina o Hisn?”, *LVCENTVM*, XXVII (Alicante, 2008), p. 183.

Entenem, per tant, que abans del segle XI ja existeix un sistema fortificat que garanteix, com podem observar al territori de les Aspres centrals i occidentals, un vincle entre els *husun* i la trama fortificada menor, la qual és tant o més important que el complex fortificat adaptat per protegir, refugiar i defensar a la població de l'alqueria. Després d'observar i analitzar les restes materials, documentals i toponímiques que disposem, podem considerar que existeix un llaç entre el nucli de poblament, la complexa estructura fortificada amb finalitats comunicatives i de vigilància i els espais de treball –tan irrigats com de secà–. Un sistema fortificat on la talaia esdevé el punt axial de la interconnexió entre els assentaments majors. Aquestes xarxes estan prou ben identificades en altres parts del territori peninsular musulmà des de la primera meitat del segle X³²⁹⁴.

Els resultats d'aquesta recerca científica ens permeten considerar que aquest sistema fortificat primitiu s'amplia durant el segle XI a causa de les noves exigències frontereres i com a conseqüència directa de l'expansió cristiana, la qual des del nord està sollevant el sector septentrional de la taifa de Lleida. En el sector indagat, en un primer moment s'ocupa Àger i Santa Linya (1034/1036), tot i que a partir del 1046/1047 aquests territoris tornen a formar part de la jurisdicció andalusina, però no per molts anys, ja que a partir de l'any 1049 Àger torna a formar part dels dominis cristians³²⁹⁵. En canvi, Santa Linya resta en poder musulmà un temps més, almenys fins a la dècada dels cinquanta, moment en què Ermengol III inicia la campanya sobre els territoris de Santa Linya, Avellanes i Tartareu³²⁹⁶.

Considerem que certes fortificacions de caràcter secundari (torre/talaia) de les contrades investigades s'edifiquen a partir de l'onzena centúria, segurament pels vols de la gestació del districte com a regne independent i a partir de les primeres escomeses cristianes contra el sud –dècada dels trenta de l'any mil–. Altrament, a mitjans de segle, amb el bon govern del rei de la taifa de Lleida, Yús·suf al-Muzàffar (1046-1079)³²⁹⁷ es deu incrementar aquest ressorgiment, moment en què es poden reocupar temporalment els territoris perduts d'Àger i Santa Linya. Ara, Balaguer es converteix en un nucli urbà

³²⁹⁴ IZQUIERDO, Ricardo; “La organización defensiva del valle medio del Tajo en época musulmana: zona Talavera-Toledo”, *Congreso Espacios Fortificados en la provincia de Toledo*, Diputación provincial de Toledo, Toledo, 2005, p. 100.

³²⁹⁵ FITÉ, Francesc; GONZÁLEZ, Eduard; *Arnau Mir de Tost. Un senyor de frontera al segle XI*, Edicions Universitat de Lleida, Lleida, 2010, p. 134-135.

³²⁹⁶ ACA, fons Montoliu, carp. 29, perg. 20 de juny de 1436 (pendent de classificació). ACN, Ordre dels canonges premonstratencs de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanes, 200-85-T2-59.

³²⁹⁷ SABATÉ, Flocel; *Història de Lleida: Alta edat mitjana*, Pagès editors, Lleida, 2003, vol. II, p. 126-128.

important del regne taifa de Lleida i probablement és des d'aquest centre des d'on es coordinen les accions per fustigar el nord de la regió amb la intenció d'assegurar la inestable frontera del nord de la taifa tot ampliant la xarxa fortificada heretada del segle X amb noves fortificacions que custodien, sobretot, les principals vies de comunicació. Aplicant aquest plantejament podem arribar a entendre la nova lògica fortificada del territori i la causa de les paupèrrimes restes materials de la majoria d'aquests assentaments. Anem a veure aquest segon grup de petits edificis fortificats que no disposen de cap resta toponímica, de poques restes materials i de bones restes documentals.

3.5.4. Fortificacions rurals pròpies del segle XI

3.5.4.1. Segon tipus de torre/talaia

A través de les escasses restes materials de les talaies de planta circular de Tartareu, d'Alberola, de Montessor, de Campvim, de Cérvols i del Tossal Gros i les seves similituds materials i tècniques, totalment desvinculades de la tipologia descrita en l'apartat anterior, establím que, possiblement, siguin construccions de nova planta edificades durant el segle XI com a resposta als primers assalts dels senyors cristians d'Urgell sobre les terres més septentrionals de la taifa de Lleida. La disposició de la realitat fortificada que anem a esbossar trenca amb els esquemes establerts per les fortificacions descrites amb anterioritat, tot i que mostren la realitat política i militar islàmica dels nous temps amb l'objectiu de controlar millor el territori per tal de tallar l'entrada a les campanyes expansionistes dels poders feudals septentrionals, atès que el nou escenari bèl·lic es trasllada de la vall d'Àger al sud del sistema muntanyós de la Serra del Montclús i de l'obaga de Canelles.

3.5.4.1.1. Torre/talaia de Tartareu

Citem ara la donació del comte Ermengol III, el de Barbastre, i la seva muller Clemència a Ponç Dalmau i Ermessèn. La parella comtal donen, al 1055, el castell i el lloc de Tartareu tot citant totes les seves afrontacions. Disposem d'un text ric en toponomàstica del segle XI-XII de gran interès historiogràfic, atès que el seu anàlisis ens permet inserir-nos en aquesta realitat alt medieval tan desconeguda i difuminada a

causa del pas del temps. Dos d'aquests topònims són molt rellevants a nivell, sobretot a tall poblacional, econòmic i de defensa, estem parlant de l'*algatare de Clexe* i de la *guàrdia de Os*³²⁹⁸, dues fites que marquen les acaballes del nou terme feudal de Tartareu. A primer cop d'ull, observem que existeixen dos elements prou importants o bé peculiars per ésser reconeguts enmig del medi ambient. Ambdós elements estan vinculats a la presència humana, pot ésser temporal o bé continuada, però no hi ha lloc a dubte del nivell antròpic d'aquests punts geogràfics. Aquest és un document interessant per analitzar l'entorn, força desconegut al segle XI, del nord de l'alqueria d'Os, així com per conèixer les primeres notícies històriques de l'assentament de Tartareu.

Abans d'entrar en matèria necessitem aclarir algun aspecte sobre el complex castral de Tartareu, ja que ha estat considerat per la histografia com un *hisn*³²⁹⁹. Tanmateix després de varis anys d'excavacions arqueològiques i després d'arribar a la capa natural, la roca verge, no s'ha obtingut cap resultat òptim per poder justificar l'existència d'aquest *hisn* islàmic. Les restes catalogades com andalusines són molt elementals, per la qual cosa resulta difícil establir una hipòtesi ben fonamentada. Fruit d'aquesta tasca arqueològica s'ha identificat la base d'una torre circular llaurada a la roca verge al cim del turó, on posteriorment s'hi alça un casalot baix medieval. Així, a les inèdites memòries arqueològiques s'ha proposat que aquestes restes poden correspondre a la base de la primitiva fortificació musulmana, l'estructura de la qual es destrueix al segle XVIII per facilitar l'accés a un estable d'animals construït a la plataforma superior del conjunt castral. A part, s'han localitzat uns murs amb una tipologia constructiva diferent als murs del segle XV i l'equip d'arqueòlegs proposa una data força primerenca: segle X-XIII³³⁰⁰.

Nosaltres observem que és impossible considerar que a Tartareu existeixi un *hisn* islàmic, per la qual cosa proposem que l'assentament localitzat al vèrtex del promontori correspon a les restes d'una petita talaia, evidenciada per les restes arqueològiques. A falta de més proves arqueològiques no podem identificar les característiques formals elementals de l'edifici. Això no obstant, els referents ceràmics apareguts al llarg de les campanyes d'excavació, les acotades referències documentals després de la seva

³²⁹⁸ ACA, fons Montoliu, carp. 29, perg. 20 de juny de 1436 (pendent de classificació).

³²⁹⁹ GIRALT, Josep; "Fortificacions andalusines a la Marca Superior d'Al-Andalus: aproximació a l'estudi de la zona nord del districte de Lleida", *La Marché Supérieure d'Al-Andalus et l'Occident chrétien*, Casa de Velásquez-Universidad de Zaragoza, Madrid, 1991, p. 71. ALÒS, Carme; CARREÑO, Carles; GIRALT, Josep; Puigferrat, Carles; "Castell de Tartareu", *Catalunya Romànica*, Antoni Pladevall (dir.), Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1994, vol. XVII, p. 209.

³³⁰⁰ ESCUDER, Javier; MONJO, Marta; *Memòria de les intervencions arqueològiques al castell de Tartareu* (Les Avellanes-Santa Linya. La Noguera) 2003-2004.

conquesta, l'establiment d'un castell termenat molt ben definit i les fragmentàries cites toponímiques, ens suggereixen que estem davant d'una senzilla torre/talaia andalusina de vigilància associada al *hisn* d'Os (fig. 3.5.24).

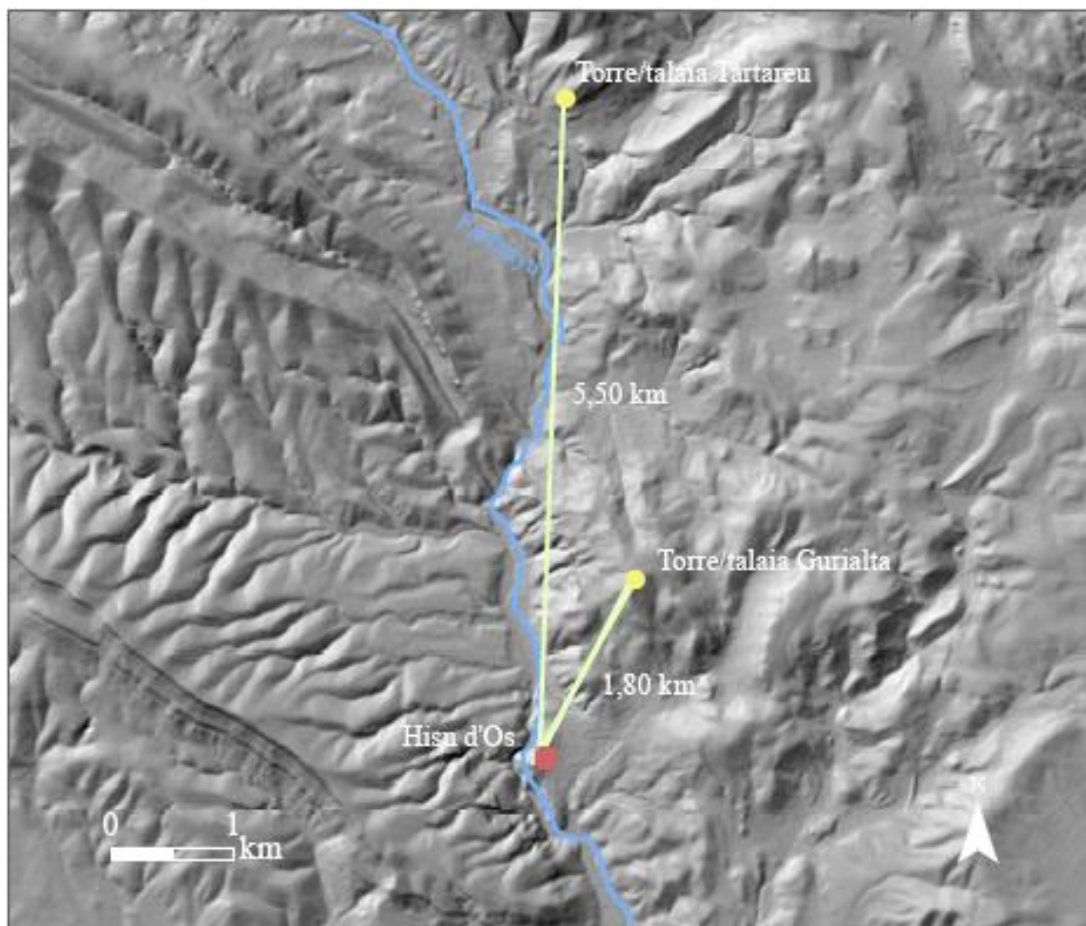

Fig. 3.5.24 Connectivitat entre el *hisn* d'Os i les torres/talaies de Tartareu i la Gurialta. Font ICC, elaboració pròpia.

Vinculat amb la confusió historiogràfica produïda en el cas de Tartareu, informem que en altres punts de la geografia de la Noguera succeeix el mateix. Aquest tema es repeteix al castell de Malagastre, considerat per la historiografia com un *hisn* que fortifica el Segre, però que els resultats de les excavacions arqueològiques, realitzades durant els darrers catorze anys, no permeten corroborar aquesta afirmació³³⁰¹, ja que contràriament, els resultats no identifiquen cap estructura de possible origen islàmic. Per

³³⁰¹ CAMATS, Anna; ROS, Josep; *Informe XI campanya excavació arqueològica a Antona (Artesa de Segre)*. Agost 2008, setembre 2008. IDEM; *Informe XII campanya excavació arqueològica Antona (Artesa de Segre)*. Agost 2009, setembre 2009. IDEM; *Informe XIII campanya excavació arqueològica Antona (Artesa de Segre)*. Agost 2010, octubre 2010. IDEM; *Informe XIV campanya excavació arqueològica Antona (Artesa de Segre)*. Agost 2011, setembre 2011.

tant, disposem d'un altre exemple que Josep Giralt denomina com a *hisn*³³⁰² i que les excavacions arqueològiques neguen tal origen. Aquí, doncs, una prova més d'aquesta il·lusió per identificar *husun* en la majoria dels àmbits estratègics de la marca oriental de la Frontera Superior, aparença molt distant de la realitat arqueològica i de la xarxa fortificada islàmica original que nosaltres estem detectant.

El nostre mètode de treball ens permet defensar l'existència d'una torre/talaia que fortifica el riu Farfanya i el camí d'Àger a Lleida (fig. 3.5.25)³³⁰³; tal com succeeix en el cas del *hisn* d'Os, però amb la diferència que en aquest cas no es tracta d'una plaça forta vinculada amb una alqueria, sinó d'una senzilla guàrdia secundària del nucli d'hàbitat i fortificat més important, Os. L'edifici de planta circular està situat a 632 metres d'altitud i disposa d'una bona visibilitat sobre el curs de l'eix fluvial, tot i que no respon a les característiques bàsiques d'un assentament d'altura amb una àmplia visibilitat sobre el relleu muntanyenc de l'alta Noguera a la manera que hem vist abans. Com ja hem demostrat abans la torre/talaia de Tartareu forma part dels dominis d'Os i com a tal és una talaia subjecta al *hisn* d'Os. Ambdues fortificacions comparteixen un camp visual amb una separació de 5,50 kilòmetres de distància. La finalitat de l'assentament de Tartareu consisteix en controlar un pas natural, accés vers les terres cristianes septentrionals. La finalitat d'aquest edifici només s'entén si el vinculem amb les vies pecuàries i terrestres que pels seus peus remunten el Farfanya en direcció a Àger.

³³⁰² GIRALT, Josep; "Fortificacions andalusines a la Marca Superior d'Al-Andalus: aproximació a l'estudi de la zona nord del districte de Lleida", *La Marché Supérieure d'Al-Andalus et l'Occident chrétien*, Casa de Velásquez-Universidad de Zaragoza, Madrid, 1991, p. 71.

³³⁰³ Francesc Fité a l'altura del Port d'Àger descobreix una calçada romana amb funcionalitat durant l'alta edat mitjana i considera que aquesta via descendeix cap a Tartareu i Os, seguint el curs del Farfanya i derivant a Balaguer. Nosaltres creiem que aquest camí, documentat com a via pública, certament, segueix aquest recorregut, però des d'Os continua cap a Lleida, passant per Castelló de Farfanya. Amb això no volem negar pas la inexistència d'algun camí secundari que es desvii cap a Balaguer, però entenem que la via principal està destinada a unir Lleida i Àger. Tant la morfologia del terreny com la direccionalitat del recorregut apunten vers aquesta teoria. Com hem vist anteriorment, part d'aquesta via que passa vorejant el riu Farfanya i, en certs indrets, per damunt de braçals que estructuraven sectors irrigats andalusins, l'hem pogut reconèixer a través de l'arqueologia del paisatge. De fet, la via principal que uneix Àger i Balaguer passa per la regió més oriental, Campvím, hipòtesi que defensarem posteriorment. CHESÉ, Ramon; *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, Pagès Editors, Lleida, 2011, vol. I, doc. 83, p. 319. Nosaltres no neguem l'existència d'un camí de Castelló a Balaguer, sinó ben al contrari, testimoniem aquesta realitat, *Turris Episcopalis [...] sicut terminantur et incluntur de predicta via que exit de Balager et vadit ad Castellionem*, (BARAUT, Cebrià; "Els documents dels anys 1151-1190 de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, X (la Seu d'Urgell, 1990-1991), doc. 1728, p. 249) però insistim en què la via que descendeix d'Àger és un camí general cap a Lleida.

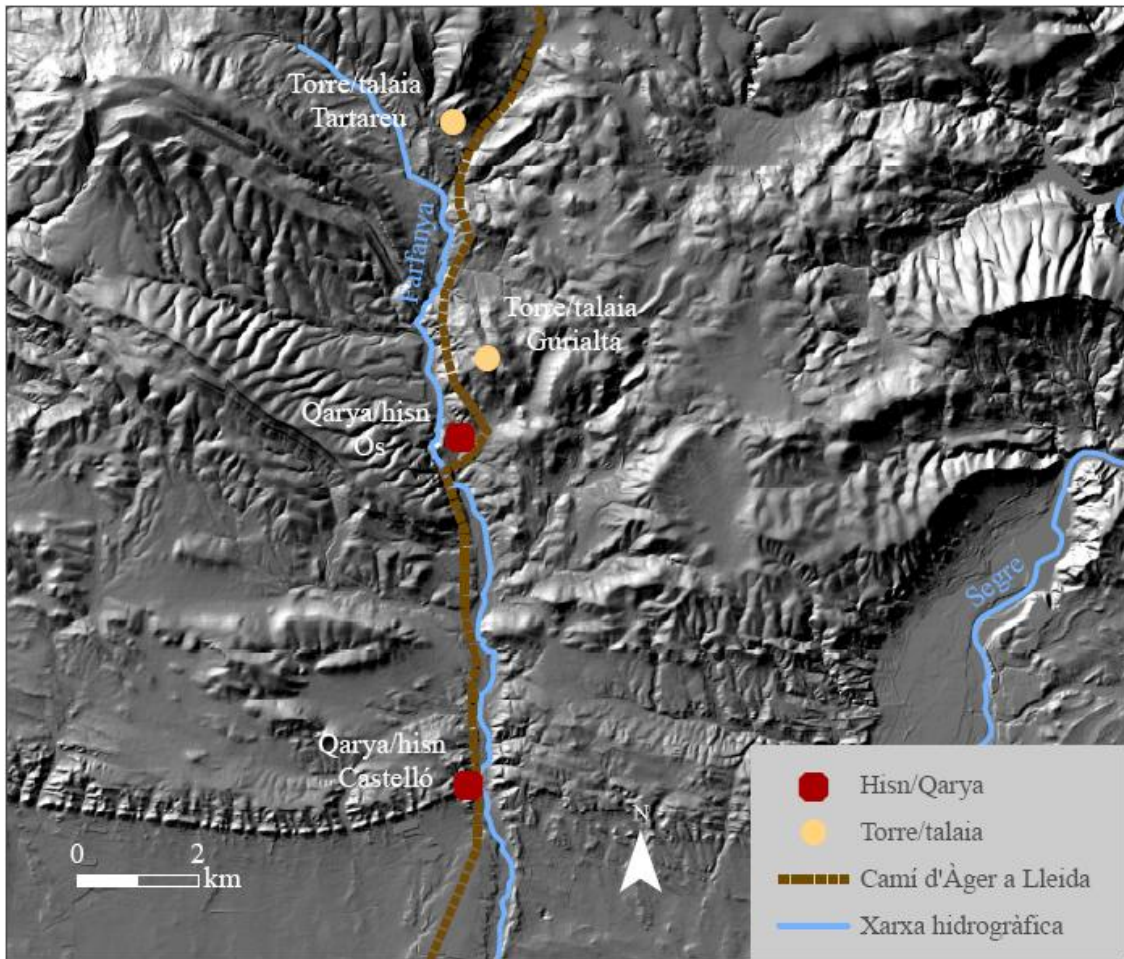

Fig. 3.5.25 Via de comunicació d'Àger a Lleida seguint el curs del riu Farfanya. Font ICC, elaboració pròpia.

La senzillesa de les restes arquitectòniques –base de la torre esculpida a la roca i el mur annex a ella, fet amb pedra calcària irregular de l'entorn lleugerament escairada i unida amb argamassa de ges i calç (fig. 3.5.26)³³⁰⁴–, així com de les restes materials, ens fan pensar amb una construcció secundària, de poca importància, probablement projectada durant el segle XI, moment en què els poders cristians inicien pràctiques violentes i guerreres per annexionar-se territoris septentrionals sota la jurisdicció de *Làrida*. De fet, sabem que el mateix nom de Tartareu deriva etimològicament de l'àrab andalusí 'tartar': lloc on es tiren els dipòsits de la fermentació del most³³⁰⁵. El topònim és molt interessant perquè, a part de designar aquesta regió com un territori de segona, on els andalusins llancen aquesta matèria orgànica, ens permet corroborar el que hem defensat abans, que la regió disposa de conreus de vinya, probablement, destinats a la producció de raïm, panses i vi.

³³⁰⁴ Vegeu a l'annex la fitxa toponímica, apartat 4.1.2., l'arqueològica, apartat 4.1.3., i l'apartat cartogràfic 4.3.

³³⁰⁵ CORRIENTE, Federico; *Diccionario de Arabismos y voces afines en iberorromance*, Gredos, Madrid, 1999, p. 455. IDEM.; *Dictionary of Arabic and Alleid Loanwords*, Brill, Leiden, 2008. p. 453.

Altrament, també hem demostrat que aquesta realitat territorial, situada als marges de l'alqueria d'Os, està destinada a les pastures dels ramats, per tant, entenem que necessita ésser protegida davant l'amenaça cristiana, sobretot materialitzada amb la conquesta d'Àger.

Fig. 3.5.26 Detall del mur associat a la torre. Fotografia pròpia.

Tanmateix, creiem que el motiu principal que propicia l'aparició d'aquests punts de guaita és el temor al progrés cristià vers les terres meridionals, malestar que genera una política de militarització del territori per tal d'assegurar el control i la defensa de les principals vies de comunicació, en aquest cas la via d'Àger a Lleida. Tartareu, doncs té dos objectius: salvaguardar el camí que uneix les dues civilitzacions i la finalitat telegràfica de transmetre informació. Entenem que el punt topogràfic de l'actual castell de Tartareu, a principis del segle XI, tan sols està condicionat per un edifici promogut per tal de controlar el camí principal que uneix dos centres d'hàbitat importants, el qual des de l'entrada d'Àger a l'òrbita cristiana està totalment desprotegit i esdevé un pas d'accés sense guaita pels contingents feudals. Defensem, atesos els resultats que hem exposat, que és a partir d'aquest moment quan a Tartareu s'hi instal·la un senzill punt de vigilància.

3.5.4.1.2. Torre/talaia del Vilot d'Alberola

Un altre punt fortificat islàmic de nova planta es troba al Vilot Alberola, un poblat medieval ubicat a 787 metres d'altitud, a l'extrem del qual encara podem descobrir la base d'una torre/talaia de planta circular. Aquesta fortificació, igual que les restes de l'anterior, es caracteritza per la seva senzillesa i austeritat a nivell arquitectònic. Observem que no és un edifici amb grans inversions de capital sinó que està construït amb materials de l'entorn més immediat: pedra calcària irregular lleugerament

escairades unida amb un morter de ges molt compacte i amb poca proporció de calç, amb un petit àrid quarsos i força insignificant³³⁰⁶ (fig. 3.5.27).

D'aquesta petita talaia no disposem ni de bones referències documentals ni toponímiques, però sí que coneixem els referents arqueològics superficials. Sens dubte defensem la urgència de realitzar una excavació arqueològica per poder establir uns arguments molt més contrastats sobre l'origen de l'assentament. Tanmateix, en no disposar d'aquests resultats intentem esbossar la realitat andalusina a través de les referències que disposem. Les fonts escrites quan arriben a nombrar el nom de l'assentament fortificat, tan sols ens

Fig. 3.5.27 Detall del mur de la torre/talaia del Vilot d'Alberola. Fotografia pròpia.

donen a conèixer el topònim per designar una afrontació, *collo de Alberola*³³⁰⁷. A part, tal com hem exposat en un capítol anterior, el territori forma part del terme de l'alqueria d'Os³³⁰⁸. Gràcies a l'anàlisi toponímica hem descobert bona part de la finalitat agropecuària del lloc, argument vinculat amb els múltiples camins ramaders³³⁰⁹ que remunten el seu origen als segles alt medievals, en una etapa on la ramaderia és un dels pilars forts de l'economia andalusina o, fins i tot, amb anterioritat. Apuntem, doncs, la possibilitat que alguns d'aquests camins ramaders ja podien provenir d'èpoques molt més antigues.

D'una banda disposem, doncs dels camins ramaders que remunten els cursos fluvials i es desvien cap a les terres d'interior, més apropiades per a la pastura dels ramats, tal com descobrim amb l'exemple d'Alberola³³¹⁰. De l'altra, des de l'assentament d'Alberola es controla la barrancada del Barbatell, porta d'accés a les terres andalusines quan la frontera es desplaça de la serralada del Montsec, frontera natural durant el segle X, a la serra de Montclús i l'obaga de Canelles durant la primera meitat del segle XI.

³³⁰⁶ Vegeu la fitxa arqueològica a l'annex, apartat 4.1.3. i l'apartat cartogràfic 4.3.

³³⁰⁷ AHN, sec. clero, pergaminos, carp. 1014, doc. 21.

³³⁰⁸ MIQUEL, Francisco; *Liber Feudorum Maior*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Sección de Estudios Medievales de Barcelona, Barcelona, 1945-1947, vol. I, doc. 39, p. 55-56.

³³⁰⁹ Informació extreta del Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca, fonts per classificar.

³³¹⁰ La toponímia i les estructures arquitectòniques ens esbossen aquest origen.

Com sabem, Àger passa novament en mans d'Arnau Mir de Tost a finals de la dècada dels quaranta, mentre que la vall de Canelles consta sota domini cristià, pel cap baix, des de 1058³³¹¹. Així doncs, la barrancada passa de ser un lloc sense importància dins l'àmbit fronterer islàmic a un lloc per on els cristians poden descendir fàcilment per incorporar-se a les terres sota jurisdicció andalusina, és a dir, el barranc del Barbatell és un punt fàcilment vulnerable i necessita ser controlat. Aquest sistema es reproduïx, tal com hem vist, a l'altura de Tartareu, una zona de pas de fàcil trànsit que cal protegir i guaitar. Observem que durant la primera meitat del segle XI es protegeixen els punts menys abruptes per tal de salvaguardar les terres del nord.

La lectura i la interpretació del paisatge relacionada amb les escasses dades documentals i arqueològiques ens permeten extreure un raonament força contrastat i clarificant sobre perquè existeix una torre/talaia en un indret tan apartat i inhòspit. La lògica territorial respon a la voluntat de protegir i controlar els llocs de pas, suposadament, amb la intenció de barrar l'entrada o, si més no, per alertar als pobles musulmans de l'entorn, que amb menys de cinc dècades veuen com la frontera i la societat cristiana s'atansa, de l'imminent atac. De fet, la torre/talaia es troba a 4,50 kilòmetres de distància de la fortificació de Tartareu, amb la qual manté un contacte visual, i a 2,45 kilòmetres de la fortificació de Montessor. A través de les altres talaies secundàries l'assentament connecta l'accés natural amb els dos centres poblacionals que hi ha a 5 i a 8 kilòmetres, Tragó i Os respectivament.

3.5.4.1.3. Torre/talaia de Montessor

Montessor, a més de les restes arqueològiques del complex fortificat del segle X, conté un bon exemple de talaia circular del segle XI que plasma les mateixes característiques que els dos assentaments descrits fins ara. Les restes arqueològiques de la petita torre/talaia estan situades a la part culminant d'un dels cingles que formen el complex rocós dels Picons a 950 metres d'altitud. Les restes actuals només permeten documentar els fonaments, molt fragmentats, de la base circular i dels materials constructius que hi ha al seu interior (fig. 3.5.28).

³³¹¹ FELIU, Gaspar; SALRACH, Josep Maria (dirs.); *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, Pagès Editors, Lleida, 2011, vol. II, doc. 510, p. 932-934.

Tanmateix, les estructures responen a les mateixes pràctiques constructives i materials que hem estat veient fins ara: ús de pedra calcària irregular unida amb una argamassa on el principal component és el ges³³¹².

Fig. 3.5.28 Restes de la torre/talaia del segle XI. Fotografia pròpia.

De les tres talaies vistes fins ara, aquesta és la que ocupa un lloc més elevat, fet que li concedeix una major visibilitat a llarga distància. Igual que la resta de casos, remuntem el seu origen en una etapa no anterior al segle XI, tot i que, com hem dit, reconeixem certes restes posteriors i anteriors a aquesta data, com les possibles restes del fortí del segle X i les estructures baix medievals. Aquest és un cas insòlit perquè hi ha una continuïtat en el temps d'un espai ocupat als segles IX-X, tot i que el trencament entre una etapa i l'altra és ben patent, ja que la funció varia completament. Així el complex del segle X perd importància a la centúria següent, moment durant el qual funciona com un bastió de guaita.

Per tant, estem tractant la darrera etapa andalusina d'un antic assentament d'altura del segle X, que durant l'onzena centúria només és una simple talaia de vigilància integrada en el nou eix fortificat establert entre Os i Tragó. Malgrat aquesta profunda transformació en el funcionament del punt topogràfic, creiem que l'assentament del segle XI s'ha de vincular amb l'*albacar* documentat com una obra de l'etapa anterior. Entenem que aquesta pleta, tancada per les cingleres i per uns trams de paret disposats expressament per cloure l'indret elevat (fig. 3.5.29), també

Fig. 3.5.29 Restes arqueològiques dels murs de l'*albacar*. Fotografia pròpia.

³³¹² Vegeu la fitxa arqueològica a l'annex, apartat 4.1.3. i l'apartat cartogràfic 4.3.

està en funcionament durant el darrer període islàmic perquè aquestes contrades estan destinades a les pastures dels ramats. Tot i això, som conscients que les restes dels murs d'ambdós complexos no corresponen a les mateixes dates, atès que les tècniques constructives són força diferents. De fet, l'*albacar*³³¹³ està construït amb pedra irregular de dimensions força considerables disposades sense morter, tècnica constructiva emparentada amb les restes de la Guàrdia de Santa Linya considerada anterior a finals del segle X. En canvi, la torre ja hem dit que presenta un aparell constructiu que concorda amb la resta de fortalises establertes en el context del segle XI. Per això entenem que el vincle entre ambdues estructures és més que evident, malgrat que les estructures de l'*albacar* remunta el seu origen en una etapa anterior³³¹⁴.

La situació de la torre/talaia en aquest indret no sembla pas respondre a una tria innocent, sinó que la seva disposició, en aquesta part de la cinglera, es deu a què és un punt estratègic que garanteix el control absolut de la conca del Noguera Ribagorçana, la connexió entre la talaia d'Alberola i el *hisn* de Tragó, així com un ple domini de la carena de Montdeví, recordem que a l'altra banda de la serra els cristians hi han establert la vila de Canelles, almenys des de la dècada dels cinquanta de l'any mil. A més a més, aquesta nova fortificació manté el contacte visual amb el Tossal la Guàrdia, el qual a la vegada connecta directament amb el *hisn* d'Os.

3.5.4.1.4. Torre/talaia de Campvim

Campvim és una torre/talaia de planta circular que s'alça al vèrtex d'un tossal de 616 metres d'altitud. Aquesta, juntament amb la torre del Tossal Gros, és la fortalesa més meridional de l'àrea d'estudi. Com a tal, respon a unes característiques força peculiars, a diferència de la resta que hem vist fins ara, atès que actua de finestra comunicativa vers la capital regional, Balaguer. La tipologia constructiva de l'estructura defensiva respon al model que hem estat veient, un petit bastió de guaita ubicat en un indret altament estratègic que domina bona part de les terres septentrionals i, alhora, meridionals. Com

³³¹³ Aquesta deducció l'hem tractat abans, tot i això volem deixar clar que aquesta és una hipòtesi sustentada en les restes arqueològiques, documentals, la situació del recinte i les restes toponímiques de la regió vinculades amb la ramaderia.

³³¹⁴ Aquestes deduccions les extraïem de la lectura de les fonts andalusines i de la comparació dels materials constructius emprats en les diferents etapes històriques que nosaltres proposem, les més antigues, les torres/talaies de planta circular a base de pedra seca i l'*albacar* són bastant anteriors a finals del segle X i les noves torres de planta circular amb pedres i morter són posteriors al segle X.

els altres casos es tracta d'un edifici de planta circular edificat amb pedra calcària irregular unida amb morter ric amb ges³³¹⁵ (fig. 3.5.30). La documentació feudal i

Fig. 3.5.30 Mur de la torre/talaia andalusina de Campvim. Fotografia pròpia.

l'anàlisi del paisatge ens permeten conèixer que es tracta d'una fortalesa que està en contacte directe amb la ciutat de Balaguer³³¹⁶, cosa que nosaltres interpretem, després de tractar les dades amb un programa GIS, com una fortalesa que connecta el nord muntanyós i la capital del subdistricte durant el segle XI³³¹⁷.

La talaia es troba al bell mig d'un territori que actua tant de marge del relleu muntanyós que condiciona el nord del districte, com de porta als suaus relleus que descendeixen fins a Balaguer, on sobre l'extensa depressió del Segre. Campvim està a 7,20 kilòmetres de Balaguer a 4,85 kilòmetres d'Os, *hisn* amb el qual comparteix camp visual, a 8,80 de Santa Linya i a 16,60 kilòmetres d'Àger. Aquests dos darrers assentaments són els primers que cauen en mans cristianes, a pesar de les controvèrsies de conquesta/reconquesta³³¹⁸ al llarg, aproximadament, de dues dècades. Òbviament,

³³¹⁵ Vegeu la fitxa arqueològica de l'annex, apartat 4.1.3., i l'apartat cartogràfic 4.3.

³³¹⁶ ALTISENT, Agustí; *Diplomatari de Santa Maria de Poblet, 960-1177*, Abadia de Poblet-Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, vol. I, doc. 43, p. 55.

³³¹⁷ Com veurem a continuació en perdre aquesta plaça que connecta Os i Balaguer, apareix una nova construcció que no només connecta el nord i el sud, sinó que funciona com a tap del sud vers el nord en caure Balaguer sota poder cristià.

³³¹⁸ Aquesta mobilitat de la frontera fa especialment complexa l'anàlisi històrica i sovint pot portar a confusions. Entrebanc observat també a l'hora d'analitzar zones meridionals. ERITJA, Xavier; "Qüestions entorn de la frontera meridional del *fahs Maskigan* (s. XI-XII)", *Territori i Societat a l'Edat*

observem que existeix un vincle visual i de proximitat amb Balaguer que no es compleix amb els territoris més septentrionals com Àger, Santa Linya i Os. De fet, Campvim és la torre/talaia que garanteix la connexió entre la capital i l'alqueria d'Os, és a dir, la que està situada al sector meridional del conjunt de les Aspres.

La imatge que nosaltres podem extreure de llegir i interpretar les dades referents a la fortificació del segle XI, ens obren un nou horitzó de possibilitats en la interpretació del significat d'aquest edifici fortificat. Observem que la talaia edificada al segle XI manté oberta la connectivitat entre món rural i món urbà, dada transcendental a l'hora d'interpretar les relacions entre els assentaments humans andalusins. Sabem que en aquest context històric les ciutats adquireixen una creixent autonomia i, fins i tot, són capaces d'imposar les seves pròpies condicions en moments d'evident crisi política i social³³¹⁹. Considerem, per tant, que la ciutat de Balaguer té, durant el segle XI, un paper transcendental en l'ordenació i la gestió territorial del nord de la taifa de Lleida, atès que esdevé el centre neuràlgic del poder subregional, és a dir, és allà on resideix l'autoritat política, l'administració i la força militar.

Plantegem que, a més de la funció militar, les restes arqueològiques indiquen que estem davant d'un assentament de caràcter agrícola i defensiu amb finalitats telegràfiques que comunica els àmbits poblacionals i defensius del nord del districte/taifa de Lleida i la segona capital de la taifa, Balaguer. L'assentament, igual que els altres que hem vist fins ara, té la finalitat militar d'unir dues zones, la capital i les regions septentrionals que pateixen la violència feudal de la dècada dels anys trenta de l'any mil. Observem com la ciutat es preocupa per controlar el territori i mantenir un contacte comunicatiu per tal de salvaguardar-la de l'imminent perill que els aguaita. Per tant, nosaltres entenem que es dibuixa, durant la darrera etapa islàmica, una estratègia territorial i militar des de la capital per tal d'establir un vincle directe entre la ciutat i el seu entorn fronterer. Deduïm que aquest nexa entre centre i perifèria és propi del segle XI, moment a partir del qual les terres fronteres comencen a patir les conseqüències de l'expansió territorial dels comtats del nord, cosa que desemboca en un reforçament del sistema defensiu³³²⁰.

Mitjana. Història, arqueologia, documentació, Jordi de Bolòs i Joan Josep Busqueta (ed.), Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 1999-2000, p. 295.

³³¹⁹ GARCIN, Jean-Claude; "Les villes", *États, sociétés et cultures du monde musulman medieval. X-XV siècle. Sociétés et cultures*, Jean-Claude Garcin et al., Presses Universitaires de France, París, 2000, vol. II, p. 129-171.

³³²⁰ IZQUIERDO, Ricardo; "La organización defensiva del valle medio del Tajo en época musulmana: zona Talavera-Toledo", *Congreso Espacios Fortificados en la provincia de Toledo*, Diputación provincial de Toledo, Toledo, 2005, p. 109.

Altrament, la torre circular de Campvim protegeix, a l'estil de Tartareu, la via de comunicació que remunta de Balaguer a Àger³³²¹. Aquesta hipòtesi està plenament documentada i contrastada, fonamentalment, per les mateixes fonts escrites. Un document, datat el 29 d'abril de l'any 1210, on es marquen els límits del castell de la Tosca diu que a l'*aparte orientali in uia que uadit et balagario ad ager quantum uadit*³³²². El mateix Jaume Caresmar informa sobre aquest document i diu que el castell de la Tosca per *oriente habebat confinia in puteo Hospitalis Bellipody ueteris, ac in uia publica que ducis a Balagario ad Agerense Castrum (quod spatium modo pars est terminorum Pagi Vilanova Avellanorum)*³³²³. Així, Caresmar, en la traducció comentada del mateix document diu: *por la parte de oriente con el pozo del Ospital de Santa Maria de Bellpuig, ahora dize que afronta por encima en el camino que va de Balaguer a Ager, y que despues sube por la cima de la tierra de Campvim*³³²⁴. La descripció coincideix exactament amb la nostra teoria, ja que el camí passa pel sector on hi ha la torre de Campvim (fig. 3.5.31). Nosaltres remuntem l'origen d'aquesta via o, si més no, la seva existència a l'època

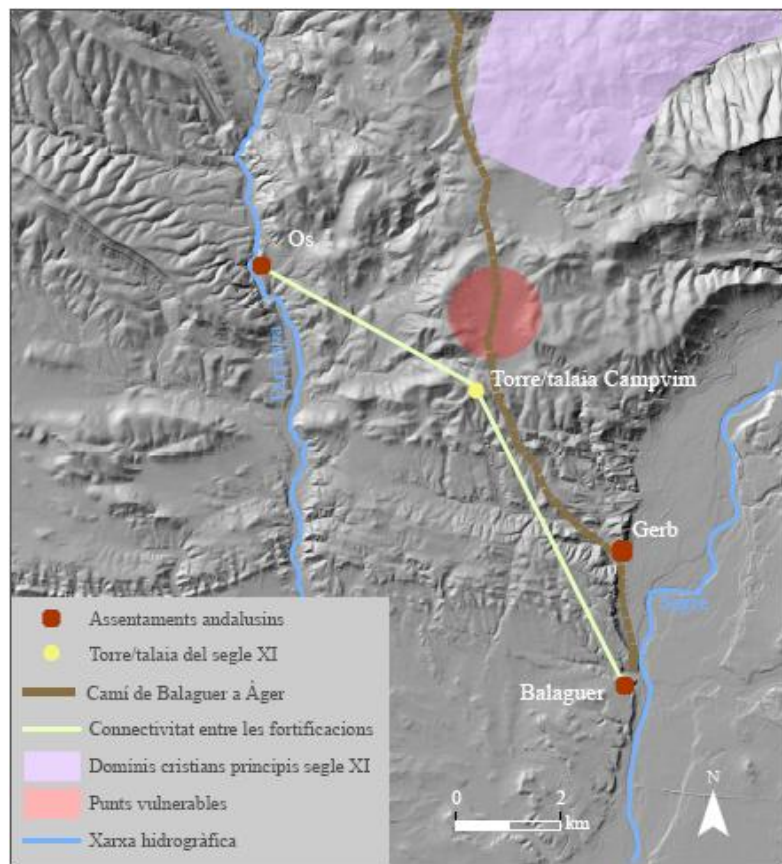

Fig. 3.5.31 Reproducció aproximada de la frontera a mitjans del segle XI a les Aspres. Font ICC, elaboració pròpia.

³³²¹ Com ja hem explicat, segons Francesc Fité aquesta via passa per l'altra banda, per la ribera del Farfanya, però, en la línia de Xavier Mora, estem convençuts que és tracta de la via que uneix Lleida i Àger.

³³²² Donació feta per Berenguer de Corrià a favor del Monestir, d'honors al terme del castell de la Tosca, el qual havia estat d'Arsenda Despujola, datat el 29 d'abril de 1210. ACN – Ordre dels canonges regulars premonstratsos de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanes, 200-85-T2-171

³³²³ CARESMAR, Jaime; *De rebus ecclesiae sanctae Mariae Bellipodiensis Avellanarum in Cathalonia*, p. 303-304. AMBA, OCP. C-17. Ll. 36.

³³²⁴ CARESMAR, Jaime; *Anales del Real Monasterio de Bellpuig de les Avellanes de la Orden de Canonigos Regulares Premonstratenses en el Principado de Cathaluña*, 1766, p. 222. AMBA, OCP. C-12. Ll. 30.

andalusina, moment durant el qual la fortificació custodia el pas. És més, a través de les restes materials i documentals entenem que la fortalesa s'origina al segle XI com a conseqüència directa de l'existència de la via i de la necessitat de fortificar els passos septentrionals del districte de Lleida³³²⁵, com a resultat dels canvis territorials ocorreguts per les primeres conquestes cristianes.

Com ja hem avançat, també hem de destacar que associada a la torre/talaia de Campvim hi trobem una gran propietat agrícola que en cap moment la documentació denomina com una almúnia, tot i que les referències als cultius i a la font, així com els materials ceràmics localitzats en l'entorn d'aquest indret, ens fan pensar en la seva probable existència. Per tant, tant si existeix almúnia o tan sols una explotació agrícola és evident la connexió amb la torre/talaia ja que es troba a 1,50 kilòmetres de distància al sector nord. Aquesta realitat agropecuària ens permet fundar una nova funció de l'edifici, ja que a més de funcionar com a pont comunicatiu entre la ciutat i el seu territori, com a punt de guaita del camí públic en direcció nord, també estem davant del bastió defensiu de les persones que exploten aquesta finca. Aquesta triple funció queda perfectament representada a través de les cites documentals que ens parlen dels cultius i dels elements naturals presents al paisatge que acaben d'ocupar³³²⁶, *ex omnibus olivariis in nostra dominicatura, que est ad fontem sutus turre que vocitatur ab incolis Camp Vim*³³²⁷.

3.5.4.1.5. Torre/talaia de Cérvoles

Un cas aïllat és la fortificació de Cérvoles, fortificació que també respon als trets fonamentals de les construccions del segle XI. Per tant, no ens apartem del context que hem estat veient fins ara. Certament, la torre/talaia de Cérvoles està molt més allunyada del nostre àmbit territorial perquè ja no respon a l'estratègia defensiva de les alqueries i de la ciutat de Balaguer, sinó que, possiblement, articula el sistema d'alerta d'un hàbitat

³³²⁵ Tant la fortificació de Campvim com la de Tartareu compleixen els mateixos eixos arquitectònics, torre de petites dimensions, de planta circular, construïda amb material petri de l'entorn i amb argamassa de ges (en el cas de Tartareu aquests dos darrers trets els documentem arqueològicament gràcies als murs adjacents a la torre, ja que de la torre només se'n conserva el fonament esculpit a la roca). Deduïm que aquests són clars testimonis arquitectònics de les fortaleses del segle XI, aparegudes com a resposta a l'imminent perill feudal que assetja des del nord.

³³²⁶ Els cristians reutilitzen i adapten les estructures de guaita andalusines. VARELA, Enrique; "Las fortalezas de la Orden de Santiago y su contribución a la ocupación de la Transierra leonesa (1170-1230)", *Las Órdenes Militares en la Península Ibérica. Edad Media*, Miguel Ángel Ladero (coord.), Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, Cuenca, 2000, vol. I, p. 158-159.

³³²⁷ AHN, sec. clero, pergaminos, carp. 1993, núm. 16.

meridional. Estem parlant del casc urbà d'Algèri i Castelló de Farfanya, dos *husun* islàmics de gran importància i que, a l'igual que els casos que nosaltres hem estat descrivint, també deuen d'estructurar el territori per tal de protegir-se de l'expansió cristiana³³²⁸. És més que evident que amb la conquesta de Tragó i de Montessor els territoris que s'obren al seu davant són vies d'accés per als contingents comtals, per la qual cosa és del tot necessari instal·lar nous assentaments fortificats per controlar i frenar aquest progrés.

La torre/talaia de Cérvoles està assentada damunt d'un tossal amb una cota de 816 metres per damunt del nivell del mar. La visibilitat sobre les regions occidentals i meridionals és espectacular. Aquest assentament controla el nord muntanyós d'Algèri, població amb la qual està vinculada a través de la Figuera. Talment, aquests territoris escapen del nostre àmbit i el seu estudi seria de gran interès, però no disposem de temps suficient per continuar la recerca vers aquestes regions meridionals. Tot i això, és més que evident el nexa entre l'estructura fortificada i el poblament islàmic del sud, ja que posseeix unes característiques molt semblants al cas de Campvim, vinculat amb Balaguer o, tal com veurem tot seguit, amb el Tossal Gros, relacionat amb la defensa d'Os.

L'estructura del recinte fortificat és molt senzilla, de fet, actualment només podem identificar la base circular d'una torre. El conjunt arquitectònic està molt malmès ja que no disposa ni del revestiment exterior, del qual només podem descriure els blocs de pedra calcària de

Fig. 3.5.32 Detall de la base de la torre/talaia de Cérvoles. Fotografia pròpia.

³³²⁸ Insistim en què, al segle XI, els *husun* tenen la funció de refugiar i protegir als habitants i els seus bens dels saquejos i les campanyes expansives feudals, així com les torres/talaies tenen la funció de guaitar vies de comunicació i punts vulnerables per on els feudals poden transitar fàcilment, per tant, les ràpides alertes, a través d'un desplegament de guàrdies, és fonamental per prevenir a la població. Una estratègia similar s'ha documentat en zones meridionals d'Andalus en èpoques posteriors. ROJAS, Manuel; "Matrera: un castillo de Sevilla en la frontera de Granada (1400-1430)", *Actas del V Coloquio Internacional de Historia Medieval de Andalucía: Andalucía entre Oriente y Occidente (1236-1492)*", Diputación de Córdoba, Córdoba, 1988, p. 359-366. IDEM.; "Operatividad castral y defensa activa en la frontera occidental de Granada durante el siglo XV", *Actas del Congreso Internacional: Fortificaciones en el entorno del Bajo Guadalquivir*, Ayuntamiento de Alcalá de Guadaíra, Sevilla, 2002, p. 205-225.

la base, ni del conjunt parietal superior. Tan sols disposem de la part baixa interior de la torre formada per un bloc massís de pedres i argamassa que formen el fonament de la construcció (fig. 3.5.32). Els materials són els mateixos que hem identificat a la resta de torres/talaia del segle XI, pedres de l'entorn i aquí hi destaquen les pedres calcàries i també les de guix *sacaroideo*, unides amb un abundant morter de ges molt compacte amb una lleugera quantitat de calç i amb un àrid bàsicament de quars escàs i molt fragmentat³³²⁹. L'esquema constructiu és propi de les petites fortificacions secundàries que fortifiquen l'entorn amenaçat pels cristians. La maçoneria irregular amb alguna cara exterior lleugerament escairada i l'ús del morter de ges com aglutinant per enganxar les diferents filades és del tot comparable amb els altres quatre casos.

3.5.4.1.6. Torre/talaia del Tossal Gros

Un darrer exemple que mostra els plantejaments que nosaltres estem extraient a partir de l'anàlisi espacial, documental, toponímic i arqueològic de les torres/talaia de l'alta Noguera occidental, és la fortalesa del Tossal Gros. Aquesta fortificació, totalment en consonància amb les cinc que acabem de veure en aquest apartat, està certament descontextualitzada del context fronterer més septentrional ja que no respon a l'estratègia política i militar que té la finalitat de protegir i fortificar els punts més dèbils de la geografia muntanyosa del Premontsec per tallar l'entrada i evitar o, si més no, prevenir l'atac dels contingents guerrers cristians des del nord. Observem que la fortificació entra plenament dins del pla defensiu del nucli poblacional d'Os, però enfocada vers la vigilància del sector meridional. Com bé sabem, l'alqueria d'Os resisteix fins a principis del segle XII, igual que altres centres poblacionals i fortificats de la Noguera com Almenar, Algerri, Castelló de Farfanya o Sant Llorenç de Montgai³³³⁰; tots ells resisteixen més d'una dècada que la mateixa ciutat de Balaguer, la capital subregional.

La vall del Farfanya i bona part de la banda dreta del riu Segre no cau durant l'expansió protagonitzada, primer, per Ermengol IV³³³¹ i, després, per Pedro Ansúrez i Ramon

³³²⁹ Vegeu la fitxa arqueològica a l'annex, apartat 4.1.3. i l'apartat cartogràfic 4.3.

³³³⁰ GIRALT, Josep; "Fortificacions andalusines a la Marca Superior d'Al-Andalus: aproximació a l'estudi de la zona nord del districte de Lleida", *La Marché Supérieure d'Al-Andalus et l'Occident chrétien*, Casa de Velásquez-Universidad de Zaragoza, Madrid, 1991, p. 69.

³³³¹ BERTRAN, Prim; "Notes sobre els orígens d'unes poblacions urgellenques: La Fuliola, Boldú i Belcaire als segles XI i XII", *Ilerda*, XI.II (Lleida, 1981), p. 256-257.

Berenguer III a principis de la dotzena centúria sobre les terres de Balaguer³³³². Probablement, la tàctica de reduir els centres més importants per desestabilitzar la perifèria que, evidentment, té la finalitat d'evitar l'accés dels perills exteriors al centre polític, econòmic, militar i cultural per excel·lència: la ciutat, és la fórmula que apliquen els senyors cristians per conquerir Balaguer i forçar, així, la definitiva desfeta dels territoris del seu voltant. No falten exemples, a tall peninsular, sobre aquesta tècnica guerrera, tal com queda representat amb l'estratègia d'Abd-al-'Aziz al segle VIII, d'Abd ar-Rahmàn III al segle X i de Jaume I al segle XIII per sotmetre les poblacions valencianes³³³³.

Amb la caiguda de Balaguer aquest equilibri es trenca i el vincle entre els nuclis de poblament varia completament perquè les alqueries del nord passen a dependre directament de Lleida. El cas d'Os és l'exemple més ben documentat, ja que també és el que resisteix fins al darrer moment. Per tant, la zona d'estudi entra dins d'aquests canons, on Balaguer és el centre rector fins que desapareix sota l'acció expansionista cristiana i, aleshores, les alqueries del nord s'han de cloure en la seva pròpia realitat territorial, tot mantenint un contacte amb la capitalitat de Lleida a través de la via de comunicació del riu Farfanya que descendeix cap a Castelló, Albesa i Lleida.

A partir d'això podem extreure interessants deduccions sobre una fortificació situada a l'extrem sud/est del territori sota l'òrbita de l'alqueria d'Os. Estem parlant d'una petita fortificació que s'alça damunt d'un turó poc pronunciat de 546 metres d'altitud, anomenat Tossal Gros. Des del punt fortificat es domina un pas natural que facilitaria l'accés vers les terres immediates al *hisn* d'Os des de Balaguer o des del Castell de Campvim, també en mans cristianes. La fortificació segueix la mateixa tipologia que les que hem anat veient fins ara, és de planta circular, està feta amb petits i mitjans carreus de pedra calcària, la qual abunda al seu

Fig. 3.5.33 Detall del mur de la torre/talaià del Tossal Gros. Fotografia pròpia.

³³³² SABATÉ, Flocel; *L'expansió territorial de Catalunya (segles IX-XII): ¿Conquesta o repoblació?*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 1996, p. 80.

³³³³ LÓPEZ ELUM, PEDRO; "Los castillos valencianos en el siglo XIII. Del *hisn* musulmán al *castrum* cristiano", *Saitabi*, 54 (València, 2004), p. 114-115.

entorn, el material petri està unit amb un morter on hi abunda el ges³³³⁴ (fig. 3.5.33). Així, igual que en els altres casos, al seu entorn pràcticament no s'hi localitzen restes ceràmiques. Tot plegat ens recorda a les característiques d'aquestes estructures que nosaltres considerem com a construccions frontereres pròpies del segle XI.

Sobre l'edifici no disposem de grans referències documentals ni toponímiques, per la qual cosa tan sols podem recórrer a les proves arqueològiques. La font escrita datada durant la segona meitat del segle XII ens parla d'una torre situada dins del terme de Balaguer que afronta *in terminum de Os, in ipsa Guardia*. La descripció geogràfica que detalla el document ens marca els límits territorials de la torre Episcopal que ens permeten encaixar perfectament els marges de la propietat en els diferents punts geodèsics que encara avui en dia existeixen en el paisatge: *ex parte occidentis per terminum Castellionis usque in terminum de os, in ipsa Guardia, et sic ascendit per ipsos montes usque in terminum de Campvim, et descendit per terminum de Almacir usque in terminum de Gerb, et sic vadit per terminum de Gerb[...]*³³³⁵. La col·locació dels punts topogràfics en un format cartogràfic ens estableixen les fites i ens dibuixen el contorn de la finca, tot establint la torre/talaia del Tossal Gros com la part intermèdia entre Castelló i Campvim. Per tant, descobrim que les restes arqueològiques corresponen a un antic edifici de guaita que poc temps després de la conquesta d'Os encara està ben patent en el relleu (fig. 3.5.34).

Entenem que la torre/talaia està associada amb el *hisn* d'Os, amb el qual comparteix un camp visual de 3,45 kilòmetres de distància, és a dir, entre ambdues fortaleses hi ha un nexa indiscutible de proximitat, l'edifici de guaita ha de garantir el control territorial més enllà de les limitacions que imposa la morfologia des del centre habitat o des de la torre/talaia de la Gurialta. Des d'aquest punt s'assegura el control i la vigilància d'un extens territori, tan muntanyós pel vessant oriental, o sigui, per la banda de Campvim, com pla des de la mateixa torre fins al castell de Gerb i a la ciutat de Balaguer.

³³³⁴ Vegeu la fitxa arqueològica de l'annex, apartat 4.1.3. i l'apartat cartogràfic 4.3.

³³³⁵ BACH, Antoni; "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia*, XIII (la Seu d'Urgell, 1996/1997), doc. 1728, p. 248-249.

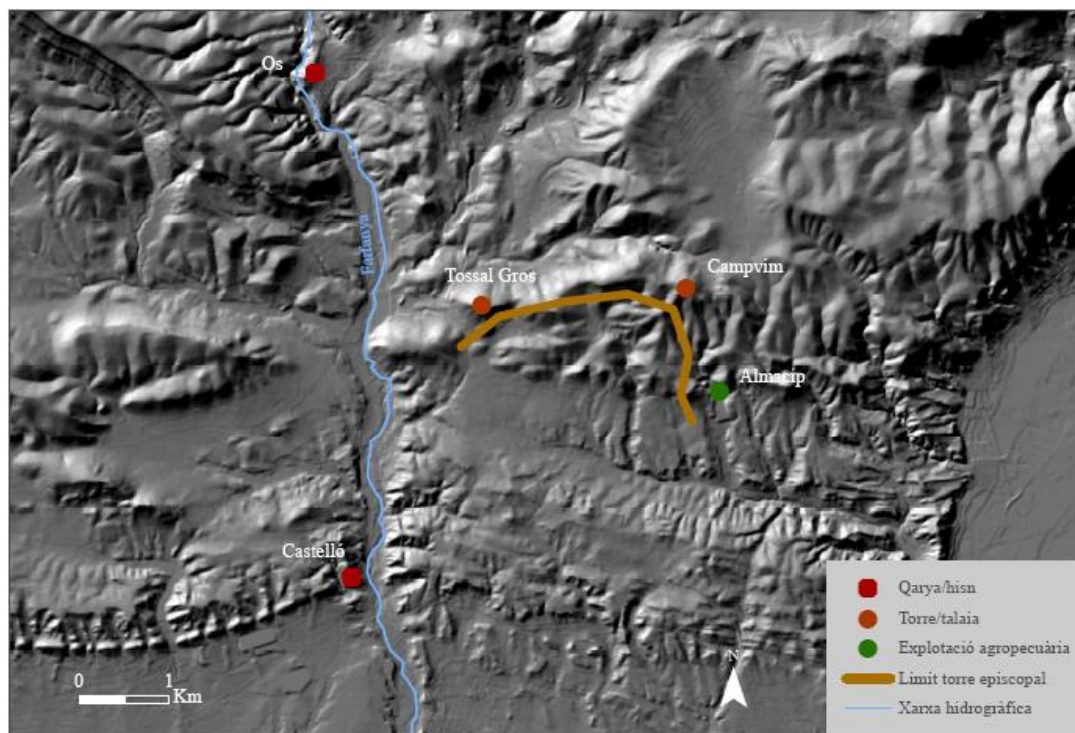

Fig. 3.5.34 Límits septentrionals de la torre episcopal que ens faciliten la ubicació de la tardana torre del Tossal Gros. Font ICC, elaboració pròpia.

Atesos els antecedents, considerem que aquest bastió defensiu s'edifica durant el segle XI, possiblement, durant les convulses transformacions del territori fronterer al llarg de la continuada expansió cristiana vers el sector sud-est. El context polític i militar més apropiat per a desenvolupar una torre/talaia destinada a controlar el sector oriental i meridional més proper al terme de l'alqueria d'Os és: a partir de la conquesta de Campvím i de la caiguda del castell de Gerb, durant la dècada dels vuitanta/noranta, i la posterior conquesta de Balaguer a inicis del segle XII³³³⁶. Amb aquests alt i baixos que trenquen l'esquema territorial del sector més septentrional d'Alandalús la societat rural d'Os creu necessari protegir el seu territori amb noves fortificacions que barrin el pas als intrusos cristians. Creiem que és ben palesa la necessitat de fortificar el sector sud/est d'Os davant l'avanç cristià per aquestes terres. La torre/talaia del Tossal Gros respon perfectament a aquest pla estratègic de cloure els punts més dèbils de la geografia de les Aspres més occidentals davant del perill feudal.

³³³⁶ Balaguer es conquereix l'any 1105 per Pedro Ansúrez, comte de Carrión, Senyor de Valladolid i sogre del difunt Ermengol V d'Urgell. BERTRAN, Prim; "El comtat d'Urgell i la Conquesta de Balaguer", *Balaguer, 1105 cruïlla de civilitzacions*, Flocel Sabaté (dir.), Pagès editors, Lleida, 2007, p. 170.

3.5.4.1.7. Consideracions globals de les torres/talaies

Som conscients que el desplaçament de la frontera requereix noves estratègies defensives per intentar assegurar l'integritat territorial islàmica. Per això, a partir del segle onze es viu un important canvi en la realitat fronterera. En primer lloc, assistim a un canvi absolut dels territoris fronterers perquè la majoria cauen, durant la primera meitat del segle XI, en poder feudal, com Àger i totes les fortaleeses frontereres de la carena del Montsec, que tal com apunta Fité formen la primera línia de vigilància de la serra del Montsec, on el comte del Pallars hi instal·la assentaments permanents³³³⁷.

D'aquesta manera, les antigues fortificacions que protegien el territori més septentrional de la taifa de Lleida perden el seu valor estratègic. Nosaltres observem com les torres/talaies que ja existeixen en el context de la desena centúria vertebraren el territori i garanteixen el contacte visual entre les terres del Premontsec i els punts fortificats de la carena de la serra del Montclús. Així, existeix una senzilla trama fortificada a base de *husun* i torres/talaies situades en indrets d'altura. Aquest sistema militar manté el territori connectat, però sense disposar d'edificis destinats a controlar punts específics com les vies de comunicació, funció relegada únicament als *husun*.

En avançar l'onzena centúria aquests dispositius perden bona part de la seva funció atès que la frontera ja no està marcada per la serralada del Montsec, sinó per la mateixa carena de la serra del Montclús. En segon lloc, i com a conseqüència del primer esdeveniment, apareixen nous flancs dèbils en tot l'àmbit territorial que s'han de fortificar apressuradament³³³⁸. La pèrdua de la superioritat d'Alandalús respecte l'exterior provoca que s'hagin de vigilar els passos indefensos, fet que deriva a l'aparició de torres/talaies disperses per tota la geografia muntanyenca. Així, com a resposta a les noves exigències frontereres del segle XI, apareixen les fortificacions de nova planta ubicades en punts estratègics encarats cap a les terres més accessibles per on els cristians poden penetrar vers les terres andalusines³³³⁹.

³³³⁷ FITÉ, Francesc; *Reculls d'història de la Vall d'Àger. Període antic i medieval*, Centre d'Estudis de la Vall d'Àger, Àger, 1985, p. 80-84. CHESÉ, Ramon; *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, Pagès Editors, Lleida, 2011, vol. I, doc. 16, p. 221-222.

³³³⁸ El canvi en els territoris limítrofs altera totalment la xarxa fortificada heretada de la centúria anterior. Vegeu a l'annex la seqüència on avaluem l'evolució de la frontera a la zona nord del districte/taifa de Lleida al llarg del segle X-XII, pàgines 1311-1313.

³³³⁹ Sobre la importància de la presa de places fortificades en una guerra de posició vegeu la clarificadora anàlisi de Rojas. ROJAS, Manuel; "Estrategia y guerra de posición en la Edad Media. El ejemplo de la frontera occidental de Granada (c. 1275-1481)", *V Estudio de frontera. Funciones de la red castral fronteriza*, Diputación Provincial de Jaén, Jaén, 2004, p. 678-679.

Per tant, en traslladar-se la frontera cap al sud es materialitzen noves construccions de vigilància i d'alerta en nous àmbits geogràfics, assistim, guardant la distància i la magnitud poblacional, a un fet equiparable amb el que succeeix a Toledo quan l'any 1085 Alfons VI ocupa la ciutat i la frontera es trasllada cap al sud, a les terres manegues, on amb la presència d'almoràvits i almohades es converteix en el nou escenari bèl·lic³³⁴⁰. La nostra regió manté un paral·lel amb aquest esquema fronterer, atès que passa de ser una zona de reraguarda a ésser una zona de guàrdia permanent³³⁴¹. La plaça d'Àger, tot i els esforços islàmics per reocupar-la i mantenir-la, cau novament en mans cristianes l'any 1048/1049³³⁴², al seu darrere van caient molts altres assentaments fronterers com Cas, Fondepou, i Masos de Millà³³⁴³; fets que alteren completament la xarxa fortificada existent fins al moment i tot plegat deriva a la necessitat de fortificar a corre-cuita certs enclavaments fonamentals³³⁴⁴.

Entenem que la tipologia de les sis torres/talaies de planta circular del segle XI es caracteritzen per la simplicitat dels materials i les tècniques constructives, a base de pedres irregulars de l'entorn i argamassa de ges, i per la distribució geogràfica de cada una d'elles emmarcada en la realitat i en el context territorial del segle XI, condicionat per la transformació de la frontera. Fonamentem aquesta deducció sobre aquest tipus de construcció en les nostres contrades com una arquitectura pròpia del segle XI perquè comparant les diferents restes arquitectòniques de les torres/talaies circulars i les restes

³³⁴⁰ MOLÉNAT, Jean Pierre; "Les diverses notions de "frontière" dans la région de Castilla-La Mancha au temps des almorávides et des almohades", *Actas del Congreso Internacional conmemorativo del VIII Centenario de la Batalla de Alarcos*, Universidad de Castilla la Mancha, Cuenca, 1996, p. 105-123. BURESI, Pascal; *La Frontière entre chrétienté et Islam dans la Péninsule Ibérique. Du Tage à la Sierra Morena (fin XIe-milieu XIIIe siècle)*, Publibook, Paris, 2004, p. 20-60. IZQUIERDO, Ricardo; "La taifa de Toledo", *Al-Ándalus espaço de mudança*, Susana Gómez (coord.), Campo Arqueología de Mértola, Mértola, 2006, p. 279.

³³⁴¹ Aquesta realitat s'ha observat en altres espais fronterers que pasen de ser una regió civil a una zona militar, per la qual cosa es viu una profunda evolució. BURESI, Pascal; *La Frontière entre chrétienté et Islam dans la Péninsule Ibérique. Du Tage à la Sierra Morena (fin XIe-milieu XIIIe siècle)*, Publibook, Paris, 2004, p. 61-135.

³³⁴² SOBREQÜÉS, Santiago; *Els barons de Catalunya*, El Observador de la actualidad, Barcelona, 1991, p. 25.

³³⁴³ Durant la dècada dels cinquanta i seixanta tots aquests enclavaments passen a mans cristianes, ja que les primeres notícies històriques daten d'aquest període. FITÉ, Francesc; BOLÒS, Jordi; "Castell de Cas", *Catalunya Romànica*, Antoni Pladevall (dir.), Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1994, vol. XVII, p. 155. FITÉ, Francesc; BOLÒS, Jordi; "Torre de Fontdepou", *Catalunya Romànica*, Antoni Pladevall (dir.), Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1994, vol. XVII, p. 144. FITÉ, Francesc; BOLÒS, Jordi; "Torre o castell dels Masos de Millà", *Catalunya Romànica*, Antoni Pladevall (dir.), Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1994, vol. XVII, p. 143.

³³⁴⁴ Un fet similar succeeix en altres parts de la frontera establerta durant el segle X. Així el sud de la zona de Portugal és un clar exemple d'aquesta flexible frontera que a partir del segle XI es veu greument alterada. VARELA, Rosa; "El mundo rural en el sur del actual territorio portugués (siglos XII-XIII)", *Agira IV, Arqueologia Medieval. Els Espais de Secà*, Flocel Sabaté (dir.), Pagès Editors, Lleida, 2011, p. 99.

arqueològiques de la petita fortificació de Tartareu podem extreure bons paral·lelismes. A més, l'estudi de la composició dels morters, de possible procedència islàmica, ens permet visualitzar que l'argamassa d'aquestes torres és molt similar, per la qual cosa deduïm que és pròpia d'una mateixa etapa històrica, el segle XI. Només conjuminant totes les aportacions i comparant-les amb les dades obtingudes de les excavacions arqueològiques de Tartareu podem corroborar la nostra hipòtesi, considerar la majoria dels edificis de planta circular de les Aspres centrals i occidentals com a construccions del segle XI, aparegudes com a resposta a la forta pressió territorial exercida des del nord.

A part, no deixa de ser sospitós el fet que en la documentació feudal sempre aparegui com a límit meridional o occidental de les possessions dels senyors cristians respecte als territoris islàmics, el poble d'Os o bé de Pòrtol³³⁴⁵. Els feudals descuiden les fortificacions anteriors al principal centre d'hàbitat, com Alberola, Tartareu i les Avellanes, possiblement, per la seva poca importància i, en els dos primers casos, per la tardana aparició en el marc estratègic i territorial. Aquesta és l'estratègia i la tònica fortificada que nosaltres podem extreure després d'analitzar les dades disponibles i d'observar la distribució territorial de fortificacions i terrenys sota domini cristià.

Els casos de les dos petites fortificacions de Campvim i Cérvoles, també formen part d'una lògica territorial i defensiva dependent d'altres centres poblacionals com Balaguer i la Figuera, aquesta última estaria vinculada amb Algerri, tot i això no entrem en aquesta darrera filiació perquè escapa del nostre camp de treball. Aquests assentaments són dues fortificacions que comparteixen molts punts en comú, així com també amb les altres que formen part d'aquest apartat perquè la finalitat és protegir i vigilar territoris allunyats dels centres d'hàbitat i amenaçats pel progressiu avenç feudal. Així, Campvim funciona, al segle XI, com un nus que uneix dues regions: la muntanya i la plana, és a dir, el món rural i el món urbà. Aquesta deducció està sustentada en la interpretació

³³⁴⁵ De fet, Xavier Mora proposa, amb certs dubtes, que el Vilot d'Os correspongui a la vila de Pòrtol. Tanmateix, nosaltres observem que les restes materials no poden correspondre a un poblat alt medieval, per la qual cosa considerem que aquests dos topònims designen el mateix nucli urbà, l'alqueria andalusina d'Os. Per tant, es produeix una confusió entre Os i Pòrtol. CHESÉ, Ramon; *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, Pagès Editors, Lleida, 2011, vol. I, doc. 13, p. 217-219. IDEM.; *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, Pagès Editors, Lleida, 2011, vol. I, doc. 20, p. 225-226. IDEM.; *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, Pagès Editors, Lleida, 2011, vol. I, doc. 36, p. 251-254. IDEM.; *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, Pagès Editors, Lleida, 2011, vol. I, doc. 74, p. 306-307. BARAUT, Cebrià; "Les actes de consagracions d'esglésies del bisbat d'Urgell (segles IX-XII)", *Urgellia*, I (la Seu d'Urgell, 1978), doc. 83, p. 172-175. MIQUEL, Francisco; *Liber Feudorum Maior*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Sección de Estudios Medievales de Barcelona, Barcelona, 1945-1947, vol. I, doc. 39, p. 55-56. BACH, Antoni; "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia*, XIII (la Seu d'Urgell, 1996/1997), doc. 380, p. 254-255.

documental i, sobretot, en la comparació de les restes arqueològiques dels diferents exemples que posseïm. Tot plegat ens permet establir que la tipologia constructiva i material de tots els casos proposats és molt similar, per la qual cosa creiem que totes les torres estan realitzades al segle XI, com a resposta a necessitats fronteres molt particulars.

Gràcies als resultats obtinguts de l'anàlisi de la torre/talaia de Campvim descobrim la importància de la ciutat sobre el seu territori al llarg del segle XI, moment més àlgid del món urbà. Entenem que a través d'aquest punt fortificat la ciutat garanteix la connexió directa amb la realitat del nord de la regió. D'aquesta manera es supera la distància entre centre i perifèria, bàsicament, materialitzada pel relleu muntanyós que separa òpticament Balaguer i Os, l'alqueria més meridional del nord. A diferència de les primeres alqueries que rodegen la capital subregional pel sector nord, Algerri, Castelló i Sant Llorenç, Os resta amagada per les primeres serralades del Prepirineu. Tot i això, Os entra dins del territori controlat i gestionat per una ciutat. Sabem que la ciutat es relaciona amb altres centres per la qual cosa podem parlar d'una jerarquia urbana, és a dir, existeix el control i la gestió des del centre vers la perifèria. Bàsicament, aquests nivells són els tres següents: la capital, les ciutats secundàries i les alqueries. En la nostra regió estem parlant de Lleida, Balaguer i les alqueries del nord del districte/taifa, les quals es vinculen cada una de elles amb un nucli poblacional major.

Com destaca Laliena, l'afermament i la multiplicació de les marques cristianes pròximes als termes dels *husun* fronterers, al llarg de la segona meitat del segle XI, és un fenomen latent³³⁴⁶. Aquesta situació capgira l'equilibri de les forces peninsulars. Finalment, la situació d'un cert equilibri fronterer s'estronca entre mitjans i finals del segle XI amb l'afany expansionista de les societats feudals del nord. Així, les respectives forces cristianes (comtat d'Urgell, de Barcelona, regne d'Aragó, regne de Lleó) inicien vigoroses conquestes territorials de les terres frontereres³³⁴⁷ penetrant en direcció a les ciutats més importants, d'aquí que caigui abans Balaguer que alguns *husun* situats en una posició més avançada.

Les diferents referències a la societat rural d'Os ens transmeten la impressió d'un col·lectiu coordinat i defensor d'un objectiu, el manteniment i la defensa de la integritat

³³⁴⁶ LALIENA, Carlos; "La articulación del espacio aragonés y el Camino de Santiago", *El camino de Santiago y la articulación del espacio hispánico (XX Semana de Estudios Medievales de Estella)*, Gobierno de Navarra, Pamplona, 1994, p. 85-128.

³³⁴⁷ SABATÉ, Flocel; *L'expansió territorial de Catalunya (segles IX-XII): conquesta o repoblació?*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 1996, p. 86.

territorial davant de l'expansió cristiana. Observem que l'estratègia del poblat islàmic d'Os consisteix en tancar-se sobre el seu territori³³⁴⁸. Aquesta dinàmica la podem contemplar des del vessant de les fortificacions secundàries disperses pel territori: la Gurialta, Tartareu, Alberola i el Tossal Gros; totes elles destinades a establir defenses en aquells punts dèbils del seu terme per tal d'alertar de la presència de les forces cristianes o per dificultar-ne el seu progrés territorial. Igualment, la societat islàmica d'Os manté un *hisn*, complex fortificat al capdamunt de l'alqueria, apte per a refugiar la població i resistir un atac violent i, segurament, per llançar certes ofensives des del nucli fortificat, per defensar tot el col·lectiu, tal com es desprèn dels documents feudals.

Segurament, aquesta nova estructuració fortificada dispersa pel paisatge i les bones defenses del *hisn* són els elements que permeten a la població de l'alqueria d'Os resistir als setges cristians, cosa que es plasma als documents amb les connotacions de *castrum malignum, filiis Agarenorum, malignam gentem apprehendere fecistis*³³⁴⁹, és a dir, en aconseguir conquerir la plaça forta, els cristians descriuen als captius a través d'aquests adjectius depreciatius, despectius i ofensius. Aquesta informació és de gran valor historiogràfic ja que podem observar la rancúnia i l'odi que tenen els conqueridors sobre la població musulmana de l'alqueria d'Os. Sens dubte, una societat que intenta resistir i defensar la seva terra fins l'últim alè.

Aquest esperit vital i optimista enfront de l'expansió cristiana queda patent en altres diplomes on se'ns donen detalls sobre el temor de què els musulmans tornin per recuperar l'assentament d'Os³³⁵⁰. Som conscients doncs que aquesta és una societat amb una dinàmica política i econòmica interessant perquè es pot permetre fer front a un exèrcit feudal, sobretot, a través de l'acèrrima resistència a la terra i a la fortificació³³⁵¹. A més a més, transmet el valor i l'esperança en el futur ja que, tot i no disposar de l'ajut de la capital subregional, perquè ja ha caigut sota l'expansió feudal, fortifica la mateixa vall per fer front a un enemic, el cristià. Val a dir però que l'eix del Farfanya es manté

³³⁴⁸ Tanmateix, aquesta és l'alternativa després de la conquesta cristiana de Balaguer, l'any 1105, ja que, amb anterioritat a aquesta data, Os funciona com un centre poblacional important, amb una àrea amb bons recursos agropecuaris, que controla l'accés nord a la ciutat. Aquest assentament residencial i fortificat comparteix certs elements amb Bola, un nucli islàmic destinat situat al nord de la ciutat d'Osca. ESCO, Carlos; SÉNAC, Philippe; "Bolea (Huesca): una fortaleza de la Marca Superior de al-Andalus", *Bolskan*, IV (Huesca, 1987), p. 147.

³³⁴⁹ BC, perg. 166, reg. 4158; Car. 133.

³³⁵⁰ BC, perg. 168, reg. 4058; Car. 2138.

³³⁵¹ La lectura i la interpretació de les fonts cristianes post conquesta ens obren un ventall de possibilitats a l'hora d'entendre la realitat islàmica de les Aspres centrals i occidentals. Aquest treball d'interpretació i gestió de les dades documentals i d'altre índole és absolutament inèdit i, pel que estem observant, és apte per a conèixer nous trets de la societat musulmana fronterera.

obert fins a la mateixa data de la conquesta, la qual cosa podria significar que Os rebí ajuda o suport moral des de la capital del districte, la qual resisteix fins al 1149.

3.5.5. Interpretació dels models fortificats

3.5.5.1. Estructura de finals del segle X i principis de l'XI

Després d'una intensa recerca hem pogut establir l'esquema fortificat de finals del segle X i principis de l'XI. Tanmateix, tal com apunta Sénac i nosaltres mateixos documentem, alguns d'aquests assentaments fortificats són el resultat de l'estratègia militar desenvolupada des de finals del segle VIII i al llarg del segle IX i perduren fins a mitjans del segle XI³³⁵² o fins i tot fins a principis del segle XII per tal de protegir la frontera. Aquests seria l'origen de moltes d'aquestes estructures fortificades documentades per nosaltres com anteriors a finals del segle X. De fet, un esquema fortificat similar es repeteix a la Marca Mitjana cap al segle X³³⁵³ i, recentment atraçat fins a mitjans del segle IX³³⁵⁴, mentre que a la Marca Inferior el model no està configurat per línies transversals de defensa, sinó més aviat per grans nuclis fortificats³³⁵⁵. Referent a l'origen de les torres/talaies d'altura, recents investigacions consideren que són un primerenc dispositiu de control i vigilància del territori –establert durant la conquesta–, segons Martí sense complir una funció defensiva de les fronteres³³⁵⁶. En canvi, segons Zozaya les talaies són restes de materials antics dels primers temps d'Alandalús, datats entorn del segle VIII-IX i amb la finalitat de vigilar³³⁵⁷. Per tant, l'estructura que nosaltres documentem a finals del segle X, possiblement, té un origen molt anterior, tot i que no hi entrem perquè no disposem de

³³⁵² SÉNAC, Philippe; “Les husun du Tagr al-Aqsa: à la recherche d'une frontière septentrionale d'Al-Andalus à l'époque omeyyade”, *Castrum 4. Frontière et peuplement dans le monde méditerranéen au Moyen Age*, Jean-Michel Poisson (ed.), École Française de Rome-Casa de Velázquez, Roma-Madrid, 1992, p. 80.

³³⁵³ CABALLERO, Luis; MATEO, Alfonso; “Atalayas musulmanas en la provincia de Soria”, *Arevacon*, 14 (Soria, 1988), p. 9-15.

³³⁵⁴ IZQUIERDO, Ricardo; “La organización defensiva del valle medio del Tajo en época musulmana: zona Talavera-Toledo”, *Congreso Espacios Fortificados en la provincia de Toledo*, Diputación provincial de Toledo, Toledo, 2005, p. 92.

³³⁵⁵ VALDÉS, Fernando; “Consideraciones sobre la Marca Inferior de Al-Andalus”, *Castrum 4. Frontière et peuplement dans le monde méditerranéen au Moyen Age*, Jean-Michel Poisson (ed.), École Française de Rome-Casa de Velázquez, Roma-Madrid, 1992, p. 96.

³³⁵⁶ MARTÍ, Ramon; “Los faros en al-Andalus: un sistema original de transmisión de señales”, *Fars de l'Islam. Antiques alminares d'Al-Andalus*, Ramon Martí (ed.), EDAR, Barcelona, 2008, p. 189 i 204.

³³⁵⁷ ZOZAYA, Juan; “La trama defensiva del Valle del Duero”, *Fars de l'Islam. Antiques alminares d'Al-Andalus*, Ramon Martí (ed.), EDAR, Barcelona, 2008, p. 94-95.

suficients dades per marcar exactament l'època en què s'originen. Tanmateix, és una certesa que nosaltres hem pogut diferenciar entre aquestes fortificacions i les que apareixen a partir del segle XI, com a conseqüència de les noves exigències militars en front de les pressions territorials des del vessant septentrional.

Dins d'aquesta xarxa poblacional i militar configurada en una data anterior a finals del segle X constatem l'existència de *husun* associats a un nucli d'hàbitat a la nostra regió d'estudi³³⁵⁸, tot i que matisem que no són l'únic hàbitat fortificat i, ni molt menys, tots els hàbitats de la regió estan estructurats per un *hisn*. Al costat dels castells descobrim, mitjançant la nostra metodologia, un conjunt de punts estratègics fortificats, situats en una posició elevada que disposen d'una gran visibilitat sobre l'espai fronterer³³⁵⁹. Aquests són petits edificis destinats a vigilar el territori i complir una funció telegràfica en la gestió de la informació. Aquest sistema d'alerta i defensa es caracteritza, a finals del segle X/principis XI, per la simplicitat i la senzillesa del model basat en la connexió entre els tres *husun/qura'* de les Aspres centrals i occidentals així com l'enllaç amb les torres de guaita situades a la carena de la serra del Montclús i amb el *hisn/qarya* situat al sector meridional, Castelló de Farfanya, i amb la hipotètica guàrdia de Llorenç situada a Mont-Roig.

D'aquesta manera l'esquema fortificat del sector oriental de la Marca Superior cobreix les principals exigències de comunicació visual entre els diferents punts de la geografia muntanyenca. El petit assentament secundari ubicat en una posició intermèdia en l'espai té una gran importància en la connectivitat geogràfica. Així, s'estableix un vincle entre els principals nuclis habitats, els diferents punts fortificats d'aquest sector i els centres poblacionals més pròxims com Àger i Castelló de Farfanya, assentament que, a l'hora manté un lligam amb el centre poblacional més important de la regió situada a 40 kilòmetres, Balaguer.

Com bé podem observar, l'espai treballat està estructurat, almenys des de finals del segle X i principis de l'XI, per tres poblats: Tragó, Os i Santa Linya. Cada un d'ells està associat amb un centre fortificat i una zona agrícola explotable. Per tant, el model que podem esbossar està basat en l'alqueria, espai residencial que disposa dels equipaments propis d'un hàbitat musulmà, com la mesquita, el forn i el molí; en el *hisn*,

³³⁵⁸ Tots els centres poblacionals andalusins que nosaltres hem identificat estan documentats, abans de la conquesta, en diplomes feudals o bé en documents on es reparteixen els bens dels nous territoris ocupats. MIQUEL, Francisco; *Liber Feudorum Maior*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Sección de Estudios Medievales de Barcelona, Barcelona, 1945-1947, vol. I, doc. 39, p. 55-56. ACN, Ordre dels canonges premonstratencs de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanés, 200-85-T2-59.

³³⁵⁹ Sobre la visibilitat entre les fortificacions fronteres vegeu l'apartat 4.2.2. de l'annex.

el centre fortificat que compleix la funció de refugi i defensa del poblament rural, i de les unitats de treball, dins del qual hi ha els territoris antropitzats, on s'hi desenvolupa l'activitat agrícola, tant de regadiu, fundant una unitat hidràulica associada a un eix fluvial o a un brollador natural, com de secà, terrassans i condicionant certs paratges per sembrar-hi cultius, i els paratges naturals, els quals s'exploten indirectament fent-los servir com a indrets de pastures, de recol·lecció, de caça, etc³³⁶⁰.

A més de tots aquests components, tota alqueria amb *hisn* té associada una torre/talaia a pocs kilòmetres de distància³³⁶¹, situada en una posició dominant que controla i manté el contacte visual amb la resta del territori sota jurisdicció islàmica. Així, la vall que, en un primer cop d'ull, sembla que estigui closa en sí mateixa i que només visqui immersa en la seva pròpia realitat social, econòmica i política, manté una relació de proximitat amb tots aquells punts fortificats que li permeten entrar en contacte amb els altres poblats veïns. L'antigor d'aquestes estructures fortificades secundàries, que hem vist anteriorment, allunyades, a tall arqueològic, de les torres/talaia del segle XI, ens fan pensar en punts de guaita establerts abans de finals del segle X. Això no obstant, els nous contextos fronterers deixen bona part d'aquestes antigues torres de guaita com a punts fortificats obsolets que no responen a les noves exigències territorials, per la qual cosa apareixen noves fortificacions focalitzades en el control dels passos naturals.

En aquest sentit les referències documentals, arqueològiques i toponímiques ens faciliten formular un annex cartogràfic per tal de donar una major visibilitat a tot això que hem apuntat i contrastat; tot elaborant un mapa amb els principals centres habitats, documentats al segle X i les seves fortificacions secundàries realitzades amb la tècnica de pedra seca. Això ens permet il·lustrar parcialment i de forma gràfica la realitat andalusina abans de finals del segle X, per tal de generar una idea de la transformació i la continuïtat dels edificis fortificats.

D'aquesta manera, nosaltres descobrim que els indrets anomenats amb el topònim Guàrdia corresponen a antigues torres/talaies andalusines de guaita que a finals del segle X i principis de l'XI trobem associades amb un *hisn* (fig. 3.5.35). El castell de Tragó disposa d'un edifici situat al "Tossal la Guàrdia", el castell d'Os d'un altre assentat al cim de la "Gurialta, Gurialta o Guàrdialta", el castell de Santa Linya d'un punt de

³³⁶⁰ GLICK, Thomas; *Paisajes de conquista. Cambio cultural y geográfico en la España medieval*, Publicaciones de la Universidad de Valencia, València, 2007, p. 37.

³³⁶¹ Pel que nosaltres podem deduir a partir de les dades arqueològiques i toponímiques aquest tipus d'edificis cal remuntar el seu origen abans de finals del segle X, tot i que moltes d'elles tenen continuïtat fins a la conquesta islàmica.

vigilància ubicat al vèrtex del “Serrat la Guàrdia”, i el hisn de Llorenç relacionat amb una guàrdia instal·lada a l’actual sector dels “ulls de Llorenç”. Després d’una àmplia correlació de dades i comparacions podem afirmar que totes les torres/talaies situades en indrets d’altura i designades pels conqueridors com a “guàrdies” corresponen a una mateixa etapa, l’andalusina. Alhora, es caracteritzen per la simplicitat, tant material com referent a les tècniques constructives. Són petits assentaments de planta circular, dels quals no disposem sinó d’una prova arqueològica, el cas de Santa Linya. Aquesta és una torre elaborada amb material petri del seu entorn mitjançant la tècnica de pedra seca. A més, aquest tipus de torres es caracteritzen per estar edificades en punts d’altura amb una gran visibilitat i, a diferència de les que apareixen al segle XI, no formen un micro-sistema per protegir els camins.

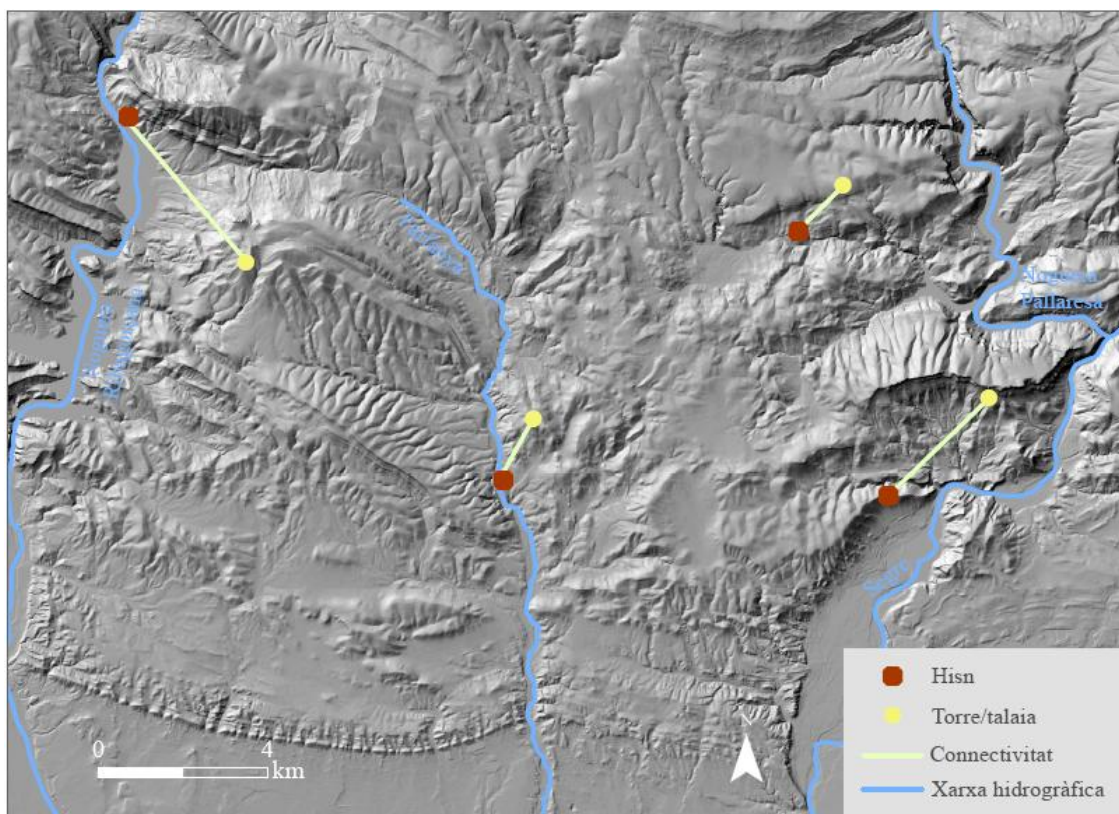

Fig. 3.5.35 Esquema fortificat de finals del segle X a base de *husun* i torres/talaies ubicades en indrets d’altura. Font ICC, elaboració pròpia.

Realment, l’esquema fortificat documentat abans del segle XI, el podem identificar a les tres alqueries indagades, així com també el podem extrapolar al cas de Llorenç amb bones referències documentals. En canvi, el model fortificat propi del segle XI només el descobrim en aquells territoris sota jurisdicció islàmica en aquest període històric concret, és a dir, a Santa Linya, ocupada a principis de la centúria, no hi trobem cap

referència arqueològica que ens permeti provar l'existència de torres de planta circular fetes amb pedra irregular i argamassa de ges, que sí que documentem a la resta del territori andalusí.

Seguint les explicacions de Pere Balañà la noció de *tagr*, considerada des d'una òptica estrictament islàmica i amb independència de la seva plasmació sobre el territori, canvia de valor semàntic durant els segles alt medievals³³⁶². Per tant, és evident que hem de sotmetre el fet de tractar amb territoris pròxims als dominis cristians, que molt aviat han d'exercir la funció defensiva, als factors temporals de formació i fixació de la frontera, així com als factors d'evolució diacrònica i organitzativa, ja que, tal com apunta Pedro Chalmeta, *un estudio del tagr no puede ser nunca estático; no se pueden "sumar" los datos procedentes de diversas épocas. Antes bien, hay que distinguir cuidadosamente entre las distintas fases cronológicas para evitar una imagen plana y, además, que no nos cuadren los mapas*³³⁶³.

Aquesta és la imatge que nosaltres extraïem del nostre estudi, ja que en el territori identifiquem varis edificis situats en punts estratègics i fortificats, l'origen dels quals no és el mateix per tots ells, uns són anteriors a finals del segle X i els altres posteriors. Nosaltres hem destriat minuciosament les diferents construccions segons el possible origen de cada una d'elles i el vincle entre cada una segons el moment històric (etapa precalifal o califal i postcalifal). A través d'aquesta gestió de les dades extraïem que la regió i els seus edificis fortificats no són els mateixos durant tota la història d'Alandalús, sinó que l'aparició i la desaparició de cada un d'ells depèn del context polític i militar d'àmbit tan regional com global, atès que les necessitats i exigències de protecció i vigilància poden incentivar la creació, la desaparició o la continuïtat dels assentaments fortificats³³⁶⁴. Tot i això, sempre existeix una connectivitat entre els assentaments islàmics, en aquesta primera xarxa fortificada, garantida per les torres/talaia situades en llocs d'altura (fig. 3.5.36).

³³⁶² BALAÑÀ, Pere; "La frontera islàmica extrema, un territorio d'excepció", *La transformación de la Frontera al Siglo XI*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 2000, p. 81.

³³⁶³ CHALMETA, Pedro; "El concepto de Tagr", *La Marche Supérieure d'Al-Andalus et l'occident chrétien*, Philippe Sénac (ed.), Casa de Velásquez-Universidad de Zaragoza, Madrid, 1991, p. 16.

³³⁶⁴ Així per exemple, les bones referències de l'assentament de Montessor durant el segle X, es perden a la centúria següent, per la qual cosa nosaltres considerem que el majestuós complex califal queda reduït en una simple torre talaia i els seus annexos ramaders durant el segle XI, elements provats arqueològicament.

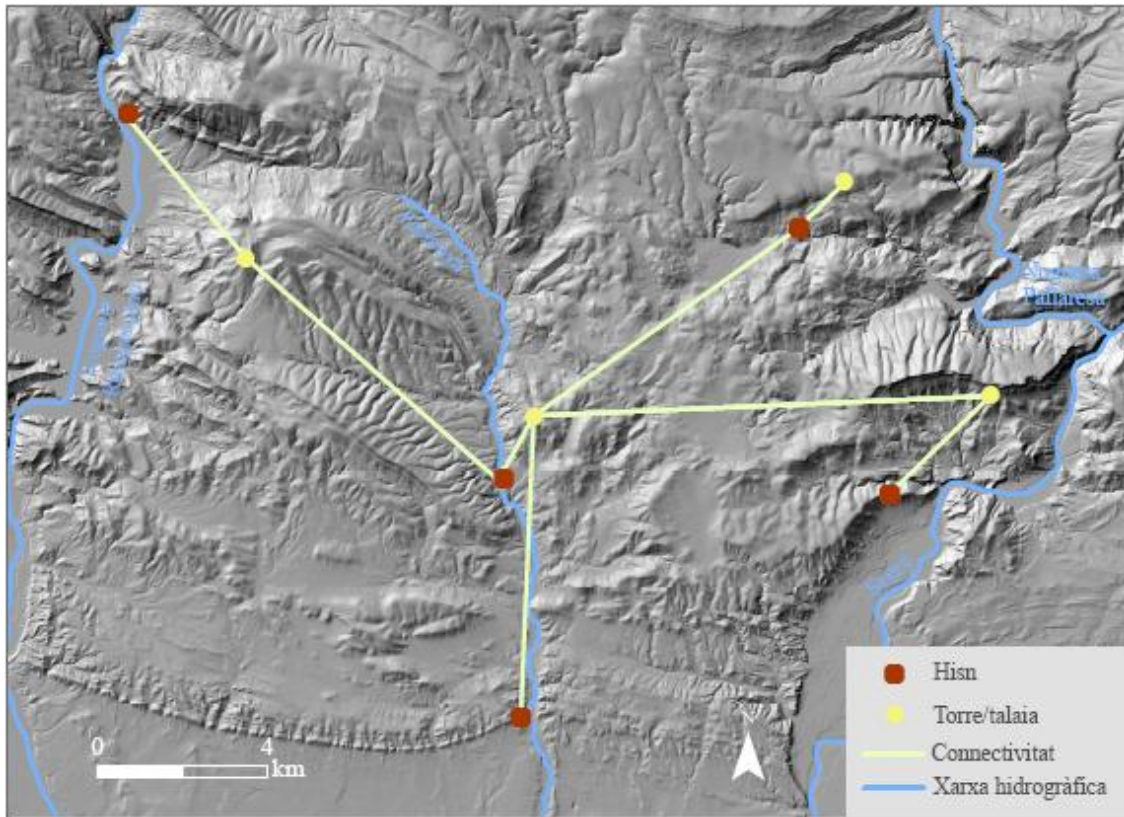

Fig. 3.5.36 Connexió visual entre els assentaments andalusins de finals del segle X. Font ICC, elaboració pròpia.

3.5.5.2. Nova realitat fortificada estructurada durant el segle XI

Anem a resumir aquesta nova realitat fortificada que comença a dibuixar-se a partir de l'onzena centúria sobre l'estructura fortificada (*husun* i torres/talaies d'altura) ja existent i condicionada per un nou i imprevisible estat de la qüestió. Durant la primera meitat d'aquest segle es materialitzen les primeres expansions territorials del món feudal sobre el territori fronterer andalusí. El fet marca, almenys en les contrades que nosaltres estem indagant, un abans i un després, atès que el nou context guerrer requereix una nova realitat militar per estructurar, protegir i alertar dels constants perills del nord als principals centres poblacionals del districte/taifa de Lleida. Estem parlant tant dels nuclis rurals com dels urbans, ja que la violència afecta directament a l'àmbit rural, però la defensa es coordina des de la capital³³⁶⁵.

³³⁶⁵ Fité, seguint els arguments de Sobrequés, explica que són els germans Ahmad al-Muqtàdir i Iusuf d'al-Muzàffar els que reconquereixen els territoris d'Àger sobre els vols de 1048, tesi que nosaltres també compartim ja que disposem de diferents indicadors que ens confirmen que el món rural septentrional no està desconnectat de la capital ni de la resta del territori islàmic. FITÉ, Francesc; GONZÁLEZ, Eduard; Arnau Mir de Tost. *Un senyor de frontera al segle XI*, Edicions Universitat de Lleida, Lleida, 2010, p. 143-146.

Els incidents militars sobre les terres frontereres tenen unes conseqüències immediates, almenys això és el que nosaltres podem extreure dels resultats obtinguts pel mètode de recerca. La primerenca expansió cristiana per la vall d'Àger i per les terres situades a la ribera del Noguera Pallaresa provoca una reacció musulmana per protegir, defensar i recuperar els territoris perduts. Això implica la reorganització del territori en un espai militaritzat per tal de garantir una defensa i una campanya ofensiva sobre les regions conquerides pels cristians. Aquest fervor per estructurar una frontera apta per aturar i per recuperar antics territoris queda impregnat en el paisatge.

3.5.5.2.1. Primeres fortificacions de guaita del segle XI

Els resultats de la reacció andalusina són immediats ja que durant els anys quaranta i cinquanta els musulmans recuperen i estableixen per uns anys el territori perdut. Així, Àger i Santa Linya s'integren novament a la jurisdicció islàmica³³⁶⁶. Descobrim que en una etapa prèvia a la reocupació islàmica de les places perdudes, els andalusins inicien la militarització del territori septentrional, tot establint punts fortificats en els tossals de mitjana altura amb una exagerada situació estratègica a l'hora de controlar passos i entrades naturals de les zones septentrionals en mans dels senyors cristians, tant d'Urgell com de Barcelona.

Aquestes fortificacions no tenen altra raó d'existir abans del segle XI perquè en cap moment podem documentar de forma fidedigna que existeixi una població, un centre fortificat o un espai de treball d'origen andalusí vinculat amb el senzill punt de guaita. A part, les restes materials i documentals de tots aquests casos concorden en tipologia i materials de construcció, cosa que fa pensar en la seva edificació en una mateixa època i per un mateix motiu, la defensa. Altrament, totes les fortificacions s'ubiquen en indrets òptims per vigilar una zona accessible, és a dir, un espai fronterer amb unes condicions morfològiques que faciliten l'accés dels contingents cristians. La lògica territorial ens permet entendre que aquests punts necessiten estar controlats per tal d'alertar a les

³³⁶⁶ Des de finals de la dècada dels 40 del segle XI fins a darrers de la dècada dels 50 de la mateixa centúria. SANAHUJA, Pedro; "Arnau Mir de Tost, caudillo de la reconquesta en tierras de Lérida", *Ilerda*, II (Lleida, 1944), p. 73-79. SOBREQÜÉS, Santiago; *Els barons de Catalunya*, El Observador de la actualidad, Barcelona, 1991, p. 25. FITÉ, Francesc; GONZÁLEZ, Eduard; *Arnau Mir de Tost. Un senyor de frontera al segle XI*, Edicions Universitat de Lleida, Lleida, 2010, p. 103-104. MORA, Xavier, *Un poble del comtat d'Urgell: Alberola*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 2010, p. 23-25.

zones residencials de qualsevol daltabaix i per a què els seus habitants puguin fortificar-se al *hisn* situat a la part alta de l'alqueria³³⁶⁷.

Val a dir que la majoria dels assentaments de l'alta Noguera occidental es caracteritzen per una gran escassetat de materials³³⁶⁸. Aquest seria el cas de Tartareu, Montessor, Alberola i Cérvoles. Aquests assentaments fortificats, de caràcter secundari amb una existència molt tardana i puntual, estan absolutament entroncats amb la fase de militarització de l'espai per donar resposta a les campanyes cristianes. Aquest model fortificat respon a una nova forma d'articular el control i la vigilància d'un territori amb contínua alarma i inseguretat³³⁶⁹. Campvim, tot i plasmar també aquesta finalitat militar, és un cas especial perquè, a part de guaitar, és un assentament relacionat amb l'explotació agropecuària d'Almacip, raó per la qual Campvim disposa de molta cultura material.

Així, entenem que per fortificar el camí d'Àger a Lleida³³⁷⁰ s'hi alça la petita torre/talaia de Tartareu, certament realitzada amb materials molt senzills. El nou edifici guaita el pas natural que condueix directament cap a l'alqueria d'Os, el *hisn* de la qual manté un contacte visual amb aquesta torre. El cas de Tartareu està totalment corroborat per les restes arqueològiques, les quals permeten extreure conclusions favorables als plantejaments que nosaltres estem extraient³³⁷¹, els resultats apunten vers l'existència d'una senzilla torre/talaia. En la mateixa línia, Alberola controla l'entrada natural sobre les terres meridionals pel barranc de Barbatell. Montessor guarda la vall del Ribagorçana i l'alqueria de Tragó. Cérvoles està vinculat amb el sistema d'alerta i

³³⁶⁷ Com bé hem pogut demostrar al segle XI es fortifiquen les principals vies de comunicació que comuniquen Àger amb la resta de centres importants de Lleida, bàsicament, amb Balaguer i la mateixa capital de *Làrida*. Aquesta estratègia es plasma en els assentaments de Campvim i Tartareu.

³³⁶⁸ En aquest punt coincidim amb Pere Balañà i Peter Scales, els quals també han tingut l'oportunitat de comprovar la debilitat de la cultura material d'aquesta regió septentrional. BALAÑÀ, Pere; *L'Islam a Catalunya (segles VIII-XII)*, Rafael Dalmau, Barcelona, 2002, p. 57. SCALES, Peter; "La red militar en el Tagr al-a'là en los siglos X y XI. Análisis e índice topográfico", *Boletín de Arqueología Medieval*, 4 (Madrid, 1990), p. 11. En la mateixa línia Escó i Sénac apunten que les troballes ceràmiques a la zona de Bolea són molt menors a la que es troben en altres parts del districte d'Osca, fet també reproduït al districte de Lleida, on als sectors meridionals hi abunden restes ceràmiques andalusines, mentre que al nord hi són molt escasses. Percebem, per tant, que no som els únics que ens donem compte d'aquesta greu realitat. ESCO, Carlos; SÉNAC, Philippe; "Bolea (Huesca): una fortaleza de la Marca Superior de al-Andalus", *Bolskan*, IV (Huesca, 1987), p. 164.

³³⁶⁹ PACHECO, César; "La fortificación en el valle del Tajo y el alfoz de Talavera entre los siglos XI y XV", *Espacio, Tiempo y Forma, Serie III, Historia Medieval*, 17 (Madrid, 2004), p. 496.

³³⁷⁰ MORA, Xavier, *Un poble del comtat d'Urgell: Alberola*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 2010, p. 19.

³³⁷¹ ESCUDER, Javier; MONJO, Marta; *Memòria de les intervencions arqueològiques al castell de Tartareu* (Les Avellanes-Santa Linya. La Noguera) 2003-2004.

defensa dels pobles de la serra Llarga, els quals veuen el nord com un accés per on els cristians poden entrar.

Campvim també protegeix la via de comunicació que va de Balaguer a Àger. Certament, segons el que nosaltres hem pogut entendre mitjançant el mètode de treball, estem davant d'un cas insòlit del qual no trobem cap més paral·lel en el nostre àmbit. Campvim és una fortificació associada a una explotació agrícola amb sectors irrigats, possiblement, tipus almúnia, que a la vegada compleix amb una finalitat telegràfica, almenys des del segle XI, per tal de mantenir unida la realitat rural i fronterera del nord de Balaguer amb la capital del subdistricte. La tipologia constructiva i material ens permet vincular aquest edifici amb la resta que nosaltres situem vers el segle XI. Proposem que Campvim és una explotació amb fortificació d'època força tardana. Actualment, el jaciment compta amb pocs testimonis ceràmics, tanmateix disposem de les referències de la *Catalunya Romànica* sobre l'abundància de material ceràmic andalusí al seu entorn³³⁷². Aquest punt ens permet diferenciar entre aquest edifici fortificat i els bastions defensius situats al nord-oest de la regió, els quals gairebé no disposen de material ceràmic islàmic.

Podem arribar a entendre que aquesta realitat no és una simple casualitat, sinó que Campvim, com bé podem demostrar, és un centre de producció agropecuari amb una dinàmica i una vida força dilatada, que a la vegada té una funció militar associada a la ciutat. En canvi, els altres centres, edificats en una etapa força propera en el temps, només formen un bastió defensiu en un moment puntual, l'etapa en què els cristians intimiden, violentament, el món rural andalusí del nord del districte. A partir d'aquesta problemàtica es consoliden com a punts que fortifiquen trams de fàcil accés. Les restes materials, tot i les grans semblances, són evidents en tractar el tema ceràmic, atès que en els assentaments de Tartareu, Alberola, Montessor i Cérvoles els fragments ceràmics andalusins són molt reduïts. Per tant, no es poden considerar de la mateixa manera un centre d'explotació agrícola amb funcions de vigilància coordinades amb la ciutat més important del nord del districte/taifa de Lleida, que un simple baluard edificat en un moment puntual per una necessitat molt concreta i amb una supervivència d'escasses dècades ja que molt aviat cauen sota poder cristià. Les restes materials ens indiquen que

³³⁷² GIRALT, Josep; "Castell de Campvim", *Catalunya Romànica*, Antoni Pladevall (dir.), Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1994, vol. XVII, p. 209.

no podem considerar-los de la mateixa manera ja que, realment, ens proporcionen materials i informacions documentals i toponímiques de caràcter força diferents³³⁷³.

Campvim està incorporat en la propietat d'Almacip, una explotació en funcionament almenys des de principis d'aquesta centúria. És un refugi dels habitants que treballen els camps del voltant, un centre on es gestiona informació de caràcter militar i un bastió que controla una via de comunicació important. Disposem d'un edifici que respon als trets arquitectònics i materials de les fortificacions frontereres del segle XI, realitzades ràpidament amb materials molt senzills i amb tècniques de paleta poc acurades. Les torres/talaia disposen de poc valor arquitectònic, res a veure amb les tècniques califals de llarg i través, però, si més no, satisfan la necessitat de guardar els punts dèbils de la geografia muntanyenca de l'alta Noguera occidental. Proporcionen una senzilla cuirassa defensiva al voltant de les principals alqueries de la regió i estableixen una xarxa de comunicacions entre tots els centres que, a mitjans de segle, encara resten sota poder musulmà.

Tanmateix, aquest projecte fortificat necessari per mantenir informada a la ciutat de Balaguer dels moviments que es desenvolupen al nord, no té una llarga durada ja que molt aviat sucumbeix sota els projectes expansius dels senyors instal·lats a la vall d'Àger. Així, aquest sistema d'alerta tan elemental durant la primera meitat del segle XI, que tanca el fons de les valls, desapareix en poc temps. Observem que el món andalusí del segle XI i principis del XII amplia la realitat fortificada que disposa, construint punts de guàrdia als espais fàcilment vulnerables (fig. 3.5.37). Per tant, atès que les incidències externes s'intensifiquen notablement al llarg del segle XI sobre aquesta regió allunyada de la capital, des dels centres de poder es busca una resposta que es materialitza amb l'establiment d'aquests punts de guaita. Tot i això, la xarxa trontolla i molt aviat els joves assentaments van caient sota l'acció depredadora del món cristià en expansió. Sobre mitjans del segle XI observem, doncs, que els feudals ja s'han tornat a apoderar de la vall d'Àger i poc a poc s'annexionen terres pròximes al Pallaresa (Santa Linya), al Farfanya (Tartareu) i al Ribagorçana (Canelles)³³⁷⁴. Aquestes terres es

³³⁷³ La fortificació de Campvim compleix tres funcions: controlar la via de comunicació, garantir un vincle visual entre la urbs i el *hisp* d'Os i salvaguardar els treballadors del complex agropecuari d'Almacip. En canvi, a les altres quatre només i podem descobrir la funció de vigilància, tot i que Montessor, possiblement, també té assignat l'objectiu de protegir els ramats.

³³⁷⁴ Moment en què s'impulsen les conquestes sobre la marca oriental de la Frontera Superior, Agramunt al 1051 i Tàrraga al 1058. ERITJA, Xavier; "Qüestions entorn de la frontera meridional del *fahs Maskigan* (s. XI-XII)", *Territori i Societat a l'Edat Mitjana. Història, arqueologia, documentació*, Jordi Bolòs i Joan Josep Busqueta (ed.), Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 1999-2000, p. 296.

converteixen en castells termenats que estructuraven i gestionen un territori ben acotat i delimitat.

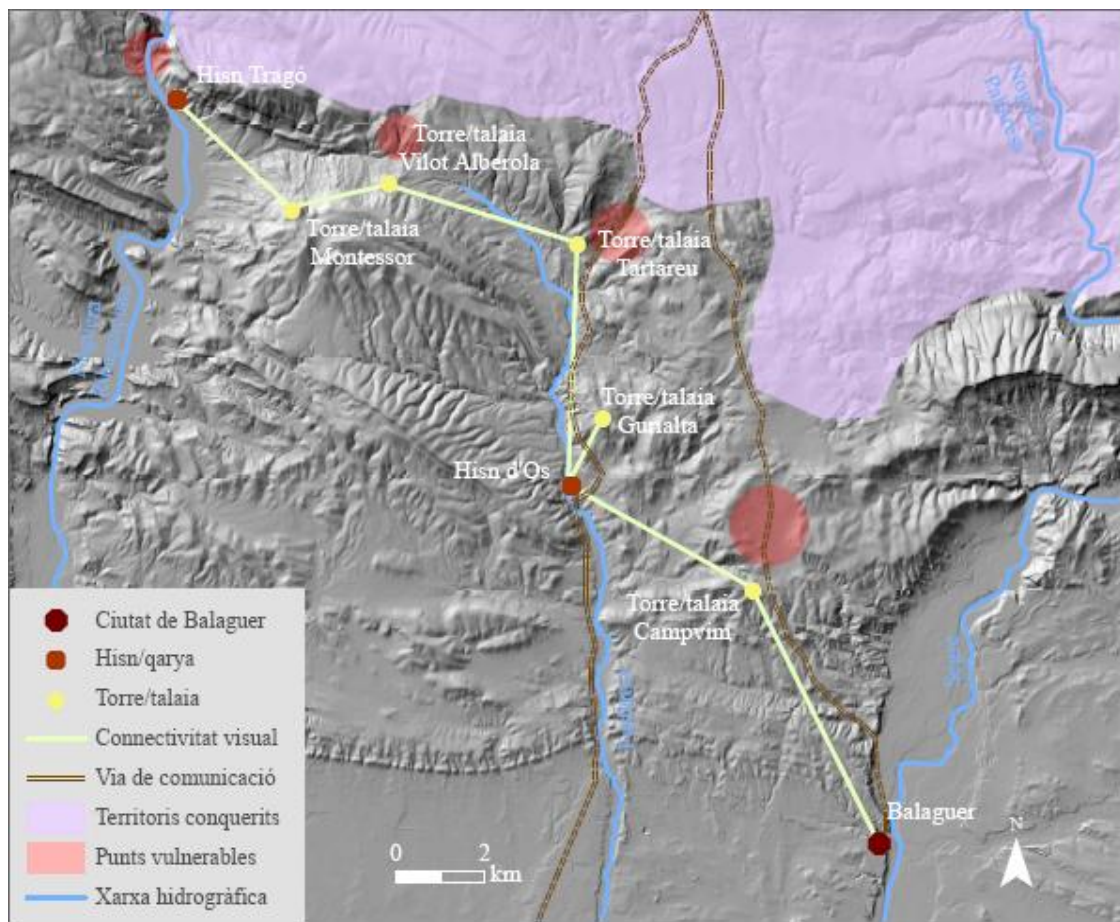

Fig. 3.5.37 Xarxa fortificada de la primera meitat del segle XI. Font ICC, elaboració pròpia.

Tot plegat, veiem que la regió septentrional, després d'èsser conquerida definitivament pels cristians, es va estructurant amb torres i castells en front d'un món andalusí en retrocés. És evident que el territori passa d'èsser una terra pròxima a la frontera amb una estabilitat territorial, durant el segle X, a convertir-se en un espai de guerra que ha de fer front a una expansió constant, a partir de la tercera dècada del segle XI. D'aquesta manera, la realitat poblacional i fortificada existent queda integrada en un ambient que es fortifica davant d'una amenaça externa. Tot i això amb poc temps els contingents feudals tornen a conquerir els emplaçaments d'Àger i Santa Linya, tot ampliant ràpidament i eficaçment la conquesta vers les terres occidentals d'aquesta última alqueria, incorporant les Avellanes i Tartareu³³⁷⁵.

³³⁷⁵ ACN, Ordre dels canonges premonstratencs de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanes, 200-85-T2-59. ACA, fons Montoliu, carp. 29, perg. 20 de juny de 1436 (pendent de classificació).

3.5.5.2.2. Fortificació de finals del segle XI

Una darrera prova, que ens permet realitzar aquesta lectura sobre les xarxes fortificades andalusines, és la torre/talaia del Tossal Gros, un assentament que també respon als trets fonamentals dels edificis fortificats del segle XI, realitzat amb pedres irregulars de l'entorn més immediat al bastió defensiu, amb un aglomerant a base de morter de ges i amb poques restes ceràmiques al seu entorn. Tot plegat un exemple fàcilment integrable en la realitat fortificada del segle XI tenint en compte els antecedents militar i de guaita del territori. Només llegint i establint un lligam entre les diferents dates de la conquesta dels diferents territoris de les Aspres centrals i occidentals podem llegir el territori i establir una clarificadora interpretació de les seves fortificacions i de la disposició de les construccions sobre la morfologia terrestre. La torre/talaia del Tossal Gros només té raó d'existir si la vinculem amb el context fronterer de finals del segle XI, moment en què la fortificació de Campvim i de Gerb han caigut sota l'òrbita feudal i Balaguer viu un setge constant.

A partir d'aquí, podem extreure que l'alqueria d'Os veu la necessitat de fortificar la zona sud/oriental perquè amb la desaparició de Campvim s'obre una bretxa per on les forces comtals poden accedir a la vall del Farfanya³³⁷⁶. Entenem que la construcció de l'edifici del Tossal Gros respon a aquesta necessitat territorial i fronterera de protegir els punts més dèbils de la geografia sota control musulmà. Només així es pot explicar perquè hi ha dues guàrdies situades en el mateix eix longitudinal i de la mateixa tipologia que connecten Os i Balaguer, i estan situades a 2,30 kilòmetres de distància.

Observem com l'alqueria d'Os es va tancant sobre la seva vall i es fortifica per evitar la penetració cristina vers les seves terres, possiblement, amb l'esperança de què arribin forces del sud per a socórrer la greu situació que viu el món andalusí del nord-est d'Alandalús. Entenem que la societat d'Os intenta protegir-se i defensar-se perquè, tal com hem exposat, les cites a les fonts llatines marquen la duresa i l'esforç que suposa ocupar militarment aquest emplaçament, el darrer de les Aspres (fig. 3.5.38). Després de conquerir Os, tot i els temors de què els musulmans puguin tornar per intentar recuperar la població perduda, tota la regió passa de ser un territori sota jurisdicció islàmica a engrandir els respectius comtats catalans.

³³⁷⁶ Detectem aquest cas insòlit d'una fortificació que guaita, sobretot, el sector sud/est, per la qual cosa hem deduït que només ésser conseqüència d'aquesta nova realitat fronterera establerta a finals del segle XI.

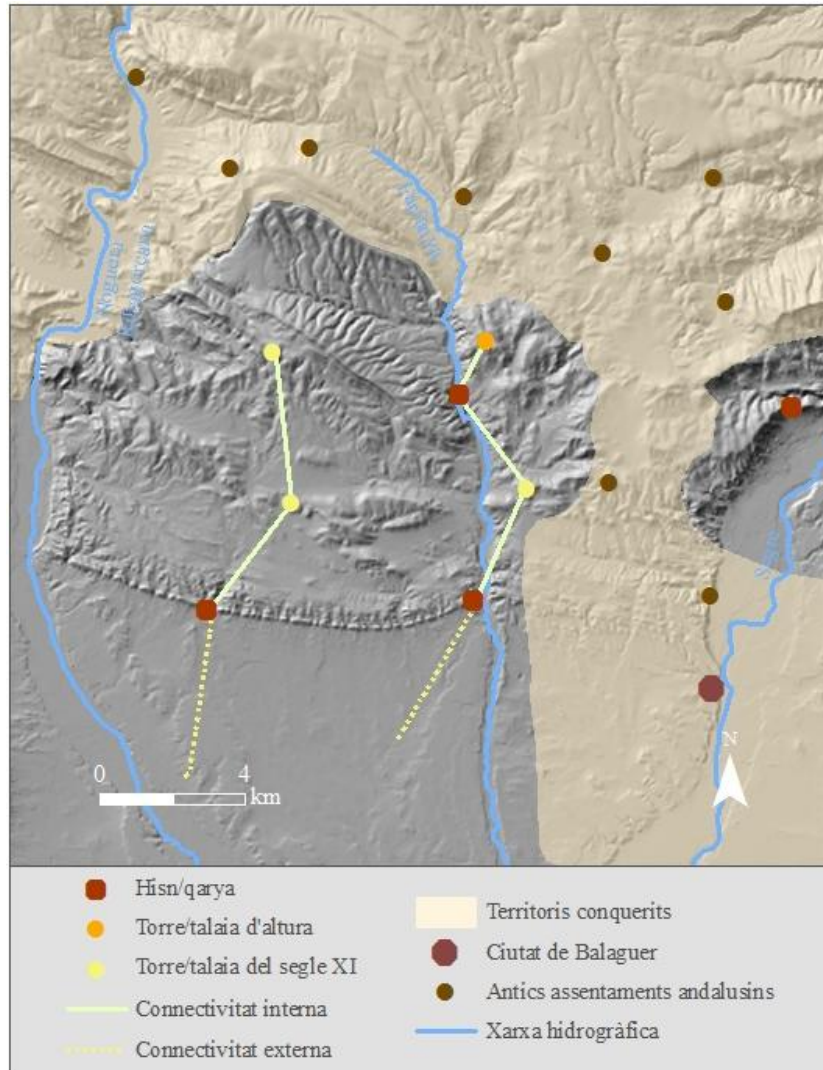

Fig. 3.5.38 Darrera xarxa fortificada de les Aspres meridionals, eix Os-Castelló. Font ICC, elaboració pròpia.

Descobrim així una xarxa fortificada que va variant segons els canvis en la frontera, la desaparició d'un assentament fortificat suposa l'alteració del marc fronterer i defensiu del nord del districte/taifa de Lleida, i en última instància dels centres poblacionals regionals, els quals es van desvinculant del centre polític i militar de Balaguer³³⁷⁷, per dependre únicament de Lleida i de les alqueries de la vall del Farfanya com Castelló de Farfanya i altres centres més vinculats amb Lleida com Algerri, Albesa... A través de la microhistòria del paisatge observem que, al llarg del segle XI, una regió sota jurisdicció andalusina, amenaçada per l'expansió cristiana, es va cloent sobre el territori que resta

³³⁷⁷ Després de la caiguda de Balaguer, Fraga passa a ser la segona ciutat més important de la taifa de Lleida. PITA, Rodrigo; "La Fraga musulmana", *Argentsola*, 17 (Osca, 1954), p. 17-37. D'aquesta manera Fraga busca un reconeixement més enllà de Lleida, trobant en la València almoràvit d'Ibn Ganiya un vincle d'amistat, o millor dit, una força de socors, com bé mostra l'expedició de rescat el 1134. IBN 'IDARI; *Al-Bayan al-Mugrib: nuevos fragmentos almorávides y almohades*, Ambrosio Huici (ed.), Anubar, València, 1963, p. 210.

lliure, tot i que, paulatinament va perdent possessions i punts fortificats, fins que definitivament cau el darrer centre poblacional més important de la regió, Os.

Certament la nostra recerca posa de relleu unes característiques que matisen la visió del nord del districte entesa com una densa xarxa de *husun*. La descripció que Sénac i Giralt proposen en els àmbits fronterers no acaba d'encaixar plenament amb la realitat que nosaltres descobrim ja que hi ha molt més que els *husun* i no tot el que s'ha considerat *hisn* en realitat ho és³³⁷⁸. Així mateix, d'una banda, descobrim que els *husun* de les Aspres centrals i occidentals no tenen raó d'existir sense un entramat de torres/talaia situades en punts d'altura per tal de garantir la comunicació entre els diferents centres fortificats. D'aquesta manera les línies de *husun* indagades per Sénac i Giralt³³⁷⁹, s'han de complementar amb petites fortificacions que uneixen la xarxa fortificada. D'altra banda, ens adonem que no tots els jaciments arqueològics considerats com a *husun* compleixen aquesta funció. L'assentament de Tartareu, per exemple, considerat tradicionalment com un *hisn* islàmic³³⁸⁰, no és res més que una petita guaita instal·lada al segle XI per controlar una via de comunicació³³⁸¹.

Entenem que hi ha importants estructures fortificades vinculades a una població, però a part d'aquests enclavaments de refugi i defensa n'hi ha molts d'altres de reduïdes dimensions que tenen una funció tant o més important que la resta. Així, les talaies que asseguren la relació comunicativa entre els *husun*, i les talaies aixecades al segle XI per defensar les vies i els passos més vulnerables, són un bon exemple d'això que estem dient. Aquests enclavaments fortificats sempre ubicats en indrets d'altura, poden ser definits com a 'siraj'³³⁸² i, bàsicament, serveixen per teixir tot el territori i facilitar així la connectivitat entre els centres rurals i la mateixa ciutat, tant la capital del subdistricte, Balaguer, o a més llarga distància, la capital de la taifa, Lleida.

³³⁷⁸ SÉNAC, Philippe; "Notes sur les husun de Lérida", *Mélanges de la Casa de Velásquez*, XXIV (Paris, 1988), p. 59-69. GIRALT, Josep; "Fortificacions andalusines a la Marca Superior d'Al-Andalus: aproximació a l'estudi de la zona nord del districte de Lleida", *La Marché Supérieure d'Al-Andalus et l'Occident chrétien*, Philippe Sénac (ed.), Casa de Velásquez-Universidad de Zaragoza, Madrid, 1991, p. 67-77.

³³⁷⁹ SÉNAC, Philippe; "Note sur les husun de Lérida", *Mélanges de la Casa de Velásquez*, 24 (Paris, 1988), p. 67-68. GIRALT, Josep; "Fortificacions andalusines a la Marca Superior: El cas de Balaguer", *Setmana d'Arqueologia Medieval*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 1986, p. 178.

³³⁸⁰ ALÓS, Carme; CARREÑO, Carles; GIRALT, Josep; Puigferrat, Carles; "Castell de Tartareu", *Catalunya Romànica*, Antoni Pladevall (dir.), Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1994, vol. XVII, p. 209.

³³⁸¹ Algunes infraestructures del món islàmic fronterer no responen als interessos feudals, fet que provoca un canvi substancial sobre el paisatge material, ja que s'ha d'adaptar allò existent a les noves necessitats de la societat dominant. Aquest fet també s'ha documentat a la zona de Toledo ocupada per Alfons VI a la dècada dels vuitanta de l'any mil. IZQUIERDO, Ricardo; "La taifa de Toledo", *Al-Ándalus espaço de mudança*, Susana Gómez (coord.), Campo Arqueología de Mértola, Mértola, 2006, p. 280.

³³⁸² BALAÑA, Pere; "Les "Cireres" en l'estratègia defensiva andalusina a la Frontera Superior", *Revista d'Igualada*, 12 (Igualada, desembre 2002), p. 9-10.

3.5.6. Canvis fronterers i repercussió en el territori³³⁸³

Està perfectament documentat que l'estratègia adoptada pel poder andalusí a finals del segle X, amb la finalitat d'aturar l'avenç comtal mitjançant unes escomeses protagonitzades per puntuals algarades que fins al segle X tenen bons resultats a l'hora d'assegurar i defensar la integritat dels límits d'Alandalús, queda totalment obsoleta un cop entrat el segle XI, quan triomfa la pràctica i la dinàmica comtal de repoblar i estructurar la frontera en termes castrals ben acotats i definits. Els resultats de la recerca, referents a les estratègies militars andalusines del segle XI, manifesten que l'algarada fracassa completament³³⁸⁴ i que els nous regnes islàmics apareguts de la desfeta del califat omeia intenten forjar un sistema fortificat destinat a protegir els passos naturals de fàcil trànsit. En resum, observem com a partir del segle XI els camins passen a ser fortificats per torres/talaies secundàries ja que el territori andalusí s'ha reduït i acotat, és a dir, ja no disposa d'una vasta regió septentrional que garanteixi una lliure circulació pel territori, sinó que la frontera s'ha desplaçat i amb la frontera les fortificacions més actives en plena línia fronterera.

Observem com aquesta dinàmica territorial i la desaparició del califat condueixen als regnes taifa a fortificar-se per contenir les ànsies expansionistes dels veïns cristians. Observem que la *Làrida* taifa del segle XI practica tant aquesta estratègia, com la recerca d'una sortida vers el sud, projectant-se vers les terres pròximes al Mediterrani i pactant i pagant, a preu d'or, acords de pau amb els principals comtes veïns. D'aquesta manera la taifa de Lleida articula una tímida estructura defensiva al nord del districte, molt amenaçat per l'expansionisme comtal, tal com mostren els casos de Montessor, Alberola, Tartareu, Campvim i Cérvoles, guàrdies que es proposen aturar l'expansió del comtat d'Urgell i del Pallars vers les terres Lleidatanes³³⁸⁵. Igualment, també es fortifica l'àrea meridional del districte per obstruir el pas al comtat de Barcelona³³⁸⁶. Aquest tipus d'edifici de planta circular, realitzat amb materials molt simples i amb abundància

³³⁸³ Vegeu els gràfics exposats a l'annex referents a les talaies, apartat 4.2.1.

³³⁸⁴ SABATÉ, Flocel; "Catalunya Medieval", *Història de Catalunya*, Albert Balcells (dir.), Esfera del Llibre, Barcelona, 2005, p. 159.

³³⁸⁵ MIQUEL, Francisco; *Liber Feudorum Maior*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Sección de Estudios Medievales de Barcelona, Barcelona, 1945-1947, vol. I, doc. 492, p. 525. SABATÉ, Flocel; *L'expansió territorial de Catalunya (segles IX-XII): ¿Conquesta o repoblació?*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 1996, p. 79.

³³⁸⁶ BRUFAL, Jesús; *L'espai rural del districte musulmà de Lleida (segles XI i XII). Espais de secà meridionals*, Universitat de Lleida, Tesi doctoral inèdita, Lleida, 2008, p. 253.

de morter en les juntures, correspon a una etapa concreta, el segle XI³³⁸⁷, centúria durant la qual es viuen un seguit de canvis continus i trasbalsadors per una societat força acomodada i força allunyada de les pràctiques violentes i guerrerres³³⁸⁸.

Com a conseqüència directa d'aquests esdeveniments es configuren dispositius fortificats en àmbits locals, projectats des de la capital o, a darrers de la centúria, com a resposta al perill des de la mateixa tònica local, tal com observem dins del terme de l'alqueria d'Os³³⁸⁹. Os és un bon exemple per observar la dinàmica que segueix el territori andalusí del nord de Lleida al llarg de la conquesta feudal, és a dir, és el millor cas que mostra com, al llarg d'uns cent anys, una societat islàmica veu com el seu territori, relativament ampli i amb poques estructures fortificades, es converteix en una regió territorial plenament fronterera i, de resultes, militaritzada. L'alqueria d'Os, com a darrer centre humà en ésser ocupat, plasma aquest tancament darrere una barrera de torres/talaies de guaita que, a poc a poc, van perdent el seu valor estratègic i funcional en ser acaparades pels cristians. Certament, és un procés lent que dura dècades, però continu i desgastador. Val a dir, però que les circumstàncies polítiques i militars de la taifa de Lleida i d'Alandalús en general, també contribueixen al desenllaç dels últims fets³³⁹⁰.

El *hisn* i la *qarya* d'Os són víctimes d'aquest aïllament a l'exterior, al veïnatge feudal i cristià³³⁹¹. La única sortida consisteix en fortificar-se i cloure's en la seva vall, es tanca a la resta del territori caigut sota l'acció expansiva dels cristians. Així, Os perd el vincle amb la realitat local, la qual ja no és islàmica sinó cristiana, i només manté un nexa amb la capital de la taifa, Lleida, a través del corredor del riu Farfanya. Gràcies a la via de

³³⁸⁷ També s'ha documentat aquest material en altres edificacions de l'entorn. GIRALT, Josep; "Torre de Sant Salvador/Castell de Sant Llorenç de Montgai", *Catalunya Romànica*, Antoni Pladevall (dir.), Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1994, vol. XVII, p. 322-323. MARTÍNEZ LILLO, Sergio; "Arquitectura militar de ámbito rural de la Marca Media (Al-Tagr al-awsat). Antecedentes y evolución", *Boletín de Arqueología Medieval*, 4 (Madrid, 1990), p. 138. ALMAGRO, Antonio; "Las torres beréberes de la Marca Media. Aportación a su estudio", *Cuadernos de la Alhambra*, 12 (Granada, 1976), p. 300.

³³⁸⁸ Les darreres grans expedicions daten de principis del segle XI. BRAMON, Dolors; "La batalla de Albesa (25 de febrero de 1003) y la primera aceifa de 'Abd al-Malik al-Muzaffar (verano del mismo año)", *Anaquel de Estudios Árabes*, VI (Madrid, 1995), p. 21-27. IDEM; *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, Eumo Editorial, Barcelona, 2000, doc. 399, p. 350-351. IDEM; *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, Eumo Editorial, Barcelona, 2000, doc. 469, p. 345-346. IDEM; *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, Eumo Editorial, Barcelona, 2000, doc. 464, p. 343.

³³⁸⁹ El nexa visual entre Os-Campvím-Balaguer és un clar exemple d'això que estem dient.

³³⁹⁰ SABATÉ, Flocel; "Catalunya Medieval", *Història de Catalunya*, Albert Balcells (dir.), Esfera del Llibre, Barcelona, 2005, p. 145-185.

³³⁹¹ Aquesta realitat d'aïllament polític i militar succeeix a moltes zones fronteres d'Alandalús. GARCÍA, Francisco; "Guerra y fortificaciones en contextos de frontera. Algunos casos ibéricos de la Plena Edad Media", *Mil anos de fortificações na Península Ibérica e no Magreb (500-1500)*, Isabel Cristina Ferreira (coord.), Edições Colibri, Lisboa, 2002, p. 528.

comunicació d'Àger a Lleida l'alqueria d'Os encara manté l'esperança d'una societat islàmica independent al marge de la societat comtal que l'assetja. Entenem que gràcies al contacte amb la capital, que no s'ha perdut ni a tall geogràfic ni a tall visual, atès que encara manté un contacte òptic vers el sud a través de les torres/talaies que envolten la població. Les torres permeten el contacte amb Castelló i d'aquesta alqueria, probablement, existeix un sistema fortificat que arriba fins a la mateixa Suda de *Làrida*. Fins i tot, durant els primers anys del segle XII, podem arribar a apreciar l'arribada de la influència de l'escolàstica dels almoràvits tant a la societat d'Os com a la de les alqueries situades al nord de la taifa, per sota de la vall del Farfanya, la vitalitat i la resistència a l'expansió cristiana és part d'aquesta influència arribada del sud, ja que la societat islàmica s'encoratja i s'aferra al territori³³⁹². Aquest fet es pot identificar als documents feudals que parlen del món islàmic de principis del segle XII, moment que coincideix amb l'arribada dels almoràvits a Lleida (1102)³³⁹³ i, alhora, amb l'arribada de la influència de la teologia reformista³³⁹⁴.

Entenem, per tant que la segona meitat del segle XI i la primera meitat del segle XII és un moment de canvi i de certa estabilitat en els territoris andalusins, tot i que la tensió i la violència a les terres més septentrionals d'Alandalús és una realitat diària, atès que la pressió cristiana és cada cop més intensa. Tot i això, l'arribada dels almoràvits oxigena aquest ambient a través del radicalisme religiós que encoratja a una població cada vegada més atemorida pel progrés de les societats feudals en expansió³³⁹⁵. Fins i tot a l'alta Noguera occidental hem observat aquest auge de finals del segle XI i principis del XII, conseqüència directa de l'arribada dels almoràvits.

De fet, la documentació i les restes arqueològiques ens permeten demostrar que estem davant d'una societat optimista amb ganes de viure i de fer front a l'enemic comú, el

³³⁹² Almenys aquesta és la imatge que ens transmet el diploma comtal a l'hora de descriure la campanya sobre aquest darrer reducte musulmà. BC, perg. 166, reg. 4158; Car. 133.

³³⁹³ Aquest coratge també es demostra en campanyes militars posteriors, com en la batalla de Corbins (SABATÉ, Flocel; "Organització territorial i administrativa del comtat d'Urgell", *El comtat d'Urgell*, Universitat de Lleida – Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 1995, p. 27) o la recuperació de Còria GARCÍA, Francisco; *Relaciones políticas y guerra. La experiencia castellano-leonesa frente al Islam. Siglos XI-XIII*, Diputación provincial de Sevilla, Sevilla, 2002, p. 80.

³³⁹⁴ Després de l'entusiasme inicial per les victòries almoràvits contra els cristians comencen a percebre's les limitacions militars. FIERRO, Maribel; "Entre el Magreb y Al-Andalus: la autoridad política y religiosa en época Almorávide", *Balaguer, 1105 cruïlla de civilitzacions*, Flocel Sabaté (dir.), Pagès editors, Lleida, 2007, p. 99-100.

³³⁹⁵ Fins a la conquesta comtal de Lleida el 1149, tot i que els territoris més septentrionals van ésser annexionats de forma progressiva a mesura que avançava l'expansió del comtat d'Urgell i del comtat de Barcelona, així com també del regne d'Aragó, els almoràvits demostren un gran interès per conservar la regió de Lleida.

món comtal³³⁹⁶. Només així s'explica el perquè una petita població com Os estructura un dispositiu defensiu al seu voltant i d'aquesta manera pot resistir tant temps. Creiem que les defenses i la voluntat de supervivència i lluita mantenen viva l'esperança en el futur, el qual es veu truncat per la dinàmica de la mateixa societat andalusina, que s'acomoda sense buscar alternatives reals al setge feudal, així com de la feudal, que es mou per un mecanisme on l'expansió sobre les terres dels infidels forma part del sistema i, per tant, no es contempla la possibilitat de permetre la supervivència d'aquest illot territorial sota domini islàmic enmig d'una regió majoritàriament sota control cristià.

Ens movem en un context polític i religiós on la reformada Església de Roma avala l'argumentació de dur a terme una empresa cristiana comuna contra l'enemic infidel³³⁹⁷. De fet, l'expansió de caràcter militar es justifica argumentant que només es recupera *in potestate christianorum* allò que ha estat ocupat *in potestate paganorum*³³⁹⁸. Sens dubte, la justificació de l'acció armada sempre queda relegada a la divinitat. Es tracta de combatre als infidels pagans per tal de protegir als cristians de l'apetència de la seva condició i acció. És lluita religiosa que beneficia als centres eclesiàstics mitjançant donacions³³⁹⁹.

La regió investigada transmet, des de finals del segle XI, aquesta nova realitat social. Les estructures fortificades i la documentació ens permeten valorar aquests plantejaments ja que són fonamentals per entendre la distribució de les restes materials en el paisatge. A part, està ben documentat que aquests poblats andalusins no desapareixen com a tals fins al 1116, moment a partir del qual la societat islàmica més septentrional és víctima de l'expansió comtal definitiva. Tot i això, hi ha lloc per la incertesa de patir una gran contraofensiva musulmana tal com hem tingut ocasió de llegir en la documentació³⁴⁰⁰. Aquest canvi de rumb, en la pèrdua de nous territoris, no sembla pas que es tradueixi en un encoratjament del món andalusí, sinó ben al contrari. La societat més septentrional d'Alandalús sembla començar-se a impregnar d'un temor

³³⁹⁶ VIGUERA, María Jesús; "La organización militar en Al-Andalus", *Revista de Historia Militar*, 1 núm. Extra (Madrid, 2001), p. 28.

³³⁹⁷ KEMPF, Friedrich; "El cambio interno del Occidente cristiano durante la reforma gregoriana", *Manual de historia de la Iglesia*, Hubert Jedin (dir.), Herder, Barcelona, 1970, vol. III, p. 673-674. BURESI, Pascal; *La frontière entre chrétienté et Islam dans la péninsule Ibérique, du Tage à la Sierra Morena (fin Xe-milieu XIIIe siècle)*, Publibook, Paris, 2004, p. 250-252.

³³⁹⁸ BACH, Antoni; "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capítular de Solsona", *Urgellia*, XIII (La Seu d'Urgell, 1996-1997), p. 184.

³³⁹⁹ SÉNAC, Philippe; "Islam et chrétienté dans l'Espagne du haut moyen âge: la naissance d'une frontière", *Studia Islamica*, 89 (Paris, 1999), p. 91-108.

³⁴⁰⁰ BC, perg. 168, reg. 4058; Car. 2138.

envers el cristià i l'expansió. Un sentiment col·lectiu de por, desconfiança i de pèrdua d'esperança en el futur. El nord es veu com una regió perduda ja que els governadors islàmics no fan front als projectes d'expansió comtal.

D'aquesta manera, a mesura que avança la centúria, la població musulmana de les terres frontereres, com molt bé plasmen els exemples de Lleida³⁴⁰¹, Còria i Albalat³⁴⁰², entre d'altres enclavaments, fuig i abandona els seus béns atès que percep la situació de crisi i la manca d'esperança en el futur³⁴⁰³. Realment, la davallada demogràfica esta ben constatada arqueològicament a Lleida³⁴⁰⁴. De fet, a mitjans del segle XII les forces cristianes pressionen notablement la frontera, es generalitza el descontentament contra els almoràvits i apareix una nova ideologia reformista, els almohades, que desbanca la dinastia governant. A través de la multiplicació de fortificacions secundàries al llarg del segle XI i mitjançant les cites documentals a la resistència de la societat rural andalusina encastellada al *hisn* d'Os, podem captar la imatge que nosaltres documentem a principis del segle XII, envalentida i ferma davant del perill comtal, no té res a veure amb aquesta imatge que es documenta a Lleida uns anys després.

Atesos aquests plantejaments podem extreure un raonament força clar, les alqueries, els *husun* i les tres talaies situades en punts d'altura, són models d'assentaments que plasmen una realitat fortificada que evoluciona lentament al compàs de les exigències externes i internes d'expansió i defensa del territori, realitat que deriva, al segle XI, en la gestació de nous enclavaments militars de caràcter temporal.

3.5.7. *Bury* de l'àmbit rural

Com ja hem apuntat abans, tenint en compte la diversitat sobre les nomenclatures de les diferents torres andalusines, podem conceptualitzar les nostres troballes en dos termes, ja que entenem la torre/talaia com aquella que funciona com un punt de vigilància i la

³⁴⁰¹ SABATÉ, Flocel; *Història de Lleida: Alta Edat Mitjana*, Pagès editors, Lleida, 2003, vol. II, p. 213.

³⁴⁰² GARCÍA, María Dolores; "Un espacio sin poder: la *Transierra Extremeña* durante la época musulmana", *Studia Historica. Historia Medieval*, 25 (Salamanca, 2007), p. 107.

³⁴⁰³ Tot i que a la Lleida almoràvit posterior a la conquesta encara i podem trobar testimonis que formen part de l'elit amb un important pes cultural com l'alfaquí Avincohona (SAROBÉ, Ramon; *Col·lecció Diplomàtica de la Casa del Temple de Gardeny (1070-1200)*, Pagès Editors, Lleida, 1998, vol. I, doc. 23, p. 113) i el cadí Hualballa (VIRGILI, Antoni; *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1062-1193)*, Fundació Noguera, Barcelona, 1997, doc. 44, p. 93-95).

³⁴⁰⁴ LORIENTE, Ana; *L'horitzó andalusí de l'antic Portal de Magdalena*, Ajuntament de Lleida, Lleida, 1990, p. 110. ROVIRA, Jordi; CASANOVAS, Àngels; "Armas y equipos en la Marca Superior de al-Andalus. El reducto rural islámico de Solibernat (Lleida) y su panoplia militar en la primera mitad del siglo XII", *GLADIUS: Estudios sobre armas antiguas, armamento, arte militar y vida cultural en oriente y occidente*, XXVI (Madrid, 2006), p. 149-174.

bury com aquella que actua de refugi privat o col·lectiu. En aquest apartat anem a tractar, a través de les dades documentals i toponímiques, les torres/*bury* enteses a elements fortificats assentats en punt estratègic dins l'àmbit rural, és a dir, estem parlant de fortificacions privades o camperoles que no tenen res a veure amb les talaies vistes fins ara amb clares finalitats geomilitars.

3.5.7.1. *Bury* d'Avellanes

Així, l'assentament d'Avellanes és força diferent al de la resta que hem anat tractant i descrivint fins ara. Malauradament, no disposem de dades arqueològiques per establir un parangó amb la resta de les fortificacions detectades al territori, però les referències que disposem són prou interessants per esbossar la realitat social, econòmica i territorial d'aquest paratge. Avellanes forma un complex que integra, ja des del segle X, una fortificació i un espai de treball. En aquest moment es documenta com un *lugar muy plazentero e bien conplido*³⁴⁰⁵. La fortificació que nosaltres considerem una simple *bury* vinculada a un espai de treball i molt probablement a una almúnia, tal com hem argumentat en un altre apartat, està totalment aïllada de la resta d'edificis que acabem de descriure. D'aquesta manera distingim entre aquelles construccions eminentment de caràcter militar –talaies– de les torres associades a cases de labor o, almenys, a complexos que assumeixen un paper transcendental com a centres agropecuaris en el camp de les Aspres centrals i occidentals, conformant un model més proper a les cases fortes o almúnies torrejades –*buruy*–³⁴⁰⁶.

La toponímia actual ens permet descobrir que la “penya del castell” correspon a la *penna d'Alleuni*³⁴⁰⁷ documentada a la diplomàtica de principis del segle XI. En aquest punt topogràfic s'hi trobaven les restes d'aquesta fortalesa que els cristians en conquerir el paratge anomenen *castrum* i que nosaltres identifiquem com una simple *bury*. La toponímia, com ja hem demostrat, ens permet establir que *Alleuni* deriva etimològicament d'*Aleuna*, terme que deriva de l'àrab i designa un punt topogràfic

³⁴⁰⁵ BRAMON, Dolors; *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, Eumo Editorial, Barcelona, 2000, doc. 146, p. 133.

³⁴⁰⁶ PACHECO, César; “Almunias en la Talavera medieval: Aproximación histórico-arqueológica al estudio del espacio rural islámico en el occidente de la taifa toledana”, *Actas del Congreso Internacional Entre el Califato y la Taifa: Mil años del Cristo de la Luz*, Asociación de Amigos del Toledo Islámico, Toledo, 2000, p. 369-386.

³⁴⁰⁷ Aquesta penya s'ha identificat amb la torre d'Alaric, és a dir, la torre dels moros dels Masos de Millà. Vegeu, MORA, Xavier, *Un poble del comtat d'Urgell: Alberola*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 2010, p. 32.

rematat per totes bandes per cingleres³⁴⁰⁸, descripció que encaixa perfectament amb el paratge de la penya del Castell. A més a més, diferents testimonis ens han constatat l'existència de restes arqueològiques en aquest paratge fins fa ben poc temps, restes arqueològiques que nosaltres mateixos vam tenir ocasió de veure durant una recerca anterior a aquesta tesi doctoral. Considerem obvi que en aquest indret només hi pot existir una *bury* vinculada amb el complex agropecuari perquè l'indret no permet articular ni controlar una bona porció territorial, ja que queda encaixonada en una depressió.

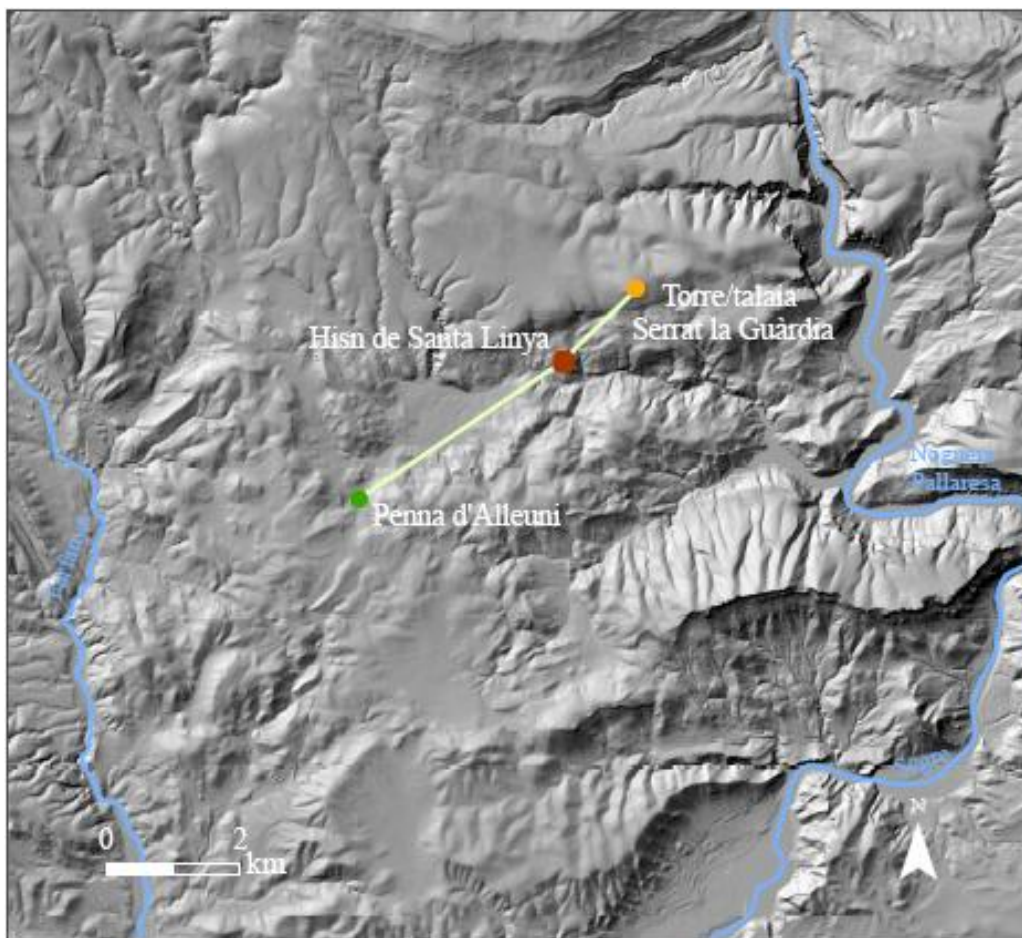

Fig. 3.5.39 Connectivitat entre el *hisn* de Santa Linya, la torre/talaia del Serrat la Guàrdia i la *bury* d'Avellanes. Font ICC, elaboració pròpia.

La construcció es trobava damunt de la cinglera de 580 metres d'altitud, des d'aquí hi ha un bon domini de tota la vall que s'obre en direcció a Santa Linya, *hisn* amb el qual comparteix camp visual. Això no obstant, el paratge no és prou significatiu per estar

³⁴⁰⁸ COROMINES, Joan; *Onomasticon Cataloniae*, A-BL, Curial edicions, Barcelona, 1980, vol. I, p. 173-174. ALCOVER, Antoni; Moll, Francesc; *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Moll, Palma de Mallorca, 1926-1968. Consultat el 20/09/2011. <<http://dcvb.iecat.net/>>.

vinculat amb una estructura defensiva de caràcter fronterer ja que ni tan sols es comunica amb les torres/talaies més importants a l'hora d'estructurar el territori, com la torre de la Gurialta o Campvim. Així doncs, la fortificació només està relacionada amb Santa Linya, tant amb el *hisn*, com amb la *qarya* i amb la torre/talaia associada a l'assentament. De fet, està a 3,85 kilòmetres de distància de Santa Linya i a 5,30 kilòmetres de la fortificació del Serrat la Guàrdia (fig. 3.5.39). La seva disposició en l'entorn només ens permet reconèixer el seu valor vinculat amb l'explotació agrícola de regadiu, de la qual deu ésser la defensa, atès que configura un àmbit fortificat situat a la part més alta de la resta del complex agropecuari.

Com ja hem demostrat la “penya del castell” està ubicada al bell mig de dues explotacions irrigades que capten l'aigua des de dues fonts³⁴⁰⁹. Un sector, el més gran, s'estructura al costat nord de l'edifici fortificat i l'altre a la banda meridional. Per tant, podem dibuixar perfectament el nucli fortificat ubicat damunt de les cingleres i els possibles annexos del complex residencial distribuïts en els terrenys immediats, i els sistemes irrigats que l'envolten. Observem que entre aquesta fortificació i les explotacions agrícoles hi ha un vincle més que evident, ja que, a diferència de la torre de Campvim que es troba a una relativa distància de la propietat, aquest cas aglutina en un mateix conjunt totes les característiques pròpies d'una almúnia. És una verdadera llàstima no disposar de més dades, sobretot de naturalesa arqueològica, per poder profunditzar molt més sobre la seva disposició en l'entorn antropitzat. Tanmateix deduïm que l'edifici fortificat és un centre de protecció i refugi de la gent que habita i treballa l'explotació agrària, que nosaltres considerem una almúnia.

3.5.7.2. Bury del Cingle Negre

L'altra fortalesa adjuntada a un espai de treball, en aquest cas sense almúnia associada, és la *bury* del Cinglo Negre³⁴¹⁰. Aquesta però està totalment desvinculada de la resta de fortificacions i centres poblacionals andalusins, ja que només comparteix camp visual amb la torre de la Gurialta. La torre es troba dins del terme de l'alqueria de Santa Linya

³⁴⁰⁹ A l'apartat econòmic hem explicat l'estructura dels dos sistemes hidràulics estructurats al voltant de les cingleres al capdamunt de les quals hi ha la fortificació. El vincle entre assentament fortificat i sistemes de regadiu està prou contrastat, ja que el nom de la font situada a la part més alta de la zona en qüestió es coneix amb el nom que les fonts andalusines donen a l'assentament del segle X, Valena.

³⁴¹⁰ Aquest edifici està entroncat amb les torres que Helena Kirchner descriu com a centres fortificats del món camperol que no tenen res a veure amb les defenses geomilitars. KIRCHNER, Helena; “Migracions, assentaments pagesos, espais agrícoles i l'arqueologia d'al-Andalus a Catalunya”, *Musulmans i Catalunya*, Miquel Barceló (coord.), Empúries, Barcelona, 1999, p. 119-122.

a 2,30 kilòmetres a l'altra banda de la serra del Rei, serralada que impedeix qualsevol tipus de contacte visual. Una extensa massa forestal de roures, pins i alzines separen les dues realitats fortificades i agrícoles, el *hisn* de Santa Linya i la *bury* del Cingle Negre. L'assentament s'alça damunt d'una cinglera de 618 metres d'altitud. En aquest punt hi descobrim la base de dues torres quadrangulars, que aprofiten la morfologia del terreny, absolutament apropiada per a garantir una bona defensa a partir dels recursos naturals. Una és d'època andalusina, mentre que l'altra, feta amb uns carreus de pedra escairats pertany a una etapa posterior³⁴¹¹.

L'edifici andalusí es construeix al capdamunt de la cinglera aprofitant el desnivell del sector meridional com a fonament i part baixa del mur que s'alça sobre seu, mentre que el sector septentrional no disposa de cinglera sinó d'una pronunciada pendent. Aquesta realitat física converteix l'assentament en una plaça forta difícilment expugnable. La base està molt fragmentada, tot i que encara podem dibuixar perfectament el seu contorn, es tracta d'un jaciment arqueològic format per una estructura amb una planta de

Fig. 3.5.40 Restes arqueològiques de la *bury* andalusina del Cingle Negre. Fotografia pròpia.

5 x 6 metres i per uns murs, plenament identificables al costat nord-est i lleugerament insinuats a la banda sud-oest, que no supera el metre i mig d'alçada (fig. 3.5.40). Les parets exteriors són de pedra unida amb molt poc morter, tot i que l'interior presenta un conglomerat de pedres unides amb abundant morter de ges amb una moderada proporció de calç i petites quantitats d'àrid quarsos³⁴¹².

³⁴¹¹ Vegeu la fitxa arqueològica a l'annex, apartat 4.1.3. i l'apartat cartogràfic 4.3.

³⁴¹² Aquests són els resultats obtinguts per difracció de raig X (XRD) utilitzant un difractòmetre PANalytical equipat amb un detector lineal d'estat sòlid.

La *bury* és un assentament que fortifica l'explotació agrícola de regadiu, dissenyada a partir de la font d'*Almahaleve*, i les zones de pastura situades més enllà. La unitat hidràulica està dins de l'òrbita de la torre ja que es troba separada per 1 i 1,95 kilòmetres de distància. L'entorn forma un espai de treball i de defensa, ja que a més de les terres irrigades hi ha bona disponibilitat d'herbes per als ramats, indrets amb sal i un paisatge amb abundants recursos naturals. La fortificació correspon a la típica estructura defensiva que permet al camperolat, que treballa aquesta explotació irrigada allunyada de l'alqueria de Santa Linya, refugiar-se en cas que hi hagi un atac sobtat. La disposició i els materials de l'edifici ens fan pensar en una *bury* que s'origina en començar a explotar els sectors irrigats, ramaders, saliners i naturals de la vall d'*Almahaleve*. Entenem, per tant, que el seu origen es pot remuntar al llarg de la desena centúria. A part, els materials constructius s'allunyen de les restes de les simples talaies defensives que acabem de veure, pròpies del segle XI.

Els refugis destinats als agricultors estan molt ben documentats en les terres orientals andalusines ja que en diferents punts de la geografia oriental de la Marca Superior hi ha cites d'autors àrabs que descriuen minuciosament aquests bastions fortificats destinats a salvaguardar el món camperol durant una inesperada campanya de guerra i saqueig³⁴¹³. Aquests centres fortificats poden ésser de dues maneres: formant una estructura fortificada enlairada, és a dir, una torre (*burg*) o bé excavant una estructura subterrània (*sirdab*) amb prou capacitat per a refugiar la població a la manera de la torre. Ambdues construccions són pràctiques habituals del món rural andalusí de la frontera. En el nostre cas però, disposem d'un sistema de refugi tipus torre que aprofita el desnivell del terreny per a edificar el refugi col·lectiu.

Apuntem, també que les altres restes arqueològiques documentades, en certes ocasions fortificacions inèdites, no tenen cap mena de nexa amb la realitat fortificada musulmana dels segles X-XII. Per tant, considerem apropiat no tractar aquestes restes arqueològiques, d'interessant valor historiogràfic, per raó de no pertànyer al període cronològic que treballem. La seva desvinculació en el sistema fortificat andalusí, les nul·les referències materials, toponímiques i documentals ens han permès destriar entre aquells assentaments d'origen islàmics d'aquells posteriors. No poder establir a través de cap disciplina l'origen andalusí d'un assentament, no implica que aquest no ho sigui,

³⁴¹³ Cita extreta de: SALLERAS, Joaquín; "La Baronía de Fraga: su progresiva vinculación a Aragón (1387-1458)", Universitat de Barcelona, Tesi doctoral, Barcelona, 2002-2004, p. 140. PITA MERCÉ, Rodrigo; "La Fraga musulmana", *Revista Argensola*, 20/V (Huesca, 1954), p. 332. AL-QAZWINI; *Àtâr al-bilâd wa-aya'ib al-majluqat*, F Wüstenfels (ed.), Göttingen, 1848, vol. 2, p. 369.

ja que el pas del temps pot contribuir a la destrucció de totes les restes que ens proporcionen informació, tanmateix ni tan sols després de conjuminar totes les dades en un programa GIS, per tal d'extreure noves dades que puguin passar desapercebudes sense establir una lectura informatitzada del material recopilat, no hem pogut descobrir cap antecedent que insinuï un origen andalusí de les restes, sinó, tot al contrari, se'ns presenten aquests jaciments com espais totalment desconnectats de la resta.

3.6. TRETS TERRITORIALS, SOCIALS I CULTURALS IDENTITARIS

3.6.1. Trets identificadors dels pobladors del nord de Lleida

La identitat és una qüestió a resoldre després de confirmar l'existència d'habitants totalment integrats en la realitat social, econòmica i cultural del districte/taifa de Lleida durant el segle XI-XII. Hem establert que existeixen alqueries, almúnies, *husun* i punts fortificats tipus *buruy* i talaies. L'estudi multidisciplinari ens permet extreure un esbós amb certes precisions del poblament. Hem establert que a les regions muntanyoses més septentrionals d'Alandalús no hi ha una densitat demogràfica molt elevada, però sens dubte existeix una societat islàmica sedentària i perfectament condicionada tant per assentaments comunitaris com per hàbitats dispersos. L'estructura del poblament respon als trets bàsics del món rural andalusí dels segles X-XII.

Tal com hem pogut demostrar la deformació que s'havia proposat respecte a la realitat social d'aquestes zones del Prepirineu, considerant-les, en termes extrems, com a sectors més marginals³⁴¹⁴ o bé, contràriament, com a regions densament poblades³⁴¹⁵, no correspon ni de ben lluny amb l'estat real de la qüestió. El territori, com espai muntanyenc i abrupte que és, ocupa un punt intermedi en el context social i econòmic d'Alandalús. Verdaderament, és un territori amb un poblament islàmic, del qual no queda molt clar la magnitud i la presència de les comunitats mossàrabs ja que les referències escrites són ben poc clarificadoros respecte a aquest tema, però podem afirmar que existeix un sector indeterminat de mossàrabs dins la societat nord-oriental d'Alandalús (fig. 3.6.1)³⁴¹⁶. Descobrim que el món rural d'època islàmica final està estructurat amb tres alqueries ben organitzades amb els seus espais característics com el *hisn*, la mesquita, les almúnies, els sectors de treball, el medi ambient, els punts humits,

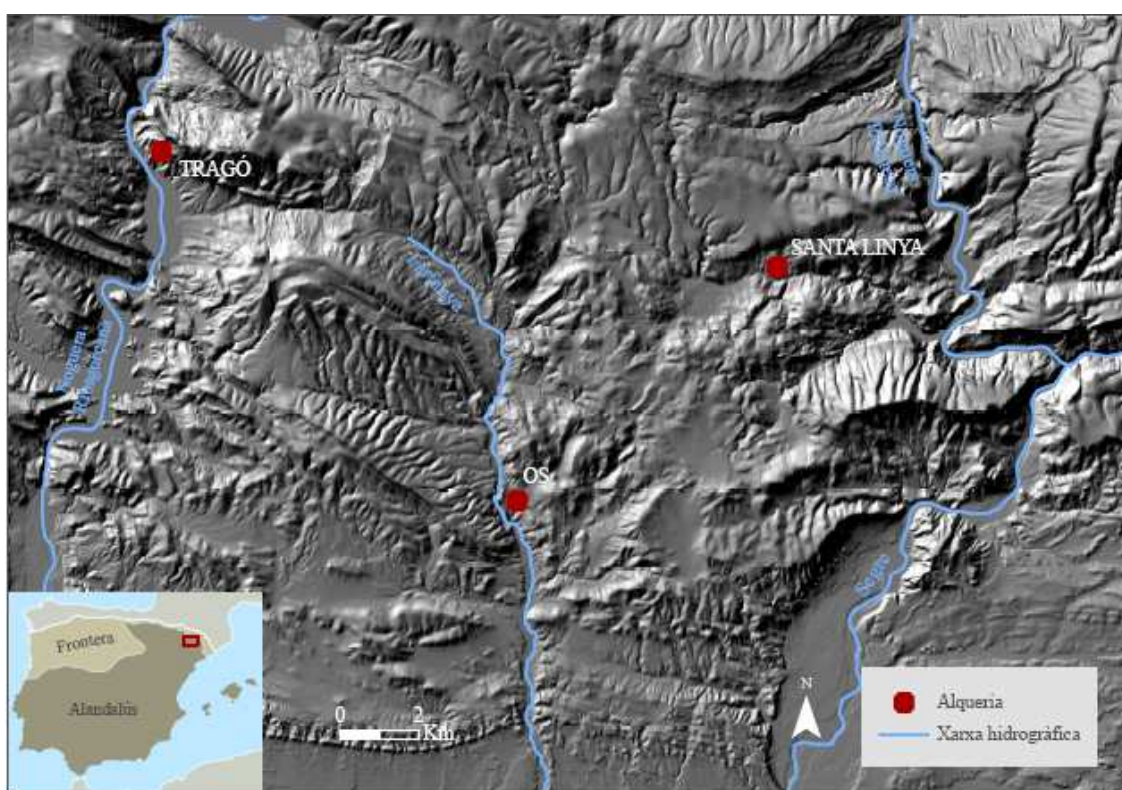
³⁴¹⁴ ERITJA, Xavier; *De l'Almunia a la Turris: organització de l'espai a la regió de Lleida (segles XI-XIII)*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 1998, p. 29.

³⁴¹⁵ GIRALT, Josep; "Fortificacions andalusines a la Marca Superior d'Al-Andalus: aproximació a l'estudi de la zona nord del districte de Lleida", *La Marché Supérieure d'Al-Andalus et l'Occident chrétien*, Philippe Sénac (ed.), Casa de Velásquez-Universidad de Zaragoza, Madrid, 1991, p. 75.

³⁴¹⁶ Tot i això, és lògic que podria existir algun sector mossàrab. A la vall d'Àger s'ha constatat l'existència de població mossàrab al llarg del període islàmic. BENET, Albert; "Una comunitat mossàrab a la Vall d'Àger. Estudis antropològics", *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, XIII (Barcelona, 1983), p. 3-7. BERTRAN, Prim; FITÉ, Francesc; "El jaciment arqueològic de Santa Coloma d'Àger (Província de Lleida)", *Actas del I Congreso de Arqueología Medieval Española*, Diputació General de Aragón, Saragossa, 1986, vol. II, p. 203-220. FITÉ, Francesc; "Santa Coloma d'Àger", *Catalunya Romànica*, Antoni Pladevall (dir.), Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1994, vol. XVII, p. 140. SABATÉ, Flocel; *Història de Lleida: Alta edat mitjana*, Pagès editors, Lleida, 2003, vol. II, p. 33.

els punts topogràfics estratègics fortificats... Tot un conjunt d'elements humanitzats i naturals es distribueixen al voltant del centre d'hàbitat andalusí.

Quan parlem dels trets identificatius dels habitants d'aquestes terres nord-orientals d'Alandalús durant el segle XI i part del XII podem parlar abans que res de la identitat jurisdiccional islàmica. Estem, tal com hem anat demostrant, dins d'un territori totalment integrat en la demarcació andalusina, primer sota l'autoritat dels omeies de Còrdova, després sota la potestat de la taifa de Lleida i Saragossa, segons el moment històric, i finalment, aquells territoris que encara resten lliures, sota l'autoritat de l'imperi almoràvit.

3.6.1.1. Religió i arabització, antecedents del poblament del segle XI

L'Islam és el principal tret identificador de la societat que nosaltres descobrim en les feréstegues regions muntanyoses pròximes al límit de la frontera oriental de la Marca Superior. A més d'aquest marcat component islàmic nosaltres corroborem que cal contemplar la possibilitat de la presència de mossàrabs en aquestes contrades³⁴¹⁷, tot i

³⁴¹⁷ BENET, Albert; "Una comunitat mossàrab a la Vall d'Àger. Estudis antroponímics", *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, XIII (Barcelona, 1983), p. 3-7.

que a través de les dades que disposem tan sols podem puntualitzar petites aportacions sobre aquestes comunitats. No tenim cap prova per apuntar l'existència d'una comunitat cristiana integrada dins de la població islàmica distribuïda en les tres alqueries estudiades, tot i la seva possible existència si es compara amb altres zones situades en indrets septentrionals allunyats de les ciutats o bé amb casos extrets de documents alt medievals de la regió circumdant.

És una verdadera llàstima no disposar de més informació referent al gruix de la societat i la seva tipologia tal com passa en altres espais veïns, on, dins de la mateixa Frontera Superior³⁴¹⁸, s'ha fet dos distincions, en primer lloc, les terres septentrionals ocupades per clans àrabs, bàsicament iemenites i, en segon lloc, comunitats mossàrabs que continuen amb els seus usos i la seva religió cristiana, i les regions meridionals poblades majoritàriament per berbers³⁴¹⁹. Així doncs, la persistència de comunitats mossàrabs dins dels territoris sota la jurisdicció islàmica està plenament constatada, la qual cosa implica que aquestes regions més apartades dels centres neuràlgics, a pesar de la presència de cristians, són terres sense condicions especials³⁴²⁰. Les nostres aportacions ens permeten corroborar l'existència d'aquestes comunitats, tot i que no les podem situar amb exactitud en un apartat cartogràfic, però està clar que existeixen petites agrupacions atès que s'han documentat en altres territoris fronterers.

Ens limitem a exposar allò que podem documentar i desxifrar de forma fidedigna i contrastada. Localitzar i contextualitzar una referència dels centres de culte és la millor forma de corroborar l'existència d'una comunitat musulmana estable en aquests indrets que s'havien considerat marginals³⁴²¹. Gràcies a aquest tipus de cites documentals podem corroborar que estem davant d'una societat rural islàmica practicant. Les referències a les mesquites³⁴²² són força comunes en la documentació llatina referent a

³⁴¹⁸ Els àrabs del sud o iemenites són majoria a la Frontera Superior. VIGUERA, María Jesús; "Noticias sobre Aragón musulmán", *Aragón vives su historia. II Jornadas de Cultura Islámica*, Al-Fadila, Madrid, 1990, p. 48.

³⁴¹⁹ MANZANO, Eduardo; *La frontera de Al-Andalus en época de los Omeyas*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1991, p. 87 i 102-103.

³⁴²⁰ SÉNAC, Philippe; "Les husun du Tagr al-Aqsa: à la recherche d'une frontière septentrionale d'Al-Andalus à l'époque omeyyade", *Castrum 4. Frontière et peuplement Dans le monde méditerranéen au Moyen Âge*, École Française de Rome-Casa de Velázquez, Roma-Madrid, 1992, p. 79.

³⁴²¹ ERITJA, Xavier; *De l'Almunia a la Turris: organització de l'espai a la regió de Lleida (segles XI-XIII)*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 1998, p. 29.

³⁴²² BARAUT, Cebrià; "Els documents, dels anys 1093-1100, de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, VIII (la Seu d'Urgell, 1986-1987), doc. 1122, p. 48-50.

aquestes regions septentrionals. Concretament, sobre el nostre territori, tal com hem dit, podem documentar l'existència d'una mesquita dins de l'alqueria d'Os³⁴²³.

Com bé sabem la islamització comença a propagar-se entre els segles IX i X, moment en què l'àrab ocupa clarament la situació dominant com a llengua ciutadana en una cultura netament urbana i de classes altes, cultes i integrades a la religió de l'Estat, la qual cosa relega el monolingüisme romanç als sectors rurals, pobres, incultes i cristians³⁴²⁴. Tanmateix, amb el triomf d'Abd ar-Rahmàn III es dona ales a l'arabització i a la islamització ja que es desenvolupen nous assentaments, alqueries i fortificacions, per tal de teixir tot el territori. Aquests són els elements antròpics que nosaltres documentem a través de les restes documentals i arqueològiques a l'àmbit d'estudi. Fins i tot som capaços d'establir el vincle entre la *qarya* i les seves fortificacions menors associades a ella (*hisn* i *qarya*). S'ha dit que seguint aquesta distribució territorial s'estableix un sistema d'alqueries regit pel governador de la *kura*³⁴²⁵; aquest és el fenomen de la "comunitat castral" plasmada en la relació *husun-qura*, documentada documental³⁴²⁶ i arqueològicament³⁴²⁷ com un model ben definit a partir del segle X. Entenem que la societat andalusina desenvolupa els seus propis models de poblament en funció de la seva estructuració interna, per la qual cosa podem entendre que és a partir d'aquesta data quan es comença a aglutinar el poblament del nord del districte en alqueries presidides per un *hisn* i associades a una torre/talaia d'altura³⁴²⁸, tal com hem explicat anteriorment; esquema poblacional i fortificat que nosaltres documentem a la centúria següent com un model que entra en retrocés en truncar-se part de la xarxa fortificada amb la pèrdua de territoris fronterers com a conseqüència de l'expansió cristiana de principis del segle XI. La pèrdua sistemàtica de places estratègiques dins d'aquest model fortificat basat en *hisn* i torres instal·lades al cim de muntanyes, amb un alt component estratègic, provoca una remodelació del sistema, on les antigues talaies es veuen complementades per d'altres situades en monticles de menor altitud.

³⁴²³ BC, perg. 153, reg. 4003; Car. 2182.

³⁴²⁴ CORRIENTE, Federico; *Árabe andalusí y lenguas romances*, Mapfre, Barcelona, 1992, p. 33-34.

³⁴²⁵ QUESADA, Tomás; "Formas de poblamiento en un área rural de Al-Andalus: el valle del río Jandulilla (Jaén)", *Arqueología y Territorio medieval*, 2 (Jaén, 1995), p. 11-14.

³⁴²⁶ IBN HAYYAN; *Crónica del Califa 'Abdarrahman III An-Nasir entre los años 912 y 942: Muqtabis V*, María Jesús Viguera i Federico Corriente (trad.), Anubar, Saragossa, 1981, p. 256 i 323. IBN HAYYAN; *Anales palatinos del califa de Córdoba al-Hakam II, (Muqtabis VII)*, Emilio García Gómez (ed. i trad.), Sociedad de Estudios y Publicaciones, Madrid, 1967, p. 150 i 203.

³⁴²⁷ BAZZANA, André; *Maisons d'al-Andalus. Habitat médiéval et structures du peuplement dans l'Espagne orientale*, Casa de Velázquez, Madrid, 1992, vol. II, p. 280.

³⁴²⁸ Aquest model fortificat al segle XI es veu alterat per la conquesta d'emplaçaments fronterers, per la qual cosa la societat islàmica ha de buscar sortida en noves estratègies de guaita, sobretot enfocades cap a les vies de comunicació.

Observant el context general d'Alandalús ens adonem que el fet que el territori presenti, al segle XI, el model poblacional propi del món andalusí promogut per la islamització, implica que aquest va viure aquest procés³⁴²⁹. Entenem que la població del nord del districte de Lleida viu una doble influència islàmica, la que protagonitzen els contingents iemenites establerts al nord del districte i la dinàmica general d'Alandalús que viu un procés d'islamització de la societat del segle X³⁴³⁰. D'aquesta manera al llarg de la presència islàmica bona part de la població autòctona es converteix a l'Islam, adoptant els costums i la cultura islàmica. Per tant, la major part de la societat està plenament integrada a la vida musulmana i en l'aplicació de la llei islàmica en els sectors de la vida pública i social, per tant, és ben normal que els cristians documentin l'existència de mesquites en els poblats septentrionals.

3.6.1.2. Frontera i jurisdicció

Per determinar els marges del districte de Lleida durant el segle X coneixem una versió aproximada força útil i interessant. Sénac, d'acord amb Joaquín Vallvé³⁴³¹, estableix les següents delimitacions naturals que marquen els límits del districte a través de les referències toponímiques, documentals i arqueològiques: *à l'ouest par le río Cinca, au nord par la sierra del Montsech et au sud par la vallée de l'Ebre [...] à l'est [...] les limites du district sont les plus imprécises*³⁴³². La disposició de l'àmbit andalusí en un registre cartogràfic permet millorar el coneixement sobre les societats de frontera. De fet, precisant l'àmbit i els límits del districte de Lleida podem extreure una imatge aproximada del veïnatge que té el districte musulmà més septentrional d'Alandalús³⁴³³,

³⁴²⁹ Sembla del tot lògic entendre que l'origen d'aquests poblats i *husun* està entroncat amb la realitat social i política de les centúries anteriors, tal com apunten Sénac i Giralt, l'origen dels *husun* es remunta al segle IX-X. Tot i això, com ja hem demostrat abans, en aquest entramat de *husun* cal incorporar-hi les torres/talaies d'altura que garanteixen la comunicació entre tots ells, també originàries dels segles IX-X o, fins i tot, anteriors.

³⁴³⁰ El segle X és el moment més àlgid de la islamització social de la població, ja que és quan es produeixen les autèntiques modalitats i mutacions socials. BULLIET, Richard; *Conversion to Islam in the Medieval Period: an essay in quantitative history*, Harvard University Press, Cambridge – Mass – London, 1979, p. 124. GLICK, Thomas; *From Muslim fortress to Christian castle. Social and cultural change in medieval Spain*, Manchester University Press, Manchester-New York, 1995, p. 52.

³⁴³¹ VALLVÉ, Joaquín; *La división territorial de la España musulmana*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas-Instituto de Filología-Departamento de Estudios Árabes, Madrid, 1986, p. 295-296.

³⁴³² SÉNAC, Philippe; “Note sur les husun de Lérida”, *Mélanges de la Casa de Velásquez*, 24 (Paris, 1988), p. 65. IDEM.; *La frontière et les hommes (VIII-XII siècle)*, Maisonneuve & Larose, Paris, 2000, p. 197-198.

³⁴³³ Diem aproximada perquè els mateixos investigadors no es fiquen d'acord sobre certes identificacions, com el cas del districte de *Barbitaninya*, topònim identificat amb la vila de Boltanya per Sénac (SÉNAC,

observem que la zona septentrional limita amb el comtat del Pallars i, al segle X, amb la mateixa serra del Montsec. Alhora, els ports d'Àger i Comiols permeten llançar les tropes de saqueig vers el territori enemic; per llevant limita amb el comtat de Barcelona i pels ravals de Tarragona i Tortosa; a la zona meridional el riu Ebre marca els límits entre Saragossa i Tortosa, i per ponent el districte de Lleida penetra cap a l'actual província d'Osca, i fita al riu Cinca, el riu dels olivers.

Referent al segle X disposem, doncs, de treballs que ens aproximen a la realitat territorial islàmica. Al segle XI nosaltres continuem trobant proves documentals i arqueològiques que testimonien la potestat musulmana sobre aquests indrets septentrionals. De les clàusules de les convinences feudals de principis de la segona meitat del segle XI podem extreure una sèrie de dades transcendents per visualitzar i determinar el domini d'aquestes terres frontereres situades al sud de la serra del Montsec. Certament, estem en un context de canvi i transformació, en el qual la frontera ja no està fitada per la serralada transversal, sinó que els límits estan distribuïts pel relleu muntanyós de les Aspres centrals i occidentals i ja no estan fitats per *husun* sinó per petites torres/talaies molt rudimentàries. Aquesta nova i inesperada distribució territorial és conseqüència de l'avenç armat dels cristians sobre les terres frontereres, Àger i Santa Linya, difinitivament sota la seva òrbita a partir de mitjans de l'onzena centúria.

La documentació llatina ens apunta que *si ego predictus Ermengaudus fecero acapte de Alfigme vel de Almdafar de terras, de ista hora in antea predictus Reimundus comes habeat terciam partem de ipsas predictas terras, exceptus unum castrum de Drogon [...] et de ipsas guerras quas predictus Ermengaudus habuerit cum Alfigib vel Almudafar, unde predictus Reimundus comes adiuverit predictum Ermengaudum comitem, iam dictus Reimundus habeat terciam partem de illo mobile quem inde predictus Ermengaudus acaptaverit tunc quando pacem cum predictus Alfigme vel Almudafar fecerit, exceptus ipsas parias quas ipsi predicti Alfigib vel Almudafar debuerint ad Ermengaudum predictum tunc quando ipsam pacem fecerint [...] convenit predictus Ermengaudus ad predictum Reimundum ut de ipso acapte predicto que fecerit predictus Ermengaudus de terras vel de castellos de Alfigib vel de Almudafar, sicut*

Philippe; "Notes sur le peuplement musulman dans la région de Barbitaniya (VIIIe-IXe siècle)", *Studia Islamica*, LXXIII (Paris, 1991), p. 45-66) i descartat per Manzano, qui considera que *Barbitaniya* i Boltanya són dos territoris diferents tot i la confusió documental (MANZANO, Eduardo; *La frontera de Al-Andalus en época de los Omeyas*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1991, p. 93).

*supradictum est*³⁴³⁴. L'altre diploma també ens informa del control dels respectius reis taifes sobre les terres frontereres amb els territoris comtals, *et si ego predictus Reimundus fecero acapte de Almudafar de terras, similiter habeat inde predictus Ermengaudus terciam partem [...] et de ipsas guerras quas predictus Reimundus habuerit cum Alfagib vel Almudafar, unde predictus Ermengaudus adiuverit predictum Reimundum comitem*³⁴³⁵. Per tant, aquestes cites ens permeten corroborar que les terres del nord, que encara resten sota domini islàmic, tant les més orientals com les més occidentals des de l'àmbit geogràfic que s'obre als voltants de Tragó, són regions sota la potestat del rei taifa de Saragossa, Al-Múqtadir, o del seu germà Al-Muzàffar, rei taifa de Lleida.

Entenem, doncs, que els territoris septentrionals de la Marca Superior estan repartits entre els dos regnes taifa, els quals pateixen, en igual de condicions, la violència dels poders cristians. Descubrim, sens dubte, que la regió indagada és una part més de les pertinències d'Al-Muzàffar, rei taifa de Lleida a mitjans del segle XI. Aquests testimonis escrits ens faciliten establir una lectura del territori i de les restes arqueològiques documentades. Entenem que el nord del districte viu, des de principis de segle, amb l'expansió cristiana per la vall d'Àger i per Santa Linya, en un clima de guerra i tensió, la qual cosa queda perfectament reflectida en el territori amb la intensificació dels punts de guaita integrats, sobretot a partir d'aquesta centúria, sobre les vies de comunicació³⁴³⁶. El control dels passos naturals, vies obligades d'accés, des dels llocs estratègics situats al llarg de les vies de comunicació és una tàctica apropiada per vigilar els extrems fronterers, però ara amb la militarització de l'espai, aquests punts fortificats augmenten i es difonen per tot el territori, vertebrant una trama d'assentaments fortificats i residencials molt més densa que en la centúria anterior³⁴³⁷.

Les nostres aportacions combinades amb les dades documentals, que proven l'interès dels governants taifa per les seves fronteres, malgrat la nefasta estratègia per protegir-les i defensar-les, ens permeten extreure una clara idea sobre la identitat dels pobladors del nord de la taifa de Lleida. Obertament, podem assegurar l'existència d'un territori

³⁴³⁴ FELIU, Gaspar; SALRACH, Josep Maria (dirs.); *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, Pagès Editors, Lleida, 2011, vol. II, doc. 588, p. 1058.

³⁴³⁵ FELIU, Gaspar; SALRACH, Josep Maria (dirs.); *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, Pagès Editors, Lleida, 2011, vol. II, doc. 589, p. 1062.

³⁴³⁶ Com hem explicat mitjançant els casos de Tartareu i Campvim.

³⁴³⁷ Tal com hem pogut demostrar, el model fortificat de torre/talaia d'altura d'una etapa anterior al segle XI, es complementa amb nous edificis situats en punts estratègics de menor altitud.

sota jurisdicció islàmica organitzat en alqueries, *husun* i torres/talaia³⁴³⁸. La imatge que nosaltres podem extreure està, certament, molt allunyada de la idea d'un espai de secà marginal i sense importància en el context general de la taifa de Lleida i, posteriorment, de l'imperi almoràvit. Tot plegat ens permet entendre que el control i la defensa del nord és transcendental per mantenir l'estabilitat i l'harmonia a les terres meridionals. Per això, observem que la dinàmica frontera en temps d'Al-Muzàffar està condicionada per la guerra, el pacte i la pèrdua, gairebé continuada, de territoris fronterers.

Fig. 3.6.2 Zona del Montsec, la vall d'Àger i les Aspres centrals que Peter Scales considera com a territoris fora de la jurisdicció directa d'Alandalús. Font ICC, elaboració pròpia.

Un tret identificador de la societat nord-oriental d'Alandalús és que forma part de la competència islàmica de Lleida sense tractes especials. Per tant, no podem considerar

³⁴³⁸ Aquesta és la jerarquització territorial que observem en el nostre territori, igual que altres autors la localitzen en altres parts d'Alandalús. MANZANO, Eduardo; *La frontera de Al-Andalus en época de los Omeyas*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1991, p. 98.

pas vàlids els plantejaments que Scales proposa sobre la xarxa fronterera fortificada d'aquesta regió, segons ell, amb un control molt dèbil des dels centres musulmans³⁴³⁹. Així, proposa que les estructures fortificades més allunyades del centre del districte (Montsec, Pilsà/Carodilla/Castillo) no estan controlades directament per l'Estat cordovès, representat pel cadí d'Osca o pel rei taifa de Saragossa –segons l'època– sinó que pertanyen en feu a senyors cristians o musulmans que, durant el segle X i la primera meitat del XI, són fidels al poder musulmà (fig. 3.6.2). Per Scales, aquestes terres estan integrades dins una línia avançada de defensa contra els reis cristians del nord peninsular. Una hipòtesi molt semblant proposa Albert Benet ja que creu que a la vall d'Àger hi ha una comunitat mossàrab sota domini islàmic sense cap guarnició militar amb suficient importància³⁴⁴⁰. Fitè també considera que la vall d'Àger forma part de les terres de frontera amb població mossàrab sotmesa pels musulmans fins al segle XI³⁴⁴¹. Nosaltres no entrem en l'interessant tema d'Àger ja que no es contempla dins la nostra recerca i la intenció de proposar alguna hipòtesi sobre la seva possible realitat andalusina sense inserir-nos al terreny ens podria portar a establir propostes poc encertades i gens científiques, tal com passa en alguns plantejaments que estem contradient. La nostra investigació ens permet corroborar que a les terres situades entre la vall d'Àger i Balaguer hi ha una població islàmica i arabitzada que forma part del districte/taifa de Lleida, segons el moment històric, sense condicions ni tractes exclusius³⁴⁴². Per tant, descartem la tesi de Scales que considera que dins del sistema defensiu lineal muntanyós (Serra del Montsec) hi ha també el castell de Santa Linya³⁴⁴³, el qual nosaltres podem afirmar que pertany al món andalusí sense cap mena de singularitat, igual que tota la resta que hem investigat. No trobem cap indicatiu que ens permeti sostenir la tesi de Scales sobre la identificació d'aquests enclavaments com a defensa d'avantguarda contra l'enemic cristià del nord, en mans de vassalls cristians del

³⁴³⁹ SCALES, Peter; “La red militar en el Tagr al-a'là en los siglos X y XI. Análisis e índice topográfico”, *Boletín de Arqueología Medieval*, 4 (Madrid, 1990), p. 7-133.

³⁴⁴⁰ BENET, Albert; “Una comunitat mossàrab a la Vall d'Àger. Estudis antroponímics”, *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, XIII (Barcelona, 1983), p. 3-7. BENET, Albert; “Els mossàrabs a Catalunya. El cas de la vall d'Àger”, *Catalunya Romànica*, Antoni Pladevall (dir.), Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1994, vol. XVII, p. 29-30.

³⁴⁴¹ FITÈ, Francesc; GONZÁLEZ, Eduard; *Arnau Mir de Tost. Un senior de frontera al segle XI*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 2010, p. 103.

³⁴⁴² La documentació, les restes arqueològiques i la toponímia ens mostren aquesta realitat indubtable.

³⁴⁴³ SCALES, Peter; “La red militar en el Tagr al-a'là en los siglos X y XI. Análisis e índice topográfico”, *Boletín de Arqueología Medieval*, 4 (Madrid, 1990), p. 73-84.

senyor feudal musulmà de Lleida³⁴⁴⁴. En canvi, disposem de suficients proves per assegurar que la realitat social i econòmica d'aquestes regions està plenament arabitzada i islamitzada³⁴⁴⁵, tot i que no neguem pas l'existència d'una petita comunitat mossàrab integrada en la dinàmica social andalusina. Entenem que en aquest aspecte estem obrint una innovadora perspectiva sobre la identitat dels habitants d'aquestes contrades al llarg dels segles X-XII.

3.6.1.3. Epítets de la documentació

Al llarg del segle XI des de l'església es difon una nova mentalitat que va augmentant a partir de la segona meitat del segle com a conseqüència de la reforma gregoriana, així la lluita contra els musulmans pren una orientació religiosa que no deixa indiferent a Déu³⁴⁴⁶. La religió s'encamina vers una església intransigent que rebutja la diferència i la desigualtat i pren la lluita contra l'infidel com un dels principals pilars de l'expansió i la continuada lluita sobre l'occident i l'orient musulmà³⁴⁴⁷. Val a dir que, malgrat l'existència d'algun testimoni anterior al període que estem tractant, com el document de l'any 1012 emanat a Sant Cugat del Vallés³⁴⁴⁸, en el qual s'evoca l'ajuda de Déu en la victòria dels exèrcits catalans sobre els cordovesos, o bé en la documentació que sustenta el dret de tinença en el caràcter pagà dels ocupants musulmans, com la del bisbe d'Urgell que explica la seva actuació al prendre Guissona (1024), tot dient *ipse de manibus paganorum multo labore abstraxerat*³⁴⁴⁹, no és fins a la segona meitat del segle XI quan entrem en un context on l'església té una major seguretat. Ara la religió justifica l'ordre social i, alhora, aporta la base ideològica de les operacions militars³⁴⁵⁰.

³⁴⁴⁴ SCALES, Peter; "La red militar en el Tagr al-a'là en los siglos X y XI. Análisis e índice topográfico", *Boletín de Arqueología Medieval*, 4 (Madrid, 1990), p. 10-11.

³⁴⁴⁵ Tal com veurem a continuació i com hem vist al llarg dels capítols anteriors disposem de documents que parlen de sarrains, pagans, gent maligna, mesquites...

³⁴⁴⁶ SABATÉ, Flocel; "Frontera peninsular e identidad (siglos IX-XII)", *Las Cinco Villas aragonesas en la Europa de los siglos XII y XIII*, Esteban Sarasa (coord.), Institución Fernando el Católico, Saragossa, 2007, p. 77.

³⁴⁴⁷ FLORI, Jean; *Croisade et chevalerie. XIe-XIIIe*, De Boeck Université, Paris-Bruseles, 1998, p. 81-213. IDEM.; "Pour une redéfinition de la croisade", *Cahiers de civilisation médiévale*, 47 (Poitiers, 2004), p. 329-350.

³⁴⁴⁸ RIUS, José; *Cartulario de "Sant Cugat" del Vallés*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Barcelona, 1946, vol. II, doc. 449, p. 94-96.

³⁴⁴⁹ SANGÉS, Domènec; "Recull de documents del segle XI referents a Guissona i la seva Plana", *Urgellia*, III (La Seu d'Urgell, 1980), doc. 2, p. 228.

³⁴⁵⁰ Tanmateix, el bisbe Bernard i la reina Constança, a causa de la seva formació francesa, propera al model del monacat i del papat reformat, instal·len un altar a la mesquita major de Toledo i campanes a la torre, vegeu, JIMÉNEZ, Rodrigo; *Historia de los hechos de España*, Alianza, Madrid, 1989, vol. VI, XXIV, p. 249-250. Val a dir, que existeix una clara diferència entre la sensibilitat del monarca castellà,

Nosaltres en cap moment podem documentar la paraula musulmans com a tal, però el context dels diferents textos ens permet extreure que per musulmà s'entén sarraí o pagà³⁴⁵¹. Així per exemple, en la convenença feudal de l'any 1062 s'equipara en el mateix nivell a cristians i a sarrains, *quas predictus Ermengaudus inde habet vel habere debet et que sunt convengudas ad eum contra cunctos homines vel hominem, feminas vel feminam, christianos vel sarracenos, qui tollant aut tulerint ad Ermengaudum comitem*³⁴⁵². Així, a la mateixa altura que els cristians i allà on hi hauria de dir musulmans hi trobem el terme sarraí, nomenclatura ben coneguda com a sinònim de musulmà en aquestes èpoques. Tan sols volem deixar referència del que nosaltres, com a la resta de la documentació comtal³⁴⁵³, localitzem a l'hora de designar als musulmans. En aquesta línia observem que és habitual a la documentació llatina, sobretot la produïda a partir de la segona meitat del segle XI, trobar citats als fidels de la religió islàmica com a *paganis*³⁴⁵⁴; *potestate sarracenorum*³⁴⁵⁵; *gentem sarracenorum*³⁴⁵⁶; *filiis agarenorum*³⁴⁵⁷... Aquestes són les formes més freqüents en què s'anomenen als andalusins. Els apel·latius, de caràcter despectiu i negatiu, marquen un accentuat caràcter de superioritat enfront la civilització islàmica, considerada com a gent que no viu dins la norma, el cristianisme, sinó que viu en contra de la llei, per la qual cosa cal combatre'ls i alliberar les terres sota el domini d'aquesta població infidel, pagana i contrària als postulats de Déu transmesos per l'Església romana³⁴⁵⁸. De fet, en la documentació treballada descobrim que aquests adjectius, que contenen un rerefons ideològic, plasmen amb contundència la dinàmica de la societat cristiana septentrional. Així, des de mitjans del segle XI comencen a generalitzar-se aquest tipus d'atributs. Tot

coherent amb els objectius que motiven la lluita contra el musulmà fins a mitjans del segle XI, vegeu, TULIANI, Maurizio; "La idea de Reconquesta en un manuscrito de la Crónica general de Alfonso X el Sabio", *Studia Historica. Historia Medieval*, 12 (Salamanca, 1994), p. 9; i la nova concepció de conquesta impulsada per l'Església per participar en els beneficis econòmics de la frontera, radicalitzant així l'expansió territorial, vegeu, IOGNA-PRAT, Dominique; *Ordonner et exclure. Cluny et la société chrétienne face a l'hérésie, au judaïsme et à l'islam (1000-1150)*, Flammarion, Paris, 2003, p. 324-359.

³⁴⁵¹ El referent ideològic de l'església i aquest tipus de nomenclatura s'accentua a partir de la segona meitat del segle XI.

³⁴⁵² FELIU, Gaspar; SALRACH, Josep Maria (dirs.); *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, Pagès Editors, Lleida, 2011, vol. II, doc. 589, p. 1061.

³⁴⁵³ *Illos infideles hereticos sarracenos*, BACH, Antoni; "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capítular de Solsona", *Urgellia*, XIII (La Seu d'Urgell, 1996/1997), doc. 253, p. 125.

³⁴⁵⁴ BC, perg. 166, reg. 4165; Car. 984.

³⁴⁵⁵ BC, perg. 144, reg. 4220; Car. 994.

³⁴⁵⁶ CHESÉ, Ramon; *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, Pagès Editors, Lleida, 2011, vol. I, doc. 83, p. 318-319.

³⁴⁵⁷ BC, perg. 166, reg. 4158; Car. 133.

³⁴⁵⁸ KEMPF, Friedrich; "El cambio interno del Occidente cristiano durante la reforma gregoriana", *Manual de historia de la Iglesia*, Hubert Jedin (dir.), Herder, Barcelona, 1970, vol. III, p. 673-674.

i que, no és fins a finals del segle XI quan la religió justifica la base ideològica de les operacions armades³⁴⁵⁹.

L'anàlisi diplomàtica, doncs, ens permet extreure que en les terres andalusines del nord del districte/taifa de Lleida de mitjans del segle XI i segle XII hi ha una considerable població musulmana, que als documents de conquesta es considera com a gent que s'ha de combatre amb la força de les armes. La reformada Església de Roma avala l'argumentació de dur a terme una empresa cristiana comuna contra l'enemic infidel, tant lluitant a orient com a la Península Ibèrica³⁴⁶⁰. De fet, l'expansió de caràcter militar es justifica argumentant que només es recupera *in potestate cristianorum* allò que ha estat ocupat *in potestate paganorum*³⁴⁶¹. D'aquesta manera els senyors d'Àger poden acaparar les terres de Tragó, Ivars i Camporrells dient *quod ego a paganis abstulit*³⁴⁶². Sens dubte, a partir d'ara, la justificació de l'acció armada sempre queda relegada a la divinitat, per la qual cosa els acords de conquesta fan referència a Déu, qui, realment, obté i rep la victòria, atès que la conquesta respon a la voluntat de Déu i no tant en el mèrit propi. Es tracta de combatre als infidels pagans per tal de protegir als cristians de l'apetència de la seva condició i acció.

Realment tant la documentació tractada com tota la que estem exposant com a referents coetanis, serveix per entendre que entrem en una etapa en la qual els territoris no són ocupats i repoblats, sinó que són "arrancats, presos, agafats" dels infidels musulmans i són lliurats, gran part d'ells, a entitats religioses. A més a més, podem observar com en aquesta centúria pren molta importància la justificació de l'acció expansiva en nom de la religió cristiana ja que els musulmans són considerats *paganorum*³⁴⁶³. Per tant, a finals de la centúria els comtats cristians emprenen de nou l'expansió territorial, amb molt més potencial econòmic i militar ja que els tributs pagats en or per les taifes impulsen, desenvolupen i consoliden encara més la capacitat econòmica i militar del comtats catalans. De fet, a principis del segle XII les marques desapareixen *pour laisser*

³⁴⁵⁹ SABATÉ, Flocel; "Església, religió i poder a l'edat mitjana", *Església, societat i poder a les terres de parla catalana. Acta del IV congrés de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana*, Cossetània, Valls, 2005, p. 18-24.

³⁴⁶⁰ MANSILLA, Demetrio; *La documentación pontificia hasta Inocencio III (965-1216)*, Instituto Español de Estudios Eclesiásticos, Roma, 1985, p. 37-38.

³⁴⁶¹ BACH, Antoni; "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia*, XIII (La Seu d'Urgell, 1996-1997), doc. 314, p. 184.

³⁴⁶² FITÉ, Francesc; *Recull d'història de la Vall d'Àger. Període antic i medieval*, Centre d'Estudis de la Vall d'Àger, Àger, 1985, p. 207.

³⁴⁶³ ACA, pergamins de Ramon Berenguer III, carpeta 31, núm. 221.

*place à une frontière dynamique qui se déplaça rapidement vers le sud*³⁴⁶⁴. La mateixa documentació transmet aquest nou marc guerrer/religiós de la nova centúria, així els musulmans de l'alqueria d'Os es cataloguen com a *malignam gentem*³⁴⁶⁵. Val a dir que a mesura que s'avança cap als centres urbans musulmans de l'oest la concentració de capacitats és més imprescindible, per la qual els ajuts, la col·laboració i la capacitat d'acció són absolutament necessaris, cosa que garanteix el triomf dels contingents feudals.

És, en definitiva una lluita alt medieval d'orientació religiosa³⁴⁶⁶ que beneficia als centres eclesiàstics mitjançant donacions³⁴⁶⁷, tal com mostra, en els nostre cas, les contínues donacions a l'abadia de Sant Pere d'Àger³⁴⁶⁸ i a la canònica de Santa Maria de Solsona³⁴⁶⁹. A mesura que la conquesta, utilitzant la vall d'Àger com a centre d'operacions, avança sobre el territori musulmà fronterer al llarg del segle XI i XII, les concessions a les entitats religioses no paren d'augmentar. El potencial territorial d'aquestes dues comunitats religioses és espectacular ja que tenen propietats per tots els territoris que s'han anat sollevant als musulmans, tot una gran extensió territorial al llarg d'un segle de pactes, guerres i conquestes.

3.6.2. Estructura territorial i econòmica

3.6.2.1. Estructuració territorial

Les fonts islàmiques plasmen una jeràrquica divisió del territori andalusí. De fet, som capaços de captar que l'entitat territorial coneguda com Alandalús està subdividida en districtes i aquests en subdistrictes, els quals, alhora, estan estructurats en petits assentaments. Tal com apunta Tomás Quesada la societat andalusina és caracteritza per

³⁴⁶⁴ ARAGUAS, Philippe; "Les châteaux des marches de Catalogne et Ribagorce (950-1100)", *Bulletin Monumental* III, 137 (Paris, 1979), p. 208.

³⁴⁶⁵ BC, perg. 166, reg. 4158; Car. 133.

³⁴⁶⁶ S'entra en una etapa en la qual les idees dels papes reformistes, sobretot de Nicolau II, Alexandre II i Gregori VII, prenen una importància cabdal en l'expansió dels regnes i dels comtats peninsulars.

³⁴⁶⁷ FREEDMANN, Paul; "Jurisdictional Disputes over Sant Pere d'Àger (Catalonia) in light of new papal document", *Church, law and society in Catalonia, 900-1500*, Variorum Reprints, Aldershot, 1994, vol. VII, p. 2-8. MARQUÈS, Benigne; "La consagració de l'església de Santa Maria de Guissona, l'any 1098, i la seva canònica", *La transformació de la Frontera al segle XI*, Flocel Sabaté (ed.), Universitat de Lleida, Lleida, 2000, p. 189-192.

³⁴⁶⁸ CHESÉ, Ramon; *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, Pagès Editors, Lleida, 2011, vol. I, doc. 85, p. 320-325. IDEM.; *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, Pagès Editors, Lleida, 2011, vol. I, doc. 46, p. 269-273.

³⁴⁶⁹ BACH, Antoni; "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia*, XIII (La Seu d'Urgell, 1996-1997), doc. 358, p. 229-230. IDEM.; "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia*, XIII (La Seu d'Urgell, 1996-1997), doc. 380, p. 254-255.

la preeminència de la ciutat com element ordenador del conjunt de la societat islàmica³⁴⁷⁰. De fet, segons Pere Balañà qualsevol tipus d'hàbitat rural està vinculat amb el hinterland d'una ciutat o bé amb la protecció directa d'un castell proper³⁴⁷¹. Anem a veure, a partir de les referències d'autors musulmans i d'investigacions científiques, aquesta distribució territorial en el nostre sector nord-oriental, on Lleida és la capitalitat del districte i com a tal ocupa una posició central preminent³⁴⁷².

En primer lloc, observem com la ciutat de Lleida, per un seguit de raons, s'erigeix com a centre de la regió que s'organitza mitjançant una estructura radial entorn de la població principal. D'aquesta manera Lleida integra els organismes bàsics d'una ciutat islàmica de primer ordre, així els òrgans de caràcter administratiu, religiós, econòmic i militar estan plenament integrats en el seu entramat urbà. La capital regeix l'entorn i teixeix el territori a partir d'altres assentaments de caràcter menor³⁴⁷³, tot i que aquesta ocupació de l'espai no equival a una xarxa sistemàtica d'estructuració del territori³⁴⁷⁴.

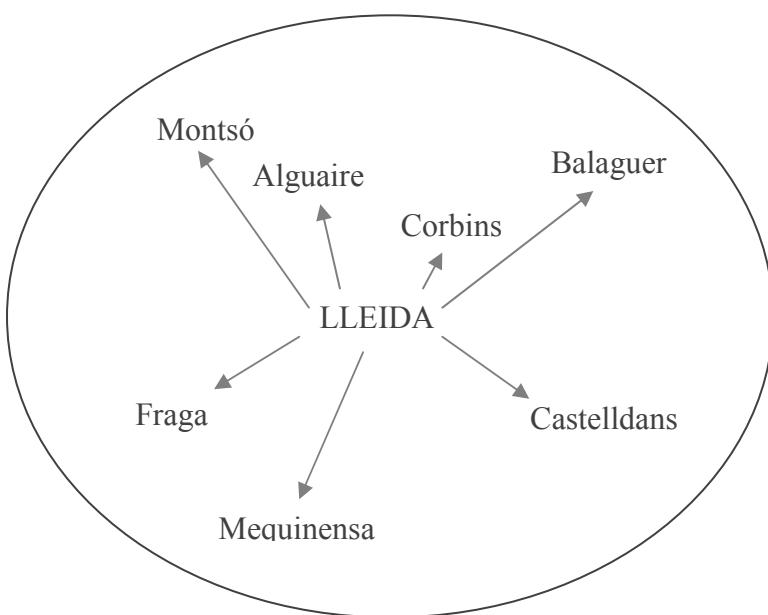

Fig. 3.6.3 Esquema de les principals poblacions del districte/taifa de Lleida. Elaboració pròpia.

En segon lloc, descobrim que els assentaments que no posseeixen la capacitat suficient per ocupar el paper de capitalitat, però, tal com assenyala Yaqút, disposen de prou importància per comprendre una àrea d'influència³⁴⁷⁵, s'han de col·locar en una segona posició dins del rang

³⁴⁷⁰ QUESADA, Tomás; "Formas de poblamiento en un área rural de Al-Andalus: el valle del río Jandulilla (Jaén)", *Arqueología y Territorio Medieval*, 2 (Jaén, 1995), p. 5-24.

³⁴⁷¹ BALAÑÀ, Pere; *L'Islam a Catalunya (segles VIII-XII)*, Rafael Dalmau, Barcelona, 2002, p. 72-78.

³⁴⁷² SABATÉ, Flocel; *Història de Lleida: Alta edat mitjana*, Pagès editors, Lleida, 2003, vol. II, p. 41-163.

³⁴⁷³ Tendència que també es pot observar, a partir del segle XI, en altres ciutats andalusines, on les luxoses almúnies rodegen el territori més proper. BOLOIX, Bárbara; "La taifa de Toledo en el siglo XI. Aproximación a sus límites i extensión territorial", *Revista Tulaytula*, 8 (Toledo, 2001), p. 41.

³⁴⁷⁴ SABATÉ, Flocel; *L'expansió territorial de Catalunya (segles IX-XII): ¿Conquesta o repoblació?*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 1996, p. 78.

³⁴⁷⁵ YAQÚT; *La España musulmana en la obra de Yaqut (s. XII-XIII). Repertorio enciclopédico de ciudades, castillos y lugares de al-Andalus. Mu'yam al-buldan (diccionario de los países)*, Gamal 'Abd Al-Karim (trad.), Universidad de Granada, Granada, 1990, p. 26-98.

jeràrquic. Tot i això, aquests centres poblacionals de segona categoria depenen de la capital regional i tenen la funció de cohesionar el territori. Per tant, tot i que aquestes ciutats menors gaudeixen del reconeixement de *madina* i dominen el seu entorn agrícola, no són independents de la primera població del districte. En el cas lleidatà podem englobar en aquesta categoria a Balaguer³⁴⁷⁶, Fraga³⁴⁷⁷, Mequinensa³⁴⁷⁸ i Montsó³⁴⁷⁹ (fig. 3.6.3). En aquest mateix grup s'hi encabeixen les fortificacions que no arriben al grau de *madina*, però que tenen una notòria influència sobre el context territorial del districte, tal com queda palès en els casos de Tamarit de Llitera³⁴⁸⁰ i Castellldans³⁴⁸¹.

En tercer lloc, hi trobem els assentaments que tenen una certa importància sobre un territori força acotat. Aquests poden trobar-se a les proximitats tant d'un centre urbà com d'una fortificació destacada o bé en indrets més insòlits i allunyats. Dins d'aquest grup hi trobem també els assentaments de caràcter menor com les almúnies. Estem parlant de pobles com Os de Balaguer³⁴⁸², Santa Linya³⁴⁸³, Estopanyà³⁴⁸⁴ i Corbins³⁴⁸⁵, entre molts d'altres que es distribueixen pel territori lleidatà.

En quart lloc, hi reconeixem aquelles fortificacions de petites dimensions, generalment, situades en indrets allunyats³⁴⁸⁶, que nosaltres proposem anomenar-les talaies o *buruy* per evitar problemàtiques majors a causa de la seva gran diversitat tipològica. Tot i això, en el capítol sobre la frontera destriarem per categories i tipologies les diferents fortificacions que estructuraven el territori islàmic del nord del districte/taifa de Lleida, ja

³⁴⁷⁶ BRAMON, Dolors; *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, Eumo Editorial, Barcelona, 2000, doc. 317, p. 240.

³⁴⁷⁷ BRAMON, Dolors; *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, Eumo Editorial, Barcelona, 2000, doc. 101, p. 110.

³⁴⁷⁸ BRAMON, Dolors; *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, Eumo Editorial, Barcelona, 2000, doc. 112, p. 114.

³⁴⁷⁹ BRAMON, Dolors; *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, Eumo Editorial, Barcelona, 2000, doc. 113, p. 114.

³⁴⁸⁰ BRAMON, Dolors; *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, Eumo Editorial, Barcelona, 2000, doc. 146, p. 131.

³⁴⁸¹ BRUFAL, Jesús; "Los espacios de secano en el distrito andalusí de Lleida en los siglos XI y XII", *Nonnullus. Revista digital de Historia*, 3 (2008), p. 25-30. Consultat el 10/08/2011. <<http://www.nonnullusrevistadehistoria.com/nonnullus-3/>>.

³⁴⁸² BC, perg. 166, reg. 4158; Car. 133.

³⁴⁸³ BC, perg. 166, reg. 4080; Car. 937.

³⁴⁸⁴ BRAMON, Dolors; *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, Eumo Editorial, Barcelona, 2000, doc. 146, p. 134.

³⁴⁸⁵ BRAMON, Dolors; *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, Eumo Editorial, Barcelona, 2000, doc. 146, p. 131.

³⁴⁸⁶ SÉNAC, Philippe; "Note sur les relations diplomatiques entre les comtes de Barcelona et le califat de Cordoue au Xe siècle", *Historia et Archéologie des terres catalanes au Moyen Age*, Presses universitaires de Perpignan, Perpignan, 1995, p. 87-101.

que creiem que cal establir una reflexió crítica sobre les variants arquitectòniques dels diferents edificis andalusins.

Entenem que aquesta estructuració jeràrquica del territori és fonamental per administrarlo i governar-lo de forma cohesionada ja que tal com podem observar no tot queda limitat amb la ciutat i el paisatge immediat. Tot i això el creixement de les ciutats i de les hortes periurbanes, realitat pròpia del segle XI, contribueixen al declivi dels altres sectors antròpics, així com la millora tecnològica dels sistemes hidràulics i l'expansió propiciada per la forta pressió econòmica que exerceixen els diferents grups dirigents³⁴⁸⁷.

Després de visualitzar aquesta lògica territorial som capaços d'emmarcar els assentaments que nosaltres localitzem al nord de Lleida en aquest model jerarquitzat. Concretament, observem que la nostra zona d'estudi forma part del tercer i del quart grup que acabem d'enumerar, és a dir, estem tractant amb els assentaments menors i fortificacions. En canvi, el sector meridional, és a dir, aquell que es troba per sota de les Aspres centrals i occidentals, forma part del segon grup, o sigui, de les ciutats que estan, des d'una òptica jeràrquica, per sota de la capital, però amb suficient pes per gestionar un territori. Estem parlant de la ciutat de Balaguer, un assentament creat *ex novo* pels musulmans en els primers moments de la conquesta i habitada, fonamentalment, per tribus àrabs iemenites. S'ha establert que aquesta regió es conquereix pels exèrcits dirigits per Mus·sà, en els quals hi predominen els individus d'origen sud-aràbic, mentre que les forces dirigides per Tàriq, majoritàriament berbers, no intervenen en aquesta fase d'ocupació³⁴⁸⁸. Per això, la majoria dels seus habitants són àrabs d'origen, tal com també es documenta a la capital del Cinca³⁴⁸⁹. Aquest element iemenita també es manifesta a les terres de Lleida, on els alfaquís i els ulemes iemenites predominen per sobre dels *qaysites* i dels berbers, els quals són inexistents³⁴⁹⁰. Tal situació contrasta plenament amb la de Balaguer, on es documenten més àrabs del nord que del sud, així

³⁴⁸⁷ SALVATIERRA, Vicente; SERRANO, José Luis; PÉREZ, María del Carmen; “La formación de la ciudad en al-Andalus. Elementos para una nueva propuesta”, *Genèse de la ville islamique en al-Andalus et au Maghreb occidental*, Patrice Cressier i Mercedes García-Arenal (eds.), Casa de Velázquez–Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1998, p. 203-205.

³⁴⁸⁸ CHALMETA, Pedro; *Invasión e Islamización, la sumisión de Hispania y la formación de al-Andalus*, Mapfre, Madrid, 1994, p. 160-161.

³⁴⁸⁹ MOLINA, Luis; *Una descripción anónima de Al-Andalus*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1983, vol. II, p. 77.

³⁴⁹⁰ BALLESTÍN, Xavier; “Prosopografía dels fuqaha’ i ‘ulama de la zona oriental de Tagr al-a’la: Balaga, Larida, Turtusa (II)”, *Estudios onomástico-biográficos de al-Andalus VII*, Manuela Marín i Helena de Felipe (eds.), Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1995, p. 510-512.

com a Tortosa i Mequinensa s'hi localitzen individus amb *nisba* berber³⁴⁹¹ o bé a Àger, on també s'ha defensat la presència de comunitats berbers³⁴⁹².

Com ja hem apuntat, observem, que el nostre territori forma part de la tercera i la quarta categoria dins la distribució territorial d'Alandalús, per tant, ens adonem de la seva posició dins el context general. Som conscients que no és el mateix estudiar el primer i el segon rang, és a dir, capitals i ciutats mitjanes amb una certa projecció regional, que investigar poblats i assentaments allunyats d'aquests centres de poder, atès que el seu caràcter rural està determinat per més elements inherents: la manca de bones descripcions i, sobretot, la debilitat de la cultura material³⁴⁹³. Malgrat aquesta dura realitat ens adonem de la importància que tenen aquests petits hàbitats secundaris a l'hora d'entendre i d'explicar els centres rectoris. A través del nostre mètode de treball ens donem compte que les Aspres centrals i occidentals estan condicionades per una sèrie d'assentaments enquadrats dins de dos grups: aquells que tenen una projecció sobre un territori aparentment limitat i restringit (poblaments identificats mitjançant l'anàlisi documental) i aquells ubicats en indrets allunyats i inaccessibles amb una alta visibilitat sobre el territori (talaies descobertes a través de les restes toponímiques i arqueològiques). Per tant, dins del nostre àmbit podem parlar d'un grup de primer ordre, entès com a centre de poblament i un altre grup de segon ordre format per punts fortificats de caràcter aïllat.

³⁴⁹¹ BALAÑÀ, Pere; *Les arrels islàmiques de Mequinensa*, Rafael Dalmau, Barcelona, 1994, p. 59.

³⁴⁹² BARCELÓ, Miquel; "La cuestión septentrional. La arqueología de los asentamientos andalusies más antiguos", *Aragón en la Edad Media*, IX (Saragossa, 1991), p. 341 i 352. PUIGVERT, Xavier; "Àger, un topònim berber a la Marca Superior d'Al-Andalus", *Faventia*, 16/1 (Barcelona, 1995), p. 73-85.

³⁴⁹³ Pere Balañà, Carlos Esco, Philippe Sénac i Peter Scales també han comprovat que la cultura material de les regions septentrionals de la Marca Superior és molt poc abundant en comparació a la resta d'Alandalús. BALAÑÀ, Pere; *L'Islam a Catalunya (segles VIII-XII)*, Rafael Dalmau, Barcelona, 2002, p. 57. ESCO, Carlos; SÉNAC, Philippe; "Bolea (Huesca): una fortaleza de la Marca Superior de al-Andalus", *Bolskan*, IV (Huesca, 1987), p. 164. SCALES, Peter; "La red militar en el Tagr al-a'là en los siglos X y XI. Análisis e índice topográfico", *Boletín de Arqueología Medieval*, 4 (Madrid, 1990), p. 11. Una situació semblant succeeix a la regió muntanyosa de l'Alpujarra de Granada on *la céramique, généralement grossière est peu abondante*. CRESSIER, Patrice; "Le château et la division territoriale dans l'Alpujarra médiévale: du hisn à la ta'a", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 20 (Paris, 1984), p. 118.

Respecte a la debilitat de la cultura material proposem que, tal com apunta Julio Navarro i Alfonso Robles sobre la societat rural de Liétor, els recipients de fusta utilitzats pel servei domèstic poden tenir un paper preponderant enfront dels de ceràmica. NAVARRO, Julio; ROBLES, Alfonso; *Liétor. Formas de vida rurales en Sarq al-Andalus a través de una ocultación de los siglos X-XI*, Estudios Árabes y Arqueológicos "Ibn Arabi", Murcia, 1996, p. 82.

Igualment, els materials peribles són emprats en construccions i estructures d'ús industrial tal com documenten sota dels nivells d'hàbitat a la ciutat de Balaguer a mitjans del segle XI. ALÒS, Carme; CAMATS, Anna; MONJO, Marta; SOLANES, Eva; "Les cases andalusines del Pla d'Almatà (Balaguer, Noguera)", *Tribuna d'Arqueologia*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2006, p. 282.

Aquest esquema poblacional jerarquitzat el podem identificar perfectament a les Aspres centrals i occidentals, on el poblament es distribueix dins d'aquests eixos espacials bàsics. Entenem que al segle XI certs centres plasmen una jerarquia, ja que s'estimula la realitat de centre i perifèria, tant a nivell polític com econòmic i militar³⁴⁹⁴. D'aquesta manera, les relacions dins del territori es comencen a forjar a través d'una jerarquia tipològica d'assentaments musulmans, on cada un d'ells ocupa un lloc dins la gradual escala d'importància: la ciutat, les alqueria, els *husun*, les almúnies, les explotacions particulars i les talaies (fig. 3.6.4), jerarquia territorial equiparable a la que Jesús Brufal descriu per a la zona meridional de Lleida³⁴⁹⁵. Tenim, doncs, un model concret de societat, estructurat territorialment amb la finalitat de satisfer les necessitats bàsiques de la població i de la defensa. La ciutat és el centre per antonomàsia d'aquest model poblacional i territorial, on, repetim, el món rural ocupa una peça cabdal en la seva configuració i supervivència.

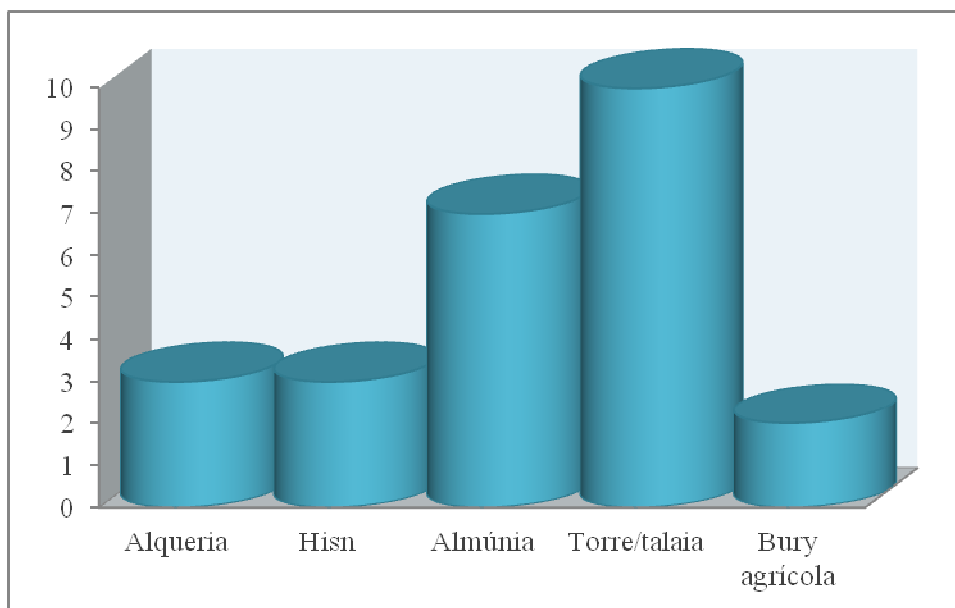

Fig. 3.6.4 Gràfic de la tipologia d'assentaments andalusins segons el mètode interdisciplinari. Elaboració pròpia.

³⁴⁹⁴ GÓMEZ, Iker; "Prospección arqueológica, jerarquía de poblamiento y sistema de registro", *Studia Histórica. Historia Medieval*, 24 (Salamanca, 2006), p. 246-248.

³⁴⁹⁵ BRUFAL, Jesús; "El distrito musulmán de Lleida (s. XI)", *Villa 3, Histoire et archéologie des sociétés de la vallée de l'Èbre (VIIe-XIe siècles)*, Philippe Sénac (ed.), Université de Toulouse-Le Mirail, Toulouse, 2010, p. 346.

3.6.2.2. Estructura de la propietat

Després de treballar àmpliament la documentació podem establir unes clares propostes sobre la disposició de la terra. Així, podem destriar entre les terres apropiades per desenvolupar-hi l'agricultura i aquelles no apropiades. D'aquesta forma descobrim que una alqueria islàmica disposa de molt més que del nucli d'hàbitat. De fet, l'existència del poblat implica una ordenació del seu espai immediat.

A través del nostre mètode de treball podem identificar els territoris que conformen el territori andalusí de la regió: els sectors antròpics i els no antròpics, és a dir, les terres agrícoles i els terrenys verges i naturals. Aquests espais es designen en el món rural andalusí com a terres apropiades o *mamluka* i no apropiades o *mubaha*, subdividides en comunals o *harim* i les mortes o *mawat*³⁴⁹⁶. Per tant, les descripcions dels documents llatins plasmen la divisió jurídica pròpia de la realitat territorial islàmica, tot i que no especifica aquesta nomenclatura, deduïda a partir de la comparació amb altres treballs de recerca referents al món rural islàmic. Així, observem que la lectura i el retrat del territori no pot ésser més clar ja que se'ns presenta el model musulmà a través d'una òptica cristiana. Aquests, sense adonar-se'n descriuen en la seva diplomàtica la distribució territorial i ambiental del món rural andalusí que està desapareixent sota la seva acció expansiva³⁴⁹⁷.

Val a dir però, que en certs documents encara es pot visualitzar una peculiaritat del món islàmic, que a diferència del món cristià europeu, caracteritzat per dues àrees de conreu, el *cultum e incultum*, està format per una tercera part, les hortes. En el món rural cristià alt medieval només es distingeix entre les àrees cultivables i les àrees naturals. Hi ha, doncs, una representació dualista del paisatge agrari percebut com una zona amb camps de conreu i una àrea amb boscos, pantans i prats³⁴⁹⁸. En aquesta divisió del paisatge no s'ha de considerar la zona inculta com un tret absolut ja que, realment, existeix una gran varietat de lligams que caracteritzen el vincle entre l'home i l'ambient³⁴⁹⁹. Estem parlant de dues situacions extremes, on l'home intervé de manera indirecta en una posició

³⁴⁹⁶ LINANT DE BELLEFONDS, Yvon; "Un problème de sociologie juridique. Les terres 'comunes' en pays d'Islam", *Studia Islamica*, X (Paris, 1959), p. 111-136.

³⁴⁹⁷ La documentació feudal ens parla dels components físics i agrícoles dels territoris conquerits, elements que nosaltres podem interpretar després de tractar les fonts andalusines i les investigacions destinades al món rural alt medieval.

³⁴⁹⁸ TOUBERT, Pierre; *Feudalesimo mediterraneo. Il caso del Lazio medievale*, Jaca Book, Milano, 1980, p. 33.

³⁴⁹⁹ MORENO, Diego; *Dal documento al terreno. Storia e archeologia dei sistemi agro-silvo-pastorali*, Il Mulino, Bologna, 1990, p. 15-65.

intermèdia en el paisatge seminatural, un terreny on l'activitat humana és pràcticament nul·la, però intervé sense alterar la configuració ecològica originària³⁵⁰⁰. Allò que nosaltres contrastem és la diferència de la realitat agrària alt medieval entre el món cristià europeu i la del món musulmà peninsular, on, generalment, el paisatge no es divideix en dos parts, sinó que està caracteritzat per una divisió tripartida. El paisatge agrícola està condicionat per una àrea de secà, una de regadiu i els boscos. Concretament, la documentació que hem tractat distingeix entre les zones d'*ortis*, els indrets *condirectos* i les *siluis*³⁵⁰¹, probablement per la importància dels tres indrets, o sigui, tant l'espai agrari irrigat i de secà, com el natural.

Podem afirmar que la realitat social i econòmica del nord de *Làrida* està integrada en la dinàmica pròpia del món musulmà peninsular. Els vestigis que nosaltres podem analitzar i contextualitzar ens dibuixen l'espai físic d'una societat que explota el seu entorn. Descubrim que la societat rural andalusina d'aquestes contrades aprofita tots els recursos que la naturalesa li proporciona. Així podem parlar, en primer lloc, de la configuració d'unitats hidràuliques als voltants dels cursos fluvials i dels sectors humits amb suficients recursos hídrics per garantir el cultiu i l'obtenció d'un alt rendiment agrícola. En segon lloc, de la transformació del medi per adaptar-lo a les necessitats agrícoles de secà. Així, es modela el relleu terrestre per formar àmbits terrassats destinats als cultius de secà. En tercer lloc, el paisatge no humanitzat, el qual també s'explota sense l'intervenció directa de l'acció de l'home. Descubrim que la naturalesa és una font d'abastiment molt important per al món rural fronterer del segle XI. La disposició d'una àmplia capa forestal permet recórrer als recursos naturals per satisfer certes necessitats bàsiques per a qualsevol entitat rural organitzada. Els boscos estan destinats a les pastures pels ramats, a la recol·lecció de tots aquells fruits i productes profitosos per a l'autoconsum o per a la comercialització³⁵⁰², així com la caça i la pesca, altres béns que també tenen una importància cabdal en l'economia rural andalusina.

3.6.2.2.1. Terres considerades com a *mamluka*

Coneixem alguns postulats que són indubtables dins de la història d'Alandalús ja que estan totalment analitzats i estudiats per experts en la temàtica. Així, podem afirmar que

³⁵⁰⁰ TOSCO, Carlo; *Il paesaggio storico*, Editori Laterza, Bari, 2009, p. 188-189.

³⁵⁰¹ BC, perg. 166, reg. 4080; Car. 937. BC, perg. 166, reg. 4158; Car. 133.

³⁵⁰² Tenim constància que es recol·lecta productes silvestres de caràcter terapèutic, probablement, destinats tant al consum propi com al comerç.

les terres considerades com a *mamluka* són aquelles on es pot exercir la propietat privada, per tant, són objecte de qualsevol tipus de transacció, com herència, venda, arrendament...³⁵⁰³. Es tracta de superfícies agrícoles apropiades per ésser conreades. El sòl és apropiat i està suficientment condicionat per a realitzar-hi les tasques necessàries per a què fruitin els cultius. Entenem que, en un sentit general, el terme podria englobar tant els espais irrigats com els de secà, és a dir, tant les hortes com les terres de secà podrien estar integrades sota una única nomenclatura, regions explotades, antropitzades, sotmeses a la cultura, tal com es desprèn dels documents feudals, *terras cultas*³⁵⁰⁴, però, els diferents estatuts jurídics islàmics ens permet establir que les terres *mamluka* es troben, normalment, als territoris més propers de l'alqueria, mentre que els espais de secà circumval·len els terrenys irrigats, dins de les explotacions comunals, ubicades més enllà de les terres més apropiades, és a dir, els andalusins diferencien entre el regadiu i el secà³⁵⁰⁵.

Deduïm que el terme equivalent a *mamluka*, en el llenguatge emprat pels conqueridors feudals del segle XI-XII, seguint les referències de Glick i Trillo, és terres d'horta, o sigui, aquelles terres més productives. Extraïem que tot allò que pot ésser sotmès a la cultura agrària irrigada un cop conquerit el territori musulmà forma part dels antics terrenys coneguts com a *mamluka*. Tot i això, als documents cristians hi ha bones referències a les explotacions andalusines de secà. Per tant, el conreu en general inclou les labors principals d'adobar, llaurar, sembrar, regar i collir, és a dir, el cicle agrícola. Aquestes terres les podem reconèixer en el nostre àmbit d'estudi perquè, d'una banda, la documentació feudal ens descriu els sectors agrícoles que componen les terres conquerides a l'Islam i, de l'altra banda, perquè podem llegir en el territori actual els referents d'aquests elements característics del món musulmà. Així, establint i identificant tot allò que els cristians troben i documenten en les terres ocupades, podem contrastar-ho amb el model territorial i agrícola andalusí i extreure interessants conclusions sobre l'estructuració i l'articulació del paisatge rural, el qual, insistim, els cristians desxifren a la seva manera, però en el fons les descripcions contenen i

³⁵⁰³ TRILLO, Carmen; "La alquería y su territorio en Al-Andalus: estrategias sociales de organización y conservación", *Arqueología Espacial*, 26 (Teruel, 2006), p. 244.

³⁵⁰⁴ SAROBE, Ramon; *Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple del Gardeny (1070-1200)*, Pagès Editors, Lleida, 1998, vol. I, doc. 2, p. 78.

³⁵⁰⁵ GLICK, Thomas; "Regadío y técnicas hidráulicas en al-Andalus: su difusión según un eje Este-Oeste", *Actas del Primer Seminario Internacional. La Caña de Azúcar en tiempos de los grandes descubrimientos (1450-1550)*, Casa de la Palma, Motril, 1990, p. 83-98. TRILLO, Carmen; *Agua, tierra y hombres en al-Andalus. La dimensión agrícola del mundo nazarí*, Grupo de Investigación, Granada, 2004, 76-137.

amaguen l'esquema propi del món rural islàmic. Només complementant, contrastant, comparant i interpretant la informació que disposem amb els eixos bàsics que està establint la historiografia actual que treballa el món rural andalusí³⁵⁰⁶, podem començar a fonamentar i formular científicament la realitat del poblament i del territori del sector més septentrional d'Alandalús durant els segles XI-XII.

Assumim, doncs, que els horts descrits en la documentació feudal de conquesta formen aquestes terres que en el vocabulari andalusí es designen com a *mamluka*. És més que evident que els cristians no coneixen aquest terme i els designen tal com són, és a dir, tal com els veuen, com a terres irrigades. Alhora, els conqueridors també donen bones referències sobre l'existència dels puigs cultivables, terrenys destinats als cultius de secà. Per tant, som partidaris d'assimilar les propietats agrícoles que els cristians descriuen en el món rural musulmà conquerit, amb les estructures reals de la propietat de la terra en la jurisprudència islàmica, ja que, de resultes, estem obtenint allò que ens esperàvem, l'esquema territori rural andalusí³⁵⁰⁷. Només establint aquest parangó descobrim que la realitat documentada pels conqueridors comtals amaga la imatge real del paisatge islàmic, això sí, emmascarada per termes propis de la societat feudal.

3.6.2.2.2. Terres considerades com a *mubaha*

D'altra banda, coneixem el terme *mubaha*, paraula que engloba dues nocions, les terres comunals o *harim* i les mortes o *mawat*. Ambdós termes designen els espais no humanitzats que formen part del terme de l'alqueria. L'*harim* és un espai molt important perquè és aquell indret comunal de l'alqueria, en el nostre cas correspon amb totes aquelles àmplies regions de serra que condicionen la major part del paisatge. Les regions no antropitzades formen un dens grup territorial que abasten grans extensions de terra. Tot aquest territori, situat a fora de les explotacions agrícoles irrigades, està destinat a les pastures, a la caça, a recollir-hi fusta i llenya, a recol·lectar fruits i herbes

³⁵⁰⁶ TRILLO, Carmen; *Agua, tierra y hombres en al-Andalus. La dimensión agrícola del mundo nazarí*, Grupo de Investigación, Granada, 2004.

³⁵⁰⁷ Com en d'altres àmbits conquerits, nosaltres també documentem bona part de les antigues estructures territorials. GONZÁLEZ, Julio; *Repoblación de Castilla la Nueva*, Universidad Complutense, Madrid, 1975/1976, vol. II, p. 284-288. BARRIOS, Manuel; *Libro de los Repartimientos de Loja*, Universidad de Granada, Granada, 1988, p. 59. BRESC, Henri; "Féodalité coloniale en terre d'Islam. La Sicilie (1070-1240)", *Structures féodales et féodalisme dans l'Occident méditerranéan (Xe-XIIIe siècles): Bilan et perspectives de recherches*, Ecole Française de Roma, Roma, 1980, p. 635. VIRGILI, Antoni; *Ad Detrimentum Yspaniae: La conquesta de Turtusa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*, Universitat de València/Universitat Autònoma de Barcelona, València/Barcelona, 2001, p. 73-99.

silvestres...³⁵⁰⁸ Estem parlant d'un territori caracteritzat per la naturalesa en estat salvatge que la societat andalusina explota de forma indirecta, però amb una transcendent importància en la dinàmica econòmica rural ja que és un espai ric amb recursos naturals. Els nostres resultats ens permeten parlar d'aquesta zona com un sector del territori apte per dur-hi a terme pràctiques de gran valor econòmic³⁵⁰⁹. Per tant, entenem que l'*harim* és, almenys al nostre territori, un terreny molt ampli en mans de la comunitat islàmica.

Igualment, les terres mortes o *mawat* també estan presents en el nostre àmbit d'estudi ja que al territori allunyat d'una alqueria i del seu espai de treball més proper es coneix com a terres *mawat*, explotades en moments ocasionals. En aquest sector del terme de l'alqueria s'hi poden instal·lar zones cultivades per vivificació, estem parlant d'espais de camps arranats en zones de secà allunyades del centre d'hàbitat. Pel que podem detectar a la regió investigada poden ésser terres de secà, que a la vegada, gràcies a l'aprofitament dels recursos hídrics subterranis, poden sotmetre's a la irrigació.

Tal com documentem al territori nord-oriental són llocs que rodegen les alqueries i els espais productius de regadiu associats directament amb el nucli habitat. Les descripcions feudals, com hem dit, coincideixen amb allò que expliquen els textos jurídics andalusins sobre les terres de secà (boscos i camps de secà), situades més enllà de les terres *mamluka*. Tot i això, a més dels espais irrigats associats a la *qarya*, també trobem unitats hidràuliques allunyades del centre poblacional, però protegides per una *bury*. Tots aquests terrenys després de la conquesta cristiana passa a ésser una part més de les terres de marca³⁵¹⁰ que es subdivideix per formar part de nous termes castrals i quadres que teixeixen el territori³⁵¹¹.

³⁵⁰⁸ TRILLO, Carmen; "La alquería y su territorio en Al-Andalus: estrategias sociales de organización y conservación", *Arqueología Espacial*, 26 (Teruel, 2006), p. 244.

³⁵⁰⁹ Ens estem referent a la sal, al *maHlab*, a les cries del bestiar i als excedents dels productes agrícoles.

³⁵¹⁰ Aquest conjunt de marques o zones frontereres dels diferents comtats catalans formen una franja de terreny que s'estenia de la Ribagorça fins al mar, amb unes característiques pròpies a causa de la forma en què s'organitzen territorial i repoblacionalment. BOLÓS, Jordi; "Fortificaciones y organización del territorio en la "marca" o frontera catalana durante los siglos IX-XII", *Actas del IV Curso de Cultura Medieval: Seminario, la fortificación medieval en la Península Ibérica: Centro de Estudios del Románico (Aguilar de Campoo, 1992)*, Pedro Luis Huerta (coord.), Fundación Santa María La Real, Centro de Estudios del Románico, Aguilar del Campoo (Palencia), 2001, p. 101-125.

³⁵¹¹ SABATÉ, Flocel; *Atles de la "Reconquesta"*, Edicions 62, Barcelona, 1998, p. 25-27. BERTRAN, Prim; "Notes sobre els orígens d'unes poblacions urgellenques: La Fuliola, Boldú i Belcaire als segles XI i XII", *Ilerda*, XI.II (Lleida, 1981), p. 243.

3.6.2.3. Vitalitat social i econòmica

El comerç és un apartat que resta un pèl submergit a l'oblit perquè les nostres fonts no ens aporten dades textuais sobre aquesta pràctica. Tanmateix, és una realitat indubtable que la societat andalusina es caracteritza pel mercat i per la comercialització dels excedents. Tal com apunta Mikel de Epalza, sobre la distribució geogràfica de l'ocupació humana andalusina, al tercer àmbit s'hi localitza el camp obert, segons ell, també controlat per la ciutat, però amb unes característiques pròpies com: les vies de comunicació, els territoris destinats a les pastures, a l'agricultura de subsistència seminòmada, els mercats rurals, els sistemes militars de vigilància i defensa, els centres d'abastiment de primeres matèries, les vies fluvials³⁵¹²...

Bona part d'aquests elements nosaltres els podem constatar en la regió d'estudi. Així, tal com defensa Malpica i Trillo, l'agricultura de regadiu facilita la generació d'una gran productivitat³⁵¹³, cosa que facilita una introducció del mercat als àmbits rurals. Són ben coneguts els mercats rurals que es celebren un cop per setmana a diferents alqueries de l'Alpujarra. L'increment de la influència mercantil i urbana suposa una obertura a l'exterior i també genera diferències econòmiques i socials que trenquen amb el model tancat de clan³⁵¹⁴. A part, les ciutats són el punt nuclear del territori i com a tal necessiten de les alqueries pel subministrament de productes agrícoles als mercats, independentment del comerç a llarga distància destinat a productes de luxe³⁵¹⁵.

Malauradament, no disposem d'una informació textual que ens expliqui detalladament aquesta realitat territorial/econòmica del món rural septentrional, però és evident,

³⁵¹² EPALZA, Mikel de; "Un modelo operativo de urbanismo musulmán", *Sharq Al-Andalus: Estudios Árabes*, II (Alacant, 1985) p. 139-140.

³⁵¹³ CLÉMENT, François; *Pouvoir et légitimité en Espagne musulmane à l'époque des taifas (Vê-XIe siècle)*, Editions L'Harmattan, Paris, 1997, p. 83-85.

³⁵¹⁴ MALPICA, Antonio; TRILLO, Carmen; "La hidráulica rural nazarí. Análisis de una agricultura irrigada de origen andalusí", *Asentamientos rurales y territorio en el Mediterráneo Medieval*, Carmen Trillo (ed.), Athos-Pergamos, Granada, 2002, p. 221-261. Nosaltres no entrem en aquest tema perquè no disposem de proves contundents per determinar fins quan existeix la comunitat rural de base clànica, ja que coneixem la clara tendència historiogràfica que defensa que els llaços tribals desapareixen en èpoques primerenques. DONNER, Fred M.; *The Early Islamic Conquests*, University Press, Princeton, 1981, p. 223-225. CRONE, Patricia; "Were the Qays and Yemen of the Umayyad Period Political Parties?", *Der Islam*, 71 (Strassburg, 1994), p. 1-57. HALDON, John; "La estructura de las relaciones de producción tributarias: Estado y sociedad en Bizancio y el Islam primitivo", *Hispania: Revista Española de Historia*, LVIII/3-200 (Madrid, 1998), p. 844. FIERRO, Maribel, "Los *mawali* de 'Abd ar-Rahmàn I", *Al-qantara: Revista de Estudios Árabes*, XX (Madrid, 1999), p. 92. MANZANO, Eduardo; *Conquistadores, Emires y Califas. Los omeyas y la formación de al-Andalus*, Crítica, Barcelona, 2006, p. 146-147. Només podem aportar que al segle XI-XII al sector nord-oriental d'Alandalús hi ha propietats i propietaris.

³⁵¹⁵ MALPICA, Antonio; "La ciudad y las formaciones sociales tributario-mercantiles", 2005. Consultat el 20/09/2010. <<http://www.arqueologiamedieval.com/articulos/61/la-ciudad-y-las-formaciones-sociales-tributario-mercantiles>>.

després de contrastar la informació resultant de la recerca, que la societat islàmica d'aquesta regió no està molt lluny d'aquest model. Les tres alqueries que disposem no estan molt allunyades dels poblats més grans i estructurats com Algerri, Almenar i, fins i tot, amb ciutats de menor entitat com Balaguer. Els complexos productius del nord del districte es troben entre 12 i 25 kilòmetres de distància dels principals centres de residència del nord-oest peninsular, cosa que ens permet observar que el comerç no és una pràctica aliena a les petites regions d'àmbit local sinó que, salvant les distàncies, també poden arribar a mantenir una interessant activitat mercantil amb els nuclis d'hàbitat més grans³⁵¹⁶. Val a dir que, tal com hem pogut descobrir, la productivitat en aquest àmbit territorial ha d'ésser força important perquè disposem de bones referències sobre les explotacions agrícoles i ramaderes, la qual cosa implica l'existència d'una realitat socioeconòmica molt activa. Entenem que a part de satisfer l'autoconsum i les demandes fiscals que puguin existir, la societat rural del segle XI pot vendre els seus excedents a l'exterior de les alqueries.

Totes aquestes dades ens fan plantejar la qüestió de la identitat cultural. Realment, disposem d'un marc d'investigació que esbossa un conjunt de valors sobre la propietat, les explotacions, el territori, els cultius, la productivitat... Tot plegat ens permet plantejar innovadores aportacions en el camp social. Aquesta és una temàtica de gran valor historiogràfic, vàlida per aproximar-nos a la realitat social, política i cultural del col·lectiu que habita aquestes regions durant el segle XI-XII. Evidentment, no disposem de suficients dades per descriure minuciosament el conjunt de tradicions, creences, valors, símbols i formes de comportament que funcionen com a elements aglutinadors d'un grup social i que actuen com a fonament del sentiment de pertànyer a un col·lectiu. Ni tampoc de tot allò que actua a l'hora de difuminar la diversitat interior de la comunitat en la defensa d'interessos, codis, normes i rituals que comparteixen tot un grup. Nogensmenys, podem extreure petites dades referents a la construcció de la identitat com a fenomen que sorgeix de la dialèctica entre individu i societat.

Anem a tractar aquella informació integrada en el text històric de forma innocent, però amb unes connotacions d'incalculable valor per als investigadors. La diplomàtica feudal ens parla de l'existència de propietaris, dels noms dels propietaris, de les proporcions i les característiques de les finques, dels edificis de culte, del lloc de residència d'algun

³⁵¹⁶ Aquesta deducció és fruit de les dades referents als productes naturals de gran valor econòmic, els quals, necessàriament, han de tenir una difusió que vagi més enllà de l'àmbit purament local. Així com de la identificació de diferents explotacions de punts humits aptes per al desenvolupament de l'agricultura irrigada enmig d'un espai de secà, àmbit agrícola que generen, sens dubte, excedents per a comercialitzar.

personatge...³⁵¹⁷ Així mateix, la toponímia³⁵¹⁸ també amaga alguna dada que testimonia l'origen àrab de molts termes actuals (fig. 3.6.5), així com de la propietat originària de

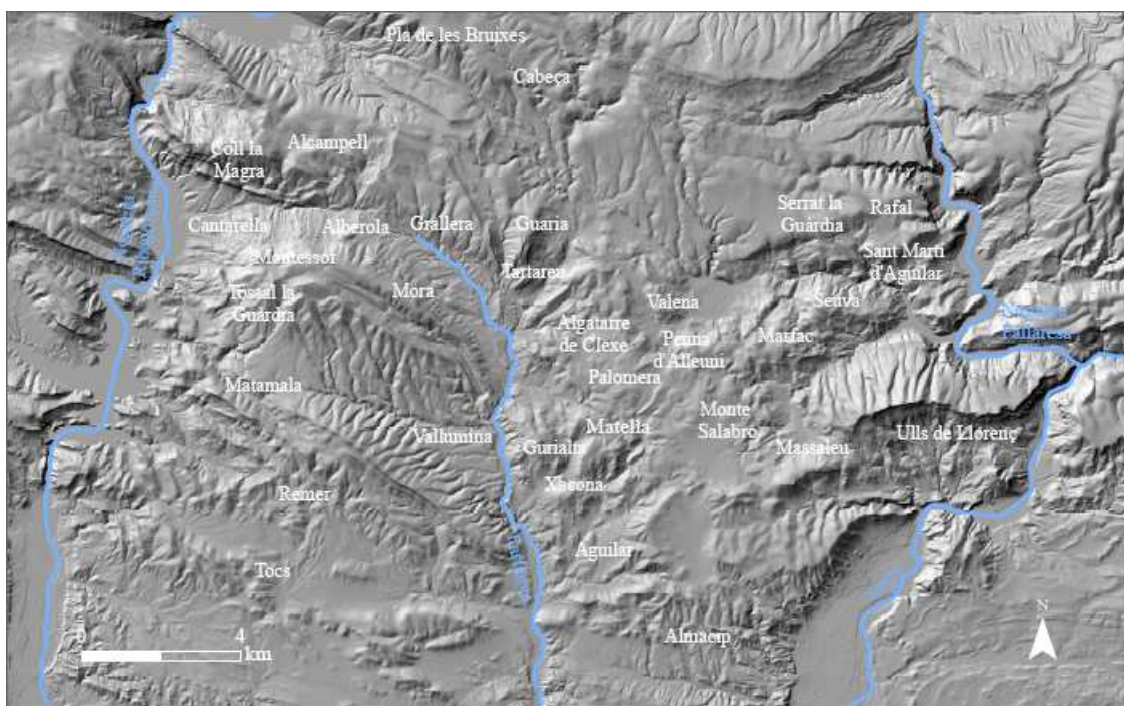

Fig. 3.6.5 Ubicació geogràfica dels diferents topònims d'origen andalusí o català que aporten informació sobre la realitat islàmica dels segles X-XII. Font ICC, elaboració pròpia.

la terra. En fi, tractem amb menudeses, però suficientment interessants per a generar coneixement historiogràfic que projecta la realitat social del segle XI. No ens atrevim a esbossar la identitat cultural del segle X, ja que no tractem aquesta centúria de forma directa i no disposem de suficients referències per poder configurar una aportació contrastada i amb un bon foment científic. Realment, el context del segle X se'n escapa, a pesar de què disposem de certa informació que ens dibuixa el món rural de les Aspres centrals i occidentals a finals de la centúria. Anem a tractar aquestes proves per tal d'extreure una lectura de la propietat i de la identitat del nostre àmbit rural andalusí, el qual se situa en una zona muntanyosa propera a la ciutat, d'aquí la seva influència sobre el territori, almenys durant l'onzena centúria³⁵¹⁹. Veiem primer tot allò referent a

³⁵¹⁷ La gran majoria són dades post conquesta que ens descriuen la situació passada en un moment de canvi i transformació.

³⁵¹⁸ Vegeu les fitxes d'anàlisi de les restes toponímiques de les Aspres de l'apartat 4.1.2. També els gràfics sobre la diversitat toponímica i lingüística exposats a l'annex, apartat 4.2.1.

³⁵¹⁹ A la mateixa documentació cristiana de principis del segle XII es reflecteix la influència de Balaguer sobre les poblacions circumdants, moltes d'elles encara sota jurisdicció islàmica durant més d'una dècada. BAIGES, Ignasi Joaquim; Feliu, Gaspar; SALRACH, Josep Maria; *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*, Fundació Noguera, Barcelona, 2010, vol. I, doc. 360, p. 657-659.

la propietat per tal de poder començar a destriar les dades que ens permeten configurar un model social de caràcter rural.

Les nostres aportacions ens permeten corroborar l'existència d'alqueries amb les parts elementals d'un poblat, amb un terme estructurat a través del model andalusí. De fet, la imatge que nosaltres documentem correspon amb la típica organització d'una alqueria andalusina, la qual es compon de diferents entitats jurídiques, documentades des d'èpoques ben primerenques³⁵²⁰ fins a l'última etapa andalusina amb el món nassarita³⁵²¹.

A part de definir l'alqueria a tall territorial diferenciant les seves parts, les humanitzades i les explotades directament per l'agricultor i aquelles silvestres on l'acció humana no hi intervé directament, encara podem profunditzar molt més. Introduïm el plantejament que Guichard emprà en l'aproximació al concepte d'alqueria, ja que ens permet començar a treballar vers el tema d'identitat. L'investigador francès considera que estem davant d'un conjunt relativament homogeni de cases i de terres dependents de varis propietaris, o d'una comunitat d'explotació, i per tant no podem parlar de "complex senyorial" ni de res per l'estil³⁵²².

Partim d'aquesta idea de poblat rural per anar perfilant la definició que nosaltres creiem més adequada a l'hora de fixar la societat rural del nord del districte/taifa de Lleida durant el segle XI i principis del XII. A la nostra regió d'estudi documentem un tipus molt peculiar de societat que té molt poc a veure amb el segon plantejament que proposa Guichard a l'hora de definir el terme d'alqueria. L'ostentació de la terra per part d'una comunitat d'explotació no sembla pas correspondre al model social que nosaltres testimoniem. En canvi, la primera proposta que contempla la dependència de la terra en mans de diferents propietaris sí que s'entronca amb els nostres resultats. Passem a veure les dades referents a la vitalitat econòmica, a la propietat i als propietaris que dominen l'entorn rural d'una alqueria del segle XI-XII.

³⁵²⁰ DENOIX, Sylvie; "Formes juridiques, enjeux sociaux et stratégies foncières", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 79-80 (Provence, 1996), p. 12.

³⁵²¹ MARTÍN CIVANTOS, José María; JIMÉNEZ, Miguel; GARCÍA-CONTRERAS, Guillermo; "Sobre la caracterización de las alquerías en al-Andalus: el caso de Lanteira (Granada)"; *X Jornadas de Arqueología Medieval "Paisajes históricos y Arqueología Medieval"*, Universidad de Granada, Granada, 2011, p. 203.

³⁵²² GUICHARD, Pierre; "Le probleme des structures agraires en al-Andalus avant la conquête chrétienne", *Andalucía entre oriente y occidente (1236-1492). Actas del V coloquio internacional de historia medieval de Andalucía*, Diputación de Córdoba, Córdoba, 1988, p. 167.

3.6.3. Dependència del territori amb la ciutat de Balaguer

Recuperant el tema inicial en el qual hem argumentat sobre la distribució jeràrquica dels diferents tipus d'hàbitat andalusins, necessitem establir un cert ordre en la nostra regió. En el nostre cas diferenciem tres conjunts d'assentaments, els hàbitats concentrats, els hàbitats dispersos i les fortificacions aïllades, grups que semblen dependre d'un quart centre, la ciutat. En aquest cas la ciutat de Balaguer funciona, almenys al segle XI, com a nucli rector del territori septentrional, però amb certes diferències segons cada zona.

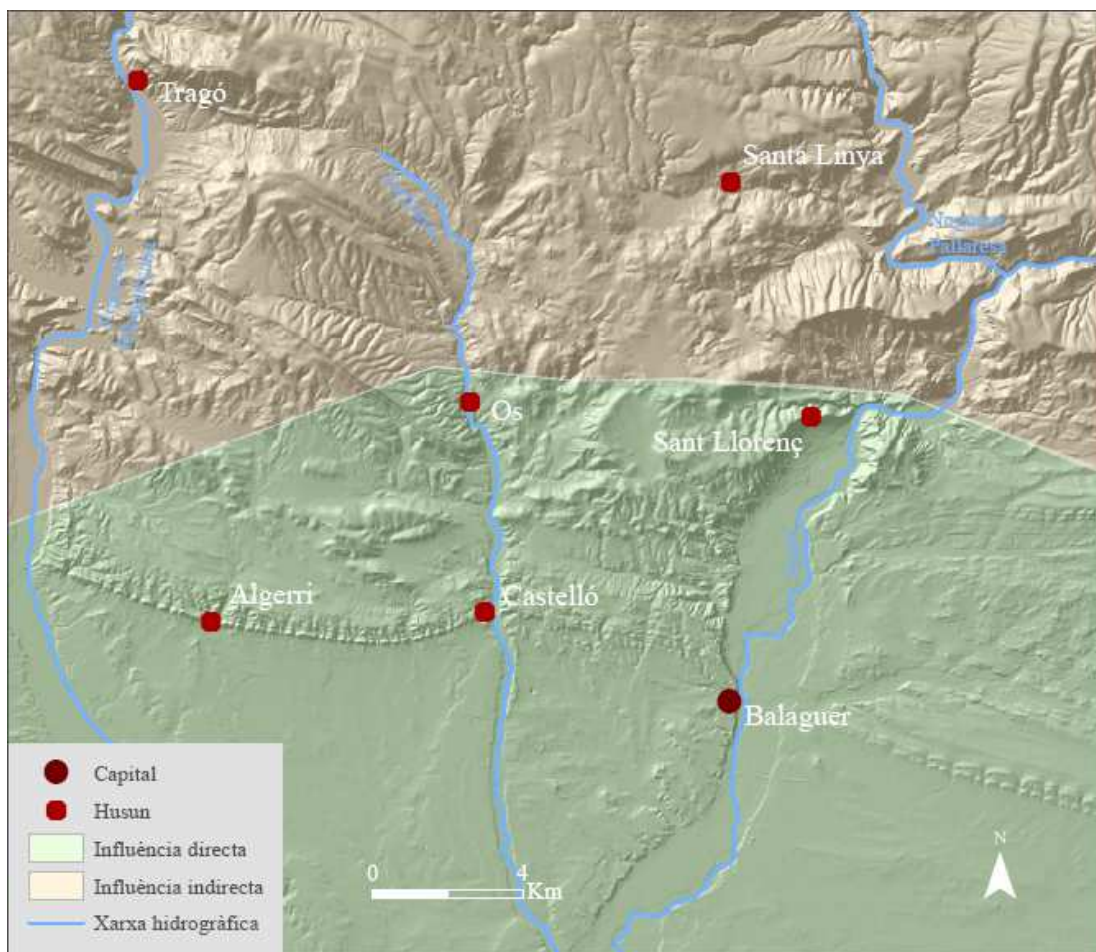

Fig. 3.6.6 Esquema aproximat sobre les àrees d'influència septentrional de la ciutat de Balaguer. Font ICC, elaboració pròpia.

Al llarg de l'anàlisi documental descobrim que el terme de la ciutat de Balaguer és molt extens i arriba fins a les serres mitjanes situades a l'extrem meridional de la regió

d'estudi³⁵²³ (fig. 3.6.6). Aquestes regions, tal com podem extreure, estan sota l'òrbita de la capital. Igualment, aquells centres fortificats més propers a la ciutat de Balaguer també entren dins d'aquesta classificació de territoris influenciats per l'urbs. Estem parlant de Llorenç, Gerb, Castelló, Algerri i Os, assentaments que envolten la ciutat pel sector est, nord i oest. Part dels assentaments que componen el territori mantenen un contacte visual directe amb el centre polític, econòmic i militar de la regió més septentrional d'Alandalús.

A part, una de les estructures fortificades de la regió en qüestió manté un altre tipus de vincle amb la capital ja que forma part dels seus límits. El castell de Campvim, tal com es desprèn d'un document de l'any 1094, està molt proper *infra terminos de civitate Balagarii*³⁵²⁴, proximitat territorial que ens permet desxifrar el vincle entre ambdós centres fortificats, realitat palpable sobretot a partir del segle XI. Entenem que Campvim és un punt topogràfic fortificat que, pel que podem deduir, forma part d'un territori intermedi entre l'alqueria més meridional de les Aspres centrals i occidentals, Os, i el terme de la ciutat de Balaguer. Tanmateix, a causa de la poca informació que disposem no podem establir sí Campvim, durant l'època islàmica, està integrat dins dels terrenys d'un d'aquests dos centres poblacionals, o bé té suficient capacitat per organitzar un centre d'hàbitat amb entitat pròpia, tal com es desprèn de la documentació feudal, sobre Campvim se'ns diu que té un terme amb un conjunt d'accessoris i que es situa *inter Urgellicum comitatum et infra terminos de civitate Balagarii*³⁵²⁵. Per tant, estem parlant d'un castell feudal que s'ubica entre el comtat d'Urgell i el terme de la ciutat de Balaguer, estructura pròpia de l'esquema territorial feudal i no pas de l'andalusí que estem començant a descobrir. No disposem de suficients proves per considerar que Campvim és un castell amb terme propi durant el segle XI, per la qual cosa no ens atrevim a establir els límits feudals com a propis del món andalusí. Som conscients que no podem assumir aquesta realitat feudal al context andalusí sense incorporar noves dades a l'estudi, ja que altres casos de les Aspres ens han demostrat que aquests petits assentaments depenen directament dels centres residencials i

³⁵²³ BAIGES, Ignasi Joaquim; Feliu, Gaspar; SALRACH, Josep Maria; *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*, Fundació Noguera, Barcelona, 2010, vol. I, doc. 360, p. 657-659.

³⁵²⁴ ALTISENT, Agustí; *Diplomatari de Santa Maria de Poblet, 960-1177*, Abadia de Poblet-Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, vol. I, doc. 43, p. 55.

³⁵²⁵ ALTISENT, Agustí; *Diplomatari de Santa Maria de Poblet, 960-1177*, Abadia de Poblet-Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1993, vol. I, doc. 43, p. 55.

fortificats islàmics més grans, data extreta sobretot a partir dels casos de Tartareu i Alberola.

Tanmateix, referent al model terrestre islàmic d'aquest sector oriental de la Marca Superior disposem de bones referències per establir una hipòtesi amb consonància a la realitat islàmica. Hem documentat l'existència d'una explotació agropecuària amb terres de regadiu als peus de la fortificació de Campvim³⁵²⁶, cosa que ens permet fonamentar una explicació científica sobre la funció i la finalitat d'aquesta estructura defensiva. Les referències documentals ens indiquen que estem davant d'una possible explotació agrícola que disposa d'una plaça forta per salvaguardar els treballadors o, fins i tot, podem estar davant d'una torre d'almúnia, d'aquí la possible propietat dependent del centre fortificat que els cristians reestructuren com un castell termenat més. Alhora, hem de tenir en compte que no estem parlant d'un territori aliè a la ciutat sinó d'una fortalesa que forma part dels confins del terme musulmà de Balaguer, per tant, la torre està tant associada amb l'urbs i l'alqueria com amb les terres cultivades i la font d'Almacip. Nosaltres proposem que Campvim és l'últim bastió defensiu del nord que manté un vincle amb la ciutat de Balaguer durant el segle XI, és a dir, actua de finestra de la ciutat vers l'exterior muntanyós.

És evident que la torre de guaita està totalment associat amb la ciutat, de fet és dels pocs assentaments de les Aspres centrals i occidentals que comparteix camp visual i veïnatge directe amb la suda de Balaguer i, alhora, forma part dels límits del seu terme. La resta d'assentaments estan ubicats en indrets més llunyans i aïllats, totalment desconnectats a nivell visual i limítrof amb la ciutat i el terme de Balaguer. Os és l'únic poblat islàmic de les Aspres que també manté, per la seva proximitat, un contacte visual amb Balaguer. Val a dir que en aquest cas el vincle òptic és indirecte ja que la talaia de Campvim, ubicada a les seves proximitats, és el punt encarregat de garantir aquesta unió.

Aquest exemple ens permet establir que a l'hora d'analitzar el territori cal tenir en compte les condicions especials del poblament de la Marca Superior, les quals ofereixen una singular forma d'organitzar el territori, tot establint una xarxa comunicativa jerarquizada en tota l'àrea. Aquest esquema jeràrquic també s'ha identificat en altres regions, on després de la conquesta els cristians donen un nou significat i una nova funció als assentaments amb nous elements fortificats defensius³⁵²⁷.

³⁵²⁶ AHN, sec. Clero, carp. 1993, doc. 16.

³⁵²⁷ PACHECO, César; "La fortificación en el valle del Tajo y el alfoz de Talavera entre los siglos XI y XV", *Espacio, Tiempo y Forma, Serie III, Historia Medieval*, 17 (Madrid, 2004), p. 496.

En resum, entenem que durant el segle XI la torre de Campvim funciona com a punt estratègic que manté el contacte entre el nord i el sud, la muntanya i la plana, el món rural i el món urbà. Tot i això, la torre compleix una doble funció: actua com a punt intermedi i centre de comunicació entre dues zones, l'urbs i el *hisn* d'Os, i com a refugi dels treballadors que cultiven el complex agropecuari situat a les falde de la mateixa muntanya on es troba la torre, unitat de treball que possiblement podria ésser un hàbitat dispers tipus almúnia. La documentació ens permet extreure la idea de què estem davant d'un assentament fortificat que després d'ésser conquerit passa a articular la regió com un castell termenat més sota els dominis del comte d'Urgell a finals del segle XI.

Altrament també existeix una torre/talaia de planta circular propera a Os i connectada amb Balaguer, però tal com veurem, posteriorment, no creiem pas que aquest assentament formi part d'un dispositiu per connectar Os i Balaguer, sinó ben al contrari, forma part de les defenses establertes als límits d'Os per detenir el progrés comtal. Les referències d'aquest assentament fortificat les trobem en un document força tardà, on un dels límits d'una propietat situada dins del terme de Balaguer és *in terminum de Os, in ipsa Guardia*³⁵²⁸, edifici que nosaltres identifiquem amb la torre de guaita del Tossal Gros, l'única torre que respon a les característiques geogràfiques que enumera el document.

El document que descriu els límits de la "Turrus Episcopalis", que es troba al terme de Balaguer, parla de la guàrdia d'Os com una fita. Sobre això que ens estem referint el document diu així: [...] *Ex parte occidentis in termino Castellionis. Ex parte septentrionis in via superiori, que exit de Castellione et vadit ad Balager. Quantum his includitur affrontacionibus sic donamus vobis ac presentialiter tradimus duas videlicet partes omnium de predictorum alodiorum, et nos retinemus ibi terciam partem in dominaturam. Addimus preterea donacioni huic et donamus vobis ac presentialiter tradimus medietatem omnium alodiorum et terrarum cultarum et eremarum, sicut terminantur et includuntur de predicta via que exit de Balager et vadit ad Castellionem, et ascendit ex parte occidentis per terminum Castellionis usque in terminum de Os, in ipsa Guardia, et sic ascendit per ipsos montes usque in terminum de Campvim, et descendit per terminum de Almacir usque in terminum de Gerb [...]*³⁵²⁹. Segons la nostra indagació topogràfica i cartogràfica aquest punt fortificat només pot correspondre al

³⁵²⁸ BARAUT, Cebrià; "Els documents, dels anys 1151-1190, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, X (La Seu d'Urgell, 1990/1991), doc. 1728, p. 249.

³⁵²⁹ BARAUT, Cebrià; "Els documents, dels anys 1151-1190, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, X (La Seu d'Urgell, 1990/1991), doc. 1728, p. 248-249.

Tossal Gros. Parlem d'Os, doncs, com una població amb entitat pròpia, perquè es tracta d'una alqueria amb una zona d'influència i amb un conjunt de fortificacions sota el seu domini, tal com transmeten altres referències³⁵³⁰.

Disposem d'exemples, en altres sectors d'Alandalús, on també s'han pogut documentar aquestes jerarquies respecte els assentaments andalusins. Un cas molt proper al nostre és el que María del Carmen Hernández identifica entorn la ciutat de Tudela, on s'hi menciona la dependència de nombroses poblacions respecte la *madina*. Per tant, la ciutat també té un paper important en la vertebració del territori rural andalusí, atès que la seva organització també es pensa des de la ciutat³⁵³¹. Aquest model també es pot interpretar en el cas exposat ja que la forta influència de Balaguer sobre les alqueries més meridionals com és el cas d'Os es dedueix a través de l'existència d'un eix visual.

Som capaços d'entendre que la preeminència del món urbà en la societat musulmana és una realitat tangible³⁵³². És evident que la ciutat és, doncs, l'espai islàmic per excel·lència. Afirmació, certament, recolzada per la majoria d'investigadors, i que nosaltres corroborem després d'observar la importància del món urbà, almenys pel que fa al segle XI. Tot i això, insistim en no considerar el món rural com un espai marginal, sinó ben al contrari, com un territori que es projecta en l'espai ja que s'impregna de les influències de la ciutat, amb la qual manté uns fluxos directes, de caràcter militar i comercial. Al segle XI la ciutat pren unes connotacions especials perquè passa a estructurar i gestionar un ampli territori jerarquitzat.

Observem que malgrat les referències a la fortificació de Balaguer a finals del segle IX, les grans infraestructures de l'alcassaba de Balaguer no es documenten fins a partir del segle XI, moment en què es construeix la *suda*, residència del governador Yusuf al-Muzaffar (1045-1085). El palau de Balaguer guarda uns paral·lelismes molt similars a l'Aljaferia de Saragossa³⁵³³. Balaguer es converteix en la població més destacada d'un ampli districte agrícola amb una població distribuïda en alqueries i almúnies, atès que els musulmans s'instal·len a prop de les terres que exploten. La ciutat s'ha desenvolupat

³⁵³⁰ ACN, Ordre dels canonges premonstratencs de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanes, 200-85-T2-59.

³⁵³¹ HERNÁNDEZ, María del Carmen; "Agua y poblamiento. Notas sobre la configuración del territorio de Tudela andalusí", *Studia Historia. Historia Medieval*, 24 (Salamanca, 2006), p. 321.

³⁵³² AGUAYO, Pedro; CASTAÑO, José Manuel; "Estado del cuestión sobre la estructura urbana de la ciudad de Ronda en época medieval", *Ciudad y Territorio en al-Andalus*, Lorenzo Cara (ed.), Athos-Pérgamos, Granada, 2000, p. 373.

³⁵³³ EWERT, Christian; *Hallazgos islamicos en Balaguer y la Aljaferia de Zaragoza*, Servicio de publicaciones del ministerio de Educación y Ciencia, Madrid, 1979, p. 9 i ss. GIRALT, Josep; "Castell Formós", *Catalunya Romànica*, Antoni Pladevall (dir.), Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1994, vol. XVII, p. 225-227.

plenament a nivell urbanístic, polític i administratiu, adquirint un perfil absolutament de *madina* islàmica. En el context del segle XI destaquem el lligam entre món urbà i món rural.

3.6.4. Vitalitat econòmica i expansió de les propietats rurals

3.6.4.1. Els recursos i el comerç, dos factors d'estratificació social

Les possibilitats de l'estratificació social les hem de buscar en la diversificació econòmica del segle XI i en les possibilitats inherents en el territori per generar aquesta dinàmica. Les proves sobre l'accés a la riquesa són ben clares, atès que hem documentat grans sistemes hidràulics que permeten el cultiu d'hortalisses, cereals, arbres fruiters... tot un seguit de productes aptes per comercialitzar als mercats locals i als socs de la mateixa ciutat, recordem que Balaguer es troba entre 12 i 23 kilòmetres d'aquests territoris. Altrament, la vinya i la possible existència d'un comerç vinícola prou desenvolupat per a generar riquesa és una dada a tenir en compte a l'hora d'analitzar la identitat social. Entenem que aquesta realitat permet la projecció de certes famílies que controlen algunes parts de la producció i de la distribució dels productes com la compra/venta d'aliments, la producció i la comercialització de vi, el transport dels diferents productes... Sens dubte podem corroborar que el control de la producció i la gestió de tots aquests recursos primaris es plasma socialment i, alhora, territorialment mitjançant els edificis i les finques particulars.

Altrament, nosaltres disposem de referències sobre l'existència de més productes que faciliten més beneficis econòmics, estem parlant de l'explotació dels recursos naturals. Així, dins del perímetre d'estudi establert encara podem descobrir altres activitats econòmiques que, en bona part, deuen estar destinades a satisfer les demandes externes. Estem parlant de la sal i del fruit i de la llavor de la cirera de '*maHlab*'³⁵³⁴. Ambdós productes escapen dels postulats fins ara vistos sobre l'expansió econòmica del segle XI basada en l'augment de la producció gràcies als sistemes hidràulics. L'explotació dels recursos naturals també és un mitjà per obtenir altres ingressos econòmics a banda dels que poden generar l'agricultura. A través de l'aprofitament dels productes apreciats per la societat, tant rural com urbana, es pot accedir al mercat i, alhora, a la riquesa. La

³⁵³⁴ Tots dos productes són molt apreciats i valorats per la societat islàmica per a que la seva comercialització sigui més que evident.

comercialització d'aquests dos articles és una realitat tot i que no sabem si només en l'àmbit local, l'alqueria i la ciutat més septentrional, Balaguer, o fins i tot existeix un comerç a llarga distància³⁵³⁵.

3.6.4.1.1. La sal

La sal és un mineral de gran valor que pot aprofitar-se de dues formes, a través de la recol·lecció directa en aquelles zones amb aigua salada estancada, on durant les estacions seques aflora el mineral gràcies a l'evaporació de l'aigua, o bé instal·lant una factoria amb piletes que permeten l'evaporació de l'aigua salada captada des d'un brollador o d'un pou. Les dues són pràctiques pròpies del món andalusí, tot i que disposem de dades que estableixen que la posada en valor de les salines es troba en nivells molt concrets³⁵³⁶. Tanmateix, és evident que s'explota en aquells punts on és possible per les condicions naturals, les quals marquen el seu desenvolupament, tot generant petites explotacions que empren la insolació com a força imprescindible per la concentració de la salmorra i la posterior cristal·lització.

Sabem que la producció i el consum de sal està ben documentat a l'Alandalús. L'ús i el comerç de la sal és ben conegut i, sobretot, està destinat a la gastronomia, tant com a condiment com a conservant específic d'alguns aliments com la carn o el peix³⁵³⁷. El seu ús culinari està, normalment, destinat a reforçar el sabor dels diversos aliments per la qual cosa esdevé un component important en la gastronomia andalusina³⁵³⁸. La producció i la comercialització de la sal, sempre a petita escala, està dirigida bàsicament a l'alimentació, ja que la ramaderia l'empra, però bàsicament en estat natural. Generalment, el vincle entre sal i ramaderia es satisfà mitjançant el desplaçament

³⁵³⁵ No disposem de dades suficients per establir aquesta diferència, però és indubtable que existeix la producció i, en conseqüència, la comercialització.

³⁵³⁶ MALPICA, Antonio; "La sal en Al-Andalus. Poblamiento y explotación de los recursos salineros", *I Seminario Internacional sobre o sal português*, Ines Amorim (ed.), Faculdade de letras do Porto, Porto, 2005, p. 262.

³⁵³⁷ MAS, Albert; "Historia de la conservación de los alimentos", *La alimentación y la nutrición a través de la Historia*, Jordi Salas-Salvadó, Pilar García-Lorda i José María Sánchez (eds.), Glosa, Barcelona, 2005, p. 447-462.

³⁵³⁸ GARCÍA, Expiración; "La gastronomía andalusí", *El Zoco: vida económica y artes tradicionales en Al-Andalus y Marruecos*, Vicente Salvatierra (ed.), Lunweg, Barcelona, 1995, p. 49-57.

obligat dels ramats en zones amb presència de salmorres o prats halòfils, per tant, resulta més que evident la relació entre l'activitat ramadera i l'explotació de sal³⁵³⁹.

Sabem que és un problema poder establir qui posa en producció un complex saliner i qui se'n beneficia ja que no disposem de dades prou detallades per establir aquestes qüestions, però sí per corroborar la presència de tres àmbits on s'explota el recurs de la sal durant el segle XI. A pesar d'això, tal com apunta Antonio Malpica al llarg del segle XI, podem parlar de la sal com un objecte d'un comerç limitat³⁵⁴⁰, cosa que ens permet deduir que són els mateixos propietaris del món rural els que exploten aquest mineral. Estem parlant d'una productivitat integrada a una economia de petits productors que, al segle XI, en certa manera pot servir per projectar-se en aquest marc social afectat per l'estratificació econòmica.

3.6.4.1.2. El 'maHlab'

L'altre recurs amb bones referències dins del territori andalusí és l'arbust 'maHlab', un tipus de cirerer silvestre natiu de bona part de l'euroàsia que també el trobem a la península Ibèrica³⁵⁴¹. El cor de les llavors del fruit del cirerer de guineu és un producte amb una doble funció. En primer lloc sabem que el gra del seu fruit és molt popular en l'elaboració de postres i rebosteria en el món islàmic de l'orient mitjà, on el 'maHlab' és indispensable en l'elaboració de dolços. El seu sabor, semblant al de la cirera i a l'ametlla, té un toc fort i àcid, qualitat apropiada per elaborar melmelades, conserves i postres en general, així com a espècie per a formatges i carns. Referent al seu consum com a tal en el món andalusí sabem que es prenia amb pa, després d'un tractament que li donava dolçor³⁵⁴².

³⁵³⁹ SALVATIERRA, Vicente; CASTILLO, Juan Carlos; *Los asentamientos emirales de Peñaflores y Miguelico. El poblamiento hispano-musulmán de Andalucía Oriental. La Campiña de Jaén (1987-1992)*, Junta de Andalucía, Sevilla, 2000, p. 26-38.

³⁵⁴⁰ MALPICA, Antonio; "Producción y comercio de la sal marítima en la España Mediterránea en época altomedieval", *III Congreso Internacional de Estudios Históricos. El Mediterráneo: la cultura del mar y de la sal*, Jaime Molina i María José Sánchez (eds.), Ayuntamiento de Sta. Pola, Santa Pola, 2005, p. 129.

³⁵⁴¹ GARIJO, Ildefonso; "La mención de las plantas y minerales llamados indios que se encuentran en Al-Andalus tomados de la colección de Abí-l-Mutarrif B. Wafid", *Ciencias de la naturaleza en al-Andalus III. Textos y estudios*, Expiración García (ed.), Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1994, p. 229-231.

³⁵⁴² CARABAZA, Julia María; GARCÍA, Expiración; HERNÁNDEZ, J. Estebán; JIMÉNEZ, Alfonso; *Árboles y Arbustos en Al-Andalus*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 2004, p. 162-163.

En segon lloc, la llavor del fruit del ‘*maHlab*’ també s’empra com a espècie d’ús terapèutic³⁵⁴³, ja que és beneficiós per pal·liar i alleugerar diferents dolors com les úlceres a la boca, les retencions d’orina, els dolors de la menstruació, pels desmaís, contra el dolor de gota... Així el gra de ‘*maHlab*’ resulta ser elemental per les uncions, l’alcalis –medicament que s’ingereix oralment– i altres ungüents. També és propi de la higiene, sobretot per les seves propietats aromàtiques, molt vinculades amb la neteja femenina. Sens dubte podem entendre que és un producte molt apreciat en la gastronomia i en la medicina, cosa que ens permet sostenir l’existència d’una interessant demanda en el món islàmic alt medieval.

Certament, disposem de les referències necessàries per corroborar la recol·lecció d’aquest fruit silvestre, ja que a la zona on se’n troba se la va designar, a tall toponímic, amb el mateix nom de la planta. Fins i tot, malgrat el lent, però progressiu canvi climàtic que, sobretot, s’ha plasmat amb un notable descens de les precipitacions, actualment encara podem trobar alguns testimonis residuals que proven l’antiga existència d’aquest arbust en aquestes contrades³⁵⁴⁴. Sabem que, realment, la planta era molt abundant a la zona i permetia un intens comerç d’aquest apreciat producte als mercats locals perquè punteres investigacions han establert l’evolució climàtica, tot confirmant que al segle XI la pluviometria era molt més elevada³⁵⁴⁵. Podem assegurar que existeix la planta, es coneix el producte i s’explota dins de les possibilitats que ofereix la mateixa naturalesa de les Aspres centrals i occidentals. L’aprofitament d’aquest segon recurs que ofereix el medi ambient és una altra prova de la diversificada economia del món rural.

Observem que tots aquests recursos són complements que poden ajudar a obtenir uns beneficis particulars a favor del creixement intern d’una família que d’aquesta manera pot acumular riquesa. L’economia de mercat creiem que és una sortida importantíssima a l’hora de generar fortuna i, per tant, és el pas indispensable per l’aparició d’un grup reduït de persones que sobresurten per damunt de la resta. La societat del segle XI,

³⁵⁴³ AGUIRRE, Luisa Fernanda; “Uso terapéutico de sustancias aromáticas en al-Andalus”, *Dynamis: Acta Hispanica ad Medicinae Scientiarumque Historiam Illustrandam*, 21 (Granada, 2001), p. 116. BUSTAMANTE, Joaquín; CORRIENTE, Federico; TILMATINE, Mohamed; *Kitabu ‘umdati ttabib fi ma’rifati nnabat Likulli Labib*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 2007, vol. II, p. 481.

³⁵⁴⁴ Ho hem comprovat nosaltres mateixos a la zona que indaguem i als webs oficials de la comarca també se’n donen bones referències sobre la seva existència. Consultat el 8/12/2011. <<http://www.elcami.cat/principat-catalunya/noguera?page=3>>.

³⁵⁴⁵ ALONSO, Natàlia; *et alt.*; “Evolució climàtica de la plana occidental durant els darrers 4000 anys”, *Revista d’Arqueologia de Ponent*, 14 (Lleida, 2004), p. 9-29.

doncs, és el resultat de tota una etapa durant la qual es gesta la intensificació de les superfícies cultivables, l'augment de la producció, l'explotació dels recursos naturals i el comerç.

3.6.4.2. Identitat dels propietaris rurals

En la nostra regió no podem distingir entre els habitants muladís i els àrabs, però si que podem reconèixer la petjada d'una societat islamitzada perquè el nom d'alguns dels seus residents, per diferents circumstàncies històriques, ha estat registrat en diplomes llatins de conquesta. Aquestes proves són de gran valor històric i fonamentals per poder establir un petit esbós de la identitat d'aquesta població tan mal coneguda. Disposem de tres proves elementals a l'hora de parlar de la identitat islàmica de les Aspres centrals i occidentals. Anem a tractar aquests tres testimonis que ens permeten obrir una innovadora proposta sobre la identitat social del nord de Lleida.

3.6.4.2.1. Cas número 1

En primer lloc, disposem d'un document de principis del segle XII que ens permet conèixer el nom de cinc propietaris particulars andalusins. En la donació s'explica les característiques de les cinc grans propietats i els antropònims àrabs dels seus antics amos, *Muza Abingomar, et alia de Abchandin, et de Ceuibe, et de Velax, et de Mutarif*³⁵⁴⁶. Per tant, disposem d'una prova de gran valor històric que vincula les extenses finques privades tipus almúnia amb personatges individuals. Cada individu és l'antic propietari d'un complex residencial i agropecuari que els cristians anomenen als documents de principis del segle XII com a mansió i que tal com veurem més endavant es reparteixen entre els magnats que participen en la conquesta del lloc.

Aquesta és una dada extraordinària ja que, d'una banda, podem vincular el propietari amb el seu domini i, de l'altra banda, descobrim que estem tractant amb una societat formada per gent àrab i gent completament arabitzada perquè utilitzen noms àrabs o arabitzats. A l'onzena centúria la majoria de la societat està completament culturitzada sota les ensenyances de l'Islam, coneixem poques referències sobre les bosses de

³⁵⁴⁶ BC, perg. 166, reg. 4158; Car. 133.

població mossàrab existent a la regió, però és indubtable que el gruix social està arabitzat i islamitzat³⁵⁴⁷.

Gràcies a aquestes dades podem plantejar científicament l'existència d'una oligarquia rural amb capacitat per posseir hisendes particulars amb residència. Aportem una innovadora i inèdita proposta, ja que a més de les almúnies existents als entorns de les ciutats dominades per les elits urbanes, existeixen grans explotacions agropecuàries a l'entorn de les alqueries dominades per l'oligarquia rural. Als poblaments andalusins hi ha un sector social adinerat que pot desenvolupar les mateixes pràctiques que exerceix l'alta societat urbana. Aquesta aportació és, absolutament, rellevant perquè en el moment en què es documenta això, la ciutat de Balaguer ja ha desaparegut de l'òrbita andalusina, per la qual cosa els propietaris resideixen al món rural septentrional.

3.6.4.2.2. Cas número 2

En segon lloc, destaquem l'existència de signants mossàrabs, absolutament arabitzats, que en els documents llatins, vinculats amb el repartiment feudal de propietats de l'alta Noguera occidental acabades de l'onzena centúria, signen amb àrab. Aquest testimoni és molt significatiu ja que entenem que es tracta d'un traïdor nat al nord del districte/taifa de *Làrida*. El testimoni arabitzat, sabem que no es tracta d'un àrab, sinó que és un mossàrab arabitzat que només coneix l'àrab com a llengua escrita perquè fins i tot en els pergamins cristians signa amb caràcters àrabs. Aquesta pista ens permet descobrir que els habitants autòctons del nord d'Alandalús estan integrats en la vida cultural i educativa pròpia del món islàmic peninsular, és a dir, l'àrab és la seva llengua vehicular³⁵⁴⁸. La prova està en què el testimoni s'anomena *BiTruh ibn Shanjuh*³⁵⁴⁹,

³⁵⁴⁷ S'ha de tenir en compte el fet que els cinc principals propietaris de l'alqueria d'Os s'anomenin amb noms àrabs, la qual cosa implica que la societat està plenament integrada en la dinàmica cultural andalusina.

³⁵⁴⁸ És molt interessant disposar d'aquest tipus de testimonis perquè ens introdueix en el context cultural del sector oriental de la Marca Superior, on l'àrab és la primera i principal llengua d'ús comú, ja que fins i tot els mossàrabs traïdors que tracten amb els cristians signen amb l'alif. Aquest testimoni és de gran valor historiogràfic ja que no solament ens aporta noves dades sobre el nivell cultural de la societat islàmica del nord-est peninsular, sinó que ens ofereix una interessant informació sobre l'existència de població mossàrab, totalment integrada en la vida islàmica. Insistim en la forta influència cultural islàmica sobre les terres del nord d'Alandalús i, alhora, proposem que els mossàrabs són un col·lectiu social a tenir en compte a les terres frontereres.

³⁵⁴⁹ Antoni Bach el va transcriure com Rasim Bitra ibn Sany, BACH, Antoni; "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia*, XIII (La Seu d'Urgell, 1996/1997), doc. 314, p. 186. IDEM.; "Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona", *Urgellia*, XIII (La Seu d'Urgell, 1996/1997), doc. 346, p. 217. Tanmateix, després de consultar a un dels majors experts de l'arabisme espanyol, el professor Federico Corriente, hem aconseguit extreure una informació molt més aproximada

textualment al *signum* hi diu ‘*rashmu biTruh ibn shanjub*’ (رشم بطره ابن شانجه) (fig. 3.6.7), és a dir, “signatura de Pere fill de Sánchez”. Estem davant d’un mossàrab amb un nom cristià arabitzat i que signa amb llengua semítica, la qual cosa no deixa de ser sorprenent enmig d’un text en llatí produït per una societat fortament influenciada per l’Església³⁵⁵⁰.

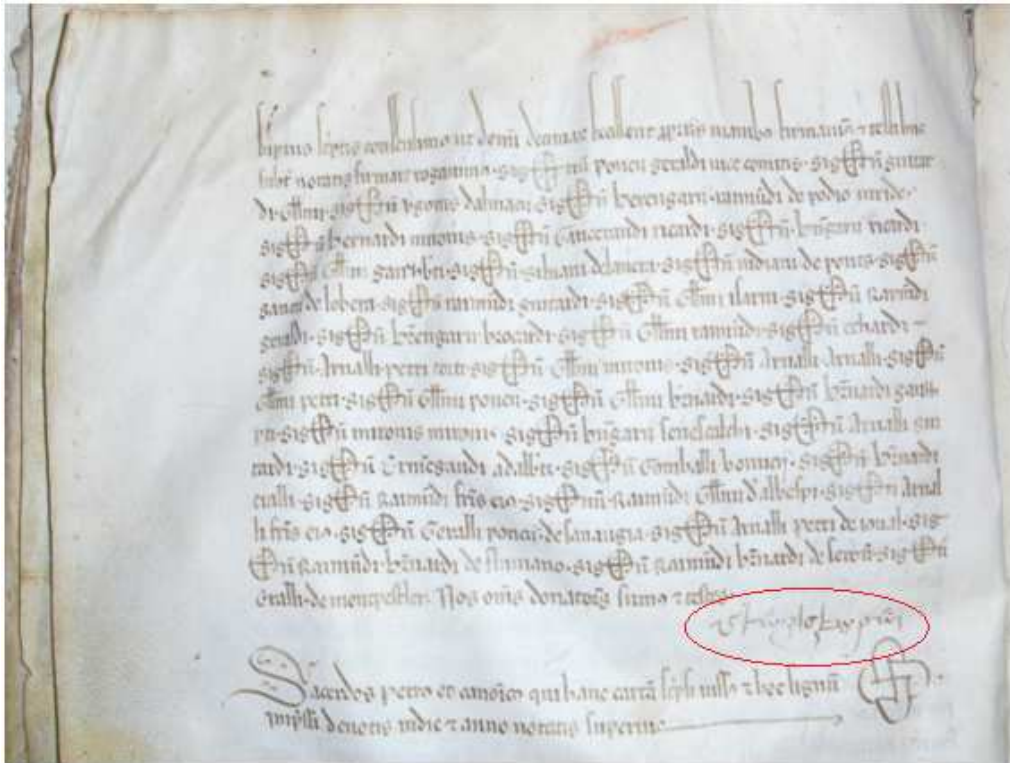

Fig. 3.6.7 ACS, còpia del segle XIV-XV, Cartoral de la Canònica, II, doc. 12, f. 24-25.

A part de la qüestió de la identitat, aquesta referència ens facilita la lectura de la conquesta cristiana, la qual no sembla pas recórrer única i exclusivament a les armes per annexionar territoris andalusins fronterers, sinó que també empra col·laboradors autòctons dels territoris en qüestió per tal d’apropar-se a la seva realitat física i evitar possibles entrebancs a l’hora d’avançar territorialment. Aquest recurs és propi de les societats violentes i guerreres que intenten penetrar en territoris desconeguts per tal de facilitar les campanyes militars i aconseguir èxits ràpids i eficaços. El contacte amb traïdors andalusins, per tant, sembla ésser una pràctica pròpia en la conquesta d’aquest lat territori, on algun traïdor agilita la tasca expansionista sobre la delicada societat

a la realitat històrica. ACS, còpia del segle XIV-XV, Cartoral de la Canònica, II, doc. 26, f. 34-35. ACS, còpia del segle XVI-XVII, treta del Cartoral de la Canònica, II, pergami 400x346, n° 292. ACS, còpia del segle XIV-XV, Cartoral de la Canònica, II, doc. 12, f. 24-25.

³⁵⁵⁰ Estem a finals del segle XI, moment en què la justificació per la fe pren un paper fonamental en l’expansió, tot i que el tracte amb els musulmans no és pas un sacrilegi.

fronterera, moment durant el qual la religió justifica l'ordre social i aporta la base ideològica de l'expansió³⁵⁵¹.

3.6.4.2.3. Cas número 3

En tercer lloc, disposem de tres referències d'antropònims àrabs llatinitzats o, millor dit, de renoms àrabs llatinitzats, es tracta de pseudònims afegits al nom d'una persona especialment per a distingir-la d'una altra. És una pràctica freqüent donar sobrenoms a les persones destacant aquells atributs, característiques o particularitats que les fan diferents a la resta. En aquest document de la segona meitat del segle XI podem destriar tres antropònims, *Exeb a Saragoza et alia de Cannef et altera de Tamm*³⁵⁵². Aquests personatges estan vinculats amb la possessió de la sal de les antigues salines de Tragó, incloses en el document com a part del terme del castell termenat d'Estopanyà. La referència a tres àrabs que tenen propietats a l'alta Noguera occidental ens permet dibuixar una interessant hipòtesi sobre la realitat social d'aquestes contrades³⁵⁵³.

Segons les anàlisis toponomàstiques podem aportar que no es tracta d'antropònims sinó de mals noms amb llengua àrab adaptats als sons fonètics llatins. *Exeb* deriva de l'àrab 'ashhab' i significa "canós", *Cannef* és un ajustament del so articulat àrab 'kannaaf' que significa "netejadador de latrines" i *Tamm* correspon a la transcripció sonora de 'taamm', que equival a "perfecte"³⁵⁵⁴. No són antropònims, però això no implica que la seva utilitat en la nostra investigació minvi. Realment els sobrenoms ens aporten una dada interessantíssima per fixar aquesta realitat social que estem dibuixant. Estem davant de tres adjectius de caràcter descriptiu que ens aporten una informació sobre l'aspecte físic, l'origen social i les virtuts dels respectius personatges. Tractem amb dades que mostren l'arabització i la islamització de la societat, uns testimonis que proven la realitat social i cultural del nord de la Marca Superior.

Observem que la riquesa s'ha difuminat en el sí de la població i que alguns homes procedents de les capes socials més humils s'han pogut enlairar en aquesta societat jerarquitzada del segle XI. L'exemple de *Cannef* és prou interessant per mostrar aquest

³⁵⁵¹ SABATÉ, Flocel; "Església, religió i poder a l'edat mitjana", *Església, societat i poder a les terres de parla catalana. Acta del IV congrés de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana*, Cossetània, Valls, 2005, p. 18-24.

³⁵⁵² MIQUEL, Francisco; *Liber Feudorum Maior*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas-Sección de Estudios Medievales de Barcelona, Barcelona, 1945-1947, vol. I, doc. 40, p. 56-57.

³⁵⁵³ Aquí un testimoni de propietaris andalusins residents a la ciutat, tal com mostra l'exemple d'*Exeb* de Saragossa.

³⁵⁵⁴ Agraïm l'ajuda del professor Federico Corriente en l'anàlisi toponomàstica.

tipus de transformacions en el sí social. Així, entenem que un personatge o el descendent d'un individu que en un origen era un netejador de latrines passa a controlar part de la producció de la sal d'un sector de la Marca Superior. Som conscients que les oportunitats econòmiques permeten accedir en aquesta graduació social que, al segle XI, comença a imperar en una societat amenaçada.

A més a més, aquestes dades ens permeten fixar altres aportacions que entronquen la identitat i la propietat. El fet que *Exeb* sigui un personatge resident a Saragossa, ens permet vincular aquest exemple amb els que proposa Flocel Sabaté a l'entorn de Lleida, on observa que els membres de l'oligarquia urbana mantenen la diferenciació del barri de residència a la part més alta de la ciutat, pels trets d'ostentació, per la participació en els àmbits de govern i, també per la progressiva acumulació de propietats en l'entorn rural. Així, les elits urbanes es projecten sobre el món rural adquirint propietats i formant grans patrimonis tipus almúnia³⁵⁵⁵. Igualment succeeix amb els membres de les elits d'altres ciutats com nosaltres podem documentar al nord de la regió, un territori situat dins la jurisdicció de Lleida, però amb influència de la capital de Saragossa, on algunes de les explotacions econòmiques més importants estan monopolitzades per persones que resideixen a la ciutat.

Per tant, també observem que les elits urbanes es projecten sobre el territori rural més apartat, fet que ens permet plantejar-nos la projecció de l'oligarquia urbana sobre el món rural. Entenem, per tant, que l'elit urbana es projecta sobre el territori acaparant tant propietats del món rural com aquells enclavaments que disposen de preuats recursos minerals com la sal, tal com demostra l'exemple sobre la influència de l'elit de Saragossa en aquest extrem septentrional. Tot i això, a la zona d'estudi observem una petita novetat respecte la projecció de les elits sobre el territori, perquè ens adonem que l'oligarquia rural segueix la mateixa dinàmica que el grup dirigent de les urbs, tot establint grans finques particulars. Per tant, és obvi que la influència de la dinàmica social i cultural de les urbs té un ressò en el transcurs de la vida rural. Tot això ho explicarem a continuació tractant el tema de la propietat en el món rural del segle XI.

³⁵⁵⁵ SABATÉ, Flocel; *Història de Lleida: Alta edat mitjana*, Pagès Editors, Lleida, 2003, vol. II, p. 149.

3.6.4.3. Les elits i les propietats

Els beneficis econòmics i la mateixa dinàmica d'aquesta centúria, facilita l'enlairament de determinats sectors de la societat islàmica peninsular. Com hem apuntat, la propietat és un valor i una qualitat ben coneguda a Alandalús, aleshores, nosaltres ens hem preguntat sobre la seva existència i la seva configuració en els espais allunyats de la capital, ja que sabem que al llarg del segle XI hi ha una clara tendència a privatitzar les propietats rurals de l'entorn de la ciutat, però no sobre la seva existència en espais rurals allunyats i, sobretot, condicionats per la proximitat de la frontera.

Entenem que a partir de les dades que disposem podem aportar quelcom sobre aquest aspecte. Partim de la realitat que durant l'onzena centúria es viu a les ciutats, on l'oligarquia urbana, amb importants possessions, comença a interessar-se per la compra de terrenys al món rural més proper a la ciutat. Certament, la societat del segle XI presenta una diversificació social ben clara amb diferents estrats socials generats pel grau d'accessibilitat a la riquesa i, alhora, disposa d'una especialització social ben definida³⁵⁵⁶. La dinàmica que viu l'elit urbana està, doncs, plenament documentada, d'aquesta manera podem afirmar que al món urbà apareixen molts propietaris que passen a acaparar les finques del món rural.

El canvi en la propietat de la terra és una realitat pròpia del segle XI, per la qual cosa nosaltres intentem documentar-la i donar-li cabuda en el nostre treball d'investigació. A partir de l'aparició d'aquesta nova realitat territorial, que va guanyant força al llarg de la centúria, podem distingir entre la realitat d'una alqueria i la d'una propietat privada tipus almúnia. De fet, observem com el terme almúnia passa a definir l'explotació agrària en el seu conjunt. Així, el complex arquitectònic i agrícola, entès com una casa de camp luxosa i prevista de comoditats i elements pel descans i l'esbargiment³⁵⁵⁷, posseeix una determinada projecció territorial. L'expansió d'aquestes propietats

³⁵⁵⁶ SABATÉ, Flocel; *Història de Lleida: Alta edat mitjana*, Pagès Editors, Lleida, 2003, vol. II, p. 143-163. MANZANO, Eduardo; "El regadío en al-Andalus: Problemas en torno a su estudio", *En la España Medieval*, 8 (Madrid, 1986), p. 619. SÉNAC, Philippe; "Stratigraphie du peuplement musulman au nord de l'Ebre (VIIIe-XIe siècles)", *Villa I. De la Tarraconaise à la Marche Supérieure d'al-Andalus (IVe-XIe siècle): les habitats ruraux*, Philippe Sénac (ed.), Université de Toulouse-Le Mirail, Toulouse, 2006, p. 69. BRUFAL, Jesús; *L'espai rural del districte musulmà de Lleida (segle XI i XIII). Espais de secà meridionals*, Tesi doctoral inèdita, Universitat de Lleida, Lleida, 2008, p. 443-452.

³⁵⁵⁷ A la taifa de Toledo també s'han localitzat varis exemples d'aquest tipus d'edificis durant el segle XI. BOLOIX, Bárbara; "La taifa de Toledo en el siglo XI. Aproximación a sus límites i extensión territorial", *Revista Tulaytula*, 8 (Toledo, 2001), p. 41.

residencials associades al món palatí periurbà de Còrdova durant el segle X³⁵⁵⁸, en aquesta data, també les podem identificar a l'entorn d'una alqueria.

L'auge és tal que fins i tot a les llunyanes regions muntanyoses del nord del districte/taifa de Lleida podem identificar aquesta dinàmica, perfectament documentada a les immediacions de la capital³⁵⁵⁹, així com a les zones rurals meridionals³⁵⁶⁰. La nostra recerca ens permet detectar que al voltant de les alqueries s'hi troben centres agropecuaris amb propietaris amb nom i cognom. Detectem que la notícia històrica sobre el repartiment territorial d'Os ens anuncia que les millors almúnies són de *Muza Abingomar, et alia de Abchandin, et de Ceuibe, et de Velax, et de Mutarif*³⁵⁶¹, cinc propietaris que, probablement, formen part de l'oligarquia rural d'Os ja que en aquesta data Balaguer fa una dècada que a sucumbit sota l'acció armada cristiana. És una dada inèdita que només pot ésser corroborada a través de la documentació escrita, però és prou evident que en una societat, on l'accés a la riquesa s'ha transformat, la seva societat també pren noves orientacions. Així, allò que certs investigadors documenten a la societat rural nassarita³⁵⁶², nosaltres ja ho comencem a documentar a la societat rural del segle XI-XII, la qual està marcada per fortes connotacions que exalten la propietat privada. Trobem, doncs, propietats i propietaris rurals ben definits i documents que ens donen una orientació sobre la realitat social del món rural del segle XI/XII de les Aspres centrals i occidentals³⁵⁶³.

Assimilem, per tant, que cada individu és propietari d'un conjunt agropecuari ben equipat i amb uns trets característics amb suficient rellevància com per atreure l'atenció dels senyors cristians. Ens adonem que l'almúnia com a propietat privada que és, configura un model d'ocupació i explotació del paisatge rural³⁵⁶⁴. La finca privada per excel·lència passa, d'aquesta manera, a ocupar una destacable posició en el territori

³⁵⁵⁸ IBN HAWQAL; *Description de la terre (Kitab surat al-ard)*, J.H. Kramers i G. Wiet (trads.), Commission Internationale pour la traduction des chefs-d'oeuvre-Maisonneuve & Larose, Beirut-Paris, 1964, vol. II, p. 110-111.

³⁵⁵⁹ SABATÉ, Flocel; "Catalunya Medieval", *Història de Catalunya*, Albert Balcells (dir.), Esfera del Llibre, Barcelona, 2005, p. 149-155.

³⁵⁶⁰ BRUFAL, Jesús; "El distrito musulmán de Lleida (s. XI)", *Villa 3. Histoire et archéologie des sociétés de la vallée de l'Èbre (VII-XI siècles)*, Philippe Sénac (ed.), Université de Toulouse-Le Mirail, Toulouse, 2010, p. 349.

³⁵⁶¹ BC, perg. 166, reg. 4158; Car. 133.

³⁵⁶² TRILLO, Carmen; "Contribución al estudio de la propiedad de la tierra en época nazarí", *Asentamientos rurales y territorio en el Mediterráneo medieval*, Carmen Trillo (coord.), Athos-Pérgamos, Granada, 2002, p. 499-535. MALPICA, Antonio; TRILLO, Carmen; "La hidráulica rural nazarí. Análisis de una agricultura irrigada de origen andalusí", *Asentamientos rurales y territorio en el Mediterráneo Medieval*, Carmen Trillo (ed.), Athos-Pérgamos, Granada, 2002, p. 13.

³⁵⁶³ Per tant, ampliem el coneixement historiogràfic actual sobre les elits i la seva projecció sobre el territori, ja que a part de les elits urbanes, aquesta és una dinàmica pròpia de l'oligarquia rural.

³⁵⁶⁴ La propietat de la terra ens indica l'organització de l'espai agrari i de les estructures socials.

antròpic andalusí. Els testimonis que proven l'existència d'aquests centres agrícoles i residencials en les contrades septentrionals ens permeten corroborar l'existència de grans propietats particulars. La informació que disposem ens permet conèixer una referència absolutament aclaparant alhora de descriure el territori i la configuració de la propietat. Podem assegurar que no tan sols hi ha excel·lents almúnies, sinó que també existeixen residències amb propietats de menor magnitud. Aquestes, igualment, estan distribuïdes pel terme de l'alqueria ja que en el document del repartiment de les propietats de l'alqueria d'Os entre els principals cavallers que col·laboren a la conquesta de la plaça s'especifica que se'ls concedeixen les cinc millors mansions que hi ha al terme³⁵⁶⁵. El fet que hi hagi cinc edificis millors que uns altres implica que existeixi un grup d'edificis pitjors dels que es donen a conèixer³⁵⁶⁶. Per tant, és obvi que al territori hi ha més edificis residencials de caràcter aïllat amb una propietat associada entorn de l'alqueria. Aquests no estan tan ben equipades com els que documenten els cristians. Evidentment, no podem establir una rigorosa descripció de les explotacions i dels seus annexos, però tot plegat ens permet corroborar l'existència d'un cert luxe que diferencia unes almúnies d'unes altres³⁵⁶⁷. Certament, no totes les finques són iguals ja que l'envergadura de les propietats varia notablement³⁵⁶⁸. Totes elles deuen de seguir un patró arquitectònic tal com semblen transmetre les infraestructures i les parts cultivades que presenta cada una de elles. Tot i això, la grandària de cada complex i la sumptuositat dels seus annexos respon a la disponibilitat econòmica de cada propietari, per això documentem grans latifundis i almúnies amb unes dimensions molt més moderades.

La diferent tipologia de les almúnies és una dada de gran rellevància perquè això indica que cada edifici està condicionat pel grau de riquesa del seu propietari o per l'ostentació que aquest vol aparentar. La divisió entre bones i no tant bones mansions mostra la mateixa realitat social del món andalusí, estructurada, al segle XI, de forma

³⁵⁶⁵ BC, perg. 166, reg. 4158; Car. 133.

³⁵⁶⁶ Altres investigadors també han parlat de les explotacions de caràcter familiar de tipus minifundi entre altres tipus de propietat. VARELA, Rosa; "El mundo rural en el sur del actual territorio portugués (siglos XII-XIII)", *Agira IV. Arqueologia Medieval. Els Espais de Secà*, Flocel Sabaté (dir.); Pagès Editors, Lleida, 2011, p. 105.

³⁵⁶⁷ És una realitat la creació d'almúnies i construccions luxoses al llarg del segle XI (BOLOIX, Bárbara; "La taifa de Toledo en el siglo XI. Aproximación a sus límites i extensión territorial", *Revista Tulaytula*, 8 (Toledo, 2001), p. 41), tot i que nosaltres també podem provar l'existència de complexos tipus almúnia amb unes condicions diferents d'aquelles més ostentoses, atès que els cristians documenten a principis del segle XII almúnies millors i pitjors.

³⁵⁶⁸ BARAUT, Cebrià; "Els documents, dels anys 1101-1150, de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, IX (la Seu d'Urgell, 1988-1989), doc. 1261, p. 91-93.

jerarquitzada. Nosaltres proposem que l'estratificació social no és només un tret propi de la societat urbana, sinó que també és una realitat tangible dins la societat d'una alqueria, almenys això és el que nosaltres extraïem del testimoni d'Os.

En resum, la recerca ens permet descobrir la presència de varis complexos agropecuaris coneguts als documents llatins com a mansions. En total disposem de més de sis testimonis escrits que proven l'existència d'aquests dominis. A Os i Santa Linya les grans propietats sempre les trobem documentades amb el substantiu *mansio*³⁵⁶⁹, en canvi a Tragó coneixem la referència d'una almúnia, citada com a *tal*³⁵⁷⁰. Aquesta última ens proporciona una informació de gran valor historiogràfic perquè es tracta d'un complex agropecuari associat a un brollador natural, cosa que significa que la propietat explota l'agricultura irrigada. Aquestes dades ens serveixen per dibuixar la realitat territorial del segle XI, en la qual l'almúnia esdevé un complex de primer ordre a l'hora d'estructurar les terres més apartades del terme d'una alqueria. Nosaltres descobrim que, a grans trets, si partim del punt més alt del promontori on hi ha instal·lat el *hisn* hi trobem primer que tot l'àmbit residencial, tot seguit el complex productiu de caràcter irrigat i tot seguit les almúnies. Val a dir, però que aquestes són les referències que nosaltres podem identificar avui en dia, cosa que no implica que durant el segle XI no existissin altres centres agropecuaris en terres més properes al nucli d'hàbitat.

Creiem que les almúnies són una clara representació de la mateixa diversificació social del segle XI. La societat plasma sobre el territori la seva pròpia estructura interna, estratificada per l'accés a la riquesa. L'existència de mansions de primer i de segon ordre ens suggereix que la societat andalusina, recentment conquerida, que configura una alqueria, està dividida en individus o famílies més o menys adinerades. Proposem que l'oligarquia rural del segle XI segueix els mateixos passos que l'elit urbana, tot projectant àmplies propietats territorials, ja que observem una interessant projecció de les elits dirigents rurals sobre l'entorn de les Aspres centrals i occidentals. L'almúnia és l'expressió material de la riquesa i de la diferenciació social dins de la societat islàmica³⁵⁷¹. Per tant, entenem que el control de determinades propietats i d'explotacions de caràcter industrial permeten produir en el sí del món rural un excedent que genera riquesa i a la vegada estratificació social. D'aquesta manera els

³⁵⁶⁹ BACH, Antoni; *Diplomatari de l'Arxiu Diocesà de Solsona (1101-1200)*, Pagès Editor, Lleida, 2002, vol. II, doc. 197, p. 260-261. BC, perg. 166, reg. 4158; Car. 133.

³⁵⁷⁰ AHN, sec. clero, pergaminos, carp. 1015, núm. 5.

³⁵⁷¹ Entenem que una dada tan significant com la donació de les cinc millors mansions d'un lloc ens obra un món de possibilitats molt coherents per interpretar i visualitzar la societat rural islàmica del segle XI/XII que resta soterrada en una amalgama d'elements poc precisos.

més rics (funcionaris estatals, comerciants, artesans, grans propietaris rurals...), poden crear grans propietats amb bons edificis i els que posseeixen una riquesa mitjana poden seguir aquesta tònica mantenint propietats més humils³⁵⁷² i, probablement, els menys afortunats continuen essent petits propietaris o bé, mà d'obra dels altres grups. De fet, així succeeix a València durant el govern dels emirs Mubarak i Muzaffar vers el període 1010-1017, moment durant el qual molta població camperola es veu obligada a abandonar les terres de la seva alqueria perquè aquestes passen a formar part de les propietats dels notables, i els camperols esdevenen jornalers d'aquestes grans explotacions³⁵⁷³.

3.6.4.4. Propietats de diferents tipologies

3.6.4.4.1. Propietat amb un origen familiar

Dades d'una altra índole a les que disposem sobre les almúnies, ens permeten documentar explotacions de caràcter privat enmig d'espais de secà. El primer argument l'extraïem de l'anàlisi del topònim Xacona³⁵⁷⁴, paraula que deriva etimològicament de l'àrab andalusí 'sháqq' (شاق) i significa meitat d'un terreny cultivable pertanyent a una família³⁵⁷⁵. El nom de lloc designa una acotada porció terrestre al voltant d'un aiguaneix

³⁵⁷² Actualment noves investigacions apunten vers l'existència de grans i mitjanes propietats tal com nosaltres podem suposar de forma ben contrastada, resultats que replantegen el comunitarisme tribal descrit per Barceló fins a *visperas de feudales*. GARCÍA SANJUÁN, Alejandro; *Hasta que Dios herede la Tierra. Los bienes habices en al-Andalus (siglos X al XV)*, Universidad de Huelva, Huelva, 2002, p. 131-137. BARCELÓ, Miquel; "Visperas de feudales. La sociedad de Sharq al-Andalus justo antes de la conquista catalana", *España. Al-Andalus. Sefarad: síntesis y nuevas perspectivas*, Felipe Maíllo (ed.), Universidad de Salamanca, Salamanca, 1988, p. 99-112.

³⁵⁷³ PRÉMARE, Alfred-Louis; GUICHARD, Pierre; "Croissance urbaine et société rurale à Valence au début de l'époque des royaumes de Taifas (XIe siècle)", *Revue l'occident musulmans et de la Méditerranée*, 31 (Provence, 1981), p. 17.

³⁵⁷⁴ Anem a indagar més sobre aquesta dada que ja ens a aportat informació referent al camp econòmic, per tal d'extreure coneixement vinculat amb l'estructura de la propietat i la seva transformació vers el segle XI.

³⁵⁷⁵ En un primer moment vam considerar l'hidrònim Xacona com una derivació de la paraula àrab *Xácoma/jáquima*, la qual textualment significa "cabezada de cordel, a modo de cabestro", CORRIENTE, Federico; *Diccionario de Arabismos y voces afines en iberorromance*, Gredos, Madrid, 1999, p. 466, 353. D'aquesta manera ens vam plantejar que la font la Xacona podia tractar-se d'una parada obligada per abeurar els ramats transhumans que pujaven cap a les terres més septentrional. Però, després d'una major anàlisi toponomàstica descartem aquesta hipòtesi perquè podem observar que la sufixació augmentativa és romanç, mentre que la base de la paraula sembla ser del àrab andalusí *sháqq* (àrab clàssic, *shiqq*) "meitat d'un terreny cultivable pertanyent a una família". L'anàlisi contribueix a clarificar l'origen àrab del topònim, el qual no està vinculat amb la ramaderia i la via pecuària, sinó que està relacionat amb una finca cultivable propera al brollador d'aigua. Tot sembla indicar que es tracta de terres irrigades des d'un estanc, tal com podem corroborar a través de la prospecció terrestre. Vull agrair molt sincerament l'ajut prestat pel professor Federico Corriente, qui ha estat atent a tothora a la nostra recerca toponímica.

amb una bassa, a partir de la qual s'hi estructurava un sistema hidràulic organitzat amb terrasses que anivellen el terreny garantint la irrigació segons l'exigència de la gravetat. A través del topònim descobrim que l'origen d'aquesta explotació hidràulica l'hem de remuntar a època andalusina, moment durant el qual forma part d'una explotació de regadiu sota la propietat d'una família. El topònim no ens permet profunditzar més sobre l'origen i la posició social d'aquesta família³⁵⁷⁶, cosa que ens ajudaria a determinar més dades sobre l'organització de la propietat i, a la vegada, de la identitat d'aquest món rural fronterer tan poc conegut.

Tanmateix, la dada conté informació inèdita en sí mateixa, ja que descriu una propietat de caràcter familiar. La finca no és de la comunitat de veïns sinó d'una família en concret, a part el complex agrícola de regadiu no es situa a les proximitats d'un curs fluvial, sinó que està emplaçat en un punt on hi ha aigua, però en una zona muntanyosa i enmig d'un espai de secà. Observem que el món rural andalusí es beneficia d'aquells sectors territorials aptes per a configurar-hi un espai de treball basat en la hidràulica, d'aquesta manera s'aprofiten tots els recursos hídrics presents a la geografia. Aquesta unitat irrigada està totalment associada amb l'alqueria d'Os i podem considerar que entra dins de les terres apropiades per a ser explotades.

Insistim, doncs, en afegir aquesta aportació a la resta de dades proposades referents a la propietat i, alhora, a la identitat, perquè aquesta és una prova de l'estructura agrícola de caràcter familiar. Tot i això, no podem afirmar si es tracta d'una família extensa o nuclearitzada, però el que està clar és que forma part d'una família i no de la comunitat o d'un particular individual³⁵⁷⁷. Així cal entendre l'origen de l'explotació agrària irrigada com una unitat productiva familiar. Només compaginant la informació proporcionada des dels diferents vessants disciplinaris podem configurar un esbós dels trets que identifiquen la filiació i la personalitat de la societat rural que trobem; estratègia per descobrir la identitat del poblament d'aquestes regions septentrionals.

Les cites treballades fins ara ens permeten conèixer que les grans propietats tipus almúnia i altres de caràcter mitjà són hisendes particulars. Així com també ho és les

³⁵⁷⁶ Sobre les famílies andalusines vegeu: MOLINA, Luis; "Familias andalusies: Los datos del Ta'rij 'Ulama' Al-Andalus de Ibn Al-Faradi", *Estudios onomástico-biográficos de al-Andalus*, II (Granada, 1989), p. 19-99. FIERRO, Maribel; "Familias en el Ta'rij iftitab al-Andalus de Ibn al-Qutiyya", *Estudios onomástico-biográficos de al-Andalus*, IV (Granada, 1990), p. 41-70. ÁVILA, María Luisa; "La estructura de la familia en Al-Andalus", *Casas y palacios de Al-Andalus*, Julio Navarro (ed.), Barcelona, Lunwerg, 1995, p. 33-37. CALVO, Susana; "Las mezquitas de pequeñas ciudades y núcleos rurales de al-Andalus", *Ilu. Revista de Ciencias de las Religiones. Anejos*, X (Madrid, 2004), p. 39-63.

³⁵⁷⁷ Possiblement estem davant d'un topònim que s'origina en etapes anteriors al segle XI, moment durant el qual el món familiar/tribal està molt més viu en la societat islàmica peninsular.

terres de la font la Xacona, una explotació agrícola sense almúnia, que ens revela que és un camp amb una propietat més extensa. Tanmateix la dada no ens ajuda a plantejar l'origen de la propietat de la terra en una etapa concreta de la història d'Alandalús. Sabem que és un aiguaneix ficat sota cultura pel món rural andalusí, però no podem concretar exactament quan es produeix aquest fet, perquè la informació és molt genèrica “propietat d'una família”, fet que pot correspondre tant a un moment en què la propietat estava basada en els llaços de parentesc, o bé d'una finca pròpia del segle XI, moment en què comencen a desaparèixer amb la projecció d'entitats particulars, de caràcter vilatà i desigual³⁵⁷⁸. Tot i això, estem satisfets perquè documentem una referència de gran interès per identificar la presència de poblament rural andalusí a les terres nord-orientals de la Marca Superior, considerades com a espais marginals.

3.6.4.4.2. Propietat allunyada dels centres d'hàbitat

El segon exemple és una instal·lació agrícola de regadiu força allunyada dels principals centres de poblament. L'explotació coneguda a la documentació com *algatare de Clexe*³⁵⁷⁹ està situada a la zona occidental del terme de Santa Linya i a la zona septentrional de l'alqueria d'Os, probablement, dins de les terres no apropiades o *mubaha* d'Os. Com ja hem vist, coneixem l'ubicació de l'indret gràcies a un document que estableix les fites del castell termenat de Tartareu. Tant el topònim com l'antropònim ens proporcionen informació sobre el territori, la propietat i, alhora, la identitat. La unitat agrícola es serveix d'aigües subterrànies per sotmetre a la cultura del regadiu uns camps projectats enmig d'un espai de secà. El sistema es fonamenta en un balancí que permet bombejar l'aigua d'un pou a la superfície i configurar així una unitat hidràulica. Allò més sorprenent és que estem tractant amb una explotació agrícola descontextualitzada del patró establert fins ara, sistemes de regadiu estructurats als voltants de les tres alqueries del nord del districte de Lleida. Al l'entorn d'aquesta unitat productiva no hi ha cap element humanitzat durant època islàmica, només boscos.

L'explotació es troba 5,67 kilòmetres de l'alqueria de Santa Linya i a 4,45 de la d'Os, els assentaments més propers són l'almúnia d'Avellanes i la torre/talaia de Tartareu,

³⁵⁷⁸ TRILLO, Carmen; “El tiempo del agua. El regadío y su organización en la Granada islámica”, *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 23/24 (Barcelona, 2002/2003), p. 237-286.

³⁵⁷⁹ Aquest element l'hem tractat anteriorment del vessant econòmic, ara l'anem a tractar des de la perspectiva social, ja que ens permet extreure dades referents a la propietat i, de retruc, amb la identitat. ACA, fons Montoliu, carp. 29, perg. 20 de juny de 1436 (pendent de classificació).

emplaçament situats sobre els 2,25 kilòmetres, i la torre/talaia de la Gurialta a 2,62 kilòmetres. Tot i la proximitat amb les fortificacions secundàries i l'almúnia, la llunyania amb els principals centres residencials ens permet suposar que estem davant d'un exemple d'explotació de terres mortes o *mawat*, pràctica força comuna a partir de l'onzena centúria. En aquest moment es comença a freqüentar l'acaparament i l'explotació de les anomenades terres mortes, de titularitat pública, amb la finalitat d'engrandir les propietats particulars. Aquest no sembla ésser un cas insòlit ja que amb l'apropiació de les terres comunals destinades a la pastura dels ramats s'amplien les propietats familiars³⁵⁸⁰.

Les proves que disposem ens faciliten la lectura d'aquesta dinàmica social i territorial en l'àmbit nord-oriental d'Alandalús ja que deduïm que l'*agatare de Clexe* és una propietat privada situada en un espai allunyat de les terres apropiades o *mamluka*. Podem identificar que el topònim va acompanyat d'un antropònim, Clexe, el qual possiblement deriva de l'àrab, malgrat que la forma prèvia havia de ser bastant diferent, cosa que suposa una forta evolució fonètica com succeeix amb el cas d'*al-udhaanii* (orellut)³⁵⁸¹, sembla tractar-se d'un nom àrab adaptat a la fonètica llatina. El fet que es designi el lloc a partir del nom del propietari ens indica que estem davant d'una finca que no té res a veure amb el món tribal. De fet, la mateixa antroponímia no està vinculada a les possibles arrels del nom d'una tribu, sinó a un individu concret i específic.

3.6.4.5. Interpretació

Sobre tot això que acabem d'exposar³⁵⁸², Miquel Barceló ha mencionat que tot adquireix una major dimensió quan les formes d'instal·lació de les unitats agràries generen una gran riquesa i donen lloc a mercats estables, a penes percebuts per la investigació³⁵⁸³. Val a dir, però que Barceló no contempla la possibilitat que nosaltres observem aquí, ja que defensa que les alqueries estan gestionades per comunitats camperoles autònomes sense senyors territorials, la qual cosa nosaltres no posem pas en

³⁵⁸⁰ ERITJA, Xavier; *De l'Almunia a la Turris: organització de l'espai a la regió de Lleida (segles XI-XIII)*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 1998, p. 33-36.

³⁵⁸¹ Agraïm la col·laboració desinteressada del professor Federico Corriente.

³⁵⁸² Nosaltres documentem l'existència, al segle XI/XII, d'una certa estratificació social i de la possessió de la terra en el sí de la societat rural andalusina dels territoris nord-orientals d'Alandalús.

³⁵⁸³ BARCELÓ, Miquel; *Los banu Ru'ayn en al-Andalus. Una memoria singular y persistente*, Universidad de Granada, Granada, 2004, p. 143.

dubte en èpoques anteriors, però al segle XI aquest model de poblament ja no es pot documentar al territori treballat. De fet, la mateixa riquesa que ell proposa i que nosaltres identifiquem com a conseqüència de la intensificació de la producció mitjançant les explotacions de regadiu i l'aprofitament dels recursos naturals que permeten aquest accés a la riquesa i la transformació de la societat vers l'aparició d'un grup de famílies enriquides que es situen, econòmicament, per damunt de la resta; estem parlant de l'elit del món rural³⁵⁸⁴.

En canvi, nosaltres podem extreure que existeix una realitat social i una distribució territorial estructurada d'acord amb la fortuna de cada família. Els grans patrimonis permeten demostrar l'opulència i el tarannà de cada posseïdor. Cada titular, amb prou capacitat econòmica, posseeix un latifundi dins del terme del poblat, que configura un paisatge integrat per cases de camp de diferents mesures que responen a l'abundància de béns dels respectius patrons. L'exemple de l'alqueria d'Os és una tardana prova d'aquesta realitat, que ens confirma que, a mesura que avança la centúria –segle XI– i comença l'altra –segle XII–, al món rural andalusí es va intensificant la presència de cases de labor.

Considerem que aquesta imatge de propietaris del món rural amb possessions ben equipades, amb edificis, terres cultivables i ermes, amb recurs d'aigua... s'ha d'entroncar amb la dinàmica general d'Alandalús, on les elits comencen a retenir la major part de les terres de cultiu. Les finques que documentem al llarg de tota la centúria ens permeten dibuixar la realitat rural com una societat formada per un sector de propietaris lliures i per un conjunt de gent enriquida, idea que trenca totalment amb el tòpic que veu el món rural com una comunitat agrícola de caràcter tribal que funciona mitjançant les relacions de solidaritat³⁵⁸⁵. El comunitarisme clànic i tribal descrit per Guichard i Barceló a la dècada dels vuitanta del segle XX està molt lluny del model social que impera durant el segle XI i XII. La caracterització de la societat andalusina des d'un plantejament tribal, element fonamental, segons ambdós autors, per establir la importància del poblament rural, l'estructura de la propietat de la terra i les relacions de producció, no és vàlid per descriure la societat rural del segle XI/XII. D'aquestes teories

³⁵⁸⁴ Aquest és un aspecte totalment innovador i inèdit que nosaltres descobrim a través de l'anàlisi documental. Realment, l'existència de propietats de diferent índole ens permet sostenir la idea d'una societat rural diversificada en propietaris més i menys enriquits i amb més i menys projecció sobre l'entorn, sobretot, a través de la fundació d'amplis centres agropecuaris tipus almúnia o, tal com es diu en la documentació, mansions.

³⁵⁸⁵ GUICHARD, Pierre; *Al-Andalus, Estructura antropológica de una sociedad islámica en Occidente*, Barral, Barcelona, 1976, p. 392-399.

se'n deriva la tesi del comunitarisme tribal i la idea d'Alandalús com una societat sense senyors, en la qual el factor tribal determina el procés de cohesió i autonomia de les comunitats rurals establertes en alqueries³⁵⁸⁶.

Entenem que és del tot impossible que als vols de l'any 1100 la societat rural andalusina visqui sota un model comunitari basat en la tribu, sota unes estructures primitives que ja no es corresponen amb la realitat islàmica peninsular. Tal com explica Donner, al segle VI-VIII, són les mateixes autoritats tribals les que sostenen l'expansió des de l'Àrabia, però aquests antics vincles patriarcals, molt aviat, es substitueixen per altres formes d'articulació social, on el nom de la tribu encara es manté, però sense cap mena de funció en l'organització i la distribució social³⁵⁸⁷. Nosaltres no entrem en aquesta interessant qüestió sobre l'existència durant els primers temps d'Alandalús de les entitats clàniques i tribals com a formes d'organització social³⁵⁸⁸. Només ens limitem a dir que durant el període històric que nosaltres investiguem, des de finals del segle X fins a principis del segle XII, tan sols podem corroborar l'existència de terres i fortificacions de caràcter comunitari que potser són testimonis d'aquest antic model igualitari, pràcticament desaparegut als segles XI-XII. Contràriament, podem afirmar l'existència de propietaris privats que posseeixen extenses i ben equipades finques particulars.

Per tant, els testimonis històrics de la realitat social del segle XI que nosaltres hem tractat ens dibuixen aquesta imatge: la societat rural islàmica d'Alandalús s'articula i es relaciona a través de la posició social; idea defensada per alguns autors en etapes anteriors a la que nosaltres dediquem la recerca³⁵⁸⁹. La propietat i, més concretament, la gran propietat del món rural de les Aspres centrals i occidentals està propiciada per la facilitat d'accés a la riquesa. La condició social determina la projecció territorial

³⁵⁸⁶ BARCELÓ, Miquel; *Els Banu Ru'ayn en al-Andalus. Una memoria singular y persistente*, Al-Baraka, Granada, 2004, p. 143. GUICHARD, Pierre; "De l'Espagne musulmane à al-Andalus", *La historiografía francesa del siglo XX y su acogida en España*, Casa de Velázquez, Madrid, 2002, p. 191-215.

³⁵⁸⁷ DONNER, Fred M.; *The Early Islamic Conquests*, University Press, Princeton, 1981, p. 223-225.

³⁵⁸⁸ Aquest és un debat molt interessant en el qual diversos autors contradiuen els postulats de Guichard i Barceló, tot i que nosaltres no hi entrem perquè només disposem de dades per esbossar la realitat rural del segle XI i principis del XII. MANZANO, Eduardo; "La conquista del 711: transformaciones y pervivencias", *Visigodos y Omeyas. Un debate entre la Antigüedad Tardía y la Alta Edad Media (Mérida, 1999)*, ", Luis Caballero y Pedro Mateo (eds.), Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 2000, p. 401-414. ACIÉN, Manuel; *Entre el Feudalismo y el Islam. 'Umar Ibn Hafsun en los historiadores, en las fuentes y en la historia*, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Jaén, Jaén, 1997. MARTÍNEZ-GROS, Gabriel; *Identité andalouse*, Sindbad, Paris, 1997. SALVATIERRA, Vicente; CANTO, Alberto; *Al-Ándalus de la invasión al califato de Córdoba*, Editorial Síntesis, Madrid, 2008, p. 119.

³⁵⁸⁹ SALVATIERRA, Vicente; CANTO, Alberto; *Al-Ándalus de la invasión al califato de Córdoba*, Editorial Síntesis, Madrid, 2008, p. 119.

d'extenses finques que integren residència i parcel·lari. Realment, ens donem compte que el “boom” productiu del segle XI permet la generalització d'aquests tipus de propietats particulars, les quals, a la vegada, responen a una voluntat d'ocupació i explotació del territori, ja que amplien les àrees cultivables de les alqueries. La proliferació de les explotacions patrimonials per damunt de les alqueries obre una nova forma de relacions al món rural. L'expansió de les almúnies afavoreix la generalització de les xarxes hidràuliques i les terres irrigades, cosa que incrementa la productivitat agrícola³⁵⁹⁰, elemental per satisfer la demanda interna i externa³⁵⁹¹.

Aquestes darreres propostes, tant la de Jesús Brufal, sobre l'augment de la productivitat agrícola, com la de Flocel Sabaté i Pere Benito, referents a la demanda interna i externa dels productes artesanals i agrícoles andalusins, són innovadores aportacions que nosaltres també tenim ocasió de tractar en la nostra recerca. És del tot comprensible com en períodes de fam, ben documentats durant el segle XI, el món cristià comtal importa cereals del districte musulmà de Lleida. Aquest és un bon exemple de les interaccions comercials que nosaltres hem apuntat referent a la presència de vinya i la probable producció de vi destinada al comerç. L'estratègia d'explotar preuats productes agrícoles és una font de riquesa del món rural andalusí.

Observem que l'expansió econòmica obre la possibilitat d'iniciar projectes força ambiciosos, però tal com observem no hem de descuidar l'existència de les propietats menys significatives que demostren l'existència d'un col·lectiu que ocupa una posició social intermèdia. A part, la lectura i la interpretació dels documents i de les restes materials ens permeten corroborar que les grans propietats dins de les alqueries frontereres es poden comptar amb els dits d'una mà, o sigui, no hem d'extreure una imatge del món rural andalusí com un territori ple de mansions i de grans latifundis. Aquesta és una realitat que existeix almenys des del segle XI, però està envoltada per altres elements rurals menys ostentosos, que a causa de la seva poca atracció passen desapercebuts pels cronistes feudals i, conseqüentment, pels investigadors que treballem

³⁵⁹⁰ BRUFAL, Jesús; “El distrito musulmán de Lleida (s. XI)”, *Villa 3. Histoire et archéologie des sociétés de la vallée de l'Èbre (VII-XI siècles)*, Philippe Sénac (ed.), Université de Toulouse-Le Mirail, Toulouse, 2010, p. 349.

³⁵⁹¹ SABATÉ, Flocel; “Catalunya Medieval”, *Història de Catalunya*, Albert Balcells (dir.), Esfera del Llibre, Barcelona, 2005, p. 149. BENITO, Pere; “Possibilitats de les fonts documentals catalanes per a l'estudi de les crisis alimentàries dels segles X-XIII”, *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 25 (Barcelona, 2003/2004), p. 39-62. IDEM.; “Frecuencia, longevidad y gravedad de las carestías en Cataluña durante la “fase de crecimiento” de la economía medieval (siglos XI-XIII)”, *Crisis de subsistencia y crisis agrarias en la Edad Media*, Hipólito Rafael Oliva Herrero i Pere Benito Monclús (eds.), Publicaciones de la Universidad de Sevilla, Sevilla, 2007, p. 97.

aquestes fonts. Necessitem interpretar i atendre totes les dades per descobrir l'autèntica realitat social del món rural islàmic dels segles XI i part del XII. Fins ara però, hem tractat aquest primer àmbit de les propietats, les més significatives amb unes dimensions considerables, probablement propietats dels notables de l'alqueria, d'aquella gent que per diferents motius, breument determinats en l'estat actual de la recerca –control dels productes altament valorats per la societat islàmica com la sal i el '*maHlab*', obtenció de guanys de l'explotació de les grans propietats privades, gestió del transport i la comercialització dels excedents (fruits, cereals, animals, oli, vi)–, poden projectar-se social i territorialment per damunt de la resta del habitants.

La majoria de les activitats agropecuàries que hem estat veient i les activitats alternatives a l'agricultura i la ramaderia permeten l'acumulació de béns, transcendents per generar l'aparició d'aquestes finques privades, model social i territorial molt allunyat del model tribal que proposen Guichard i Barceló³⁵⁹², del qual discrepem completament per aquestes dates (segle XI/XII). Els elements que hem estat veient són necessaris per generar una identitat pròpia, ja que la configuració de la propietat, el control de la producció, el desenvolupament d'activitats mercantils, l'accés a la riquesa... són valors que marquen una realitat econòmica, però també social. Tanmateix, creiem que els organismes i les institucions públiques d'una alqueria islàmica poden funcionar encara com un contrapoder, tal com demostra Josep Torró amb el consell d'ancians, que es preocupa per conservar, mantenir i defensar els interessos de la comunitat enfront dels interessos particulars.

En aquesta línia nosaltres podem dir que observem que dins de la realitat social rural del segle XI, on prima l'estratificació social i territorial, es conserva un edifici fortificat col·lectiu, on s'apleguen tots els habitants de l'alqueria i del seu territori circumdant en el moment de la conquesta del lloc³⁵⁹³. Així per exemple, es ben conegut que cada alqueria cuida la integritat del seu territori, on les terres *mawat* que s'apropriaven per ésser vivificades i extreure'n un rendiment personal no es poden vendre i en cas de ser abandonades durant tres anys es podia perdre la potestat. Igualment, sembla probable que l'*harim*, destinat a les activitats comunitàries –pastures, recol·lecció, caça, pesca–

³⁵⁹² BARCELÓ, Miquel; "Vísperas de feudales. La sociedad de Sharq al-Andalus justo antes de la conquista catalana", *España. Al-Andalus. Sefarad: síntesis y nuevas perspectivas*, Felipe Maíllo (ed.), Universidad de Salamanca, Salamanca, 1988, p. 107-108. GUICHARD, Pierre; "Los árabes sí que invadieron España. Las estructuras sociales de la España musulmana", *Estudios sobre historia medieval*, Pierre Guichard (ed.), Edicions Alfons el Magnànim, València, 1987, p. 58.

³⁵⁹³ Quan els cristians ocupen Os l'any 1116 la població musulmana es refugia al *hisn*, on s'encastella i, segons transmeten les fonts documentals, resulta força complicat ocupar aquest punt fortificat, el qual, com a conseqüència d'aquesta difícil campanya d'ocupació, rep el nom de castell *malignum*.

tampoc es podia alinear en una propietat privada³⁵⁹⁴. Per tant, deduïm que estem enfront d'una societat islàmica que conserva elements propis de les antigues estructures comunitàries, però ja no és una comunitat igualitària, sinó que la propietat privada està integrada perfectament en aquestes poblacions on encara es mantenen les estructures corporatives més elementals. De resultes interpretem que existeix una societat dualista, on conviuen les estructures col·lectives (terrenys i refugis comunals) amb les possessions privades. El bé públic i el privat s'entrellacen en una mateixa població. Passem a veure doncs els trets identificadors de la societat de les Aspres centrals i occidentals.

3.6.5. Identitat de la societat islàmica rural de les Aspres

3.6.5.1. Elements que contribueixen a identificar la identitat rural

3.6.5.1.1 Realitat poblacional/econòmica i identitat

Al llarg de la recerca estem innovant sobre el coneixement de la realitat territorial, poblacional, econòmica, militar, social i cultural del món rural andalusí del nord del districte/taifa de Lleida durant el segle XI i principis del XII. Considerem oportú assenyalar les aportacions fetes en els diferents camps per tal de poder visualitzar la identitat d'aquesta comunitat andalusina septentrional. En primer lloc, recuperem les explicacions sobre la distribució del poblament, bàsicament organitzada en tres centres d'hàbitat concentrat, les alqueries. Cada una d'elles amb unes particularitats pròpies, Tragó condicionada per un cabalós riu: el Noguera Ribagorçana; Os per un petit afluent del Segre amb un reduït cabal: el Farfanya, i Santa Linya per ésser una zona de secà amb un barranc amb escassos recursos hídrics.

En segon lloc, aquestes alqueries estan relacionades amb una sèrie d'espais de treball que en uns casos estan estructurats en un eix fluvial proper a l'assentament humà i en altres casos estan ubicats en zones de secà amb limitats recursos hídrics –fonts i zones humides–. Per tant, no tots els centres residencials presenten la tòpica disposició: poblament andalusí/curs fluvial³⁵⁹⁵. Descubrim que les alqueries no tan sols estan

³⁵⁹⁴ TRILLO, Carmen; “La alquería y su territorio en Al-Andalus: estrategias sociales de organización y conservación”, *Arqueología Espacial*, 26 (Teruel, 2006), p. 259.

³⁵⁹⁵ Trobem casos associats amb els eixos fluvials i altres vinculats amb brolladors naturals.

relacionades amb un complex hidràulic entorn de l'eix fluvial, sinó que disposen de múltiples complexos hidràulics enmig dels espais de secà. A través d'aquestes unitats de regadiu s'aprofiten altres punts de la geografia muntanyosa que no tenen res a veure amb les terrasses al·luvials. Ens adonem que en el concepte d'espai de treball també hi cal integrar els indrets de secà on es condiciona el terreny per a la producció. Altrament, la naturalesa és un altre espai de treball on l'home andalusí, sense inversions ni treballs previs, hi dedica part de la seva pràctica econòmica –recol·lecció, explotació dels recursos, pastures pels ramats...–.

Els nostres innovadors resultats ens confirmen que no es pot generalitzar la visió que pren com a eix estructurador del territori el curs fluvial, tesi impulsada sobretot per Thomas Glick³⁵⁹⁶ i Miquel Barceló³⁵⁹⁷, entre altres. La realitat poblacional andalusina està marcada per la realitat socioeconòmica del regadiu, en la qual es prioritza el vincle entre poblament i eix fluvial, però també per la realitat socioeconòmica de secà, la qual està perfectament compenetrada i vinculada amb l'alqueria. Nosaltres podem establir que l'eix fluvial no condiciona l'existència d'un assentament humà andalusí, reconeixem que pot influenciar en l'elecció de l'espai residencial, però no sempre l'esquema respon al mateix model. En certes ocasions el complex habitable està vinculat amb punts humits i brolladors naturals que permeten l'aprofitament dels recursos hídrics que proporciona un espai de secà. Per tant, matisem que el curs fluvial és important, però sempre hem de contemplar la possibilitat de l'existència d'altres assentaments on hi prioritzen d'altres recursos.

Atesos aquests plantejaments, no podem pas considerar que el curs d'aigua determina la presència del poblament atès que nosaltres descobrim alqueries i explotacions agrícoles que no estan subordinades a l'eix fluvial. Hem trobat explotacions agrícoles situades dins dels terrenys de secà que aprofiten els punts humits o els recursos d'aigua, però en cap moment podem generalitzar que un eix fluvial marca la distribució del poblament i de les explotacions agrícoles. Amb això no neguem pas l'evident realitat de l'existència

³⁵⁹⁶ GLICK, Thomas; "Regadío y técnicas hidráulicas en al-Andalus. Su difusión según un eje Este-Oeste", *La caña de azúcar en tiempos de los grandes descubrimientos (1450-1550)*, Casa de la Palma, Motril, 1990, p. 83-98. IDEM.; *From Muslim Fortress to Christian Castle: Social and Cultural Change in Medieval Spain*, University Press, Manchester, 1995, cap. 4. IDEM.; "La transmisión de las técnicas hidráulicas de regadío del mundo islámico al mundo hispánico", *Al-Andalus Allende el Atlántico*, Mercedes García Arenal (ed.), Junta de Andalucía, Granada, 1997, p. 222-233.

³⁵⁹⁷ BARCELÓ, Miquel; "La qüestió de l'hidraulisme andalusí", *Les aigües cercades (Els gan t(s) de l'illa de Mallorca)*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, 1986, p. 9-35. IDEM.; "Aigua i assentaments andalusins entre Xerta i Amposta (s. VI/XII)", *Actas del II Congreso de Arqueología Medieval Española*, Asociación Española de Arqueología Medieval, Madrid, 1987, vol. II, p. 413-420.

de molts poblaments que s'estructuren entorn d'un riu, tal com exemplifiquen els nostres casos d'Os i Tragó. Creiem que cal especificar que en certs assentaments humans també observem aquest vincle inseparable entre assentament i eix fluvial, però contemplant la possible existència d'altres realitats residencials que combinen aquest tret amb altres característiques o bé directament no comparteixen aquesta particularitat, tal com demostra el cas de Santa Linya. Per tant, no creiem del tot encertat generalitzar que la població musulmana dels segles IX-XII és una societat de regadiu que estructura els seus poblats al voltant dels cursos fluvials més importants, ja que al marge dels interessants treballs realitzats sobre el poblament i el seu vincle amb els cursos fluvials dins de la Marca Superior³⁵⁹⁸, nosaltres descobrim que els espais de secà tenen una importància cabdal en les societats rurals frontereres. La recerca duta a terme en aquests espais, on no s'ha mostrat cap interès historiogràfic³⁵⁹⁹, permet documentar una interessant estructuració del territori, de la societat i de l'economia, del tot exemplar per poder establir paral·lelismes amb diferents regions del districte o d'Alandalús.

Per tant, som conscients que la pròpia naturalesa del curs d'aigua és un element mediambiental que pot afavorir o no a les comunitats rurals ja que poden controlar la seva utilització gràcies a les múltiples possibilitats que ofereix l'obtenció d'aigua en pendent³⁶⁰⁰, però destaquem l'aprofitament de tots aquells recursos inherents en els amplis territoris muntanyosos de secà, que són tant importants com els mitjans que ofereix una conca fluvial. Certament, la nostra aportació matissa les formes en què una població musulmana es distribueix pel paisatge, valent-se amb els recursos hídrics que ofereix un curs fluvial, així com també amb tots els altres recursos que ofereix la naturalesa, com els brolladors naturals, les aigües subterrànies, els aliments, plantes i matèries silvestres...

El descobriment d'aquesta realitat ens permet començar a destriar la informació apta per generar coneixement científic referent a la identitat. Estem tractant amb una comunitat

³⁵⁹⁸ Vegeu, GARCÍA BIOSCA, Joan Eusebi; RODRÍGUEZ, José Ignacio; "Aproximación al poblamiento árabe del Bajo Segre: hábitat y fortificaciones", *Actas del III Congreso de Arqueología Medieval Española*, Universidad de Oviedo, Oviedo, 1992, vol. II, p. 360-364. GARCÍA BIOSCA, Joan Eusebi; *Formes d'ús i ocupació de l'espai al Segrià en època andalusina: l'òptica de les fonts llatines*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1993. ERITJA, Xavier; *De l'almúnia a la turris organització de l'espai a la regió de Lleida (segles XI i XII)*, Universitat de Lleida, Lleida, 1995. SÉNAC, Philippe; "La frontera aragonesa en los siglos XI y XII. *Pro defensionem christianorum et confusionem sarracenorum*", *Territorio, Sociedad y Poder*, 4 (Oviedo, 2009), p. 151-166.

³⁵⁹⁹ Considerats tradicionalment com zones marginals i desocupades. Vegeu, LLADONOSA, Josep; *Història de Lleida*, Camps Calmet, Tàrraga, 1972-1975.

³⁶⁰⁰ GUINOT, Enric; "La construcció d'un paisatge irrigat: l'horta de la ciutat de València", *Natura i desenvolupament. El medi ambient a l'edat mitjana*, Pagès Editors, Lleida, 2007, p. 191-220.

que té com a principals bases econòmiques l'agricultura, la ramaderia i l'explotació dels recursos naturals; estem davant d'una societat rural. Apuntem que l'activitat social és pròpia d'una comunitat dinàmica marcada per un caràcter agrícola, ramader, recol·lector i, segurament, mercantil. Tot plegat configura una societat amb una economia fluida i diversificada que garanteix una activa productivitat i una activitat de compra/venta. Tot plegat contribueix a què, al segle XI, trobem una societat molt particular, que es pot equiparar, en certa manera, amb la societat urbana. Bàsicament, veiem que es reproduïx el mateix patró social que a les urbs, on existeix un petit grup de la societat amb capacitat per acaparar part de la terra cultivable sota els seu domini, tot gestant grans patrimonis privats.

3.6.5.1.2. Realitat fortificada i identitat

A part, descobrim que estem davant d'una societat ben organitzada tant a nivell poblacional, com econòmic i militar perquè identifiquem que el territori està teixit per una xarxa de petites fortificacions tipus torre/talaia i *husun*. Les dues fortaleses semblen ésser indispensables a l'hora de cobrir la vigilància del territori septentrional. Com ja hem apuntat, d'aquest sistema en podem destriar dos grups de fortaleses ben diferenciats. En primer lloc, els castells que estan associats a un centre residencial important i, en la majoria de casos, amb una via de comunicació important. Aquests punts fortificats són complexos amb uns elements molt més consolidats que les simples torres distribuïdes pel paisatge d'altura. El *hisn* té unes estructures sòlides i molt més àmplies, ja que els murs i la torre formen un àmbit fortificat en un punt estratègic. En segon lloc, tenim les torres/talaia, unes senzilles fortaleses de caràcter menor i secundari. La torre aïllada i en alguns casos rodejada per un parament murat, bàsicament té la finalitat de comunicar assentaments més grans i vigilar l'entorn. En el nostre sector d'estudi podem distingir dos grups de talaies, les que formen una xarxa fortificada que sembla ser força primerenca i les que s'alcen durant el segle XI amb la finalitat de frenar l'expansió feudal, protegint i controlant passos obligats.

El sistema fortificat ens fa pensar en una societat ben organitzada que té prou capacitat de gestió per tal de configurar un entramat d'edificis que garanteixen el trasllat informatiu des de diferents punts de la geografia septentrional a la capital subregional. Tot plegat, tant el primer sistema com el segon responen als interessos d'un poder que està per damunt de la simple comunitat rural. Això no obstant, el projecte fortificat

sembla ésser obra de la mateixa societat camperola, ja que els materials que nosaltres documentem actualment són molt senzills. Per tant, tot sembla indicar que estem davant d'un sistema fortificat pensat, dissenyat i projectat, al segle XI, per garantir la defensa col·lectiva del territori, però l'edificació podria ser obra dels mateixos habitants de la zona, sense la necessitat de mà d'obra forana, d'aquí la simplicitat dels materials constructius a base de pedra calcària que abunda a l'entorn i la implicació de la societat en la defensa del territori, tal com podem extreure del col·lectiu fortificat al *hisn* d'Os durant la conquesta. Creiem que el nexa entre món rural i món urbà sembla indiscutible³⁶⁰¹.

Sembla prou evident que les alqueries del nord necessiten mantenir un vincle amb Balaguer, almenys a partir de principis del segle XI, moment en què decau el califat i amb ell la unitat i la integritat territorial. Les societats de frontera són conscients de l'imminent perill que els guaita des de l'altra banda de la frontera. Així, les necessitats militars i les noves relacions entre espai rural i món urbà permeten l'aparició d'un tipus d'assentament fortificat que consolida aquest vincle. Noves fortificacions com Campvim i Cérvoles plasmen aquesta realitat, basada en connectar les poblacions rurals septentrionals i la ciutat, així com protegir els accessos més viables. Igualment, altres torres/talaies com Montessor, Alberola i Tartareu marquen la nova voluntat de fortificar el territori a partir del 1035 amb la caiguda dels principals centres poblacionals més septentrionals, Àger i Santa Linya i les respectives fortificacions secundàries. Amb la pèrdua d'aquestes places es plasma sobre el territori la necessitat de fortificar els passos naturals que uneixen aquestes zones i la resta, les més meridionals. Per tant, els edificis fortificats del segle XI, totes elles amb les mateixes característiques constructives, marquen la projecció d'una nova estratègia fronterera per contenir l'expansió cristiana i per defensar els assentaments residencials del nord de la taifa.

Observem que, sobretot des del segle XI, el món rural septentrional i la ciutat de Balaguer entren en contacte a partir d'un petit edifici fortificat que garanteix el contacte visual directe entre els dos punts. La necessitat de connectar el territori i els seus principals centres poblacionals respon a les exigències de defensa, cada cop més importants. Observem així que existeix una doble projecció, una que permet el vincle

³⁶⁰¹ És una evidència que la societat rural del Farfanya està comunicada amb el centre de la regió, és a dir, amb Lleida. La part meridional de la via d'Àger a Lleida no s'ocupa fins al segle XII, moment en què tot el sector septentrional desapareix. Assenyalem que bona part de l'antic camí andalusi coincideix amb una de les principals vies pecuàries que actualment uneix la regió de la vall d'Àger i la conca del Farfanya amb la zona d'Alfarràs. Informació extreta del Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca de la Generalitat de Catalunya, fonts no classificades.

directe amb Balaguer, i l'altra, pròpia del model fortificat, que garanteix el contacte amb les alqueries meridionals i d'aquestes, de forma successiva, amb Balaguer i Lleida, respectivament. Alhora, també existeix una gran diferència dins la projecció territorial entre aquests punts fortificats i la talaia del Tossal Gros, probablement projectada a finals del segle XI, moment en què cau Campvím i Gerb, fortalises que asseguren el vincle amb Balaguer i protegeixen el sector més oriental de la regió, i es comença a entreveure el destí de Balaguer, contínuament assetjat. D'aquesta manera l'alqueria d'Os projecta un punt fortificat per protegir el vessant oriental del seu terme i per defensar una possible entrada natural vers la vall del Farfanya des de Campvím o Balaguer.

Aquests elements purament estratègics i de caràcter geomilitar amaguen també un component prou interessant per vincular-lo amb la identitat. Entenem que el fet de replegar tota l'estratègia defensiva en una regió que encara confia en el futur (comunitat rural d'Os), ens permet descobrir que la societat septentrional, conscient o inconscientment, defensa els valors d'una identitat, la islàmica, a pesar de què els seus iguals, que habiten als sectors meridionals, no responen amb la mateixa iniciativa, tot incentivant la col·laboració i l'ajuda a les comunitats violentades del nord.

Per tant, des de principis del segle XII fins a la conquesta definitiva de la plaça és una realitat la relació visual i territorial entre la urbs i les alqueries més allunyades. Això permet extreure aquesta compaginació entre les autoritats o representants locals i els mandataris regionals a l'hora d'establir un projecte defensiu. Tot i això, nosaltres defensem que la simplicitat dels edificis fortificats permet suggerir la poca o nul·la intervenció d'un poder central en l'edificació dels punts fortificats, cosa que no implica la inexistència d'una relació entre els dos pols (alqueries i ciutats). Aquest punt, treballat en l'apartat de defensa, ens ajuda a elaborar una idea apropiada per a descriure la identitat global de les comunitats de les regions nord-orientals d'Alandalús. L'existència d'un assentament que vincula centre i perifèria significa que la societat rural i la urbana viuen sota una mateixa dinàmica, és a dir, ambdós models de vida estan relacionats i compaginats per configurar un model social que en un estrat general podem identificar com la societat islàmica del nord d'Alandalús. La identitat, tot i existir les diferències bàsiques d'una societat, és la mateixa: l'Islam.

Aquest tret propi de la identitat col·lectiva uneix molt més que el nord i la ciutat més pròxima, o sigui, Balaguer, ja que la identitat vincula el nord amb la capital taifa o regional, Lleida, i fins i tot amb l'entitat política més gran en aquest moment, l'imperi

almoràvit. És una realitat que els habitants d'Os s'identifiquen amb els seus iguals, és a dir, amb les comunitats meridionals que comparteixen els mateixos trets característics davant de les comunitats septentrionals (cristianes). Així, amb la caiguda de Balaguer l'any 1105, part del nord que no desapareix sota l'acció expansiva feudal fins al 1116 manté aquest vincle amb la capitalitat regional, Lleida.

La realitat fortificada i les descripcions sobre la conquesta feudal de la regió ens permeten llegir el territori i la dinàmica expansionista, extraient conclusions plenament concordades amb l'avenç feudal. La mateixa xarxa fortificada sembla respondre a les exigències de protecció i defensa generades al llarg de la conquesta, és a dir, totes les fortificacions no existeixen des d'un primer moment, sinó que es van configurant segons les noves necessitats per salvaguardar la integritat territorial andalusina. Totes aquestes qüestions ens obren la possibilitat d'observar un nou marc interpretatiu vers la frontera i les societats rurals. No estem davant d'unes comunitats alienes al procés de canvi i transformació del territori durant el progrés comtal, ans al contrari, estem enfront d'un col·lectiu amb prou capacitat per garantir el vincle amb les seves institucions superiors ubicades a la ciutat i per projectar al territori un entramat defensiu. Sembla del tot evident l'existència d'una fluida interacció entre els dirigents del món rural i del món urbà, d'aquí la lluita per defensar un projecte de país i de societat, el regne taifa primer i l'imperi almoràvit després, tenint com a darrer element aglutinador l'Islam³⁶⁰².

Estem tractant amb un sistema fortificat apte per defensar el territori i els interessos andalusins. De fet, tant les restes fortificades com les referències a les activitats econòmiques i productives ens permeten establir que estem tractant amb un poblament plenament integrat en la jurisdicció islàmica. La identitat dels seus pobladors respon als trets fonamentals de la comunitat de creients. A través de l'anàlisi de les xarxes fortificades i els seus vincles podem descobrir que estem tractant amb una societat islàmica plenament integrada en els interessos andalusins³⁶⁰³, és a dir, està unida en un ideari col·lectiu: la societat islàmica.

³⁶⁰² Val a dir, però que l'exaltació de la identitat és pròpia de certs moments històrics, tal com succeeix en aquesta data, principis del segle XII, moment durant el qual la desgastada societat taifa intenta arreplegar-se i encoratjar-se al voltant de la nova escolàstica puritana almoràvit.

³⁶⁰³ Per tant, aquesta innovadora aportació ens serveix per qüestionar plenament la tesi de Peter Scales que considera que la xarxa fortificada del nord del districte de Lleida mai va estar totalment controlada pels musulmans. Així suposa que les terres pròximes al Montsec són assentaments que funcionen com un tap en mans dels vassalls cristians del senyor musulmà de Lleida. La realitat fortificada, com veiem, es va estrenyent sobre les zones islàmiques que resten fora del control cristià, plasmant una tònica totalment diferent a la realitat que proposa Scales. SCALES, Peter; "La red militar en el Tagr al-a'là en los siglos X y XI. Análisis e índice topográfico", *Boletín de Arqueología Medieval*, 4 (Madrid, 1990), p. 10-11.

3.6.5.1.3. Influència rural/urbana i identitat

El món rural, sobretot la societat que nosaltres descobrim al segle XI/XII, està influenciat per la dinàmica social, econòmica i cultural de la ciutat. Això implica que l'elit rural comenci a impregnar-se dels valors i de les necessitats pròpies dels sectors urbans més puixants. Tot plegat, provoca que, a mesura que avança la centúria, els interessos de la població, amb una capacitat econòmica suficientment estable, puguin desembocar en la configuració de grans propietats tal com succeeix amb l'alta societat del món urbà. D'aquesta manera l'almúnia es converteix en un complex agropecuari que s'incorpora al paisatge andalusí alt medieval. D'aquesta dinàmica, observem que, igual que l'elit urbana configura finques particulars a l'entorn rural de la ciutat, el sector més adinerat del món rural també forma grans propietats al voltant de les alqueries, creant un hàbitat dispers entorn del centre residencial rural. L'almúnia, entesa com a casa de labor i edifici d'esbarjo per aquest grup, amb una projecció econòmica i, a la vegada, social major que la resta dels habitants, és el segon assentament rural més important després de l'alqueria. Aquest vigor és fruit de la desigualtat que existeix dins del sí de la societat islàmica del segle XI/XII.

Així, al segle XI, tant les elits urbanes com l'oligarquia rural es llancen a comprar finques al món rural, generant grans latifundis associats a un hàbitat, són els centres agropecuaris anomenats almúnies. Per tant, generalitzem l'esquema poblacional dispers, basat en amplis dominis rurals, amb un edifici habitable associat a una torre defensiva tipus *bury*. Tal com apunta Flocel Sabaté la influència de la ciutat sobre el seu territori és cada cop major a mesura que avança la centúria, ja que l'elit urbana es comença a interessar per les propietats rurals³⁶⁰⁴, dinàmica que nosaltres constatem que es reproduïx entre els membres més poderosos de la comunitat rural, els quals imiten les tendències practicades pels dirigents de les urbs: la configuració de latifundis. Nosaltres detectem que tant els propietaris residents a les ciutats com els propietaris residents al món rural són els artífex de la gran propietat. La qüestió queda resumida en què al segle XI les oligarquies en general es projecten sobre el seu territori més immediat als hàbitats concentrats (ciutats i alqueries) i formen importants complexos agropecuaris

³⁶⁰⁴ SABATÉ, Flocel; "Catalunya Medieval", *Història de Catalunya*, Albert Balcells (dir.), Esfera del Llibre, Barcelona, 2005, p. 185-186.

tipus almúnia/mansió³⁶⁰⁵ o bé gestionen algunes de les fonts econòmiques més importants de la regió³⁶⁰⁶. Aquesta realitat està totalment provada en altres parts del territori nord-oriental d'Alandalús, perfectament demostrada mitjançant l'estudi toponomàstic del nom de lloc Avinganya (municipi de Seròs) derivat de l'antropònim Yayhà ibn Gàniya, governador almoràvit de València, i del topònim Vinaixa, una evolució lingüística d'Ibn 'A'ixa³⁶⁰⁷.

3.6.5.1.4. Propietat privada/comunal i identitat

L'aspecte social també és fonamental per extreure una idea sobre la identitat. Així, observem que les restes de la societat septentrional del segle XI/XII plasmen la realitat islàmica d'una comunitat completament integrada dins de la jurisdicció de Lleida, ja que, almenys, podem assegurar que el gruix de la població està plenament islamitzada i arabitzada en aquest moment. A més a més, la imatge que ens transmet aquesta realitat rural fronterera alt medieval mostra un conjunt de propietats en mans de varis sectors socials. Així, podem identificar un conjunt de possessions en mans d'un petit grup molt adinerat que es projecta social i territorialment, de tal manera que les seves propietats plasmen la seva posició social, i un altre sector més modest, també propietari, però amb explotacions i centres agropecuaris menys destacables. Aquesta és una realitat ben documentada i contrastada en la nostra regió que corroboren l'existència de la gran i la mitjana propietat privada.

També està prou ben documentat que els nuclis habitats disposen d'una fortalesa col·lectiva al cim del mateix promontori on estan assentats. El *hisn* és l'edifici fortificat que garanteix la protecció i la defensa de la població rural en cas d'incidents externs inesperats. El complex fortificat, situat en un lloc estratègic i, en la majoria dels casos, vinculat tant amb l'alqueria com amb una via de comunicació important, és un element transcendental a l'hora de definir la societat islàmica del segle XI-XII. Entenem que els

³⁶⁰⁵ Després d'una llarga reflexió ens adonem que els cinc individus andalusins que els escrivans feudals documenten com a propietaris de les cinc millors mansions d'Os han de residir al món rural, atès que Balaguer ja ha caigut fa més d'una dècada i la precisió que es dona en la redacció dels antropònims àrabs és impressionant, motiu pel qual ens decantem per defensar la presència dels magnats andalusins durant la conquesta de la plaça d'Os. Argument sostingut en la interpretació de les referències als captius obtinguts després del setge cristià. BC, perg. 166, reg. 4158; Car. 133.

³⁶⁰⁶ En la mateixa línia descobrim que les salines de Tragó estan controlades per individus plenament arabitzats, probablement musulmans, residents a Saragossa. MIQUEL, Francisco; *Liber Feudorum Maior*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas- Sección de Estudios Medievales de Barcelona, Barcelona, 1945-1947, vol. I, doc. 40, p. 56-57.

³⁶⁰⁷ BALAÑA, Pere; *L'Islam a Catalunya (segles VIII-XII)*, Rafael Dalmau, Barcelona, 2002, p. 51.

husun són un dels pocs elements que uniformitzen la societat andalusina ja que és un espai fortificat per a tothom, és a dir, no contempla diferències socials i econòmiques per salvaguardar a la població. Val a dir, però que no coneixem l'estructuració interna d'aquests centres, motiu pel qual no podem assegurar que en el seu interior no existeixi un sector per l'elit i un altre per a la resta de la població³⁶⁰⁸. A pesar d'aquesta probable opció el fet de donar protecció sí que és universal.

El bé per la comunitat queda ben palès en l'existència i el manteniment dels sectors mediambientals i constructius bàsics per satisfer les exigències elementals del col·lectiu que habita una regió en concret. Així, les necessitats de defensa i protecció i les de caça i recol·lecció estan perfectament integrades en aquest nou vigor social del segle XI, procliu a l'aparició de grans hisendes particulars. D'aquesta manera es pretén garantir els punts elementals d'igualtat social. Així, els espais naturals comunals, a pesar de la semi privatització d'alguns terrenys, prevalen per sobre de l'acaparament particular. Igualment, sustentar i conservar el complex fortificat comunitari és l'altra gran característica de la societat del segle XI. Darrere els murs s'hi refugia tothom, sense excepcions. El manteniment d'aquests petits elements, però molt significatius a l'hora de garantir un equilibri de la vida diària, ens fa pensar amb l'existència d'un organisme amb suficient autoritat local per assegurar el respecte d'aquests components fonamentals. A més a més, sembla que des del nucli rural es disposa de suficient capacitat com per projectar defenses sobre el territori i organitzar la defensa durant l'últim setge³⁶⁰⁹, el qual per la societat rural del segle XI no es devia de concebre pas, en un primer moment, com la darrera campanya defensiva des del *hisn*. L'exemple d'Os ens permet descobrir bona part de la realitat social d'aquest moment perquè la comunitat de veïns es fortifica al complex defensiu per resistir i fer front als cristians. Val a dir però, malgrat la nul·la resposta des de la capitalitat de Lleida, que el nexa entre aquestes comunitats rurals, amb un interessant vigor, i les ciutats més importants del districte és indiscutible.

Per tant, extraïem que, tot i que estem davant d'una societat amb certes diferències marcades pel grau d'accés a la riquesa i la posició econòmica, la manera i la forma de protecció és la mateixa per a tots. Un recinte, amb possibles subdivisions internes, però amb una estructura elemental força igualitària que consisteix en protegir i defensar a la

³⁶⁰⁸ LÓPEZ ELUM, PEDRO; "Los castillos valencianos en el siglo XIII. Del *hisn* musulmán al *castrum* cristiano", *Saitabi*, 54 (València, 2004), p. 122.

³⁶⁰⁹ El més representatiu i ben documentat és el setge del *hisn* d'Os l'any 1116.

societat rural, la qual, en certes ocasions, aconsegueix resistir molt temps des del punt fortificat. Aquest fet ens aporta una informació inèdita sobre la identitat col·lectiva de la societat rural septentrional del segle XI. Així, malgrat les evidències que proven la importància de les propietats particulars, en el rerefons, la societat està impregnada de valors comunitaris. La llei defensa la igualtat per a tothom, almenys pel que concerneix a la protecció i defensa del poblament, així com als espais naturals comunals. Observem, doncs, que existeix un ideari col·lectiu, una identificació comunitària en la qual tots els habitants de l'alqueria s'hi senten identificats.

3.6.5.1.5. Realitat cultural i identitat

Finalment, la cultura és la darrera particularitat que ens permet exprimir una mica més les dades que disposem per donar una visió, el més aproximada possible, a la realitat rural andalusina. L'Islam, com ja hem demostrat, és el principal tret característic d'aquesta societat de camperols amb possessions privades. El gruix de la població està plenament arabitzada i practica l'Islam com a religió. La cultura i la vida diària estan impregnades dels valors religiosos, els quals semblen accentuar-se a principis del segle XII amb l'arribada dels almoràvits³⁶¹⁰, tot i això des de finals de la centúria anterior dins de la Marca Superior es forma un corrent d'opinió favorable als almoràvits³⁶¹¹. Les darreres poblacions septentrionals en ser ocupades pels cristians reproduïxen la influència de les noves doctrines dels clergues islàmics de *Làrida*, els quals es decanten pels renovadors i unificadors almoràvits, arribats a la capital l'any 1102. Els esforços i el coratge que demostren aquestes darreres comunitats islàmiques de les aspres occidentals, permeten extreure la idea de què es tracta de comunitats de creients exemplars ja que resisteixen fins a l'últim moment i, àdhuc poden tractar-se de societats força integristes, designades als documents com a gent maligna, probablement, per l'exaltació religiosa i patriòtica conseqüència directa de la influència de l'escolàstica almoràvit³⁶¹².

Les últimes alqueries andalusines resisteixen estoicament l'expansió comtal dels segles XI-XII. Interpretem així, que els conqueridors cristians, no només consideren el castell d'Os com a maligne per la seva dura campanya de conquesta, sinó que, probablement,

³⁶¹⁰ IBN ABI ZAR'; *Rawd al-Qirtas*, Ambrocio Huici (trad.), Anubar, València, 1964, p. 326-327.

³⁶¹¹ VIGUERA, María Jesús; "Noticias sobre Araragón musulman", *Aragón vives su historia. II Jornadas de Cultura Islámica*, Al-Fadila, Madrid, 1990, p. 54.

³⁶¹² BC, perg. 166, reg. 4158; Car. 133.

la gent devia de ser molt religiosa, tradicional i aferrada al territori, el qual, evidentment consideren seu. Os està enclavat en una regió que basa la seva economia en l'agricultura de regadiu i la de secà, i a més és pas obligat per les rutes en direcció al Pirineu, o sigui, és la porta d'accés al nord, món cristià, i al sud món andalusí. Val a dir que aquest fort component islàmic de les darreres generacions islàmiques del nord del districte ja no es detecta a la societat urbana de Lleida trenta anys després, on la població de la capitalitat fuig i abandona els seus béns sense pensar en la resistència. El contrast entre l'encoratjament de la població andalusina fronterera d'inicis del segle XII i la de finals de la primera meitat és espectacular ja que passa d'aferrar-se al territori a abandonar-lo. Observem que hi ha una clara evolució de l'ànim i de la consciència col·lectiva, atès que l'optimisme es transforma en un terror generalitzat. Sabaté remarca la situació en què viu la població ja que està sota la pressió i el temor dels conqueridors feudals i, per tant, si pot, marxa en busca d'un lloc més segur i, conseqüentment, el teixit urbà de Lleida es troba desatès i degradat³⁶¹³.

Aquest raonament és una hipòtesi formulada a partir de la lectura i la interpretació de les nostres dades de treball, hipòtesi que sembla del tot sostenible ja que, a principis de la dotzena centúria, la influència almoràvit reactiva la pressió i la reacció del món islàmic fronterer sobre els comtats cristians. Aquesta embranzida militar propugna una política d'ofensiva per la restitució d'un *statu quo* perdut. Els almoràvits es consideren salvadors de l'Islam andalusí, fragmentat, relaxat i corromput, per la qual cosa pretenen imposar el purisme més rigorós i l'ortodòxia religiosa més estricta³⁶¹⁴. Nogensmenys, a mitjans de segle, el poder almoràvit s'ha corromput i acomodats tal com havia succeït amb els reis taifes, realitat que es reflecteix amb la dinàmica social que es viu a Lleida, on la població i la realitat fronterera ja no transmeten el fervor de l'antic radicalisme religiós que uns anys enrere havien encoratjat a la població cada vegada més atemorida per l'avenç de les societats feudals en expansió. Per tant, a diferència del que nosaltres descobrim a principis del segle XII, abans de mitjans de la centúria la població musulmana fuig i abandona els seus béns atès que percep la situació de crisi i la manca d'esperança en el futur³⁶¹⁵.

³⁶¹³ SABATÉ, Flocel; *Història de Lleida: Alta Edat Mitjana*, Pagès editors, Lleida, 2003, vol. II, p. 213.

³⁶¹⁴ TURK, Afif; "Los almorávides en al-Andalus (Auge y caída)", *Historia 16*, (Madrid, 1994), p. 59-60. IBN ABI ZAR'; *Rawd al-Qirtas*, Ambrocio Huici (trad.), Anubar, València, 1964, p. 326-327.

³⁶¹⁵ Tot i que a la Lleida almoràvit posterior a la conquesta encara i podem trobar testimonis que formen part de l'elit amb un important pes cultural com l'alfaquí Avincohona (SAROBÉ, Ramon; *Col·lecció Diplomàtica de la Casa del Temple de Gardeny (1070-1200)*, Fundació Noguera, Barcelona, 1998, vol. I,

3.6.5.2. Interpretació

En resum, tots aquests elements són parts que configuren la identitat dels habitants, perquè realment són els factors que determinen el desenvolupament poblacional. Podem parlar així d'una identitat fortament marcada per una connotació rural, bàsicament agrícola i ramadera, tot i que també hi participa l'activitat recol·lectora i comercial. Estem davant d'una comunitat rural condicionada pels diferents nivells d'accés a la riquesa, els quals generen importants diferències socials, identificades a partir de la configuració de grans propietats, realitats territorials que es troben els cristians en ocupar el territori. Tot i això, referent al món rural, nosaltres documentem que durant el segle XI i XII la comunitat rural viu impregnada de valors altament influenciats pel model tribal i clànic.

Nosaltres documentem certes connotacions innates a la societat del segle XI que semblen ser residus d'aquesta societat passada, la qual es pot remuntar als segles precedents o bé a èpoques anteriors³⁶¹⁶. Només volem donar a conèixer, atès que aquest període cronològic no entra en el nostre àmbit d'estudi, aquestes dades molt disperses, però que després d'ordenar-les i comparar-les amb les referències de les fonts escrites andalusines podem extreure una interessant lectura sobre l'existència dels elements comunals presents a la societat rural del segle XI, característiques pròpies d'una herència del passat. Expliquem aquesta hipòtesi a través de les dades documentals i toponímiques. D'una banda hem pogut documentar una sèrie d'elements mediambientals –boscós, pastures i prats– ben identificats en el paisatge. Totes aquestes peces de l'ecosistema formen part, tal com podem extreure de les fonts documentals islàmiques, d'una entitat més gran coneguda com a terres comunals o *harim*.

Entenem que els prats, els boscós, les pastures i les aigües salades formen part d'aquest conjunt de territoris no aptes per l'agricultura, però sí pel desenvolupament d'altres activitats tan importants en el món agrari. L'*harim* és el sector natural destinat a les

doc. 23, p. 113.) i el cadí Hualballa (VIRGILI, Antoni; *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1062-1193)*, Fundació Noguera, Barcelona, 1997, doc. 44, p. 93-94.).

³⁶¹⁶ L'origen tribal es pot remuntar als segles VI-VIII (DONNER, Fred M.; *The Early Islamic Conquests*, University Press, Princeton, 1981, p. 223-225). De fet, Acíén considera que durant els primers dos segles després de la conquesta existeixen tres formacions socials: la tribal, la feudalitzant i la islàmica. A més, matisa, d'acord amb altres investigadors, que els antagonismes que descriuen les fonts islàmiques no són conflictes ètnics, sinó de classe i pel poder, atès que ja no existeixen relacions tribals, almenys entre els grups àrabs dominants. ACIÉN, Manuel; *Entre el Feudalismo y el Islam. 'Umar Ibn Hafsun en los historiadores, en las fuentes y en la historia*, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Jaén, Jaén, 1994, p. 107. MANZANO, Eduardo; *Conquistadores, Emires y Califas. Los omeyas y la formación de al-Andalus*, Crítica, Barcelona, 2006, p. 140-150.

activitats comunitàries com la caça, les pastures, la recol·lecció... Tasques de la vida rural que es desenvolupen en terrenys comunals. Igualment, bona part de les diferències generades pel grau de riquesa de cada família queden difuminades a l'hora de configurar la defensa col·lectiva del poblat, és a dir, en mantenir un centre de refugi – *hisn*– apropiat per garantir la defensa de tots els habitants. Aquests elements poden ser part de la reminiscència, gairebé oblidada i desapareguda, d'aquest passat del món rural de caràcter clànic i comunitari que descriuen Guichard³⁶¹⁷ i Barceló³⁶¹⁸, model social totalment extingit a la centúria que nosaltres treballem.

Tot i això, insistim que al segle XI es mantenen alguns elements propis d'aquest tipus de societat com l'existència dels espais naturals comunitaris, els complexos fortificats amb certa grandària com el *hisn* de Santa Linya que sembla tenir unes dimensions considerables perquè després de la conquesta es dona *ipsa medietate de ipsum castrum de sancte Lizinie*³⁶¹⁹, les *buruy* que permeten el refugi col·lectiu dels camperols que cultiven en un espai de treball força llunyà... El Cinglo Negre³⁶²⁰ és un bon exemple d'aquet darrer tipus de fortificació sobre el que estem parlant.

Els diferents indicadors metodològics ens enfoquen que aquesta possible torre està situada al marge d'una vall molt fèrtil regada per dues fons d'intens cabal. La finalitat de l'edifici és protegir al camperolat que treballa aquestes finques ja que estan apartades del *hisn* de Santa Linya, del qual depenen. Fins aquí tenim proves contundents que ens permeten defensar aquest plantejament³⁶²¹. Aquest esquema es pot equiparar amb el que Eduardo Manzano proposa per la vall de l'Ebre, amb una notable estructuració i

³⁶¹⁷ Guichard ha acceptat la pervivència d'una "societat occidental" durant els primers segles després de la conquesta, així com també ha acceptat que la crisi de l'Emirat és la resolució violenta de les contradiccions que aquesta realitat planteja amb l'Estat omeia. Contràriament, considera que la proposta d'Acien no dona prou importància als antagonismes ètnics i culturals presents a les fonts. GUICHARD, Pierre; *La España musulmana. Al-Ándalus omeya (siglos VIII-XI)*, Historia 16, Madrid, 1995, p. 65-70 i 116-118.

³⁶¹⁸ En canvi, Miquel Barceló nega rotundament qualsevol tipus de pervivència de la comunitat indígena en la gènesis de la societat andalusina i sosté la ràpida difusió i la gran pervivència de les estructures clàniques fins a les "vésperas de feudales". BARCELÓ, Miquel; "Vísperas de feudales. La sociedad de Sharq al-Andalus justo antes de la conquista catalana", *España. Al-Andalus. Sefarad: síntesis y nuevas perspectivas*, Felipe Maíllo (ed.), Universidad de Salamanca, Salamanca, 1988, p. 99-112.

³⁶¹⁹ BC, perg. 166, reg. 4080; Car. 937.

³⁶²⁰ Segons Kirchner i Batet aquest tipus de torres defensives camperoles són fruit de la mateixa iniciativa local, cosa que nosaltres creiem prou encertat per a descriure l'origen d'aquest tipus d'edificis, tot i que, a banda d'aquests punts fortificats també existeixen talaies amb finalitats geomilitars. KIRCHNER, Helena; "Migracions, assentaments pagesos, espais agrícoles i l'arqueologia d'al-Andalus a Catalunya", *Musulmans i Catalunya*, Miquel Barceló (coord.), Empúries, Barcelona, 1999, p. 121-122. BATET, Carolina; *L'aigua conquerida: hidraulisme feudal en terres de conquesta: alguns exemples de la Catalunya Nova i de Mallorca*, Universitat Autònoma de Barcelona-Universitat de València, Barcelona-València, 2006, p. 194.

³⁶²¹ La documentació, la toponímia i l'arqueologia contribueixen a clarificar la realitat passada andalusina.

organització del territori per garantir la seguretat de la població rural, que en cas de ser atacada podia refugiar-se en aquests emplaçaments construïts a partir dels recursos econòmics procedents dels llegats i de l'almoïna³⁶²².

Com podem extreure dels resultats del mètode multidisciplinari, és evident que al nord del districte/taifa de Lleida existeix al llarg del segle X-XII una societat rural amb una vigorosa activitat. Els poblats andalusins tenen una identitat pròpia que en la regió investigada, des del segle XI, es pot catalogar com una societat amb certes desigualtats sobre l'accés a la riquesa i la projecció social i territorial³⁶²³. Alhora, el marc social està regit per unes normes que avalen els elements comunitaris bàsics. Per tant, des del punt de vista poblacional, econòmic i militar no podem considerar la regió septentrional com un sector marginal del territori andalusí. Corroboem, per tant, sense lloc a dubtes, que no és una zona marginal, sinó que ben al contrari, estem tractant amb un territori que viu una intensa activitat, perfectament, equiparable i identificable en altres zones del districte/taifa. No observem una diferència tangible entre les pràctiques d'una alqueria septentrional i d'una de meridional. Així, restem importància a les consideracions de la historiografia de Lleida que, oblidant els cursos d'aigua menors i les zones humides, considera els territoris allunyats dels cursos fluvials com a sectors més marginals³⁶²⁴.

Nosaltres podem corroborar que realment no és així, sinó que les regions allunyades del centre urbà i dels principals eixos fluvials també viuen una activa dinàmica social i econòmica, sobretot especialitzant-se en l'aprofitament dels sistemes hidràulics a petita escala. Abans que nosaltres, altres investigadors ja han localitzat aquesta tipologia de formes d'ocupació en diferents regions de secà, així per exemple, Jesús Brufal observa que són força comuns a la zona de Castellans³⁶²⁵. Altrament, les estructures socials i econòmiques que nosaltres estem detectant, com a part de les activitats productives de les alqueries del segle XI, també les han localitzat en altres regions de la península³⁶²⁶. De fet, els petits sistemes hidràulics no són res més que la plasmació en el territori

³⁶²² MANZANO, Eduardo; *La frontera de Al-Andalus en época de los Omeyas*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1991, p. 99.

³⁶²³ Tal com apunta José Cristóbal Carvajal la desigualtat social de determinats grups es pot justificar des del segle IX, malgrat la força dels llaços tribals. CARVAJAL, José Cristóbal; "Islamización y arqueología. Reflexiones en torno a un concepto controvertido y necesario desde un punto de vista arqueológico", *Arqueología medieval. Recerca avançada en arqueologia medieval*, Flocel Sabaté (dir.), Lleida, 2012, en premsa.

³⁶²⁴ ERITJA, Xavier; *De l'Almunia a la Turris: organització de l'espai a la regió de Lleida (segles XI-XIII)*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 1998, p. 29.

³⁶²⁵ BRUFAL, Jesús; *L'espai rural del districte musulmà de Lleida (segles XI-XII) Espais de secà meridionals*, Tesi doctoral inèdita, Universitat de Lleida, Lleida, 2008, p. 226.

³⁶²⁶ Vegeu, TRILLO, Carmen; *Agua, tierra y hombres en Al-Andalus. La dimensión agrícola del mundo nazarí*, Grupo de Investigación, Granada, 2004.

d'una societat que aprofita els recursos de l'entorn, entre els quals i destaca l'opció *sociotècnica* del regadiu, aplicada en zones amb escassos recursos d'aigua, és a dir, en zones caracteritzades per grans espais de secà³⁶²⁷.

Val a dir, però que tot i que nosaltres identifiquem una sèrie de centres d'hàbitat, d'espais productius, de pràctiques ramaderes, de pesca, de caça i de recol·lecció, el model poblacional i social és força reduït, és a dir, entenem que no és pot considerar la regió com una zona densament poblada tal com proposa Josep Giralt³⁶²⁸. És una realitat palpable la baixa densitat demogràfica en aquesta regió abrupta del nord de Lleida. Després d'una detallada anàlisi interdisciplinària podem dir que estem davant d'un territori on la major part de l'entorn està ocupat per l'espai forestal. Les alqueries, les almúnies i els centres fortificats, tant de caràcter militar com de caràcter rural, teixeixen tot el territori, però tan sols n'exploten una petita part. Estem molt lluny de trobar un espai densament poblat. Així, les principals zones agrícoles estan distribuïdes en aquells indrets més apropiats per tal de garantir una major disposició dels recursos naturals, on l'aigua té un paper important dins dels espais de secà.

Sens dubte, estem enfront d'una societat islamitzada i practicant de la religió de Mahoma que estructura el territori amb poblats, punts estratègics fortificats, espais de treball, explotacions agropecuàries tipus almúnia i espais verges per extreure els recursos naturals. El món rural està marcat per un fort component de les estructures comunitàries, d'aquí el manteniment i la defensa dels espais naturals comunals, aquestes connotacions, però, es van perdre al llarg del segle XI a favor de la diversificació social i econòmica que genera l'accés a la riquesa de certs habitants que es projecten social i territorialment per damunt de la resta. Així, el món rural andalusí del segle XI plasma una forta diversitat que dona ales a la desigualtat social. En resum, estem davant d'una societat rural islàmica estratificada en capes socials determinades per diversos graus de riquesa. Per tant, estem molt lluny de la tòpica imatge d'un territori marginal o bé d'un territori organitzat socialment en les relacions tribals i clàniques. Nosaltres observem que al segle XI no podem parlar d'aquest model social, tot i que defensem que en aquesta cronologia existeixen elements i trets socials que asseguren la base fonamental d'una comunitat igualitària, com a reminiscència d'aquest passat comunitari.

³⁶²⁷ JIMÉNEZ, Miguel; CARVAJAL, José Cristóbal; "Opciones sociotécnicas de regadío y de secano. El caso de la vega de Granada", *Agira IV, Arqueología Medieval. Els Espais de Secà*, Flocel Sabaté (dir.), Pagès Editors, Lleida, 2011, p. 51-86.

³⁶²⁸ GIRALT, Josep; "Fortificaciones andaluzas a la Marca Superior d'Al-Andalus: aproximación a l'estudi de la zona nord del districte de Lleida", *La Marché Supérieure d'Al-Andalus et l'Occident chrétien*, Philippe Sénac (ed.), Casa de Velásquez-Universidad de Zaragoza, Madrid, 1991, p. 75.

3.7. CONCLUSIONS

3.7.1. Correcció d'antigues hipòtesis historiogràfiques

Després de tres anys d'investigar som capaços d'entendre que per establir la realitat territorial/poblacional d'una regió apartada de les fèrtils planes de l'entorn de les principals ciutats andalusines del sector meridional del districte/taifa de Lleida necessitem apartar-nos de les generalitzacions establertes per alguns investigadors, ja que per poder comprendre el fenomen rural i descobrir la seva incidència en el paisatge necessitem establir un nou marc interpretatiu a partir de l'ús d'innovadores tècniques metodològiques adoptades i experimentades en l'actualitat. Exposem els resultats de la nostra recerca científica extrets a partir de l'aplicació d'una metodologia basada en la interdisciplinarietat. Les fonts documentals, arqueològiques, toponímiques, cartogràfiques, la fotografia aèria i la gestió de dades mitjançant un programa GIS han estat la principal cantera d'aquesta recerca històrica.

Confirmem, mitjançant l'estudi del poblament rural andalusí al nord del districte/taifa de Lleida, que els espais allunyats dels centres polítics i econòmics més àlgids del nord-est d'Alandalús també tenen una història, ja que hi existeix una dinàmica societat rural. Descobrim que aquesta informació de caràcter local i focalitzada en una regió molt concreta del territori és, absolutament, transcendental per establir els eixos bàsics del passat islàmic. Entenem que la recerca de la microhistòria del territori és de suma importància per considerar els aspectes més generals i per desenvolupar coneixements d'un ampli abast.

Un cop treballada a fons la regió de les Aspres, podem corroborar que el nostre territori queda plenament emmarcat en el context sociopolític de la Lleida islàmica de finals del segle X i principis del XII. Al llarg de la recerca hem evidenciat suficients proves per establir que el territori septentrional de Lleida, conegut històricament com a Aspres, és una regió muntanyosa amb poblament rural islàmic sense condicions especials que el puguin diferenciar de la resta dels hàbitats sota jurisdicció andalusina. El sector septentrional de Lleida es caracteritza per una incidència del poblament sobre el seu territori força desigual. De fet, els resultats revelen que l'explotació de la superfície terrestre està condicionada per la magnitud dels respectius assentaments islàmics.

Fruit dels resultats de la investigació, desestimem les propostes de les tendències historiogràfiques que consideren els àmbits apartats dels principals eixos fluvials del

districte de Lleida com espais marginals. Alhora, contribuïm a precisar les argumentacions poc contrastades que no donen cap tipus de rellevància als espais de secà. Així, plantegem de forma científica que la dicotomia del territori islàmic, classificat tradicionalment en dos grups, els territoris poblats i associats als grans eixos fluvials i les terres més allunyades dels rius enteses com a espais més marginals, no s'adapta plenament a la realitat històrica alt medieval. Establim que el territori rural està format, evidentment, per poblats estructurats al llarg de les conques fluvials, però també per hàbitats instal·lats en espais de secà. Aquests centres poblacionals es caracteritzen per recórrer al cultiu de les terres més apropiades pels conreus de secà com per explotar els recursos hídrics que disposa el paisatge. Establim, per tant, que les zones de secà també s'han de tenir en compte a l'hora d'analitzar el món rural islàmic.

Un cop desmentida la marginalitat dels espais allunyats dels grans eixos fluvials, observem que el territori del nord de Lleida forma part d'Alandalús al llarg del segle X-XII sense cap tipus de condicionant. Ens apartem totalment de les hipòtesis formulades a principis dels anys noranta que consideren la regió septentrional com un territori dominat superficialment pels musulmans de Lleida. Des del moment en què s'estructura la frontera del Montsec (segle X), que continua pel curs mitjà del Segre i del Llobregós, cap al Cardener i fins a trobar el Llobregat, la regió de les Aspres queda absolutament integrada dins dels límits orientals de la Marca Superior. El territori treballat, doncs, forma part de les terres més septentrionals d'Alandalús sense cap tipus de condició jurídica especial. La investigació històrica ens permet confirmar la presència d'un poblament andalusí completament organitzat dins de la dinàmica social, política, econòmica i cultural islàmica, almenys des de finals del segle X fins a principis del segle XII.

Demostrem que a mitjans del segle XI els territoris del nord de Lleida, situats a la zona del Premontsec, estan estructurats per una sèrie d'assentaments sota la jurisdicció del rei taifa de Lleida, Yusuf al-Muzàffar. De fet, els governadors taifes paguen tributs especials per a mantenir tots aquests territoris septentrionals intactes. Altrament també observem que els andalusins tenen un interès per recuperar els poblats i les fortificacions de les zones perdudes sota l'expansió feudal de la primera meitat del segle XI. Tenim constància que la major part dels centres d'hàbitat ocupats pels cristians sofreixen una reocupació andalusina durant un breu període, tot i que, als pocs anys, tornen a ser conquerits novament pels contingents cristians. Els pobles d'Àger, Santa

Linya i Tragó són alguns casos, ben documentats, que exemplifiquen aquest context d'ofensives i contraofensives cristianes i musulmanes.

3.7.2. El poblament

Aquesta recerca ens permet sostenir que la distribució dels assentaments andalusins, sobretot al llarg dels segles XI-XII, està basada en una estructuració jeràrquica, dins de la qual cada tipus d'hàbitat té unes característiques concretes. Els resultats són molt esperançadors perquè aporten certes novetats en el debat entorn de la definició de la jerarquia poblacional islàmica. Val a dir, però que el fet d'emmarcar la societat andalusina en categories de poblament porta implícit la necessitat d'estipular perfectament la tipologia de cada assentament i el vincle amb el seu superior. En la línia d'Antonio Malpica descobrim que després del segle X la possible dependència d'un centre respecte a un altre és conseqüència de la reducció de les fortaleses i de la jerarquització de l'espai a partir de la preeminència d'un centre, així com de les alcassabes urbanes. Només d'aquesta manera ens podem explicar la pèrdua d'importància de centres fortificats, tipus Montessor i Montclús, que al segle X disposen d'unes estructures i d'una posició estratègica dins de la realitat territorial septentrional d'Alandalús i que a la centúria següent s'han abandonat o bé s'han adaptat a les noves exigències frontereres.

A les Aspres documentem l'existència d'alqueries, almúnies, *husun*, *buruy* de refugi i de torres/talaies de guaita. Aquestes tipologies d'assentaments ens permeten extreure que les relacions dins del territori es comencen a forjar a través d'una jerarquia de punts residencials i fortificats musulmans que van descendint, gradualment, de major a menor importància a tall poblacional. Això que nosaltres descobrim al nord de *Làrida* està ben documentat per Jesús Brufal al sector meridional, on el poblament segueix una estructuració categòrica on destaquen: la ciutat, les fortificacions amb alqueria, les torres d'alqueria, els *burj*, les almúnies, els *rahal*, els *manzil* i les talaies. Seguint aquest ordre gradual d'importància poblacional establim que la ciutat de Lleida s'erigeix, sobretot a partir del segle XI, com a centre de la regió que s'organitza al seu voltant a través d'una estructura circular. Així, entorn de la població principal es difon una xarxa radial d'assentaments de tipologies molt diferents. Després de la capitalitat regional, trobem aquelles poblacions amb suficient importància per comprendre una àrea

d'influència, aquests són els centres poblacionals de segona categoria dependents de la capital regional, però amb prou influència per cohesionar el territori més proper.

A partir d'aquestes dues primeres realitats, capital (Lleida) i poblacions menors (Balaguer, Fraga, Mequinensa, Montsó, Castellldans, Tamarit) que gaudeixen del reconeixement de *madina* o *hisn* important i dominen un extens entorn agrícola, es teixeix el territori mitjançant assentaments menors, però, tal com diu Flocel Sabaté, sense arribar a configurar una xarxa sistemàtica d'estructuració territorial a l'estil feudal. En aquest tercer àmbit hi encabim part dels hàbitats que nosaltres localitzem a la regió d'estudi: els centres residencials de caràcter menor, però amb capacitat per integrar sota la seva jurisdicció un territori format, en aquest espai muntanyós, per dues o tres valls annexes. Confirmem, per tant, que les alqueries es poden ubicar a les proximitats d'un centre urbà o bé en indrets més allunyats condicionats per la presència d'un *hisn*.

A través de la recerca establím que la regió situada al nord del districte/taifa de Lleida està emmarcada per un poblament estructurat en tres alqueries, una de les quals està sota l'òrbita de la capital subregional, és a dir, de Balaguer. Descubrim que la regió indagada està organitzada al voltant de tres hàbitats islàmics de caràcter concentrat: Santa Linya, Tragó i Os. Els tres casos poblacionals comparteixen unes característiques comunes, de les quals destaquem que els cristians els descriuen com a viles amb *castrum*, descripció perfectament equiparable amb el patró poblacional islàmic basat en l'alqueria amb *hisn*. Proposem, sense cap dubte, que els poblats musulmans de les Aspres s'han d'observar des d'una perspectiva historiogràfica, per tal d'emmarcar-los dins de les possibilitats que ens permeten identificar situacions de poblament equivalents a una vila/alqueria. És obvi i necessari, en la línia de Carlos Laliena, assimilar el terme vila al d'alqueria i el de *castrum* al de *hisn*, per tal de poder descobrir la realitat andalusina del nord de Lleida. L'alqueria és el màxim exponent d'assentament agropecuari andalusí i, motiu pel qual, estem descobrint que el model de poblament i d'explotació del territori propi d'Alandalús impera als territoris nord-orientals.

Així proposem que cal parlar d'un model poblacional basat en la clàssica estructura de *hisn* més *qarya*, esquema que es repeteix en tres casos diferents: Santa Linya, Tragó i Os. Aquests tres assentaments presenten els trets elementals d'una alqueria musulmana, ja que hi ha un centre fortificat vinculat amb un poblament i un terreny agrícola. El model poblacional que nosaltres identifiquem al nord de la regió de Lleida també s'ha

documentat per Jesús Brufal a les contrades meridionals, on s'ha comprovat que la fortificació principal està acompanyada per una alqueria ubicada a les immediacions de la plaça forta, com en altres indrets d'Alandalús, on generalment hi ha més d'una alqueria tal com demostren Antonio Malpica, Carmen Trillo, Patrice Cressier i Pedro López Elum, entre altres personalitats.

Referent al territori i al poblament andalusí de les Aspres centrals i occidentals concloem que cal desmitificar una sèrie de tòpics que no encaixen amb els resultats obtinguts de la recerca de caràcter científic. Així, contràriament al que defensa la historiografia de Lleida, que d'una banda, dóna una absoluta preeminència als eixos fluvials, sobretot a la conca de l'Ebre, del Segre i del Cinca, com a punts d'atracció del poblament islàmic, considerant les regions allunyades d'aquesta realitat com a espais marginals; mentre que de l'altra banda, algun autor proposa que certes regions enteses com a marginals són espais amb una alta densitat demogràfica; nosaltres trobem unes premisses inèdites que ens permeten corroborar una moderada presència del poblament rural andalusí al nord de Lleida durant els segles X-XII. Així, confirmem que els espais adjacents a les valls fluvials o fins i tot aquells més allunyats dels rius també disposen d'una realitat socioeconòmica ben dinàmica. Aquest resultat ens desmenteix tant la buidor poblacional suggerida per uns, com l'abundància demogràfica descrita pels altres. Allò que nosaltres descobrim està condicionat per un terme mig, és a dir, ni població massificada ni despoblació absoluta. Les terres del nord del districte/taifa de *Làrida* estan habitades per una població plenament islamitzada i arabitzada, distribuïda en assentaments de diferents tipologies.

3.7.2.1. L'alqueria

Afirmem que les alqueries són hàbitats concentrats instal·lats a mig vessant d'un promontori de poca altitud, al cim del qual hi ha l'edifici fortificat, conegut com a *hisn*. Poder fixar l'existència d'alqueries en zones allunyades dels principals centres rector, apartades dels principals eixos fluvials del districte i en espais propers a la frontera, significa innovar a l'hora d'emmarcar els eixos bàsics del poblament rural andalusí. El debat historiogràfic que descriu el territori rural a través d'una clara dicotomia del món rural islàmic, regadiu com a sinònim de població i cultura, i secà emparentat amb marginalitat i despoblació, no encaixa amb tot el que nosaltres estem localitzant. Nosaltres descobrim que les alqueries estan distribuïdes pel territori i aprofiten els

recursos que ofereix la naturalesa. Així, tant pot ésser que s'ubiquin a les proximitats d'una conca fluvial i explotin, evidentment, els recursos que els ofereix la presència d'un riu, com que no disposin d'un afluent i busquin altres possibilitats inherents al medi ambient per sobreviure. Així, aportem que algunes alqueries estan ubicades en espais de secà on només existeix la possibilitat d'explotar les zones humides, brolladors naturals, aiguamolls... Per tant, cal anar més enllà de la simple relació entre hàbitat musulmà i eix fluvial. Nosaltres, en la línia de Jesús Brufal, engendrem una nova organització de l'espai que trenca amb el model de poblament acotat i delimitat per les conques fluvials.

A la regió septentrional trobem evidències sobre l'existència d'un poblament estructurat al llarg dels cursos fluvials més importants, com Os i Tragó, per la qual cosa insistim que en cap moment neguem que la relació del poblament andalusí i l'eix fluvial no sigui correcta, però matisem que no és la única possibilitat i per això proposem que no només s'ha d'entendre aquest patró poblacional com el model per antonomàsia del món rural andalusí. A banda d'això, nosaltres documentem altres realitats habitades força desvinculades de l'eix fluvial. El cas de Santa Linya és molt interessant per entendre la magnitud del que estem dient perquè en el seu territori no disposa de cap tipus d'afluent important, sinó d'un ampli espai de secà amb un barranc d'escassos recursos hídrics. Així plantejem científicament que cal anar més enllà dels rius per poder generar una imatge real del món rural islàmic peninsular.

Com a resultat de l'estudi comparatiu podem assimilar l'extensió aproximada dels termes de dues alqueries musulmanes arrancades pels cristians a la jurisdicció lleidatana. Som capaços de reconstruir part del marc terrestre que integra un hàbitat islàmic durant la darrera fase andalusina (segle XI-XII). Aquest apartat és fonamental per extreure informació inèdita referent a l'extensió territorial dels antics *husun/qura'* d'Os i Santa Linya. Establím que els hàbitats concentrats de les Aspres estan formats, al segle XI i part del XII, per extensos blocs de terra que no tenen res a veure amb les estructures territorials establertes després de la conquesta feudal, moment en què es delimita i s'emmarca el territori dins del nou model territorial/poblacional feudal, basat en castells termenats i quadres. Deduïm que varis castells de les Aspres no són antics assentaments andalusins, sinó noves fundacions edificades amb posterioritat a la conquesta cristiana i, per tant, són fundacions *ex novo*.

Els termes de les alqueries frontereres andalusines són àmplies regions que engloben diferents valls adjacents al poblament principal. Observem que l'òrbita d'un *hisn/qarya*

no es limita al territori més immediat, sinó que la seva influència arriba a uns quants kilòmetres entorn del centre residencial. El territori teixit per castells termenats amb una vila associada no correspon al patró poblacional andalusí del segle XI. El castell com a centre estructurador d'un territori no correspon amb l'estructura poblacional i territorial islàmica, sinó que contràriament, el territori fronterer es caracteritza per estar format per amplis terrenys amb una massa forestal força considerable, enmig de la qual s'hi troben alqueries, almúnies i torres connectades visualment; aquestes últimes durant la darrera etapa de la història d'Alandalús s'intensifiquen notablement.

3.7.2.2. L'almúnia

Dins del territori influenciat per les alqueries hi trobem els hàbitats menors tipus almúnia o mansió, terme emprat a la documentació feudal que hem treballat. Identifiquem que aquests hàbitats menors estan disposats al voltant del nucli residencial configurant un cercle d'explotacions agropecuàries situades entre 1,30 i 3,90 kilòmetres de distància. Hem demostrat que la confusió entre mansió i almúnia en els documents alt medievals que parlen de les Aspres centrals i occidentals és una qüestió ben interessant i àmpliament contrastada en aquesta recerca. És una evidència més que demostra que al segle XI els escribes urgellencs no coneixen amb precisió les nomenclatures aràbigues, cosa que provoca l'aparició d'aquests termes que podem catalogar com a sinònims en aquest context espacial i temporal. Aquests són centres agropecuaris que es caracteritzen per incorporar en una mateixa explotació, la residència del propietari particular, generalment, de caràcter luxós i destinada a l'oci, i els terrenys i annexos necessaris per a desenvolupar una intensa activitat productiva relativa a l'agricultura i a la ramaderia.

L'almúnia s'ha d'entendre com una casa de camp situada a les proximitats d'un centre residencial de majors dimensions i, pel que observem, tant poden estar instal·lades al voltant d'una ciutat com d'una alqueria. Així mateix, en certs casos, l'almúnia també exerceix funcions defensives. Descubrim que en algunes ocasions el complex agropecuari pot estar condicionat per la presència d'una torre/*bury*, edifici que també trobem associat amb una explotació agrícola de caràcter irrigat, casos de Massaleu i Almacip. Alhora la gran propietat tipus almúnia està integrada per zones de secà i terrenys irrigats, per la qual cosa el brollador natural és un element, gairebé indispensable, que permet intercalar entre els espais de secà i els residencials, camps

irrigats i jardins. Així arribem a percebre que l'hàbitat dispers de la regió septentrional és un punt a tenir en compte a l'hora de descriure el poblament i el territori andalusí de l'onzena centúria.

Deduïm que les almúnies es localitzen en una zona intermèdia entre l'alqueria i els espais més llunyans, és a dir, aquelles terres considerades per la jurisdicció islàmica com a terres mortes. Per tant, normalment les almúnies estan al marge de les principals explotacions agrícoles que rodegen l'alqueria. L'entorn de l'alqueria de Santa Linya, d'Os i de Tragó posseeix una sèrie de propietats particulars que estructuraven els hàbitats dispersos pel terme dependent de l'alqueria. Establim, doncs, que a la regió muntanyosa del nord de Lleida les almúnies estan distribuïdes dins dels termes de les respectives alqueries, estructuració que respon a la necessitat d'ocupar i explotar l'entorn rural. Brufal ha proposat una estructura força semblant sobre el sector meridional del districte de Lleida, concretament al subdistricte de Castellans les almúnies es troben distribuïdes al voltant de les alqueries formant un cercle imaginari.

En definitiva, entenem que semblant al territori més pròxim a la ciutat de Lleida, on la ciutat està envoltada d'almúnies, les alqueries també estan rodejades per una sèrie d'almúnies, generalment situades als sectors més apartats del terme. Proposem científicament que al nostre territori també s'hi pot aplicar el model poblacional on l'hàbitat principal està situat al mig d'un territori emmarcat per explotacions agropecuàries, amb les quals comparteix camp visual i de proximitat. Per tant, l'alqueria estructura una regió rural a l'igual que la ciutat influència als sectors rurals més pròxims, tot i això no podem confirmar s'hi l'almúnia està integrada dins la jurisdicció de l'alqueria o bé forma un àmbit autònom.

3.7.3. L'Economia

El territori sota jurisdicció andalusina de les Aspres centrals i occidentals està condicionat per l'existència d'un paisatge que combina les extenses àrees de medi natural amb espais antropitzats. La recerca ens permet proposar innovadores propostes historiogràfiques ja que deduïm que el territori de la segona meitat del segle XI encara manté grans espais naturals, és a dir, existeixen boscos destinats a l'explotació indirecta (pastures, caça, recol·lecció). A més dels amplis territoris forestals també hi localitzem explotacions agrícoles de regadiu i de secà. Descubrim que les terres pròximes a les tres alqueries es caracteritzen per estar estructurades per varis sectors

irrigats de diverses tipologies: estructures hidràuliques entorn dels cursos fluvials, com el cas d'Os i Tragó, i altres sistemes que aprofiten els recursos hídrics dels espais de secà a partir de l'explotació de les fonts i les aigües subterrànies, tendència que es repeteix en els tres casos. Igualment, els espais de secà de l'entorn de l'alqueria també estan explotats i sotmesos a la cultura agrícola. En la mateixa línia apunten els resultats respecte l'entorn de l'alqueria de Santa Linya.

Gràcies als resultats obtinguts de l'anàlisi holística podem començar a descriure les bases de l'economia rural. Així arribem a descobrir que l'explotació dels recursos hidràulics i l'aprofitament dels espais de secà són dos elements a tenir en compte a l'hora d'analitzar i d'establir els eixos bàsics socioeconòmics de la societat rural de la part oriental de la Frontera Superior. Aquests àmbits estan entrelaçats amb el centre residencial i amb la fortificació, així com amb els hàbitats menors tipus almúnia i amb les fortificacions secundàries, bàsicament, *buruy* i talaies de guaita.

El món agropecuari andalusí dels poblaments d'Os, Santa Linya i Tragó està format per dos sectors territorials ben diferenciats, els espais irrigats i els espais de secà, dues unitats de treball amb unes característiques específiques que conviuen en el mateix marc territorial i jurídic d'una alqueria. Nosaltres podem identificar aquests dos espais productius tant a la documentació com en el paisatge, atès que allò que a la documentació es cataloga com a *hortis*, a l'entorn paisatgístic són regions irrigades, i allò que les escriptures consideren com a *puios condirectos*, *pratus*, *paschuis*, *siluis*, *boscis i garricis* són en realitat espais de l'ecosistema andalusí que nosaltres englobem en la nomenclatura genèrica de regions de secà, tot i que cada terme posseeix un significat i una finalitat per si mateix.

3.7.3.1. Els espais irrigats: les hortes

En primer lloc, destaquem l'existència de sistemes hidràulics estructurats als marges de les principals conques fluvials de la regió. Podem parlar científicament de dos sistemes hidràulics dissenyats entorn del Farfanya associats amb l'alqueria d'Os. D'aquestes unitats hidràuliques podem reconèixer certs elements propis dels complexos irrigats andalusins de fons de vall, ja que han quedat fossilitzats en el paisatge. Així, descobrim que aquest tipus de sistema de reg comença amb un punt de captació i un canal principal que serpenteja la morfologia de la conca fluvial en una cota més elevada per damunt de les primeres terrasses al·luvials. El sistema és força senzill i com la majoria dels

sistemes hidràulics andalusins de fons de vall no disposa de sèquies secundàries, sinó que des del braçal principal es reguen els camps. Seguint les característiques generals dels sistemes irrigats associats amb una conca fluvial, corroborarem que per damunt de la unitat de treball hi passa una via de comunicació important que va de Lleida a Àger i per damunt del camí hi ha l'hàbitat. A més a més, el sistema està complementat per una bassa i un molí situats al final del complex.

Associat a aquest complex, però ubicat a l'altra banda del riu, hi trobem un segon exemple que compleix les mateixes característiques, exceptuant la presència del molí i de l'extensa grandària de l'àrea irrigada. En aquests tipus de sistemes hidràulics reconeixem bona part de la superfície irrigada perquè els complexos de fons de vall tenen, tal com apunta Kirchner, una forma de mitja lluna. Tot i això, no ens hem atrevit a identificar les terrasses perquè no acabem d'observar uns eixos bàsics per poder establir una hipòtesis. Per tant, en aquest cas només descobrim que els sectors agrícoles aptes per a cultivar, configuren regions amb forma de mitja lluna al llarg del curs fluvial i per sota de la sèquia mare. A més a més, observem que les parcel·les s'irriguen des del braçal principal ja que els camps són molt estrets, tot i això en alguns punts hi podria existir alguna ramificació secundària, però l'adaptació del territori en camps de secà ha alterat notablement la morfologia originària, fet que ens dificulta poder establir les formes o els eixos bàsics de la parcel·lació islàmica.

En segon lloc, la resta d'espais irrigats documentats a tall arqueològic, toponímic i documental estan dissenyats en zones humides ubicades enmig dels amplis espais de secà. Aquesta realitat hidràulica és fonamental per demostrar el valor dels recursos que disposa una zona de secà, la qual no ha de ser per força un territori marginal com han establert certs investigadors, sinó que s'hi poden configurar interessants complexos productius de regadiu que transformen un terreny de secà, sempre condicionat per un aiguamoll o una zona humida, en una unitat hidràulica perfectament equiparable amb els sistemes situats a l'entorn d'un eix fluvial. Descobrim així que la societat pagesa andalusina aprofita aquells recursos hídrics que ofereix l'ecosistema, explota les aigües i genera àrees de treball que depenen d'un brollador natural amb una bassa.

De fet, observem que tots els recursos són vàlids per dissenyar i estructurar un sistema irrigat que garanteix un augment de la productivitat i, alhora, de l'economia camperola. El regadiu assegura un major rendiment que les terres purament de secà, les quals també s'exploten, però en el món rural de les Aspres s'aprofiten tots aquells recursos òptims per a augmentar el benefici econòmic. Així, bona part dels indrets que disposen de

suficients recursos hídrics per abastir un complex productiu es condicionen en camps que garanteixen una bona distribució de l'aigua. Val a dir que en l'àmbit estudiat descobrim que tant s'exploten les aigües superficials com les subterrànies. Ambdues possibilitats són vàlides per a establir-hi àrees productives.

Al llarg de la recerca hem confirmat la presència d'una explotació que emprava les aigües subterrànies per a gestar una unitat hidràulica mitjançant un sistema de bombatge i també hem identificat sis sistemes irrigats a partir d'un bassa d'origen andalusí. Cada un d'ells es caracteritza, bàsicament, per ésser una explotació ubicada enmig d'un terreny de secà i per configurar una àrea irrigada de mitjanes i petites dimensions associada directament amb l'alqueria. A l'alqueria de Tragó, a la d'Os i a la de Santa Linya hi podem reconèixer les traces fonamentals per identificar l'origen islàmic d'un complex amb aquestes característiques. En uns casos les restes toponímiques, en altres les restes identificades en l'entorn natural o, fins i tot, la comparació amb unitats hidràuliques establertes per reconeguts investigadors, ens permeten establir els paràmetres elementals de la realitat hidràulica andalusina construïda dins dels paisatges de secà. Així, destaquem la importància dels petits aiguaneixos naturals i dels pous en l'economia rural andalusina del sector nord-oriental d'Alandalús. Els sistemes de regadiu basats en l'aigua que proporciona una font permeten aprofitar i gestionar nous territoris allunyats dels cursos fluvials, però amb un potencial econòmic extraordinari ja que són terres fèrtils i humides que permeten mantenir petites àrees de cultius irrigats.

Els diferents casos, sobretot, el de la font d'*Almahaleve*, el de Valena, el de Xacona i el de l'horta de Tragó, ens permeten esbossar els eixos bàsics d'aquest tipus de complexos dins del territori septentrional de Lleida. Aportem un coneixement renovat en el marc del món rural andalusí de la Frontera Superior a partir de dades inèdites que trenquen el tòpic que situa el poblament i les explotacions agrícoles rurals islàmiques, bàsicament, als voltants de les fèrtils valls dels principals cursos fluvials del districte de Lleida. Destaquem que el poblament rural islàmic del segle XI explota els recursos de l'ecosistema, en aquest cas les fonts. Concloem, doncs, que el model d'explotació agrícola no està solament determinat per la presència d'un riu amb abundant cabal d'aigua, sinó que també s'han de considerar aquelles explotacions que configuren un paisatge humanitzat dins dels paratges de secà de les alqueries de muntanya.

De l'estudi dels sistemes de regadiu de muntanya situats en una zona de secà, podem identificar, a diferència del que ens succeeix als sistemes hidràulics de fons de vall, la tipologia del parcel·lari, però en canvi no podem extreure res sobre les sèquies perquè

estan amagades sota una densa capa vegetal d'esbarzers i canyes, o bé perquè han desaparegut sota la transformació i l'ampliació de les antigues àrees irrigades en camps de secà. Els sistemes analitzats formen àrees de 15 a 35 hectàrees de regadiu i, generalment, s'estructuren en un terreny que forma part d'una depressió, tot i que no són terres planes i necessiten ésser terrassades per tal de garantir l'equilibri del sistema. Destaquem que estan situats en territoris poc abruptes però amb suficient desnivell per a crear un conjunt de camps que descendeixen vers les cotes més baixes, generant la imatge d'un paisatge escalonat. La morfologia del paisatge irrigat andalusí, la proposem bàsicament a partir de tres casos concrets, el parcel·lari d'Almahaleve, el més significatiu, i les fragmentàries restes reconegudes en el paisatge de la font del Safareig d'Avellanes i de la font la Xacona d'Os. A partir d'aquests tres exemples plantejarem que els eixos bàsics de les terrasses andalusines segueixen unes directrius comunes perquè són bancalades horitzontals o en forma de mitja lluna que s'adapten al desnivell del terreny i formen llargues, estretes i planes terrasses que descendeixen gradualment seguint la morfologia terrestre.

Aquests trets són perfectament identificables mitjançant l'anàlisi i la interpretació del paisatge a través d'un programa GIS. Gràcies als recursos informàtics aplicats al paisatge podem reconèixer la forma original del parcel·lari andalusí. De fet, en la majoria dels casos descobrim que bona part de l'essència del disseny andalusí s'ha alterat i fraccionant al llarg de la història. Les terrasses originals han desaparegut sota l'acció de l'home contemporani que ha configurat un nou camp eliminant els marges i la planura necessària per a irrigar correctament tota la superfície. Aquesta és una pràctica freqüent atès que els complexos irrigats s'han perdut a favor dels terrenys extensius de secà que contempen més l'extensió ininterrompuda dels camps que no pas la planura.

3.7.3.2. Els espais de secà

Llegint i analitzant les cites documentals i observant i interpretant el paisatge descobrim que els espais de secà andalusins del segle XI estan condicionats per una gran diversitat ambiental: terres de cultius de secà, prats, pastures, boscos i garrigueres. Cada espai disposa d'unes condicions especials aptes per a la pràctica d'una determinada activitat agropecuària. Així, l'entorn natural s'adapta o bé s'explota directament sense un condicionament previ amb la finalitat d'obtenir un benefici econòmic. El camperol andalusí de les Aspres interacciona amb el paisatge de forma coherent i, certament, molt

equilibrada. D'aquesta manera, d'una banda, transforma algunes regions en espais productius de secà, mentre que de l'altra banda, descobrim que bona part de l'economia rural està fonamentada en l'explotació indirecta del medi ambient, és a dir, en aprofitar aquells recursos que la naturalesa proporciona sense la necessitat de transformar violentament la forma original de l'entorn.

La primera part està fonamentada, doncs, en l'adaptació de la geografia terrestre en espais per poder-hi desenvolupar una activitat agrícola. La recerca ens permet descobrir que les alqueries del nord del districte/taifa de Lleida compten, durant el segle X-XII, amb zones conreades fora de l'òrbita irrigada i, a la vegada, també podem deduir que aquests espais allunyats de les unitats hidràuliques estan dividits en dos grups, els terrenys conreats i els erms. Aquest matís ens demostra, sens dubte, l'existència d'espais de secà cultivats i de no cultivats, aquests segons, probablement, en guaret o, fins i tot, abandonats en el moment en què es conquereixen les regions del Premontsec. Acabem dient que bona part dels àmbits de secà estan distribuïts en elevacions del terreny que envolten l'alqueria, és a dir, als cims que sobresurten del terreny circumdant. D'aquesta manera s'aprofiten els altiplans dels tossals mitjans i es configuren terrasses que van descendint del cim pels vessants més òptims. Així, es configura un espai humanitzat molt més difícil de distingir que els complexos hidràulics perquè el secà no disposa d'elements fonamentals que es repeteixin en l'espai, sinó que tan sols emprà murs de contenció per a les terrasses, solució per abancalar el paisatge emprada al llarg de la història i, per tant, molt difícil de diferenciar.

Extraiem que l'economia rural andalusina del nord-est d'Alandalús està fonamentada en els espais de secà i en bona mesura en la producció de cereals i raïm. La nostra proposta consisteix en considerar l'existència dels cultius de ceps als termes de les alqueries acabades de conquerir en la zona d'estudi i establir una versemblant resposta a l'existència d'aquest producte. Per tant, plantegem que la vinya ha de ser força abundant a la nostra regió d'estudi i els seus productes tant poden estar destinats als mercats locals com a un possible comerç internacional.

L'altre sector fonamental en un espai de secà és el món natural explotat indirectament pels habitants de les alqueries i les almúnies. Aquest terreny ubicat més enllà dels espais de residència i dels productius, es caracteritza per estar format per les grans masses forestals i les extenses zones pantanoses amb abundants recursos vegetals. La investigació ens permet concloure que la capa vegetal silvestre ofereix, bàsicament, dos tipus de béns: els aprofitats per l'home i aquells destinats als animals domèstics. Així,

en primer lloc, establim que a part de recol·lectar per l'àmbit domèstic també es recol·lecten fruits silvestres amb finalitats comercials i terapèutiques. Extraïem que els recursos del medi natural són fonamentals per a la generació d'excedent i, per tant, són elementals per a l'aparició d'una oligarquia rural. En segon lloc, l'entorn disposa d'una sèrie de paratges òptims per a la pastura dels ramats, aquests són bàsicament els indrets coneguts a la documentació com a *pratus*, *paschuis*, *garricis*. L'anàlisi del paisatge ens permet descobrir que aquests tres indrets són terrenys ben diferenciats del paisatge. Així, la toponímia i el relleu de l'alta Noguera actual encara permet ubicar cada un d'aquests sectors territorials.

Per tant, després de raonar científicament cada un dels camps, proposem que els prats són zones humides amb una abundant vegetació sense teixit llenyós molt apta per a les pastures dels ramats. Observem que aquestes regions són força extenses i tant poden estar allunyades dels centres residencials i dels complexos irrigats, com es poden localitzar en terrenys més pròxims a aquestes zones. Els paratges formats per àmplies zones de garrics es caracteritzen per valors totalment oposats als terrenys fèrtils que acabem de veure. Tot i això, aquest és un matoll propi dels terrenys més inhòspits de secà, però amb unes qualitats inherents de gran valor econòmic pel món rural, ja que el vegetal proporciona un fruit excel·lent per alimentar els ramats ovins i cabrins de les alqueries. Per tant, deduïm que aquestes són zones destinades a la pastura dels ramats. El terme pastures engloba totes aquestes zones aptes per als ramats i per a la cria del bestiar.

Destaquem els boscos, ja que són una part de gran importància en l'economia rural andalusina. El bosc està situat al marge del centre d'hàbitat i dels principals espais productius. A la documentació aquest indret s'anomena bosc o, en moltes ocasions, selva, termes que descriuen plenament la realitat forestal de l'alta Noguera com una zona on hi abunda la vegetació d'alzines i roures. Descobrim que aquestes zones de bosc estan destinades a la caça i a la recol·lecció. Per tant, la recol·lecció i la caça són les dues activitats humanes desenvolupades als boscos. La massa vegetal natural és la part més extensa i frondosa del territori andalusí alt medieval de les Aspres centrals i occidentals. Considerem que l'home andalusí assentat en terres de muntanya coneix i aprofita els recursos naturals del seu entorn.

Finalment, els resultats de la investigació ens revelen que el medi ambient també s'aprofita per extreure altres recursos de gran valor per l'economia familiar i per un possible comerç. Observem que el món musulmà de frontera explota la pesca que hi ha

en rius, rescloses i basses. Els aquífers i els eixos fluvials no són les principals característiques del territori perquè les zones són majoritàriament de secà, però descobrim que els indrets amb aigua contenen pesca i aquesta s'aprofita pels habitants sota jurisdicció islàmica. Evidentment, la pesca no és una part important de l'economia andalusina de les Aspres, però forma part d'aquest model econòmic diversificat, basat en l'explotació agrícola i ramadera, així com per l'aprofitament de tots aquells elements animals i vegetals que proporciona la naturalesa.

En aquesta línia percebem que en l'entorn natural de les Aspres hi ha alguna cosa més de la qual els andalusins també se'n beneficien. L'ecosistema subministra dos recursos de gran valor econòmic dins la societat de l'època, el '*maHlab*' i la sal. D'una banda, el '*maHlab*' és un tipus de fruit que la societat rural que nosaltres descobrim aprofita i, probablement, comercialitza. De l'altra banda, la substància que aflora sobre la capa terrestre en aquells punts on hi ha aigua salada també s'aprofita pel món rural andalusí. Estan perfectament documentats, en les escriptures feudals de conquesta, tres indrets on l'explotació de la sal és una realitat. Suggerim, sense cap mena de dubte, que el món rural andalusí de les Aspres centrals i occidentals coneix i explota els indrets on hi ha sal. Confirmem que emprà aquests indrets per satisfer les necessitats ramaderes, com les salines de Santa Linya, i també la recol·lecció o, fins i tot creiem del tot plausible l'existència d'algun tipus de factoria molt rudimentària destinada a produir sal. Aquests serien els casos de les salines del *monte Salabro* i les de Tragó.

La recerca ens permet confirmar que la societat rural andalusina antropitza i explota els espais considerats fins fa ben poc com a marginals. Els resultats de l'estudi ens permeten entrar en l'actual corrent historiogràfic –marcat per les investigacions d'Antonio Malpica, Carmen Trillo, Miguel Jiménez, José María Martín Civantos, Flocel Sabaté, Jesús Brufal i Eugènia Sitges– que està desmitificant aquest tòpic, ja que no il·lustra nítidament la realitat rural islàmica. Per tant, concloem dient que el món rural de frontera es caracteritza per desenvolupar una economia ben diversificada i complementada, on hi destaca l'activitat agrícola i ramadera, la caça, la pesca, la recol·lecció i l'aprofitament de la sal.

3.7.4. La defensa

La nostra recerca ens permet corroborar la funció dels *husun* com un espai de protecció i refugi de la societat rural. Fins i tot, podem dir, en la línia de Josep Torró, que estem

davant d'unes fortificacions de caràcter comunitari, allunyades de les zones de cultiu i situades en indrets de topografia irregular i amb finalitats estratègiques tant pel control de les vies de comunicació com per garantir una sòlida defensa des de la part més alta del promontori. El recinte fortificat, generalment, és bastant simple i sobretot es caracteritza per aprofitar la inexpugnabilitat del cim del turó on està instal·lat. Sobre les construccions interiors no ens podem argumentar perquè, realment, no disposem de suficient informació per negar o afirmar amb rotunditat la presència de certs elements constructius.

A través de l'estudi de la fortificació d'Os, centre que disposa d'una rica documentació, poc avaluada i contrastada referent a les dades sobre la realitat islàmica, podem establir interessants aportacions sobre la societat i les fortificacions del món rural. Així, podem corroborar que el *hisn* és un complex fortificat defensiu comunitari que, possiblement, disposa de particions internes molt senzilles per tal de distribuir els refugiats. L'estructura més ben documentada de les fortificacions principals del segle XI, *husun*, és la torre de planta circular i els murs adjacents que clouen el recinte. Aquest complex arquitectònic és el que els cristians, en la majoria d'ocasions, designen com a *castrum*, edifici que correspon a les estructures d'un *hisn*. A més a més, cada *hisn* compta amb la seva pròpia talaia que garanteix la connectivitat local i regional. És una realitat que el sistema fortificat està completat per una sèrie de torres/talaies distribuïdes per la geografia muntanyenca amb la finalitat de garantir el contacte visual entre les diferents localitats.

3.7.4.1. Torre/talaia anterior al segle XI

Sobre les torres/talaies anteriors a finals del segle X i amb continuïtat al segle XI podem dir que s'entén més aviat com un conjunt de fortificacions entreteixides que formen un conjunt homogeni, així el nord del districte consta d'un projecte fortificat a base de *husun* i senzilles torres/talaia. Confirmem, per tant, la presència d'una sèrie de torres/talaies, molt diferents de les que trobem al segle XI, documentades almenys des de finals del segle X. Parlem de les fortificacions de planta circular construïdes amb maçoneria irregular i sense argamassa. Totes aquestes fortificacions, actualment, comparteixen un tret comú, ja que les identifiquem en el registre toponímic com a "Guàrdies". Realment, podem confirmar que al capdamunt de les serres denominades amb aquest topònim hi ha una torre/talaia de planta circular molt senzilla. Aquestes

responen a una articulació del territori, ja que vinculen els diferents *husun* amb alqueria. Així, Tragó està relacionat amb el Tossal la Guàrdia, Os amb la Gurialta, Santa Linya amb la Serra la Guàrdia i sobre Sant Llorenç, tot i no entrar en la nostra recerca, podem documentar la seva guàrdia situada al nord dins de l'àrea d'investigació, assentada als "Ulls de Llorenç". La tònica del poblament i del conjunt fortificat ens permet extreure una idea clara: les torres/talaia estan associades a un *hisn* i garanteixen el vincle visual amb els poblements de la resta del territori muntanyenc.

La nostra recerca ens permet establir un esquema fortificat on, a finals del segle X, hi ha molt més que els *husun*. La xarxa es caracteritza pels *husun* i les torres/talaia situades en indrets d'altura. Aquesta estructura, pròpia del segle X, la podem documentar a finals d'aquesta centúria i principis de la pròxima. De fet, alguna d'aquestes construccions es manté en ús fins als vols de les darreres conquestes cristianes a la zona, a principis del segle XII. Val a dir que el model fortificat catalogat com una estructura del segle X o anterior, és força diferent de la xarxa resultant de les noves exigències territorials i militars del segle XI, on la ciutat ocupa un lloc preeminent.

La xarxa fortificada documentada a finals del segle X es caracteritza per un conjunt de fortificacions d'altura distribuïdes pels punts topogràfics més aptes per mantenir una connectivitat visual entre fortificacions i poblacions. L'esquema ens recorda a un model fortificat que té la intenció i la finalitat de teixir el territori. Es tracta de torres/talaia de planta circular, dues d'elles documentades en el moment de la conquesta cristiana com a bastions de guàrdia dels *husun* d'Os i Llorenç, respectivament. Les restes toponímiques i arqueològiques, comparades amb altres de la mateixa índole, ens permeten remuntar el seu origen almenys al segle X. Els materials i les formes constructives semblen indicar que es tracta d'un edifici molt senzill destinat a entrelligar el territori. La seva disposició en l'espai forma un dispositiu perfectament condicionat per satisfer la necessitat de teixir el territori a través d'una malla de *husun* i talaies.

Aquest esquema està molt allunyat del que trobarem tan sols unes dècades després, quan es perd per sempre l'hegemonia d'Alandalús i els nous estats musulmans han de fer front a unes exigències militars que superen les seves capacitats. A partir d'aquesta data les fortificacions transmeten la idea d'un territori que vol tallar i separar-se de l'espai físic veí. En canvi, el model anterior mostra una estructura homogènia de centres fortificats primaris i secundaris que en cap moment fiten l'espai pròxim a la frontera, sinó que teixeixen el territori creant una densa malla de poblacions i fortificacions. Apuntem que la situació i la projecció de les torres/talaia que comuniquen tot el

territori, responen a la necessitat del poder per garantir la unitat poblacional de l'entitat major: Alandalús. D'aquesta manera podem documentar una xarxa fortificada heretada del segle X que es complementa i s'amplia a la centúria següent per tal de donar cabuda a les noves demandes frontereres i territorials, on la ciutat ocupa un lloc preponderant.

3.7.4.2. Torre/talaia del segle XI

En canvi, en l'ampliació i la reestructuració d'aquest sistema fortificat a partir de les noves exigències frontereres del segle XI, sobretot paleses en l'àmbit polític i militar, extraïem que l'estratègia i les relacions varien una mica del model anterior. La nostra recerca contempla perfectament com l'espai rural sofreix unes transformacions, d'acord amb l'evolució política, social i econòmica del territori andalusí, que plasmen un nou ordre. Aquest context coincideix amb l'auge de les ciutats, les quals assoleixen ara una total plenitud amb governs de caràcter estatal. La ciutat i el seu territori es consolida a tall polític i econòmic, ja que s'estrenyen els vincles entre la medina i els assentaments rurals del seu voltant. La vinculació entre món urbà i assentaments rurals està absolutament contrastada en aquest període. Aquests vincles defineixen una jerarquia territorial molt ben estructurada en punts d'hàbitat, centres residencials que estableixen la divisió territorial del districte en subdistrictes, i aquests en petits assentaments. Corroborem, doncs, que el contacte entre món rural i món urbà és més que evident, tot i que, tal com apunta Antonio Malpica, l'existència d'una certa autonomia de les alqueries és una realitat, malgrat la forta atracció de les urbs.

Sobre la xarxa fortificada pròpia del segle XI sí que podem establir interessants aportacions ja que observem que és fruit de la relació entre el món rural i els interessos del poder taifa i la mateixa ciutat, sobretot orientats a la defensa del territori. En aquest nou context social, polític, militar i econòmic la ciutat que encapçala un territori esdevé la principal responsable d'estructurar i gestionar el seu territori, tot i l'autonomia de les alqueries, tal com hem apuntat. Confirmem aquest nou model territorial a través de l'esquema fortificat que comença a dibuixar-se en aquesta nova centúria. Així, s'introdueixen nous edificis en punts estratègics per tal de garantir la connexió directa i immediata entre la ciutat, Balaguer, i les alqueries més septentrionals. A la regió estudiada aquesta finalitat la compleix, al segle XI, la fortificació de Campvim, la qual entra dins d'aquesta tònica constructiva d'índole militar, tot i que amb una finalitat triple, ja que està destinada a mantenir un contacte directe entre la capital i l'alqueria

septentrional d'Os, protegir la via de comunicació de Balaguer a Àger i ésser un refugi d'una explotació agropecuària. A més a més, les inesperades conquestes de bona part de les valls del nord deriven a la fortificació dels camins i les vies de comunicació per tal d'establir un dispositiu de vigilància i d'alerta apropiat per satisfer les noves necessitats frontereres. Amb tot, podem destriar entre aquells edificis propis del segle XI i d'aquells anteriors, dels quals gairebé no resten fragments materials.

D'aquesta manera, corroborem que els dirigents de la taifa i, després, els dirigents almoràvits mostren un interès per consolidar i establir un front a la zona fronterera, que ja no és un espai, sinó una línia fitada per *husun* i torres/talaia. Malgrat la trepidant i contínua decadència dels territoris més septentrionals d'Alandalús, els poders centrals i els mateixos centres d'hàbitat mostren un extraordinari interès vers la seva defensa. Així, des de la primera meitat del segle XI fins a principis del segle XII, podem notar la llarga fragmentació de l'espai islàmic sota l'expansió cristiana, però no sense rellevants proves arquitectòniques que testimonien i demostren la disposició de Lleida i de la mateixa societat autòctona en defensar l'espai.

Al llarg del segle XI, descobrim que al nord del districte/taifa de Lleida es configura un dispositiu militar a base de torres /talaia. La finalitat d'aquesta nova xarxa de vigilància, integrada dins de la realitat fortificada ja existent, heretada de la centúria anterior, consisteix en salvaguardar els punts fronterers més dèbils, essencialment, les zones de pas. A voltes del segle XI, concretament a partir de la dècada dels trenta, el món comtal comença a annexionar-se territoris andalusins d'aquestes contrades. Així, la frontera ja no està marcada per la serralada del Montsec com a la centúria anterior, sinó que les serres mitjanes del Premontsec són les que marquen el límit, segurament força confús, entre les dues civilitzacions.

Amb aquesta nova realitat territorial basada en la pèrdua de certs enclavaments, transcendents per garantir la integritat del territori, com Àger i Santa Linya, apareixen les noves necessitats militars per tal de preservar el territori fronterer. Cal fortificar les vies de comunicació i els indrets més vulnerables per tal d'evitar el continu avenç comtal. Observem que el resultat consisteix en establir una sèrie de punts fortificats destinats a la protecció d'aquests enclavaments: Tartareu, Alberola, Montessor i Cérvoles. La seva tipologia ens permet documentar que es tracta d'assentaments fortificats en un moment puntual, així l'escassetat de materials i la simplicitat en la construcció determinen aquesta finalitat de vigilància.

A part, aquest sistema a base de torres/talaia de planta circular, realitzades a base de maçoneria irregular de l'entorn més immediat, unida amb un morter ric en ges, es va completant a mesura que avança l'expansió. Així, a partir de la caiguda de Campvím, Gerb i Balaguer, durant la dècada dels noranta de l'any mil i principis del segle següent, el territori fronterer de l'alqueria d'Os experimenta una notable transformació fortificant els seus límits davant del perill. En aquest context s'edifica la torre/talaia del Tossal Gros, un edifici fortificat destinat a protegir el perill que ja no tan sols aguaita des del nord, sinó que també des de l'est i del sud. Observem, per tant, que el sistema fortificat es va tancant en sí mateix dins de la jurisdicció islàmica, mantenint en aquest últim moment un llaç amb els territoris meridionals, és a dir, amb Lleida.

3.7.5. La identitat

Al llarg de la recerca hem pogut descobrir que l'espai gentilici es descompon al segle XI com a conseqüència d'una major desigualtat econòmica i social en el sí de les alqueries. Creiem que la situació és resultat del progressiu i creixent desenvolupament del mercat, així com de la influència urbana sobre les alqueries. No observem pas l'existència d'una comunitat rural igualitària amb explotacions hidràuliques comunitàries, sinó ben al contrari, descobrim una societat amb posicions socials ben diferenciades, uns més adinerats, amb més propietats, i uns altres, menys projectats a nivell social, amb poc patrimoni. Amb aquesta observació no volem potenciar pas únicament la idea d'una societat de classes socials molt remarcades, ja que coneixem testimonis d'altres autors sobre la voluntat dels consells d'ancians de les alqueries per gestionar les terres sense heretar en benefici de la comunitat. Per tant, sembla existir un cert equilibri entre les dues forces, les ambicions particulars i la vetlla pel bé de la comunitat rural.

L'esquema territorial, poblacional, econòmic i defensiu de la regió septentrional és fonamental per entendre la identitat social dels seus habitants. Establim que existeix gran i mitjana propietat als entorns d'una alqueria i descobrim que estem tractant amb una societat on la major part, són gent completament islamitzada i arabitzada. A l'onzena centúria la majoria de la societat està completament culturitzada en la doctrina islàmica. És més, fins i tot els mossàrabs de la regió no coneixen cap més llengua que l'àrab. Per tant, el principal tret cultural de la població de les Aspres centrals i

occidentals és la cultura islàmica. De fet, els diferents individus que hem documentat al llarg de la recerca tenen noms o pseudònims àrabs.

D'una banda, la ciutat i l'elit urbana representen el poder i defineixen les estratègies del districte en un context polític i social de difícil supervivència, mentre que per l'altra banda, l'alqueria i el sector adinerat d'aquesta, també projecta els seus interessos a nivell territorial. La projecció de l'oligarquia, tant urbana com rural, més enllà del poblament és fonamental per reestructurar un espai rural que s'està transformant i modificant. D'aquesta manera, es formen grans propietats privades, de caràcter agropecuari. Som plenament conscients, doncs, de la similitud dels interessos de l'oligarquia andalusina al llarg del segle XI. Així, el model identificat per Flocel Sabaté a les proximitats del centre urbà de Lleida, on l'elit resident a la ciutat posseeix propietats urbanes i també rurals, el podem identificar en la nostra regió d'estudi, on l'oligarquia autòctona estructura grans propietats amb ostentosos complexos, alhora residencials i agraris. La societat del segle XI presenta, doncs, una diversificació social ben clara amb diferents nivells d'accés a la riquesa i disposa d'una especialització social ben consolidada i definida.

Entenem que, vers el segle XI, el món rural s'ha privatitzat molt, ja que l'elit de les alqueries segueix el mateix ritme que s'està desenvolupant a les ciutats, és a dir, acaparar propietats i gestar grans latifundis. Així mateix, nosaltres ens preguntàvem qui impedia a les famílies més puixants de les alqueries començar a privatitzar amplis sectors propers als poblats; qüestió que ens ha permès obrir noves vies de recerca referents a aquest aspecte ja que, fins al moment, no s'ha teoritzat sobre aquesta possible realitat en el món rural andalusí del segle XI. Per tant, nosaltres proposem científicament que al segle XI la privatització del camp està tant associat al món periurbà com al món rural, ja que aquesta dinàmica social és comuna a la major part del territori andalusí, tot i que, certament, el punt neuràlgic d'aquesta mentalitat neix a la ciutat. Nosaltres sostenim aquest plantejament en la realitat territorial i fortificada observable en les almúnies que envolten les alqueries d'Os, Tragó i Santa Linya.

Plantegem, sense cap dubte, que les fortificacions i les almúnies marquen la nova dinàmica social de l'onzena centúria. Tant la societat urbana com la rural, necessita defensar el territori davant el progrés comtal, d'aquí l'aparició de la nova estratègia fortificada. Igualment, la nova dinàmica aferma les elits socials que comparteixen l'acumulació de riquesa i la inversió en propietats rurals a les respectives zones d'influència. Aquesta és la situació tangible al segle XI tant al món urbà com al món

rural. Això contribueix a incrementar una consciència social afavorida per la relació tributària personal i que porta a acaparar la realitat i la dinàmica social, política i econòmica. Estem davant d'una societat islàmica dinàmica que participa en la unitat social, econòmica i cultural de la taifa de Lleida.

La incidència urbana condiona l'entorn rural pels estímuls de mercat i producció, però també per les alteracions de la propietat, que amb la implantació de les almúnies, els membres de l'oligarquia urbana i rural generen grans latifundis on hi combinen el lleure i l'explotació agropecuària. La ciutat es projecta sobre el seu territori més immediat i sobre aquell més llunyà a través de mitjans –torres/talaia– que li garanteixen aquest nexu. D'aquesta manera, les Aspres al segle XI formen part del dispositiu establert des de la ciutat per controlar el nord del districte. El sistema respon a les noves exigències del segle XI ja que la torre de Campvim està assentada en un indret intermedi apte per comunicar les dues realitats poblacionals. Així, la fortificació facilita el contacte visual entre el centre i l'alqueria d'Os, que és una de les poques poblacions que a mitjans del segle XI encara manté una absoluta integritat territorial.

S'organitza d'aquesta manera una societat ben imbricada en el conjunt musulmà de la taifa, amb una cohesió interna al voltant de les capitalitats subregionals i també regional, que justifica la finalitat dels diferents components del seu territori, alqueries, almúnies, torres/talaies, ciutats... Per tant, és comprensible que en afonar-se la ciutat de Balaguer l'any 1105, la resta del territori pot continuar valent-se per sí sol. Des del *hisn* de les alqueries es dissenya un entramat fortificat que aïlla el territori andalusí de la resta. Cada territori viu la seva pròpia vitalitat mantenint un estret lligam amb la capitalitat regional, Lleida. L'exemple de l'alqueria d'Os és fonamental per determinar aquesta última estratègia en la defensa del territori, aspecte que mostra el vigor de la societat rural.

El món rural que nosaltres podem esbossar, sobretot a partir de finals del segle X, viu una intensa activitat. Està estructurat en poblaments, disposa d'unitats hidràuliques, de regions de secà, d'espais naturals per recol·lectar i pasturar els ramats... Estem davant d'una societat amb una economia diversificada, sobretot atenta als nous canvis que es viuen a l'incipient món urbà i que a poc a poc, va integrant en el sí de la societat rural. Nosaltres detectem que no podem parlar d'un sistema tribal fins a “las vísperas de los feudales” tal com afirma Miquel Barceló.

Enmig d'aquesta nova dinàmica social i econòmica trobem elements que ens evoquen a l'antiga entitat clànica dels centres rurals. L'existència de boscos i pastures a les zones

muntanyoses pròximes a les alqueries ens permeten deduir la presència d'un espai natural comunal destinat a la ramaderia, a la caça i a la recol·lecció. Aquests petits testimonis ens exalten l'antic ordre totalment desbancat en la realitat del segle XI, on només resten petits testimonis de caràcter comunal. Tot i això, la legislació andalusina garanteix, protegeix i preserva aquests terrenys de la privatització.

Després de compaginar la nostra recerca amb el debat general d'Alandalús podem extreure que a tall global cal establir un marc interpretatiu conscient de les diferents etapes d'Alandalús, ja que en cada una d'elles hi prevalen uns valors per sobre d'uns altres. Així, les reminiscències tribals que encara trobem a la realitat rural del segle XI ens testimonien aquest passat de la societat oriental instal·lada a la península. Nosaltres trobem aquestes proves integrades en una societat rural marcada per l'accés a la propietat de la terra i a la riquesa. Per tant, les connotacions comunitàries només són simples residus d'un passat islàmic de caràcter tribal que ja no té res a veure amb les comunitats del segle XI. Tanmateix, els organismes públics encara vetllen pel manteniment i la defensa dels interessos comunitaris institucionalitzats, estem parlant del manteniment d'una estructura fortificada tipus *hisn*, apta per la defensa col·lectiva; i vetllen també per la conservació dels espais comunals que envolten l'alqueria i les propietats privades...

Curiosament, aquesta realitat social que garanteix els espais comunals també integra al segle XI una nova ocupació territorial basada en la propietat privada en mans de l'oligarquia. Nosaltres detectem que a les alqueries de l'onzena centúria no hi existeix una identitat total entre veïns i territori, així com també evidenciem una certa desigualtat entre els seus habitants i una ascendent influència de la urbs a l'hora d'estructurar el territori. Considerem que al segle XI apareix el germen d'aquesta realitat social i econòmica que als segles següents es desenvolupa i triomfa a la resta del territori andalusí, tal com detecta Antonio Malpica en el regne nassarita. Entroncat amb aquesta premissa nosaltres som capaços de detectar una petita presència de la gent de la ciutat en el control de propietats o bé de sectors productius d'un alt rendiment econòmic, estem parlant del control de la producció de la sal a la zona de Tragó. Aquestes factories estan sota poder de gent resident a Saragossa, altrament trobem almúnies associades a personatges de l'oligarquia rural que es comencen a projectar a nivell territorial. Així, les tendències urbanes es reproduïxen en un sector de la població del món rural, ja que observem que l'oligarquia que s'ha enriquit, també intenta acaparar propietats i formar grans patrimonis al voltant de les alqueries.

3.8. CONCLUSIONS EN FRANÇAIS

3.8.1. Corrections d'anciennes hypothèses historiographiques

Après trois années de recherches, nous sommes capables de comprendre que pour établir la réalité territoriale/de peuplement d'une région à l'écart des plaines fertiles de l'entourage des principales villes andalouses du secteur méridional du district/de la taïfa de Lleida nous avons besoin de nous éloigner des généralisations établies par certains chercheurs, puisque pour pouvoir saisir le phénomène rural et découvrir son incidence sur le paysage nous avons besoin d'établir un nouveau cadre interprétatif à partir de l'utilisation de techniques méthodologiques innovantes adoptés et expérimentées actuellement. Nous exposons les résultats de notre recherche scientifique extraits à partir de l'application d'une méthodologie fondée sur l'interdisciplinarité. Par conséquent, les sources documentaires, archéologiques, toponymiques, cartographiques, la photographie aérienne et la gestion de données au moyen d'un programme GIS ont été la principale pépinière de cette recherche historique.

Nous confirmons, au moyen de l'étude du peuplement rural andalou au nord du district/de la taïfa de Lleida, que les espaces éloignés des centres politiques et économiques les plus importants du nord-est d'al-Andalus ont aussi une histoire, puisqu'il y existe une dynamique société rurale. Nous découvrons que cette information à caractère local et focalisée sur une région très concrète du territoire est absolument importante pour établir les axes essentiels du passé islamique. Nous croyons que la recherche de la micro-histoire du territoire est très importante pour examiner les aspects plus de généraux et pour développer des connaissances d'une grande portée.

Après avoir étudié à fond la région des Aspres, nous pouvons corroborer que notre territoire rentre pleinement dans le cadre du contexte sociopolitique de la Lleida islamique de la du Xe et du début du XIIe siècle. Au long de notre recherche nous avons mis en évidence assez de preuves pour établir que le territoire septentrional de Lleida, connu historiquement comme Aspres, est une région montagneuse avec un peuplement rural islamique sans conditions spéciales qui le différencie du reste des habitats sous la juridiction andalouse. Le secteur septentrional de Lleida se caractérise par une incidence du peuplement sur son territoire assez inégale. En fait, les résultats révèlent que l'exploitation de la surface terrestre est conditionnée par la taille des installations islamiques respectives.

Fruit des résultats de la recherche, nous rejetons les propositions des tendances historiographiques qui considèrent les domaines éloignés des principaux axes fluviaux du district de Lleida comme des espaces marginaux. Nous contribuons à préciser les argumentations peu contrastées qui n'accordent aucun type d'importance aux espaces de terres non irriguées. Ainsi, nous envisageons scientifiquement que la dichotomie du territoire islamique, classé traditionnellement en deux groupes : les territoires peuplés et associés aux grands axes fluviaux et les terres les plus éloignées des rivières comprises comme des espaces plus marginaux, ne s'adapte pas pleinement à la réalité historique du haut Moyen Âge. Nous établissons que le territoire rural est formé, évidemment, de villages structurés le long des bassins fluviaux, mais aussi d'habitats installés dans des espaces de terres non irriguées. Ces centres de peuplement se caractérisent par le recours à la culture des terres appropriées pour les cultures sèches ainsi que pour exploiter les ressources hydriques dont dispose le paysage. Nous établissons, par conséquent, que nous devons aussi tenir compte des zones de terres non irriguées au moment d'analyser le monde rural islamique.

Une fois la marginalisation des espaces éloignés des grands axes fluviaux démentie, nous observons que le territoire du nord de Lleida fait partie d'al-Andalus tout au long du Xe-XIIe siècle sans aucun type de condition. Nous nous écartons totalement des hypothèses formulées au début des années quatre-vingt-dix qui considèrent la région septentrionale comme un territoire dominé superficiellement par les musulmans de Lleida. Dès le moment où on structure la frontière du Montsec (Xe siècle), qui suit le cours moyen du Sègre et du Llobregós, vers le Cardener et jusqu'au Llobregat, la région des Aspres est tout à fait intégrée dans les limites orientales de la Marche Supérieure. Le territoire étudié fait donc partie des terres les plus septentrionales d'al-Andalus sans aucun type de condition juridique spéciale. La recherche historique nous permet de confirmer la présence d'un peuplement andalousin totalement organisé dans la dynamique sociale, politique, économique et culturelle islamique, du moins depuis la fin du Xe jusqu'au début du XIIe siècle.

Nous démontrons qu'au milieu du XIe siècle les territoires du nord de Lleida, situés dans la zone du Premontsec, sont structurés par des installations sous la juridiction du roi taïfa de Lleida, Yusuf al-Muzàffar. En fait, les gouverneurs taïfas payent des tributs spéciaux pour garder tous ces territoires septentrionaux intacts. En outre, nous observons aussi que les andalousins tiennent à récupérer les villages et les fortifications des zones perdues sous l'expansion féodale de la première moitié du XIe siècle. Nous

avons la preuve que la plupart des centres d'habitat occupés par les chrétiens subissent une réoccupation andalousine pendant une brève période, bien que, au bout de quelques années seulement, ils soient de nouveau reconquis par les contingents chrétiens. Les villages d'Àger, de Santa Linya et de Tragó sont quelques exemples, parfaitement attestés, de ce contexte d'offensives et de contre-offensives chrétiennes et musulmanes.

3.8.2. Le peuplement

Cette recherche nous permet de soutenir que la distribution des installations andalousines, surtout tout au long des XIe-XIIe siècles, est fondée sur une structuration hiérarchique, dans laquelle chaque type d'habitat a des caractéristiques concrètes. Les résultats sont très encourageants parce que certaines nouveautés dans le débat autour de la définition de la hiérarchie du peuplement islamique. Il va de soi, cependant, que le fait de faire rentrer la société andalousine dans le cadre des catégories de peuplement, cela implique la nécessité de stipuler parfaitement la typologie de chaque installation et son lien avec sa supérieure. En suivant la voie d'Antonio Malpica nous découvrons qu'après le Xe siècle la possible dépendance d'un centre par rapport à un autre est la conséquence de la réduction des forteresses et de la hiérarchisation de l'espace à partir de la prééminence d'un centre, ainsi que des forteresses urbaines. Ce n'est que de cette manière qu'on peut expliquer la perte d'importance de centres fortifiés, du type Montessor et Montclús, qui au Xe siècle disposent de structures et d'une position stratégique dans la réalité territoriale septentrionale d'al-Andalus et qui au siècle suivant ont été abandonnés ou se sont adaptés aux nouvelles exigences frontalières.

Dans les Aspres nous attestons l'existence d'*alquerias*, d'*almúnies*, de *husun*, de *buruj* de refuge et de tours de guet. Ces typologies d'installations nous permettent d'affirmer que les relations dans le territoire commencent à se forger à travers une hiérarchie de points résidentiels et fortifiés des musulmans qui décroissent, graduellement, des plus peuplés à ceux qui le sont le moins. Ce que nous découvrons au nord de L'àrida est bien documenté par Jesús Brufal dans le secteur méridional, où le peuplement suit une structuration catégorique où l'on distingue : la ville, les fortifications avec *alqueria*, les tours d'*alqueria*, les *buruj*, les *almúnies*, les *rahal*, les *manzil* et les tours de guet. En suivant cet ordre graduel d'importance du peuplement nous établissons que la ville de Lleida est érigée, surtout à partir du XIe siècle, comme centre de la région qui s'organise

autour d'elle à travers une structure circulaire. Ainsi, autour de la ville principale un réseau radial d'installations aux typologies très différentes s'étend. Après la capitalité régional, nous trouvons ces villes suffisamment importantes pour comprendre une zone d'influence, ce sont les centres de peuplement de deuxième catégorie qui dépendent de la capitale régionale, mais ayant assez d'influence pour unir le territoire le plus proche. À partir de ces deux premières réalités, capitale (Lleida) et villes mineures (Balaguer, Fraga, Mequinenza, Monzón, Castellans, Tamarit) qui jouissent de la reconnaissance de *madina* ou de *hisn* important et qui dominent une vaste étendue agricole, le territoire se tisse au moyen d'installations mineures, sans toutefois parvenir, comme l'affirme Flocel Sabaté, à configurer un réseau systématique de structuration territoriale dans le style féodal. Dans ce troisième domaine nous mettons une partie des habitats que nous localisons dans la région d'étude : les centres résidentiels mineurs, mais capables d'intégrer sous leur juridiction un territoire formé, dans cet espace montagneux, de deux ou trois vallées annexes. Nous confirmons, par conséquent, que les *qura'* peuvent être situées aux environs d'un centre urbain ou dans des endroits plus éloignés conditionnés par la présence d'un *hisn*.

À travers la recherche nous établissons que la région située au nord du district/de la taïfa de Lleida est encadrée par un peuplement structuré en trois *qura'*, dont une est dans l'orbite de la capitale sous-régionale, c'est-à-dire de Balaguer. Ainsi, nous découvrons que la région étudiée est structurée autour de trois habitats islamiques concentriques : Santa Linya, Tragó et Os. Les trois cas de peuplement partagent des caractéristiques communes, parmi lesquelles nous pouvons signaler celle qui selon la description qu'en font les chrétiens apparaissent comme des bourgs ayant un *castrum*, description parfaitement comparable avec le patron de peuplement islamique fondé sur la *qarya* ayant un *hisn*. Nous proposons, sans doute, que les localités musulmanes des Aspres doivent être observées depuis une perspective historiographique, afin de les rentrer dans le cadre des possibilités qui nous permettent d'identifier des situations de peuplement équivalentes à un bourg/une *qarya*. Il est évident et nécessaire, en suivant la voie de Carlos Laliena, d'assimiler le terme bourg à celui de *qarya* et celui de *castrum* à celui de *hisn*, afin de pouvoir découvrir la réalité andalouse du nord de Lleida. La *qarya* est le plus grand exemple/représentant de l'installation agricole andalouse et, c'est la raison pour laquelle nous découvrons que le modèle de peuplement et d'exploitation du territoire propre à al-Andalus règne sur les territoires nord-orientaux.

Ainsi nous proposons qu'il faut parler d'un modèle de peuplement basé sur la structure classique de *hisn* plus *qarya*, schéma qui se répète dans trois cas différents : Santa Linya, Tragó et Os. Ces trois installations présentent les traits élémentaires d'une *qarya* musulmane, puisqu'il y a un centre fortifié lié à un peuplement et à un terrain agricole. Le modèle de peuplement que nous identifions au nord de la région de Lleida a été aussi documenté par Jesús Brufal dans les contrées méridionales, où l'on a vérifié que la fortification principale est accompagnée par une *qarya* située aux abords de la place forte, comme dans d'autres endroits d'al-Andalus, où il y a habituellement plus d'une *qarya* comme le démontrent Antonio Malpica, Carmen Trillo, Patrice Cressier et Pedro López Elum, parmi d'autres personnalités.

Pour ce qui est du territoire et du peuplement andalousin des Aspres centrales et occidentales nous concluons qu'il faut démythifier une série de clichés qui ne cadrent pas avec les résultats obtenus de la recherche scientifique. Ainsi, contrairement à ce que défend l'historiographie de Lleida, qui d'une part, octroie une prééminence absolue aux axes fluviaux, surtout au bassin de l'Èbre, du Sègre et du Cinca, comme des points d'attraction du peuplement islamique, en considérant les régions éloignées de cette réalité comme des espaces marginaux, tandis que d'autre part, quelque auteur estime que certaines régions considérées comme marginales sont des espaces présentant une densité de population élevée, nous, nous trouvons quelques prémisses inédites et innovatrices qui nous permettent de corroborer une présence modérée du peuplement rural andalousin dans le nord de Lleida pendant les Xe-XIIe siècles. Ainsi, nous confirmons que les espaces adjacents aux vallées fluviales ou même ceux qui sont plus éloignées des rivières disposent aussi d'une réalité socioéconomique dynamique, résultat qui dément aussi bien le manque de population suggéré par les uns, que l'abondance démographique décrite par les autres. Ce que nous découvrons est conditionné par un juste milieu, par une moyenne, c'est-à-dire qu'il n'y a ni population massifiée ni dépeuplement absolu. Les terres du nord du district/de la taïfa de L'àrida sont habitées par une population pleinement islamisée et entièrement arabisée, répartie en installations de différentes typologies.

3.8.2.1. La qarya

Nous affirmons que les *qura*' sont des habitats concentrés installés à mi-versant d'un promontoire peu élevé, au sommet duquel il y a le bâtiment fortifié, connu comme *hisn*.

Pouvoir fixer l'existence de *qura'* dans des zones éloignées des principaux centres directeurs, éloignées des principaux axes fluviaux du district et dans des espaces proches de la frontière, cela signifie innover au moment d'encadrer les axes essentiels du peuplement rural andalousin. Le débat historiographique qui décrit le monde rural à travers une claire dichotomie du monde rural islamique, terres irriguées comme synonyme de ville et culture, et terres non irriguées ou de culture sèche associées à la marginalisation et au dépeuplement, ne cadre pas avec tout ce que nous sommes en train de localiser. Nous, nous découvrons que les *qura'* sont réparties à travers le territoire et qu'elles emploient utilement les ressources que la nature leur offre. Ainsi, aussi bien il se peut qu'elles soient situées aux environs d'un bassin fluvial et qu'elles exploitent, évidemment, les ressources que la présence d'une rivière leur offre, qu'elles ne disposent pas d'un affluent et qu'elles cherchent d'autres possibilités pour survivre inhérentes à l'environnement. Ainsi, nous apportons que quelques *qura'* sont situées dans des espaces de terres non irriguées où il existe seulement la possibilité d'exploiter les zones humides, les sources naturelles d'eau, les marécages... Par conséquent, il faut aller au-delà de la simple relation entre habitat musulman et axe fluvial. Nous, en suivant la voie de Jesús Brufal, nous engendrons une nouvelle organisation de l'espace qui abandonne le modèle de peuplement coté et délimité par les bassins fluviaux.

Dans la région septentrionale nous trouvons des évidences sur l'existence d'un peuplement structuré le long des cours d'eau les plus importants, comme Os et Tragó, c'est pourquoi nous insistons sur le fait qu'à aucun moment nous rejetons l'idée selon laquelle la relation de peuplement andalousin et l'axe fluvial n'est pas correcte, mais nous nuancions que ce n'est pas la seule possibilité et c'est pourquoi nous proposons que ce patron de peuplement ne doive pas être seulement compris comme le modèle par excellence du monde rural andalousin. Outre cela, nous documentons d'autres réalités habitées assez détachées de l'axe fluvial. Le cas de Santa Linya est très intéressant pour comprendre l'importance de ce que nous disons parce qu'elle ne dispose, dans son territoire, d'aucun type d'affluent important, mais d'un vaste espace de terres non irriguées ou de culture sèche avec un ravin disposant de faibles ressources en eau. Ainsi nous proposons scientifiquement qu'il faut aller au-delà des rivières pour pouvoir créer une image réelle du monde rural islamique péninsulaire.

Comme résultat de l'étude comparative nous pouvons assimiler l'étendue approximative des territoires de deux *qura'* musulmanes soutirées par les chrétiens à la juridiction de Lleida. Nous sommes capables de reconstruire une partie du cadre terrestre qui intègre

un habitat islamique pendant la dernière phase andalouse (XIe-XIIe siècles). Ce paragraphe est fondamental pour tirer de l'information inédite concernant l'étendue territoriale des anciens *husun/qura'* d'Os et Santa Linya. Nous établissons que les habitats concentrés des Aspres sont formés, au XIe et pendant une partie du XIIe siècle, de vastes blocs de terres qui n'ont rien à voir avec les structures territoriales établies après la conquête féodale, moment où le territoire est délimité et rentre dans le cadre du nouveau modèle territorial/de peuplement féodal, fondé sur des châteaux *termenats* (baronnies) et sur les districts situés sur le territoire de ces derniers. Nous déduisons que plusieurs châteaux des Aspres ne sont pas d'anciennes installations andalouses, mais de nouvelles fondations édifiées postérieurement à la conquête chrétienne et, par conséquent, ce sont des fondations ex novo.

Les territoires des *qura'* frontalières andalouses sont de vastes régions qui englobent différentes vallées adjacentes au peuplement principal. Nous observons que l'orbite d'un *hisn/qarya* ne se limite pas au territoire le plus immédiat, mais son influence atteint quelques kilomètres autour du centre résidentiel. Le territoire tissé par des châteaux *termenats* (baronnies) avec un bourg associé ne correspond pas au patron de peuplement andalou du XIe siècle. Le château comme centre structurant d'un territoire ne correspond pas à la structure de peuplement et territoriale islamique, mais par contre, le territoire frontalier se caractérise par de vastes terrains avec un bois assez considérable, au milieu duquel se trouvent des *alquerias*, des *almúnies* et des tours connectées visuellement, ces dernières pendant la dernière étape de l'histoire d'al-Andalus augmentent considérablement.

3.8.2.2. L'almúnia

Dans le territoire influencé par les *qura'* nous trouvons les habitats mineurs du type *almúnia* ou *mansió* (demeure), terme employé dans la documentation féodale que nous avons étudiée. Nous identifions que ces habitats mineurs sont disposés autour du noyau résidentiel configurant un cercle d'exploitations agricoles situées entre 1,30 et 3,90 kilomètres de distance. Nous avons démontré que la confusion entre *mansió* et *almúnia* dans les documents du haut Moyen Âge qui parlent des Aspres centrales et occidentales est une question bien intéressante et amplement contrastée dans cette recherche. C'est une évidence de plus qui démontre qu'au XIe siècle les scribes d'Urgell ne connaissent pas avec exactitude les nomenclatures arabes, ce qui provoque l'apparition de ces

termes que nous pouvons cataloguer comme synonymes dans ce contexte spatial et temporel. Ce sont des centres agricoles qui se caractérisent par l'incorporation, dans une même exploitation, de la résidence du propriétaire particulier, généralement, luxueuse et destinée aux loisirs, et des terrains et annexes nécessaires pour développer une intense activité productive relative à l'agriculture et à l'élevage.

L'*almúnia* doit être comprise comme une maison de campagne située aux abords d'un centre résidentiel plus grand et, d'après ce que nous observons, elles peuvent être installées aussi bien autour d'une ville qu'autour d'une *qarya*. Ainsi, dans certains cas l'*almúnia* exerce aussi des fonctions défensives. Nous découvrons que quelques fois le complexe agricole peut être conditionné par la présence d'une tour/*bury*, bâtiment que nous trouvons aussi associé à une exploitation agricole irriguée, c'est le cas de Massaleu et d'Almacip. À la fois la grande propriété du type *almúnia* est constituée de zones de terres non irriguées et de terres irriguées, c'est pourquoi la source naturelle est un élément, presque indispensable, qui permet d'intercaler entre les espaces de terres non irriguées et les espaces résidentiels, des champs irrigués et des jardins. Ainsi nous arrivons à percevoir que l'habitat dispersé de la région septentrionale est un point dont il faut tenir compte au moment de décrire le peuplement et le territoire andalousin du XIe siècle.

Nous déduisons que les *almúnies* se situent dans une zone intermédiaire entre la *qarya* et les espaces les plus lointains, c'est-à-dire les terres considérées par la juridiction islamique comme des terres mortes. Par conséquent, les *almúnies* sont normalement en marge des principales exploitations agricoles qui entourent la *qarya*. L'entourage de la *qarya* de Santa Linya, d'Os et de Tragó possède une série de propriétés particulières qui structurent les habitats dispersés sur tout le territoire relevant de la *qarya*. Nous établissons donc que dans la région montagneuse du nord de Lleida les *almúnies* sont réparties dans les territoires des *qura'* respectives, structuration qui répond à la nécessité d'occuper et d'exploiter l'environnement rural. Brufal a proposé une structure assez semblable sur le secteur méridional du district de Lleida, concrètement dans le sous-district de Castell dans les *almúnies* sont disposées autour des *qura'* formant un cercle imaginaire.

En définitive, nous comprenons que dans le territoire le plus proche de la ville de Lleida, où la ville est entourée d'*almúnies*, les *alqueries* sont aussi entourées par une série d'*almúnies*, généralement situées dans les secteurs le plus éloignés du territoire. Nous proposons scientifiquement que dans notre territoire on peut aussi appliquer le

modèle de peuplement où l'habitat principal est situé au milieu d'un territoire encadré par des exploitations agricoles, avec lesquelles il partage un même champ visuel et même une proximité. Par conséquent, la *qarya* structure une région rurale tout comme la ville influence les secteurs ruraux les plus proches, malgré tout nous ne pouvons pas confirmer si l'*almúnia* est intégrée dans la juridiction de la *qarya* ou si elle forme un domaine autonome.

3.8.3. L'économie

Le territoire sous la juridiction andalouse des Aspres centrales et occidentales est conditionné par l'existence d'un paysage qui combine les vastes zones de milieu naturel avec des espaces anthropisés. La recherche nous permet de proposer des propositions historiographiques innovantes puisque nous déduisons que le territoire de la seconde moitié du XIe siècle conserve encore de grands espaces naturels, c'est-à-dire qu'il existe des bois destinés à l'exploitation indirecte (pâturages, chasse, cueillette). En plus des vastes territoires forestiers nous y localisons aussi des exploitations agricoles de terres irriguées et de terres de culture sèche. Nous découvrons que les terres proches des trois *qura'* ont comme caractéristiques communes d'être structurées par plusieurs secteurs irrigués de plusieurs typologies : des structures hydrauliques près des cours d'eau, comme le cas d'Os et de Tragó, et d'autres systèmes qui se servent des ressources hydriques des espaces de terres non irriguées à partir de l'exploitation des sources et des eaux souterraines, tendance qui se répète dans les trois cas. Également, les espaces de terres non irriguées de l'entourage de la *qarya* sont aussi exploités et soumis à la culture agricole. Les résultats sur l'entourage de la *qarya* de Santa Linya suivent cette ligne.

Grâce aux résultats obtenus de l'analyse holistique nous pouvons commencer à décrire les bases de l'économie rurale. Nous parvenons ainsi à découvrir que l'exploitation des ressources hydrauliques et l'utilisation des espaces de terres non irrigués sont deux éléments à prendre en compte au moment d'analyser et d'établir les axes fondamentaux socio-économiques de la société rurale de la partie orientale de la Frontière Supérieure. Ces domaines sont liés au centre résidentiel et à la fortification, ainsi qu'avec les habitats mineurs du type *almúnia* et aux fortifications secondaires, notamment, les *buruy* et tours de guet.

Le monde agricole andalouzin des peuplements d'Os, de Santa Linya et de Tragó est formé de deux secteurs territoriaux bien différenciés, les espaces irrigués et les espaces de terres non irrigués, deux unités de travail aux caractéristiques spécifiques qui cohabitent dans le même cadre territorial et juridique d'une *qarya*. Nous, nous pouvons identifier ces deux espaces productifs tant dans la documentation que dans le paysage, étant donné que ce qui dans la documentation est catalogué comme *hortis*, dans l'entourage paysager, ce sont des régions irriguées, et ce que les écritures considèrent comme des *puios*, des *condirectos*, des *pratus*, des *paschuis*, des *siluis*, des *boscis* et des *garricis* sont en réalité des espaces de l'écosystème andalouzin que nous, nous englobons dans la nomenclature générique de régions de terres non irriguées, bien que chaque terme possède un sens et une finalité en soi.

3.8.3.1. Les espaces irrigués

En premier lieu, soulignons l'existence de systèmes hydrauliques structurés sur les rives des principaux bassins fluviaux de la région. Nous pouvons parler scientifiquement de deux systèmes hydrauliques conçus autour du Farfanya associés à la *qarya* d'Os. De ces unités hydrauliques nous pouvons reconnaître certains éléments propres des complexes irrigués andalousins du fond de vallée, puisqu'ils sont restés dans les paysages sous la forme de fossiles. Ainsi, nous découvrons que ce type de système d'irrigation commence avec un point de captage et un canal principal qui serpente la morphologie du bassin fluvial à une cote plus élevée au-dessus des premières terrasses alluviales. Le système est assez simple et comme la plupart des systèmes hydrauliques andalousins du fond de vallée il ne dispose pas de canaux d'irrigation secondaires, mais les champs sont irrigués depuis la saignée principale. En suivant les caractéristiques générales des systèmes d'irrigation associés à un bassin fluvial, nous corroborons qu'au-dessus de l'unité de travail passe une voie de communication importante qui va de Lleida à Àger et au-dessus du chemin il y a l'habitat. En plus, le système est complété par un bassin et un moulin situés à la fin du complexe.

Associé à ce complexe, mais situé de l'autre côté de la rivière, nous trouvons un deuxième exemple qui possède les mêmes caractéristiques, excepté la présence du moulin et de la vaste étendue de la zone irriguée. Dans ces types de systèmes hydrauliques nous reconnaissons une bonne partie de la surface irriguée parce que les complexes du fond de la vallée ont, tel que le signale Kirchner, une forme de demi-lune.

Malgré tout, nous n'avons pas osé identifier les terrasses parce que nous ne parvenons pas à observer des axes essentiels pour pouvoir établir une hypothèse. Par conséquent, dans ce cas nous découvrons seulement que les secteurs agricoles aptes à être cultivés, constituent des régions en forme de demi-lune le long du cours d'eau et au-dessous du canal d'irrigation principal. En outre, nous observons que les parcelles sont irriguées depuis la saignée principale puisque les champs sont très étroits, même s'il y a des endroits où il pourrait y exister une ramification secondaire, mais l'adaptation du territoire dans des champs de culture sèche a altéré notablement la morphologie originale, fait qui rend difficile pouvoir établir les formes ou les axes fondamentaux de la parcellisation islamique.

En deuxième lieu, le reste d'espaces irrigués attestés archéologiquement, toponymiquement et documentairement sont conçus dans zones humides situées au milieu des vastes espaces de terres non irriguées. Cette réalité hydraulique est fondamentale pour démontrer la valeur des ressources dont dispose une zone de terres non irriguées, laquelle ne doit pas être forcément un territoire marginal comme certains chercheurs l'ont établi, mais on peut y configurer d'intéressants complexes productifs de terrains irrigables qui transforment un terrain sec, toujours conditionné par un marécage ou une zone humide, en une unité hydraulique parfaitement comparable aux systèmes situés dans l'entourage d'un axe fluvial. Nous découvrons que dès que la société paysanne andalouse se sert des ressources hydriques que l'écosystème leur offre, elle exploite les eaux et génère des zones de travail qui dépendent d'une source naturelle d'eau avec un bassin.

En fait, nous observons que tous les ressources sont valides pour concevoir et structurer un système d'irrigation qui garantit une augmentation de la productivité et, à la fois, de l'économie campagnarde. Les terres irriguées assurent un plus grand rendement que les terres purement de terrain sec, lesquelles sont aussi exploitées, mais dans le monde rural des Aspres toutes les ressources bienfaites sont employées utilement pour augmenter le bénéfice économique. Ainsi, une bonne partie des endroits qui disposent d'assez de ressources hydriques pour approvisionner un complexe productif sont conditionnés en champs qui garantissent une bonne distribution de l'eau. Il faut dire que dans le domaine étudié nous découvrons qu'aussi bien les eaux superficielles que les eaux souterraines sont exploitées. Les deux possibilités sont valides pour y établir des zones productives.

Tout au long de notre recherche nous avons confirmé la présence d'une exploitation qui utilise les eaux souterraines pour concevoir une unité hydraulique moyennant un système de pompage et nous avons aussi identifié six systèmes d'irrigation à partir d'un bassin d'origine andalousin. Chacun d'entre eux se caractérise, principalement, par le fait d'être une exploitation située au milieu d'un terrain sec et par le fait de constituer une zone irriguée de petites et moyennes dimensions associée directement à la *qarya*. Dans la *qarya* de Tragó, dans celle d'Os et dans celle de Santa Linya nous pouvons reconnaître les traces fondamentales pour identifier l'origine islamique d'un complexe avec ces caractéristiques. Dans certains cas les restes toponymiques, dans d'autres les restes identifiés dans l'entourage naturel ou, même, la comparaison avec des unités hydrauliques établies par des chercheurs reconnus, nous permettent d'établir les axes élémentaires de la réalité hydraulique andalousine construite dans les paysages de terres non irriguées. Ainsi, nous soulignons l'importance des petites sources naturelles et des puits dans l'économie rurale andalousine du secteur nord-oriental d'al-Andalus. Les systèmes de terrain d'irrigation fondés sur l'eau que fournit une source permettent d'utiliser et de gérer de nouveaux territoires éloignés des cours d'eau, mais avec un potentiel économique extraordinaire puisque ce sont des terres fertiles et humides qui permettent le maintien de petites zones de cultures irriguées.

Les différents exemples, surtout celui de la source d'*Almahaleve*, celui de Valena, celui de Xacona et celui de la huerta de Tragó, nous permettent d'esquisser les axes essentiels de ce type de complexes dans le territoire septentrional de Lleida. Nous apportons une connaissance renouvelée dans le cadre du monde rural andalousin de la Frontière Supérieure à partir de données inédites qui rompent le cliché qui situe le peuplement et les exploitations agricoles rurales islamiques, essentiellement, aux environs des vallées fertiles des principaux axes du district de Lleida. Nous soulignons que le peuplement rural islamique du XIe siècle exploite les ressources de l'écosystème, dans ce cas, les sources. Nous concluons donc que le modèle d'exploitation agricole n'est pas seulement déterminé par la présence d'une rivière à fort débit, mais on doit aussi considérer les exploitations qui configurent un paysage humanisé dans les endroits de terrain sec des *qura* de montagne.

De l'étude des systèmes d'irrigation de montagne situés dans une zone de terres non irriguées, nous pouvons identifier, à la différence des systèmes hydrauliques du fond de vallée, la typologie de parcellisation, mais en revanche nous ne pouvons rien extraire sur les canaux d'irrigation parce qu'ils sont cachés sous une dense couche végétale de

ronces et de roseaux, ou parce qu'ils ont disparu sous la transformation et l'élargissement des anciennes zones irriguées en champs de terres non irrigués ou de culture sèche. Les systèmes analysés forment des zones de 15 à 35 hectares de terres irriguées et, généralement, sont structurés en un terrain qui fait partie d'une dépression, bien que ce ne soient pas des terres plates et qu'elles ont besoin d'être terrassées afin de garantir l'équilibre du système. Nous mettons l'accent sur le fait qu'ils sont situés dans territoires peu abrupts mais avec assez de dénivellation pour créer un ensemble de champs qui descendent vers les niveaux les plus bas, en générant l'image d'un paysage étagé. Nous envisageons la morphologie du paysage irrigué andalouzin essentiellement à partir de trois exemples concrets, la parcellisation d'Almahaleve, la plus significative, et les restes fragmentaires reconnus dans le paysage de la source du Safareig (lavoir) d'Avellanes et de la source la Xacona d'Os. À partir de ces trois exemples nous proposons que les axes essentiels des terrasses andalouses suivent des directives communes parce que ce sont des carrés horizontaux ou en forme de demi-lune qui s'adaptent au dénivellement du terrain et forment de longues, étroites et plates terrasses qui descendent graduellement en suivant la morphologie terrestre.

Ces traits sont parfaitement identifiables au moyen de l'analyse et de l'interprétation du paysage à travers un logiciel GIS (SIG). Grâce aux ressources informatiques appliquées au paysage nous pouvons reconnaître la forme originale de la parcellisation andalouse. En fait, dans la plupart des cas nous découvrons qu'une bonne partie de l'essence de la conception andalouse a été altérée, fractionnant, au long de l'histoire, les terrasses originales ou configurant un nouveau champ éliminant les marges et perdant la plaine nécessaire pour irriguer correctement toute la surface, c'est une pratique fréquente étant donné que les complexes irrigués ont disparus en faveur des terrains extensifs de culture sèche qui envisagent davantage l'extension ininterrompue des champs que les terrasses plates et étroites.

3.8.3.2. Les espaces de terres non irriguées

En lisant et en analysant les citations documentaires et en observant et en interprétant le paysage nous découvrons que les espaces de terres non irriguées andalouses du XIe siècle sont conditionnés par une grande diversité environnementale : terres de cultures sèche, prés, pâturages, bois et garrigues. Chaque espace dispose de conditions spéciales aptes pour la pratique d'une activité agricole précise. Ainsi, l'entourage naturel s'adapte

ou est exploité directement sans un conditionnement préalable dans le but d'obtenir un profit économique. Le paysan andalousin des Aspres interagit avec le paysage de façon cohérente et, incontestablement, de façon très équilibrée. De cette façon, d'une part, il transforme certaines régions en espaces productifs de terres de culture sèche, tandis que d'autre part, nous découvrons qu'une bonne partie de l'économie rurale est fondée sur l'exploitation indirecte de l'environnement, c'est-à-dire en employant efficacement les ressources que la nature fournit sans la nécessité de transformer violemment la forme originale de l'environnement.

La première partie est donc fondée sur l'adaptation de la géographie terrestre en espaces pour pouvoir y développer une activité agricole. Notre recherche nous permet de découvrir que les *qura'* du nord du district/de la taïfa de Lleida comprennent, pendant le Xe-XIIe siècle, des zones cultivées en dehors de l'orbite irriguée et, en même temps, nous pouvons aussi déduire que ces espaces éloignés des unités hydrauliques sont divisés en deux groupes, les terrains cultivés et les terrains déserts, nuance qui nous apporte, sans doute, l'existence d'espaces de terres non irriguées cultivés et d'espaces non cultivés, ces derniers, probablement, laissés en en jachère ou, même, abandonnés au moment où sont conquises les régions du Premontsec. Nous finissons par dire qu'une bonne partie des domaines de terres non irriguées sont distribués sur des élévations du terrain qui entourent la *qarya*, c'est-à-dire sur les sommets qui dépassent du terrain qui est tout autour. On se sert ainsi des hauts plateaux des buttes moyennes et on configure des terrasses qui descendent du sommet par les versants les plus bons. Ainsi, on configure un espace humanisé beaucoup plus difficile à distinguer que les complexes hydrauliques parce que les terres non irriguées ne disposent pas d'éléments fondamentaux qui se répètent dans l'espace, mais elles utilisent seulement des murs de soutènement pour les terrasses, solution pour défricher et aménager des terrasses cultivables dans le paysage utilisée tout au long de l'histoire et, par conséquent, très difficile à distinguer.

Nous relevons que l'économie rurale andalousine du nord-est d'al-Andalus est fondée sur les espaces de terres non irriguées et en grande mesure sur la production de céréales et de raisin. Notre proposition consiste à considérer l'existence des cultures de la vigne dans les territoires des *qura'* conquises récemment dans la zone d'étude et à établir une réponse vraisemblable à l'existence de ce produit. Par conséquent, nous envisageons que la vigne doit très être abondante dans notre région d'étude et ses produits peuvent être destinés aussi bien aux marchés locaux qu'à un possible commerce international.

L'autre secteur fondamental dans un espace de terres non irriguées est le monde naturel exploité indirectement par les habitants des *alqueries* et des *almúnies*. Ces terres situées au-delà des espaces de résidence et des espaces productifs, ont comme caractéristiques d'être formées par les grands bois et par les vastes zones marécageuses avec des ressources végétales abondantes. Notre recherche nous permet de conclure que la couche végétale sauvage offre, pour l'essentiel, deux types de biens : ceux dont tire profit l'homme et ceux destinés aux animaux domestiques. Ainsi, en premier lieu, nous établissons qu'en plus de cueillir des fruits sauvages pour un usage domestique on en récolte aussi pour des finalités commerciales et thérapeutiques. Nous relevons que les ressources du milieu naturel sont fondamentales pour la génération d'excédent et que, par conséquent, elles sont élémentaires pour l'apparition d'une oligarchie rurale. En deuxième lieu, l'entourage dispose d'une série d'endroits excellents pour le pâturage des troupeaux, ceux-ci sont notamment les endroits connus dans la documentation comme *pratus*, *paschuis*, *garricis*. L'analyse du paysage nous permet de découvrir que ces trois endroits sont des terrains bien différenciés du paysage. Ainsi, la toponymie et le relief de la haute Noguera actuelle permettent encore de situer chacun de ces secteurs territoriaux.

Par conséquent, après avoir raisonné scientifiquement chacun des champs, nous affirmons que les prés sont des zones humides avec une végétation abondante sans tissu ligneux très apte pour les pâturages des troupeaux. Nous observons que ces régions sont assez étendues et elles peuvent aussi bien être éloignées des centres résidentiels et des complexes irrigués, qu'elles peuvent se situer dans des terrains plus proches de ces zones. Les endroits formés de vastes zones de chênes kermès se caractérisent par des valeurs totalement opposées aux terrains fertiles que nous venons de voir. Malgré tout, c'est un buisson propre aux terrains les plus inhospitaliers de terrain sec, mais doté des qualités inhérentes d'une grande valeur économique pour le monde rural, puisque les végétaux fournissent un fruit excellent pour nourrir les troupeaux ovins et caprins des *qura*'. Par conséquent, nous déduisons qu'il s'agit de zones destinées au pâturage des troupeaux. Le terme pâturages englobe toutes ces zones aptes pour les troupeaux et pour l'élevage du bétail.

Nous mettons l'accent sur les bois, puisqu'elles sont une partie d'une grande importance dans l'économie rurale andalouse. Le bois est situé en marge du centre d'habitat et des principaux espaces productifs. Dans la documentation cet endroit s'appelle bois ou, à plusieurs reprises, forêt, des termes qui décrivent pleinement la réalité forestière de la

haute Noguera comme une zone où abonde la végétation de chênes verts et de chênes. Nous découvrons que ces zones de forêt sont destinées à la chasse et aux troupeaux. Par conséquent, la cueillette et la chasse sont les deux activités humaines développées dans les bois. La masse végétale naturelle est la partie la plus étendue et la plus touffue du territoire andalousin du haut Moyen Âge des Aspres centrales et occidentales. Nous considérons que l'homme andalousin établi sur des terres de montagne connaît et met à profit les ressources naturelles de son entourage.

Finalement, les résultats de notre recherche nous révèlent que l'environnement est aussi mis à profit pour extraire d'autres ressources d'une grande valeur pour l'économie familiale et pour un éventuel commerce. Nous observons que le monde musulman de frontière exploite la pêche qu'il y a dans les rivières, dans les écluses et dans les bassins. Les aquifères et les axes fluviaux ne sont pas les principales caractéristiques du territoire parce que les zones sont majoritairement de terrain sec, mais nous découvrons que les endroits ayant de l'eau contiennent de la pêche et celle-ci les habitants sous la juridiction islamique en profitent. Évidemment, la pêche n'est pas une partie importante de l'économie andalousine des Aspres, mais fait partie de ce modèle économique diversifié, fondé sur l'exploitation agricole et d'élevage, ainsi que de l'utilisation de tous ces éléments animaux et végétaux que fournit la nature.

En suivant cette voie nous percevons que dans l'entourage naturel des Aspres il y a quelque chose de plus dont les andalousins tirent aussi profit. L'écosystème fournit deux ressources d'une grande valeur économique dans la société de l'époque, le mahaleb et le sel. D'une part, le mahaleb est un type de fruit que la société rurale, que nous découvrons, utilise et, probablement, commercialise. D'autre part, la substance qui affleure sur la couche terrestre dans les points où il y a de l'eau salée est mise à profit par le monde rural andalousin. Trois endroits où l'exploitation du sel est une réalité sont parfaitement attestés dans les actes féodaux de conquête. Nous suggérons, sans le moindre doute, que le monde rural andalousin des Aspres centrales et occidentales connaît et exploite les endroits où il y a du sel. Nous confirmons qu'il utilise ces endroits pour satisfaire les besoins des élevages, comme les mines de sel de Santa Linya, et aussi la récolte ou, nous croyons même tout à fait plausible l'existence de quelque type d'usine très rudimentaire destinée à produire du sel. Ce seraient les cas des mines de sel du *monte Salabro* et celles de Tragó.

Notre recherche nous permet de confirmer que la société rurale andalousine anthropise et exploite les espaces considérés il y a peu de temps encore comme marginaux. Les

résultats de l'étude nous permettent d'entrer dans l'actuel courant historiographique – marqué par les recherches d'Antonio Malpica, de Carmen Trillo, de Miguel Jiménez, de José María Martín Civantos, de Flocel Sabaté, de Jesús Brufal et d'Eugènia Sitges – qui est en train de démythifier ce cliché, puisqu'il n'illustre pas nettement la réalité rurale islamique. Par conséquent, nous concluons en disant que le monde rural de frontière se caractérise par le développement d'une économie bien diversifiée et très complétée, où l'on distingue l'activité agricole et d'élevage, la chasse, la pêche, la cueillette l'utilisation du sel.

3.8.4. La défense

Notre recherche nous permet de corroborer la fonction des *husun* comme un espace de protection et de refuge de la société rurale. Nous pouvons même dire comme le soutient Josep Torró, que nous sommes devant des fortifications à caractère communautaire, éloignées des zones de culture et situées dans endroits à la topographie irrégulière et dans un but stratégique aussi bien pour le contrôle des voies de communication que pour assurer une défense solide depuis la partie la plus haute du promontoire. L'enceinte fortifiée est, d'ordinaire, assez simple et se caractérise surtout par le caractère inexpugnable du sommet de la colline où elle est installée. Sur les constructions intérieures nous ne pouvons pas en parler car, réellement, nous ne disposons pas suffisamment d'information pour nier ou affirmer catégoriquement la présence de certains éléments constructifs.

À travers l'étude de la fortification d'Os, centre qui dispose d'une riche documentation, peu évaluée et peu contrastée concernant les données sur la réalité islamique, nous pouvons établir d'intéressants apports sur la société et les fortifications du monde rural. Ainsi, nous pouvons corroborer que le *hisn* est un complexe fortifié de défense communautaire qui, probablement, dispose de divisions intérieures très simples afin de distribuer les réfugiés. La structure la mieux documentée des fortifications principales du XIe siècle, *husun*, est la tour de plan circulaire et les murs adjacents qui closent l'enceinte. Ce complexe architectonique est celui que les chrétiens, dans la plupart des cas, désignent comme *castrum*, bâtiment qui correspond aux structures d'un *hisn*. En outre, chaque *hisn* dispose de sa propre tour de guet qui garantit la connectivité locale et régionale. Il est vrai que le système fortifié est complété par une série de tours de

guet/*talaies* distribuées à travers la géographie montagnarde dans le but de garantir le contact visuel entre les différentes localités.

3.8.4.1. Tour de guet/*talaia* antérieure au XIe siècle

Sur les tours de guet/*talaies* antérieures à la fin du Xe siècle et sans discontinuité au XIe siècle nous pouvons dire qu'on les comprend plutôt comme un ensemble de fortifications entrelacées qui forment un ensemble homogène, ainsi le nord du district se compose d'un projet fortifié à base d'*husun* et de simples tours de guet. Nous confirmons, par conséquent, la présence d'une série de tours de guet/*talaies*, très différentes de celles que nous trouvons au XIe siècle, attestées au moins depuis la fin du Xe siècle. Nous parlons des fortifications de plan circulaire construites en maçonnerie irrégulière et sans mortier. Toutes ces fortifications, à l'heure actuelle, partagent un trait commun, puisque nous les identifions dans l'enregistrement toponymique comme "Guàrdies". Réellement, nous pouvons confirmer qu'au sommet des chaînes de montagnes dénommées avec ce toponyme, il y a une tour de guet de plan circulaire très simple. Celles-ci répondent à une articulation du territoire, puisqu'elles rattachent les différents *husun* à la *qarya*. Ainsi, Tragó est rattaché au Tossal la Guàrdia, Os avec la Gurialta, Santa Linya avec la Serra la Guàrdia et sur Sant Llorenç, bien qu'elle n'entre pas dans notre recherche, nous pouvons attester sa *guàrdia* située au nord dans la zone de recherche, établie dans les "Ulls de Llorenç". La tendance du peuplement et de l'ensemble fortifié nous permet d'extraire une idée claire : les tours de guet/*talaies* sont associées à un *hisn* et garantissent le lien visuel avec les peuplements du reste du territoire montagnard.

Notre recherche nous permet d'établir un schéma fortifié où, à la fin du Xe siècle, il y a beaucoup plus que les *husun*. Le réseau se caractérise par les *husun* et par les tours de guet/*talaies* situées dans endroits élevés. Cette structure, propre au Xe siècle, nous pouvons la documenter à la fin de ce siècle et au début du suivant. En fait, quelque une de ces constructions dont l'usage se maintient jusqu'aux environs des dernières conquêtes chrétiennes dans la zone, au début du XIIe siècle. Il va de soi que le modèle fortifié catalogué comme une structure du Xe siècle ou antérieure, est bien différent du réseau résultant des nouvelles exigences territoriales et militaires du XIe siècle, où la ville occupe un place prééminente.

Le réseau fortifié documenté à la fin du Xe siècle se caractérise par un ensemble de fortifications de hauteur distribuées dans les points topographiques les plus aptes pour maintenir une connectivité visuelle entre fortifications et villes. Le schéma nous rappelle un modèle fortifié qui a l'intention et la finalité de tisser le territoire. Il s'agit de tours de *guet/talaies* de plan circulaire, deux d'entre elles attestées au moment de la conquête chrétienne comme des bastions de garde des *husun* d'Os et de Llorenç, respectivement. Les restes toponymiques et archéologiques, comparés avec d'autres de du même genre, nous permettent de remonter leur origine au moins au Xe siècle. Les matériaux et les formes constructives semblent indiquer qu'il s'agit d'un bâtiment très simple destiné à entrelacer le territoire. Leur disposition dans l'espace forme un dispositif parfaitement conditionné pour satisfaire la nécessité de tisser le territoire à travers une maille de *husun* et de tours de *guet*.

Ce schéma est très éloigné de celui que nous trouverons seulement quelques décennies plus tard, quand al-Andalus perd pour toujours son hégémonie et que les nouveaux États musulmans doivent faire front à des exigences militaires qui dépassent leurs capacités. À partir de cette date les fortifications transmettent l'idée d'un territoire qui veut rompre et se séparer de l'espace physique voisin. En revanche, le modèle précédent montre une structure homogène de centres fortifiés primaires et secondaires qui à aucun moment ne bornent l'espace proche de la frontière, mais tissent le territoire tout en créant une dense maille de villes et de fortifications. Nous signalons que la situation et la projection des tours de *guet/talaies* qui communiquent tout le territoire, répondent à la nécessité du pouvoir pour assurer l'unité de peuplement de l'entité majeure : al-Andalus. De cette manière nous pouvons documenter un réseau fortifié hérité du Xe siècle complété et élargi au siècle suivant afin d'accueillir les nouvelles demandes frontalières et territoriales, où la ville occupe un place prééminente.

3.8.4.2. Tour de *guet/talaia* au XIe siècle

En revanche, dans l'élargissement et la restructuration de ce système fortifié à partir des nouvelles exigences frontalières du XIe siècle, surtout évidentes dans le domaine politique et militaire, nous relevons que la stratégie et les relations varient un peu du modèle précédent. Notre recherche constate parfaitement que l'espace rural subit des transformations, en accord avec l'évolution politique, sociale et économique du territoire andalousin, qui forment un nouvel ordre. Ce contexte coïncide avec l'apogée

des villes, lesquelles atteignent maintenant une totale plénitude avec des gouvernements à caractère étatique. La ville et son territoire se consolident sur le plan politique et économique, puisque les liens entre la médina et les installations rurales des environs se resserrent. Le lien entre le monde urbain et les installations rurales est absolument tranché dans cette période. Ces liens définissent une hiérarchie territoriale très bien structurée en points d'habitat, en centres résidentiels qui établissent la division territoriale du district en sous-districts, et ces derniers en petites installations. Nous corroborons donc que le contact entre le monde rural et le monde urbain est plus qu'évident, bien que, tel qu'Antonio Malpica le signale, l'existence d'une certaine autonomie des *qura'* est une réalité, malgré la forte attraction des villes.

Sur le réseau fortifié propre au XIe siècle nous pouvons, en revanche, établir d'intéressants apports puisque nous observons que c'est le fruit de la relation entre le monde rural et les intérêts du pouvoir taïfa et la ville même, surtout orientés vers la défense du territoire. Dans ce nouveau contexte social, politique, militaire et économique la ville qui est à la tête d'un territoire devient la principale responsable de structurer et de gérer son territoire, en dépit de l'autonomie des *qura'*, tel que nous l'avons indiqué. Nous confirmons ce nouveau modèle territorial à travers le modèle fortifié qui commence à se dessiner dans ce nouveau siècle. Ainsi, on introduit de nouveaux bâtiments en les plaçant à des points stratégiques afin de garantir la connexion directe et immédiate entre la ville, Balaguer, et les *qura'* les plus septentrionales. Dans la région étudiée cette finalité est remplie, au XIe siècle, par la fortification de Campvim, laquelle entre dans cette tendance constructive de type militaire, bien qu'avec une finalité triple, puisqu'elle est destinée à maintenir un contact direct entre la capitale et la *qarya* septentrionale d'Os, à protéger la voie de communication de Balaguer à Àger et à être un refuge d'une exploitation agricole. En outre, les conquêtes inespérées d'une bonne partie des vallées du nord dérivent vers la fortification des chemins et des voies de communication afin d'établir un dispositif de surveillance et d'alerte approprié pour satisfaire les nouvelles nécessités des frontalières. Malgré cela, nous pouvons discerner entre les bâtiments propres au XIe siècle et de ceux qui sont antérieurs, dont il ne reste presque plus de fragments matériels.

De cette manière, nous corroborons que les dirigeants de la taïfa et, après, des dirigeants almoravides montrent un intérêt pour consolider et pour stabiliser un front dans la zone frontalière, qui n'est plus un espace, mais une ligne bornée par des *husun* et par des

tours de guet/*talaias*. Malgré la décadence trépidante et continue des territoires les plus septentrionaux d'al-Andalus, les pouvoirs centraux et les centres mêmes d'habitat montrent un extraordinaire intérêt pour leur défense. Ainsi, depuis la première moitié du XIe jusqu'au début du XIIe siècle, nous pouvons remarquer la longue fragmentation de l'espace islamique sous l'expansion chrétienne, mais pas sans preuves architectoniques remarquables qui témoignent et démontrent la disposition de Lleida et de la société autochtone elle-même en défendant l'espace.

Tout au long du XIe siècle, nous découvrons qu'au nord du district/de la taïfa de Lleida on configure un dispositif militaire à base de tour de guet/*talaias*. La finalité de ce nouveau réseau de surveillance, intégré dans la réalité fortifiée déjà existante, hérité du siècle précédent, consiste à sauvegarder les points frontaliers les plus faibles, essentiellement les zones de passage. Aux alentours du XIe siècle, concrètement à partir de la décennie des années trente, le monde comtal commence à annexer des territoires andalousins de ces contrées. Ainsi, la frontière n'est plus marquée par la cordillère du Montsec comme au siècle précédent, mais les chaînes de montagnes du Premontsec sont celles qui marquent la limite, sûrement assez confuse, entre les deux civilisations.

Avec cette nouvelle réalité territoriale fondée sur la perte de certains enclavements, très importants pour assurer l'intégrité du territoire, comme Àger et Santa Linya, les nouvelles nécessités militaires apparaissent afin de préserver le territoire frontalier. Il faut fortifier les voies de communication et les endroits les plus vulnérables afin d'éviter l'avancée comtale continue. Nous observons que le résultat consiste à établir une série de points fortifiés destinés à la protection de ces enclavements : Tartareu, Alberola, Montessor et Cérvoles. Leur typologie nous permet d'attester qu'il s'agit d'installations fortifiées à un moment ponctuel, ainsi le manque de matériels et la simplicité dans la construction déterminent cette finalité de surveillance.

De plus, ce système à base de tours de guet de plan circulaire, réalisées à base de maçonnerie irrégulière de l'entourage les plus immédiats, unie avec un mortier riche en plâtre, se complète au fur et à mesure que l'expansion avance. Ainsi, à partir de la chute de Campvim, de Gerb et de Balaguer, pendant la décennie des années quatre-vingt-dix de l'an mille et du début du siècle suivant, le territoire frontalier de la *qarya* d'Os connaît une notable transformation fortifiant ses limites devant le danger. Dans ce contexte on édifie la tour de guet/*talaia* du Tossal Gros, un bâtiment fortifié destiné à se protéger du danger menaçant venu non seulement du nord, mais aussi de l'est et du sud. Nous observons, par conséquent, que le système fortifié se referme sur lui-même et sur

la juridiction islamique, en maintenant à ce dernier moment un lien avec les territoires méridionaux, c'est-à-dire avec Lleida.

3.8.5. L'identité

Au long de notre recherche nous avons pu découvrir que l'espace familial se décompose au XIe siècle à la suite d'une majeure inégalité économique et sociale au sein des *qura'*. Nous croyons que la situation est le résultat du développement progressif et croissant du marché, ainsi que de l'influence urbaine sur les *qura'*. Nous n'observons point l'existence d'une communauté rurale égalitaire avec des exploitations hydrauliques communautaires, mais bien au contraire, nous découvrons une société avec des positions sociales bien différenciées, quelques-uns de plus riches, avec plus de propriétés, et quelques autres, moins projetés au niveau social, avec peu de patrimoine. Avec cette observation nous ne voulons pas seulement renforcer l'idée d'une société de classes sociales très remarquées, puisque nous connaissons des témoignages d'autres auteurs sur la volonté des conseils d'anciens des *qura'* pour gérer les terres sans hériter au profit de la communauté. Par conséquent, il semble qu'il existe un certain équilibre entre les deux forces, les ambitions particulières et veiller pour le bien de la communauté sociale.

Le schéma territorial, de peuplement, économique et défensif de la région septentrionale est fondamental pour comprendre l'identité sociale de ses habitants. Nous établissons qu'il existe la moyenne et grande propriété et aux abords d'une *qarya* et nous découvrons que nous abordons une société où la plupart sont des gens complètement islamisés et arabisés. Au XIe siècle la majorité de la société est entièrement instruite dans la doctrine islamique. Il y a plus, même les mozarabes de la région ne connaissent plus aucune langue que l'arabe. Par conséquent, le principal trait culturel de la population des Âpres centrales et occidentales est la culture islamique. En fait, les différents individus que nous avons documentés au long de la recherche ont des noms ou des pseudonymes arabes.

D'une part, la ville et l'élite urbaine représentent le pouvoir et définissent les stratégies du district dans un contexte politique et social dont la survie est difficile, tandis que d'autre part, la *qarya* et le secteur aisé de celle-ci, projette aussi ses intérêts au niveau territorial. La projection de l'oligarchie, aussi bien urbaine que rurale, au-delà du peuplement est fondamentale pour restructurer un espace rural qui est en train de

transformer et de se modifier. De cette manière, on forme de grandes propriétés privées, à caractère agricole. Nous sommes donc pleinement conscients de la similitude des intérêts de l'oligarchie andalousine tout au long du XIe siècle. Ainsi, le modèle identifié par Flocel Sabaté aux abords du centre urbain de Lleida, où l'élite résidant en ville possède des propriétés urbaines et aussi rurales, nous pouvons l'identifier dans notre région d'étude, où l'oligarchie autochtone structure de grandes propriétés avec des complexes ostentatoires à la fois résidentiels et agraires. La société du XIe siècle présente donc une diversification sociale bien claire avec différents niveaux d'accès à la richesse et dispose d'une spécialisation sociale bien consolidée et bien définie.

Nous interprétons que, vers le XIe siècle, le monde rural a été beaucoup privatisé, puisque l'élite des *qura'* suit le même rythme qui se développe dans les villes, c'est-à-dire accaparer des propriétés et créer de grands latifundia. Ainsi, nous nous demandions qui empêchait les familles les plus puissantes des *qura'* de commencer à privatiser d'amples secteurs proches des localités ; question qui nous a permis d'ouvrir de nouvelles voies de recherche relatives à cet aspect puisque, jusqu'à présent, personne n'a théorisé sur cette possible réalité dans le monde rural andalousin du XIe siècle. Par conséquent, nous envisageons scientifiquement qu'au XIe siècle la privatisation de la campagne est aussi bien associée au monde périurbain qu'au monde rural, puisque cette dynamique sociale est commune à la plupart du territoire andalousin, bien que, certainement, le point névralgique de cette mentalité naît en ville. Nous soutenons cette approche dans la réalité territoriale et fortifiée observable dans les *almúnies* qui entourent les *qura'* d'Os, de Tragó et de Santa Linya.

Nous envisageons, sans doute, que les fortifications et les *almúnies* marquent la nouvelle dynamique sociale du XIe siècle. Aussi bien la société urbaine que la société rurale, a besoin de défendre le territoire devant l'avancée comtale, d'où l'apparition de la nouvelle stratégie fortifiée. Également, la nouvelle dynamique affermit les élites sociales qui partagent l'accumulation de richesse et l'investissement dans des propriétés rurales dans les zones respectives d'influence. C'est la situation tangible au XIe siècle aussi bien dans le monde urbain que dans le monde rural. Cela contribue à augmenter une conscience sociale favorisée par la relation tributaire personnelle et qui conduit à accaparer la réalité et la dynamique sociale, politique et économique. Nous sommes devant une société islamique dynamique qui participe à l'unité sociale, économique et culturelle de la taïfa de Lleida.

L'incidence urbaine conditionne l'entourage rural par les stimulations de marché et de production, mais aussi par les altérations de la propriété, qui avec l'implantation des *almúnies*, les membres de l'oligarchie urbaine et rurale créent de grands latifundia où ils combinent les loisirs et l'exploitation agricole. La ville est projetée sur son territoire le plus proche et sur celui le plus éloigné à travers des moyens –tours de guet/*talaies*– qui lui assurent ce lien. De cette manière, les Aspres au XIe siècle font partie du dispositif établi depuis la ville pour contrôler le nord du district. Le système répond aux nouvelles exigences du XIe siècle puisque la tour de Campvim est installée dans un endroit intermédiaire permettant que les deux réalités de peuplements puissent communiquer. Ainsi, la fortification facilite le contact visuel entre le centre et la *qarya* d'Os, qui est l'une des rares villes qui au milieu du XIe siècle garde encore une intégrité territoriale absolue.

Une société bien imbriquée s'organise ainsi dans l'ensemble musulman de la taïfa, avec une cohésion interne autour des capitalités sous-régionales et aussi régionales, qui justifie la finalité des différentes composantes de son territoire, *alqueries*, *almúnies*, tours de guet/*talaies*, villes... Par conséquent, il est compréhensible que lors de la destruction de la ville de Balaguer en 1105, le reste du territoire peut continuer à se débrouiller tout seul. Depuis le *hisn* des *qura'* on conçoit un treillis fortifié qui isole le territoire andalousin du reste du territoire. Chaque territoire vit sa propre vitalité tout en maintenant un lien étroit avec la capitalité régionale, Lleida. L'exemple de la *qarya* d'Os est fondamental pour déterminer cette dernière stratégie dans la défense du territoire, aspect qui montre la vigueur de la société rurale.

Le monde rural que nous pouvons ébaucher, surtout à partir de la fin du Xe siècle, connaît une intense activité. Il est structuré en peuplements, il dispose d'unités hydrauliques, de régions de terres non irriguées, d'espaces naturels pour récolter et faire paître les troupeaux... Nous sommes devant une société avec une économie diversifiée, surtout attentive aux nouveaux changements qui sont vécus dans le monde urbain embryonnaire et qui peu à peu s'intègre au sein de la société rurale. Nous détectons que nous ne pouvons pas parler d'un système tribal jusqu'à "*las visperas de les feudales*" comme l'affirme Miquel Barceló.

Au milieu de cette nouvelle dynamique sociale et économique nous trouvons des éléments qui nous évoquent l'ancienne entité clanique des centres ruraux. L'existence de forêts et de pâturages dans les zones montagneuses proches des *qura'* nous permettent de déduire la présence d'un espace naturel communal destiné à l'élevage, à

la chasse et à la cueillette. Ces petits témoignages nous exaltent l'ancien ordre totalement supplanté dans la réalité du XIe siècle, où il ne reste que de petits témoignages de caractère communal. Malgré tout, la législation andalousine garantit, protège et préserve ces terrains de la privatisation.

Après avoir combiné notre recherche avec le débat général d'al-Andalus nous pouvons extraire globalement qu'il faut établir un cadre interprétatif conscient des différentes étapes d'al-Andalus, puisque dans chacune d'entre elles des valeurs prévalent plus que d'autres. Ainsi, les réminiscences tribales que nous trouvons encore dans la réalité rurale du XIe siècle témoignent de ce passé de la société orientale installée dans la Péninsule. Nous, nous trouvons ces preuves intégrées dans une société rurale marquée par l'accès à la propriété de la terre et à la richesse. Par conséquent, les connotations communautaires sont seulement de simples résidus d'un passé islamique à caractère tribal qui n'a plus rien à voir avec les communautés du XIe siècle. Toutefois, les organismes publics veillent encore au maintien et à la défense des intérêts communautaires institutionnalisés, nous parlons du maintien d'une structure fortifiée du type *hisn*, apte pour la défense collective ; et veillent aussi à la conservation des espaces communaux qui entourent la *qarya* et les propriétés privées...

Curieusement, cette réalité sociale qui garantit les espaces communaux intègre aussi au XIe siècle une nouvelle occupation territoriale fondée sur la propriété privée entre les mains de l'oligarchie. Nous, nous remarquons que dans les *qura'* du XIe siècle il n'existe pas une identité totale entre voisins et territoire, ainsi que nous soulignons aussi une certaine inégalité entre leurs habitants et une influence ascendante de la ville au moment de structurer le territoire. Nous considérons qu'au XIe siècle apparaît le germe de cette réalité sociale et économique qui se développe et triomphe au cours des siècles suivants dans le reste du territoire andalousin, comme le détecte Antonio Malpica dans le royaume nassarite. En lien avec cette prémisse nous sommes capables de détecter une petite présence des gens de la ville dans le contrôle de propriétés ou de secteurs productifs à haut rendement économique, nous sommes en train de parler du contrôle de la production du sel dans la zone de Tragó. Ces usines sont sous le pouvoir de gens résidant à Saragosse, en outre nous trouvons des *almúnies* associées à des personnages de l'oligarchie rurale qui commencent à se projeter au niveau territorial. Ainsi, les tendances urbaines se reproduisent dans un secteur de la population du monde rural, puisque nous observons que l'oligarchie qui s'est enrichie, essaye aussi d'accaparer des propriétés et de former de grands patrimoines autour des *qura'*.

